

ЛІТЕРАТУРНІ
ПАМ'ЯТКИ
УКРАЇНИ

Михайло
Грушевський

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

В 6 томах

9 книгах

Михайло
Грушевський

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Том IV

УСНА ТВОРЧІСТЬ ПІЗНІХ КНЯЖИХ
І ПЕРЕХОДОВИХ ВІКІВ XIII—XVII

Книга I

Київ
«Либідь»
1994

ББК 83.34 УКР
Г91

*Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва
заборонено*

Друкується за виданням:
Грушевський Михайло. Історія української літератури. Т. IV.
Нью-Йорк, 1960]—340 с.

*Рекомендовано Міністерством освіти України
для вивчення історії української літератури
студентами гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів*

Бібліотека

«ЛІТЕРАТУРНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ»

Заснована 1993 р.

Редакційна колегія бібліотеки:

І. М. Дзюба (голова), Ю. П. Дяченко, П. П. Кононенко, Р. С. Міщук,
М. М. Пазяк, А. Г. Погрібний, В. О. Шевчук, Дж. Грабович

Упорядник *О. М. Таланчук*

Примітки *С. К. Росовецького*

Рецензент *П. М. Федченко*

Головна редакція літератури з українознавства
та соціогуманітарних наук

Головний редактор *М. С. Тимошик*

Редактор *О. І. Цибульська*

4603000000-092

Г Без оголошення

224-94

ISBN 5-325-00512-X (Кн. 1)
ISBN 5-325-00572-3

© О. М. Таланчук,
упорядкування, 1994
© С. К. Росовецький,
примітки, 1994

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

В першій частині сеї праці, що вийшла в трьох томах у Львові в 1923 році, поданий був перегляд всього важнішого, чим розпоряджає нинішній дослідник для пізнання найраніших стадій нашої словесної творчості. Старались ми там насамперед дослідити останки найстаршої, передкнижної доби народної творчості, та за поміччю їх відтворити образ словесного мистецтва, що відповідало господарським і соціальним відносинам в передісторичних часах життя наших племен. Сьому був присвячений перший том сеї праці. Два дальші були віддані старшим книжним пам'яткам. Використовуючи передусім краще датовані й певніші щодо походження з українських культурних огнищ, а доповнюючи їх матеріалом менш ясним щодо своїх зв'язків з українською творчістю, старались ми начеркнути можливо повний круг ідей і образів, котрі займали нашу культурну, книжну верству, що витворилася в економічних і політичних умовах полудневого розселення: перших зв'язків торговельного капіталу, розцвіту міських громад і дружинної верстви — оборонці сих перших економічних успіхів. Характеризували ми форми, в котрі ці ідеї викладались, оцінювали степінь оригінальності сих творів і вложених в них ідей, літературно-естетичну вартість форм і втілених в них образів.

З черги належить нам перейти до розділу, як ті ідеї й образи, теми й форми з книжних кругів переходили між широкі верстви не книжної людності та поширювались тут дорогою усної передачі, входячи при тім у ще тісніші сполучення зі старшими мотивами і темами, що розвинулися в усній словесності в попередній добі.

Такий процес сполучення, в більшій або меншій мірі, ці ідеї й образи, теми й форми переходили вже при своїм літературнім обробленні в книжній словесності. Але виходячи відси в широкий масовий оборот, вони підпадали ще глибшому, довшому і затяжнішому перероблюванню в тім же напрямі комбінування і перемінювання в щось нове трете

в своїх сполученнях з матеріалом усним: заразом народним в обробленні і широко інтернаціональним в своїм складі. Не раз почавши такий трансформаційний процес свій в княжій добі, вони переходять його аж до наших часів. Отже, так як перед тим, в томі першім (котрого продовженням служить ей четвертий з ряду том), старались ми вирізнити найстарші верстви усної традиції і ті новіші, що відповідали новим формам господарства в умовах полудневого розселення, зв'язаним з ним космічним поняттям та магічним мотивом творчості, а пізніші наверхствування по можності вилучали або відсували для дальшого розсліду, так тепер пильнуватимемо вибирати якраз ті елементи усної словесності, які найбільше підпадали впливам дружинних та церковних течій, що відповідали ідеології пануючих верств княжої доби й характеризували книжну творчість вже нами перейдених століть.

Робота ся буде нелегка, і результати її далекі від пожаданої повності. Наша етнографія й фольклористика досі дуже мало спинялись над питаннями історичного характеру. Вони брали нашу усну творчість в її теперішнім стані, мало застановлюючись над її еволюцією, ще менше заглиблюючись в реконструкцію форм і типів, які вигасли, не доживши наших часів. Так було, напр., в питанні про долю нашого героїчного епосу. Коли вирисувалася в перших своїх зарисах великоруська епічна традиція так званих билин, українські дослідники усної традиції в особах Максимовича, Бодяньського, Костомарова вдоволились побіжними замітками, що ся епічна традиція зародилась на Україні, але вигасла тут під натиском нових переживань, інтересів і тем, які захопили суспільність в епоху народної боротьби з польсько-шляхецьким режимом. Сконстатувавши неіснування у українців сеї дружинної епічної традиції, вони заспокоїлись на антитезі великоруських билин і українських дум козацької доби, не думаючи ставити собі питання, яке ж місце в розвою усної української поезії займала колись ся епічна традиція, котру нині бачимо в посіданні великоруського народу? Що з неї можна і повинно взяти для освітлення еволюції української словесності? Що заховалось в ній з колишньої української епічної традиції, а що мусить уважатись за відміни, набуті на ґрунті великоруським?

Ще більша байдужість виявлялась до релігійно-поетичної або легендарної творчості, що старалась опанувати релігійні мотиви, піддані церковними і нецерковними кругами, які проводили між народну масу той різномодний,

синкретичний релігійно-легендарний матеріал, що збиравсь на Україні. Наші дослідники знали українські вірші пізнього шкільного походження, канти новішої формації, але без уваги полишали, як щось чуже українському життю духовні стихи старшого складу, що задержалися в репертуарі головно великоруських каліків і на Україні стрічались часто в формах покалічених церковнослов'янських. Вони здавались їм чимсь чужим і до історика української літератури не приналежним.

Таким чином, прогалина, яка виявлялася в книжній традиції XIV—XVI в., ставала ще страшніша і сумніша, бо поруч неї відкривалась ще більш прикра і депримуєча порожнява в духовнім житті народу, що повинно було проявляти себе в усній словесності. В XVII—XVIII вв. якраз в ній, в усній словесності лежала вага нашої творчості. Як же було перед тим? Чим жили, що думали, яким богам молились сі покоління XIV—XVI вв., коли затихли княжі співці, клирошане-вітії, книжники і філософи, що кидали окоухи від свого багатого столу між маси «простих»? Що оповідали, що співали сі «прості» покоління?

Се питання стає пекучим, як тільки хочемо відтворити неперервну тканину духового життя нашого народу, і розв'язання його неминує потрібне хоча б для того, щоб вияснити собі умови повстання і розвою тої нової верстви словесної поетичної творчості XVII—XVIII вв., що становила довгий час — та й нині ще становить — головну окрасу української творчості, так би сказати — культурне свідоцтво української нації. Коли Житецький в 1890-х рр. поставив собі завданням вияснити початки так званих дум — найбільш визначної категорії сеї творчості XVII—XVIII вв., він, обертаючися в тім пізньоукраїнським репертуарі, котрий вимежували собі українські дослідники XIX в. (шкільної словесності і усної творчості XVII—XVIII вв.), навіть не пробував пошукати для неї прецедентів в попереднім. І новіший дослідник думи, Ф. Колесса, задовольнившись теоретичним призначанням, що «в московських билинах (логічно треба було додати також «і духовних стихах», котрих тісний зв'язок з билиною в формі і змісті автор вповні признає) треба шукати за останками українського героїчного епосу не лише по змістові, як се досі роблено, але й по формі», фактично не перевів досліду в сім напрямі і спинивсь перед незглубимою суперечністю: з одного боку, дума повинна продовжувати стаду лицарську поезію, задокументовану «Словом о полку Ігоревім»; з другого, — вона являється новотвором, до потреб лицарської поезії приладженим тільки в козацькій добі.

Отже, те, що робиться в отсій книзі, властиво повинно було зробитись уже піввіка тому. Коли усвідомився факт, що великоруська народна традиція виявила більше консерватизму в захованні старих типів і тем усної творчості (а таку гадку висловив уже Костомаров в 1840-х роках в своїх «Мыслях»), ясно було, що деякі сторони старої української творчості не можуть бути відтворені без помочі великоруської традиції. До таких, власне, частей старої української словесності, де під натиском нових образів і тем, підданих різко зміненими умовами українського життя, українські традиції поблідли або й зовсім позаникали, належить епіка на теми героїчні і релігійно-легендарні. У великоросів вона дуже багата і досить архаїчна в своїм змісті і формі, у українців, оскільки йде мова про традицію часів княжих і переходових століть XIII—XVII, вона досить слаба, фрагментарна або деформована. Вважаючи на такий її нинішній стан, деякі дослідники не від того були навіть, щоб звести українські останки до відгомонів зайшлих великоруських творів: і сліди богатирських тем, і останки духовних стихів старших типів. Але уважніший розслід сих останків, в зв'язку з загальнішими умовами словесної творчості, не полишає сумніву в тім, що в основі і героїчного епосу, і епосу релігійно-легендарного, захованого у великоросів, мусить залягати стара полуднева, київська творчість, яким би пізнішим змінам вона не підпадала. Півстоліття тому се усвідомилось уже зовсім ясно, особливо в приложенню до богатирської, билинної традиції, що досить займала дослідників. Традиція релігійно-епічна менше обговорювалась, але щодо неї, властиво, не може бути навіть і серйозних сумнівів: настільки ясно, що репертуар український і великоруський мусив бути один, і в основі його лежить традиція київська.

Тому скоро б тільки стали на черзі завдання історичного представлення нашої усної творчості взагалі, чи спеціально — нашої епіки, так немінучо великоруські пережитки і богатирської, і релігійної епіки мусили б бути притягнені до реконструкції українського репертуару княжої і переходової доби, там де бракує нам матеріалу свійського, щоб пов'язати докупи і об'єднати в однім образі фрагменти і відгомони українські. Але, на жаль, як я то вказав ще в I т. сеї праці, досі у нас так, як і у великоросів, навіть і не ставилось скільки-небудь серйозно се завдання історичного представлення розвою усної творчості поруч із творчістю писаною.

Усний репертуар у них і у нас, як я зазначив на вступі, розглядався переважно в його теперішнім стані, данім записами XIX в. Не бракувало при тім іноді дуже влучних і

цінних помічень над історичними навірствованнями його, ніколи, одначе, не ставились завдання історичного представлення усної творчості паралельно з книжною. А без того для народу, у котрого усна творчість грала таку переважаючу роль, історії літератури, властиво, нема, як то я вже підніс раніше.

Рішившись зробити початок в сім напрямі і бодай в грубших рисах зазначити паралельний розвиток нашої усної і книжної творчості, я присвячую сей черговий том епіці пізніх княжих і переходових віків: приблизно від останніх десятиліть XII в. і до поч. XVII в., — чотирьох століть, кругло рахуючи. Він нав'язує, з одного боку, до осадів сеї творчості, які задержались в обрядовій поезії й казці і були обговорені в першій томі, з другого — до тих останків дружинної епіки другої половини XII в., що заховалися в писаних пам'ятках: в записі «Слова о полку Ігоревім» і в фрагментах поеми про Кончака (див. т. II). Матеріал український я доповнюю великоруським в розмірах, потрібних для того, щоб мати поняття про обсяг, мотиви і поетичні засоби нашої епіки тих часів. Навіть починаю від сього великоруського матеріалу, щоб зачеркнути ті загальні зариси, котрих не дають нам українські фрагменти і тільки зрідка виповнюють їх своїм змістом. З огляду щодо точних, прецизних типів і великоруський матеріал ще не зведений, мушу давати його в розмірах більших, ніж які вказує загальний план праці, щоб дати змогу читачеві виробити собі якийсь суд про характер заниклого українського репертуару. Маю те пересвідчення, що не осягнув би сього завдання голословними узагальненнями, тим більше, що й до якоїсь антології великоруської епіки (чи билинної, чи духовних стихів) відіслати читача не можу. Тому мушу дати в натурі той матеріал, який, по моему переконанню, доповнює нам наші українські фрагменти.

В особнім розділі мішу кілька взірців утворів посередніх між старою героїчною епікою і релігійною легендою, що заховались в великій свіжості в великоруській традиції, а мають також співзвучні мотиви в традиції нашої. Вони відповідають думам мішаного, історично-моралістичного змісту, і я думаю, що такий посередній легендарно-героїчний рід епіки існував колись і на Україні так широко, а в кожному разі він дуже гарно ілюструє тісні зв'язки між епікою героїчною й релігійно-легендарною. Сі зв'язки, виявлені годовно новішими студіями великоруської традиції, дуже важні для зрозуміння розвою старої творчості, і головню з сих мотивів я дав місце сим взірцям. Вони виясняють нам багато в нашій літературній еволюції.

Начеркнвши таким чином сі загальні рамці, я в другій половині книги випроваджую те, що заховалось в українській традиції легендарній — багатшій і живучішій, ніж традиція богатирська, котрої фрагменти і відголоси піддав я переглядові при відповідних групах билинної традиції.

Хоча старші типи релігійної поезії у нас теж ослабли або й позагубили під натиском нового репертуару шкільного походження, але релігійно-легендарна традиція, не вважаючи на всі пережиті перетурбації (уніатсько-католицькі, з одного боку, московсько-синодальні, — з другого), все-таки трималася твердіше, ніж стара героїчна. Тут не було такої катастрофи, як повний майже зник старої дружинної суспільної верстви, що сотворила епос богатирський. Тому легенда донесла нам з сих переходових віків без порівняння більше, ніж героїчна епіка. Розуміється, мусимо і тут рахуватися з різними пізнішими елементами. Але так, як рахуючися з такими ж пізнішими наверствуваннями в магічних формулах, в обрядовій пісні і в казці, я дав все-таки суцільний перегляд сих родів усної поезії в огляді старшої доби в т. I, — так і тут уважаю вказаним дати суцільний перегляд легенди в різних її формах, лише одмічаючи пізніші відміни.

Питання словесної форми при тім лишаю на боці, відкладаючи до одного з дальших томів, де треба буде спинитись на сім складнім і досі мало виясненім питанні про розвій ритмічних форм в сих віках. Тут же сліжу тільки за змістом, за літературними мотивами, як вони приймались і перероблювались українською людністю. Веду огляд по темах, подаючи відповідно тому всуміш матеріал прозовий і віршований, обрядові й інші пісні, стихи й думи. Пізніше буде переведена систематика сього ритмічного матеріалу, тут забігати вперед у сі питання я не вважав доцільним, бо для завдань, яке ставить собі огляд, поданим в сім томі, се не має особливої ваги. Він має дати образ поетичних тем, ідей і мотивів, які займали українську людність, як спадщина пережитого складного суспільного і культурного процесу.

При бідності книжної традиції з сих століть, XIII—XVI (аж до першого нашого відродження при кінці XIV віку), сей огляд усної традиції послужить доповненням історії нашої книжності, вказуючи багато такого, що не лишило сліду в її нинішніх бідних останках, а проте існувало безсумнівно. Завдяки свому більшому багатству і різноманітності, вона, усна традиція, збагачує і прикрашує не одною яскравою подробицею монотонний і убогий образ

книжної творчості, і тільки в сполученні сих усних і книжних матеріалів виступає ясніше духовий зміст сих, покривджених історією століть.

Підходивши з різних сторін до з'ясування їх буття в попередніх працях, я сим разом підходжу до сього завдання з боку літературної творчості, як відбиття життя сих століть. Сей і дальші томи нинішньої праці таким чином послужать за доповнення до IV—VI тт. моєї «Історії України-Руси», де я свого часу подав огляд соціально-економічного, культурного і політичного життя українського народу в сих століттях. Містились там і начерки літературної творчості того часу¹. Нинішня праця розгортає їх ширше і доповнює матеріалом усної традиції.

Книга була написана за кордоном, але я маю змогу друкувати її вже дома, і в зв'язку з сим міг переглянути ті видання, котрих не міг добути за кордоном, — вони використані в відповідних місцях. Тепер тільки міг я зазнайомитись і з новішим оглядом усної великоруської поезії, особливо билинної, зробленою проф. Сперанським². В дечім мої погляди і способи трактування зійшлися з цінною працею московського ученого. З приємністю зазначую сі згідності, бо, коли працюючи незалежно, приходимо до аналогічних вислідів, є в тім деяка певність, що виводи з матеріалу зроблено не випадково.

¹ Історія України-Руси, т. VI, с. 294 дд., с. 463 дд., 539 дд., VII с. 402 дд., VIII. I с. 73 дд., VIII. II с. 89 дд.

² Русская устная словесность. Введение в историю устной русской словесности. Устная поэзия повествовательного характера.

ВІДГОМОНИ ДРУЖИННОГО ЕПОСУ

Пам'яті Осипа Бодяньського

Загальні уваги. Стара княжо-боярська держава падала. Спочатку Київська, потім Галицько-Волинська. Останки княжої династії замішались в панській верстві, витвореній новими окупаціями українських земель. Останки боярської верстви почасти знайшли своє місце в ній, почасти позакопувались між сільську людність в більш або менш привілейованих ролях. Стара українська церква — митрополія київська і всея Русі — стала на Україні порожнім звуком: від неї теж зісталися тільки фрагменти — церкви, подекуди монастирі, намісництва і кілька владицих катедр, часто обсаджуваних людьми цілком чужими, котрі, як кожне чуже тіло в організмі, приносили йому тільки розстрій і руїну.

Але культурна надбудова в ширшій значенні слова, збудована протягом кількох століть сими двома силами (боярською державою в союзі з церквою, і церквою в союзі з княжою владою і боярською верствою), соціально-економічний лад, право, мораль, культура, творчість — все се не зникло з їх упадком. Загальносоціальне помічення, що соціальна надбудова звичайно відстає в своїх змінах від змін в економічних підставах життя і запізнюється тим більше, чим вищу (даліше віддалену від бази) верству соціальної надбудови творить певна категорія соціальних чи культурних явищ, блискуче виправдується тут, коли приглядаємося змінами в сфері права, моралі, мистецької творчості сих переходових віків української історії. Все се стояло, хоч давно і до решти поруйнувалась та економічна база, на котрій виросло київське право, київська книжність, київська церковність, київська словесна творчість.

Зникло те київське боярство, що покликало до життя київську культуру і київську книжність; продиктувало князям свої дезидерати в праві, духовенству свої побажання в моралі. Спустів київський форум, де колись гуділи віча під камертон сих «кращих людей», розвалився княжий двір, простяглися в печерах київських старі богатири, і під

престолом Ярославової Софії, як оповідали пізніші легенди, дикі звірі виводили своїх дітей. Але ідеї, образи, книжні форми і поетичні засоби, витворені кількома століттями літературного і артистичного життя, викликаного правлящими княжо-боярсько-церковними верствами, жили і настирливо кермували уявою, словом і пером тих нових верств, що творились на руїнах старої Києво-Галицької державності.

Та були й окремі соціальні групи чи й цілі верстви, заінтересовані в їх консервуванні, захованні їх сили і авторитету. Вони працювали над дальшою популяризацією, переведенням в життя і закріпленням принципів того старого права, моралі, релігії, творчості. Не вважаючи на те, що джерела їх змаліли або й зовсім висохли, ідеологічні напрями, дані старою державою і церквою, закорінялись і опановували народне життя далі, навіть глибше й ширше, ніж се було в часах розквіту київської державності, церкви, мистецтва і письменства. Навіть там, де з певною приємністю приймавсь упадок старої княжої влади та її утяжливий опіки, правні принципи й культурні основи, колись накинені нею, залишались основами життя та його дальшого руху. Княже право ставало звичаєвим, офіційна церква — народною, книжна творчість розпливалася в усній.

Глибокий соціальний процес пройшов в рамках устрою Київської держави. Се був розклад і ліквідація родоплеменного устрою. Уже самі переселення на південні простори сильно його підірвали. Княже право, церковна релігія, нова візантійсько-християнська культура дали викінчені форми тим соціальним і культурним явищам, які виникали й кристалізувались в сім розкладовім процесі і санкціонували сі явища. Патріархальна родина, з одного боку, територіально-громадські (сусідські) відносини на місці старого роду, індивідуальність на місці колективу, індивідуальна (чи родинна) власність на місці колективного ужиткування і відповідні тому форми моралі, образи релігійного і поетичного думання — такі глибокі зміни і переломи переживала суспільність. Процес не закінчився в рамцях Києво-Галицької державності, але вона дала йому ясно означені й усвячені релігією і правом функції. Він ломив стару мораль і тому відчувавсь часто як явище нечестиве і погибельне: нижче ми побачимо, в формі поетичних роздумувань над упадком Правди, осудження таких яскравих проявів нового ладу, як індивідуальна власність землі (відгороджування ґрунтів і дворів, ставлення парканів і меж, забирання ґрунту панями), як розклад старої родової солідарності (свари і негаразди між родичами) і занедбування старих обрядів

(святочних церемоній): Але хто дорожив чимсь в своїй соціальній і економічній позиції, даній новим ладом, ті в своїх інтересах старались підносити і скріпляти авторитет, святість і богоустановленість тих традицій, права, релігії, які дала Києво-Галицька державність. Особливо тому, що приходилось того всього боронити перед новими окупантами, перед їх владою й законами.

Коли монастирі, церкви, громади й поодинокі фамілії починають фальсифікувати різні надання старих руських князів або відкликуватись до їх надань і розпоряджень, мовляв, затрачених, але звісних усім і додержуваних в дійсності, — се тільки зовнішній, найбільш формальний і докладно сформований вияв тенденцій життя — відкликатись до старих державних традицій, щоб ними санкціонувати все, що було цінного і пожиточного в старім житті для того чи іншого класу, групи чи інституції. В житті ж ся тенденція мусила себе виявляти незвичайно широко і різнородно. Всіма правдами і неправдами, за помічю не тільки традицій, але й усяких аналогій і, нарешті, чистих фікцій і вигадок, все пожадане і потрібне віддавалось під охорону традицій старої держави і її богатирів-героїв. Стара державність віяла як протекційний дух над сим життям, тим симпатичніша, відколи її реальні недогоди вийшли з життя й перестали дошкуляти. Тисячними голосами сучасне відкликалось до старих імен і подій, будило й витягало їх з забуття в нових змінених поетизованих, ідеалізованих формах, щоб поставити на сторожі своїх інтересів.

Звісна фамілія волинських Киселів, з котрої вийшов голосний ідеолог української шляхти XVII в., виводила себе від того легендарного старця, що під час облоги Білгорода печенігами вирятував своє місто, навчивши своїх земляків здурити їх киселем. Ся випадком захована генеалогічна легенда дає нам взірць тих різних родинних переказів, котрими люди тих переходових віків любили прив'язувати себе і свої права і претензії до яких-небудь більш або менш реальних образів старої державності та її героїчної традиції:

Не тільки ті останки старої боярщини, що з часом все глибше всякали між сільську масу; не тільки кожний монастир, кожна визначніша церква мала щось розповісти, що зв'язувало її з сею традицією колишньої слави та світлості українського народу, церкви, імені. Певно, кожна родина, що шанувала себе й претендувала на якусь повагу й авторитет в своїй суспільності, вміла приодягти свою минувшину, своє походження, своє соціальне становище

чимсь з тої традиції: якоюсь причетністю свого роду до вікопомних героїчних діл, війн за руську землю, боротьби з невірними, зв'язком з старими дружинами, княжими дворами, воеводами і под.

Кілька століть пізніш пунктом честі, і не тільки честі, але й соціального свого права, було для кожного роду чимсь зв'язати себе з козацщиною, з Запоріжжям, з козацьким військом чи принаймні — з гайдамачщиною. Доки не виросла нова соціальна санкція — козацька, доти княжо-боярська, дружинно-богатирська традиція мусила підтримувати ідеологічне оправдання реального буття, як ті лярі, що стережуть межі в полі, — пильнують економічного посідання і соціального права.

І знов повертаюся до сказаного вже раз: кілька дуже впливових соціальних груп було спеціально заінтересовано в консервуванні, ідеалізуванні, величанню традиції старої державності та її носіїв: княжої та дружинницької верстви.

Перш за все всі ці вищі верстви, що старались утриматись на верхах соціального життя, відкликувались до різних старих, оділичених прав, — князі, бояри і все, що зв'язало себе з ними, а переживало свою соціально-економічну агонію довго, стараючись тим чи іншим способом приліпитись до нових командних верств та органів — аж до козащини і російського благородного дворянства включно. Вже на нашій пам'яті недобитки старого боярства, як, напр., овруцька шляхта, старались дістатись між російську дворянську верству, відкликуючись до різних привілеїв, які сягали до «гідної пам'яті княжат руських» (див. в V т. Історії України, с. 98), і се було свого часу приємне відкриття для царської адміністрації в тодішній боротьбі її з польщиною, коли викрилось се гніздо старого боярства, що не стратило своєї національності, своїх історичних традицій, й адміністрація могла протиставити се тубильне «руське дворянство» польській шляхті. Отся агонізуюча аристократія мала тенденцію супроти явного вигасання своїх економічних і політичних засобів, тим більше підчеркувати високу славість свого походження, так як заявляла устами свого оратора на Люблинським соймі 1569 р., що вона повагою і благородством свого походження не поступиться ні перед якою іншою аристократією на світі! Можемо собі уявити, скільки робила вона в тих переходових віках для підтримання слави і популярності тих героїчних мотивів, в котрих бачила обґрунтування своїх соціально-економічних претензій!

Далі православне духовенство в своїй боротьбі за існування проти натиску католицтва, унії, польщини, латини і

Див. Історію України, IV, с. 404.

т. д. будувало свої соціальні і маєткові права на тій же традиції Київської держави: «Ярославового Свитку» та всяких інших більш або менш апокрифічних документів. В її уяві княжо-боярська, киево-галицька державність була одним великим протекторатом «грецької» церкви і віри, тим джерелом, з котрого пішло все, що було спасенного і доброго в Руській землі. В її представленні представники тої державності були насадителі віри християнської, борці проти невірних, фундатори єпископій, ктитори церков, надавці маєтків і доходів, — вони повинні були служити прикладом пізнішому громадянству і чужим урядам, як належить поводитись з православним духовенством, як його наділяти і ним опікуватись. Та й потомки старих династій тоді ще не перестали правити і володіти в сусідніх краях, на Московщині, і до їх жертволюбності можна було відкликатись іменем старих фундаторів і протекторів, як їх далеких родичів: випросити від них щось на предківські гроби, на надгробні лампади, на предківські фундації, як се й робили потім в XVII в. нові київські митрополити.

Та не тільки духовенство, а вся взагалі письмена верства, духово зв'язана з церквою, і в значній часті таки й приналежна до неї: всі ті, що хотіли користати з свого знання письма, книжної мови, книжного почитання, вони теж для піднесення вартості свого знання і престижу старої книжності і мови перед лицем латини і польщини, що грозили раніше чи пізніше позбавити їх хліба і заробітку, мусили висувати славу минувшину староруської, киево-галицької культури, вартість книжних скарбів, списаних її старою книжною мовою, святість традицій в них замкнених. Мусили, можливо, високо підносити і популяризувати славу і вагу старих династій, завоювань, походів і війн «русських монархів» та їх богатирів.

Припадком заховані відзиви, з котрими матимемо нагоду познайомитись нижче, свідчать про те, з яким пієтизмом переходувано пам'ять і перекази про могили князів і богатирів по старих українських центрах, в церквах і монастирях навіть при кінці XVI і на поч. XVII в., коли вже до останку майже вигасла стара українська аристократія, закинула предківську віру і перейшла на культуру польсько-латинську. В київських печерах, в старій катедрі, на переяславських руїнах показувано нетлінні тіла, могили, намогильні камені старих богатирів, зв'язані з різними переказами про їх подвиги. При охоті, певно, можна було послухати й пісень про ці подвиги, котрі з часом все більш і більш переплітались з рухомими казковими мотивами й ставали все фантастичнішими.

Вище, говорячи про останки героїчної поезії в наших літописах, ми мали нагоду пізнати різні стадії, через котрі

вона переходила. На спочинку по битві, в поході, при повороті під свіжими враженнями події складається «піснь славна» — похвала головним героям походу і разом усієї дружині — учасникам¹. Вона, очевидно, носить характер переважно ліричний, вхоплює деякі моменти пережитого, вставляючи сі короткі натяки, алюзії в традиційні, вироблені рамці похвали. Такий характер має пісня про Мстислава, зачерпнена з якогось старого джерела, і похвала Романові, котрою відкривається нинішня галицька літопись. Епічний елемент в них мінімальний, зміст — поетична фразеологія, дайна старшими взірцями такої дифірамбічної лірики. Такий закид, як знаємо, робив автор «Слова о полку Ігоревім» Бояновим пісням, що в них «билица», фактичний зміст, цілком пропадала серед «замишленія» — поетичних фігур, зібраних з цілого світу. Але й саме «Слово», як було показано, орудує тільки алюзіями, тільки моментальними знімками акції, вкладеними поміж ліричні рефлексії. В пісні про Кончака маємо більш згущений, «сконденсований» епізод про Отрока та його гудця Оря. Поміж парафразами старих поетичних творів, використаних літописцями, знаходимо й таке густоєпічне оповідання, як повість про Рогнідь-Гориславу. Розуміється, на підставі таких випадкових та розрізних фактів, маючи в руках тільки парафрази, витяги, виривки, трудно ставити які-небудь категоричні виводи. Тим не менш дуже правдоподібно — в світлі аналогічних фактів інших літератур — представляється загальна тенденція нашої старої героїчної традиції: йти від героїчної лірики до героїчної епіки: спочатку до повісті більш історичного характеру, в дальшій — до фантастичних казкових, або новелістичних і моралістичних переробок.

Правдоподібно, в таких перероблених і сильно розпущених фантастикою і релігійно-моралістичною легендою формах стара героїчна традиція культивувалась в переходних століттях в кругах професійних співаків і всіх тих вищезазначених верствах, прихильно настроєних до популяризування старої княжо-дружинної традиції.

Нижче спинимось на питанні про ті професійні співацькі верстви, що мусили перенести сю традицію через переходові століття та в власних заробкових інтересах повинні були з свого боку старатись підтримати серед публіки-суспільності, можливо, живий інтерес до старого репертуару, в котрім героїчні теми займали, без сумніву, дуже визначне, коли не головне місце.

Але зазначимо вже тут, що сей же заробковий інтерес мусив впливати і на зміни сього репертуару, і на ті переміни,

¹ Див. т. III, с. 145.

які переходили. старі героїчні теми з огляду на попит і інтереси сеї публіки. На співцях останніх століть можемо слідити, як під впливом сього попиту та всяких інших «незалежних обставин» сеї репертуар переходить різні зміни: обминаючи теми історичні, коли вони перестають інтересувати публіку, співець переносить центр ваги на теми моралістичні, релігійні або гумористично-сатиричні чи казкові та вносить відповідні зміни в самі твори, скорочуючи одне, розширяючи друге, замінюючи третє. Тема ся, на жаль, докладніше не розроблена, хоча за останнє півстоліття для неї набралось досить цінного матеріалу і скомбінований з аналогічним великоруським та білоруським матеріалом та й аналогіями інших літератур він може дати важні вказівки для освітлення тих змін, які мусила переживати наша стара героїчна традиція в пізніх княжих і переходових століттях.

Поки що на основі вищесказаного зазначимо такі тези, що здаються нам уже тепер майже безсумнівними:

В соціально-економічній і культурній українській житті пізніх княжих і переходових століть існували обставини, які сприяли консервації старої дружинної традиції.

Церква теж використовувала її в своїх інтересах.

Загальний розвій сеї традиції йшов від елементу ліричного до епічного, закрашеного фантастикою і релігійною легендою.

Подивімся тепер, що дозволяє вложити в сі теоретичні рамці наш український фольклор, доповнений більш архаїчними елементами, краще захованими в традиції великоруській.

Становище української науки супроти билинної традиції. Чому українські дослідники досі не використали билинної традиції для можливої реконструкції героїчного епосу України пізніх княжих і переходових віків, се само по собі становить цікаву сторінку розвою історичних та історико-літературних студій.

Передусім на се вплинуло зазначене вище статичне освітлення усної творчості, що панувало однаково як в українській, так і в великоруській науці протягом всього часу: пізнання і освітлювання продуктів усної творчості в їх теперішній стані, а не в їх розвитку. Коли майже одночасно дослідники стали знайомитися з сими різними покладами східнослов'янського героїчного епосу: великоруською билиною, українською думою і великоруською історичною піснею, по сучасній географічній та мовній приналежності їх зареєстровано в літературній інвентарі: перше й третє за племенем великоруським, друге — за племенем «малоруським». На сім літературній добрі перші

дослідники східнослов'янської поезії — Максимович, — Бодянський, Костомаров і заходились реконструювати характеристичні прикмети народної поезії, а навіть і національні прикмети одного і другого племені, загальні тенденції історичного процесу й впливу його на народний характер великорусів та українців.

Як відомо, сим особливо займався Костомаров, що виллжив кінець кінцем свої спостереження в славнозвісних «Двох руських народностях», виходячи в значній мірі, власне, від помічень над фольклором одної й другої. Але такі помічення над народним духом по пам'яткам героїчної поезії стали робитись значно раніш і самим Костомаровим, й іншими дослідниками¹.

Билинна традиція при тім все зіставалась за великоруським племенем, як його виключне добро, з котрим дослідник української минувшини не має що робити, і аж звісна теза Погодіна, що в своїм одвертій листі до Срезневського зробив такі несподівані виводи з усіх звісних фактів історії мови і літератури, і між іншим також і з неіснування дружинної традиції у українців доводив, що в княжій добі українців не було в Києві², змусила ближче застановитись над історією

¹ Костомаров писав в 1843 р.: «Разница между историческими пѣснями Великой и Малой Руси чрезвычайно значительна. У великоруссовъ остались преданія о глубокой старинѣ кievской, о Владимірѣ и богатыряхъ его, хотя народъ представляетъ себѣ славную эпоху превратно. Казалось бы, у Малоруссовъ скорѣе должна была сохраниться исторія ихъ отечества, и однако мы еще ничего не видали въ такомъ родѣ. Дѣятельная жизнь послѣдующихъ временъ, участіе цѣлаго народа въ политическихъ дѣлахъ, кажется, стерли всю старину. Зато исторія позднѣйшихъ временъ отразилась в пѣсняхъ полно и ясно». Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи, с. 90.

Сю тему потім розвинув А. Котляревський в своїй критиці Погодинської теорії. «Когда вспомнимъ, какъ слабо исторія коснулася великорусского племени въ сравненіи съ малорусскимъ, мы не удивимся, что старинный эпосъ могъ уцѣлѣть в своей первобытной свѣжести на такихъ окраинахъ, какъ земля Олонецкая, Пермь, Сибирь, куда даже чне доходила исторія. У Малоруссовъ — грозныя событія казацкой эпохи всколебали до дна народныя массы: народъ не былъ только зрителемъ, но и актеромъ кровавой драмы, актеромъ не по неволѣ, но по глубокому сочувствію общему дѣлу, по восторженному убѣжденію въ святости и правдѣ его... На эту новую, полную великой поэзіи, сторону исторической жизни обратилось народное поэтическое воодушевленіе и старыя образы померкли, уступили мѣсто новымъ, современнымъ, для которыхъ создалась и новая поэтическая форма, извѣстная подъ именемъ думы». Были ли Малоруссы исконными обитателями Полянської землі, перекр. з Основы 1862 г. в I т. Собранія сочиненій с. 632.

² «Малороссіяне есть народъ самый пѣвучій: почему же не сохранилось у нихъ никакихъ пѣсень о древнемъ нашемъ времени, между тѣмъ какъ эти пѣсни о Владимірѣ и его витязяхъ поются у насъ вездѣ, въ Архангельскѣ и Владимірѣ, Костромѣ и Сибири. Слѣдовательно, опять тоже включеніе: не Малороссіяне жили въ Киевѣ во время Владиміра, а Великороссіяне, которые разнесли тамошнія пѣсни по всьму пространству Русской земли». Записка о древнемъ языкѣ русском. Извѣстія Акад. Наукъ по отд. рус. языка, V, 1856, с. 77.

сеї епічної традиції на Україні. Конкретно стало питання: великоруська епічна традиція стоїть в генетичнім зв'язку з українською епікою княжої доби, чи ні? Була нинішня билина колись перенесена на північ з України, чи розвивалась від неї незалежно? І от тут досить цікаво зазначилось дві течії.

Ол. Котляревський, збиваючи тезу Погодіна, в виразах не дуже докладних, але все-таки доволі ясно висловив переконання, що та епічна поезія, яка існувала на Україні в княжій добі, там забулась і вигасла; та ж, яку донесла великоруська традиція, хоч спирається на якійсь спільній праруській основі, але розвинулась і сформувалась на ґрунті великоруським, чисто механічно вхопивши деякі українські ймення:

«При всій неповності і недосконалості наукових студій руської поезії, — писав він 1862р., — ми не рискуємо зробити велику помилку, сказавши, що на те, аби великоруський епос назвати київським, — нема твердих наукових підстав: етнографія наших билин, хоч акція здебільшого відбувається: «во стольномъ городѣ Києвъ, у ласкова князя Володимира», не може бути названа полудневоруською у властивім розумінні; богатирі майже всі некияни; народи, з котрими їм приходиться воювати, частіше сусіди великорусів, ніж українців. Сим обставинам надаємо значення стільки, скільки се потрібно для ствердження нашого переконання, що початок і утворення нашого богатирського епоса сталось раніше від племінного поділу на велико- і малорусів; се епос руський, але ніяк не виключно великоруський; корінь його, може бути, справді виник на київському ґрунті, і тим самим Київ ввійшов до великоруської галузі руського дерева, як казкова столиця ще більш казкового Володимира — краснаго солнышка. Тепер про нього нема що й говорити, бо нема найменшої причини бачити в нім історичного Володимира, а єсть багато причин приймати за пізнішу заміну — давнішої міфічної постаті — Волотмана або Волота!».

Подібно, але далеко рішучіше, висловився п'ятнадцять літ пізніше Костомаров в одній рецензії. Він назвав тут билини «твором чистої руської півночі, виключно великоруського племені, всьому малоруському племені зовсім чужим і незвісним».

«В наших билинах, в своїм теперішнім виді сформованих тільки на півночі, виключно серед великоруського племені, і то під впливом чужеплеменних народів, що впливали на

¹ В цитованій статті, с. 633 передруку.

великоруське плем'я, до київської старини належать тільки власні ймення Києва, князя Володимира та деяких його богатирів, а поза тим в билинах чисто київського незвичайно мало!».

З таким різким відзивом (навіяним, правдоподібно, теорією азійських впливів на билинну епіку, розвиненою перед тим В. Стасовим), розуміється, доволі слабо погоджувався метод самого Костомарова, котрим він притягав в звітній уже нам своїй праці тих же часів ті ж великоруські билини для об'яснення слідів старої української епіки, захованих в старому київському літопису. Проте осуд, даний ним, доволі відповідав поглядам на билину, які в тих часах панували в українським громадянстві і підтримували в нім байдужість до билинного питання, як чогось взагалі доволі індиферентного для пізнання розвою української творчості.

Але в наукові форми сей погляд не був тоді заведений ані докладніше обґрунтований. Попробував се зробити уже в 1880-х рр. молодий тоді харківський словесник, вихованець Потебні Мих. Халанський в праці, демонстративно затитулованій ним «Великорусскія былины кіевского цикла» (1885). Він намірявся нею, як незручно висловивсь сам, «розвінчати будову київського епосу»: довести, що «північноруський київський цикл билин се не переробка чи викривлення епічних тем Київської Руси, а самостійний великоруський епос», він сформувався в Московській царстві в періоді від XIV до XVI в. на підставі північно-східних епічних переказів і тих, що різними часами замандрували з Полудневої Руси; а старокиївський епос, почасти прилучившись до північно-східного руського епосу і збільшивши його склад в кількості та вплинувши на те, що при централізації великоруського епосу (яка наступила за московських князів-собрятелів) епічними центрами стали Київ і Володимир (князь, очевидно) — в полудневій Росії існував і розвивався самостійно (самъ по себѣ)».

Одначе при певних позитивних прикметах сеї праці (до котрої далі ще повернемо) загальні висліди її були зроблені так хитко і слабо з методологічного боку, що замість збити тезу про полудневе походження билини (поставлену перед тим особливо імпазантно Ол. Веселовським²) праця Халанського була прийнята як невдатне зусилля, котре своїми негативними сторонами тільки скріплює ту тезу, проти котрої було звернене. Тим більше, що непомітно, може, для себе, рядом різних обмежень і застережень в тягу своєї праці сам

¹ Русская Старина 1877 г., січень, рецензія на працю Забеліна.

² «Великорусскія былины кіевского цикла» Халанського самим титулом очевидно мали заперечити «Южно-русскія былины» Веселовського.

Халанський кінець кінцем повернув питання властиво на ті позиції, проти котрих виступив. Серед великоруських билин він признав кілька богатирів і епічних тем київського і полудневоруського походження:

«Так, до полудневоруських богатирів ми повинні порахувати Володимира, Добриню, може, Вольгу, Ставра, Івана Даниловича, Чурила Пленковича і почасти Івана Годиновича. Тяжче вислідити, які епічні теми зайшли на північ і північний схід з Полудневої Русі. Безсумнівно, ймення богатирів приймалися разом з оповіданнями про них. Але, з одного боку, старий зміст з часом заступали подробиці пізніших часів; з другого — багато полудневоруських або київських богатирських образів забулось на півночі. Дійсна сума старих полудневоруських або київських переказів була, мабуть, більша від тої, яка тепер відкривається нам за татарською та московською верствою» (розд. 18).

Се дійсно зовсім не далеко відбігало від того, на чім стояли дослідники, які, приймаючи київське джерело великоруського епосу, рахувались, бодай в теорії, з пізнішими змінами й верствами, що налягали на ці київські основи його в пізніших часах на півночі. Адже навіть праця Леоніда Майкова, в котрій київське походження билин і відбиття київського дружинного укладу були проголошені найбільш рішуче, теж рахувалася з пізнішими наверхуваннями, бодай принципіально¹. Правда, автор при тім припускав, що билини в нинішнім вигляді, не вважаючи на значні пізніші верстви, дають доволі повний образ народного життя і народних понять княжої доби; се була занадто оптимістична оцінка, і взагалі дослідники билинного епосу дуже часто погрішались тим, що занадто багато положили на нинішню букву, як відбиття первісної творчості. Загалом же всі оборонці київського походження признавали бодай в теорії, повторюю, потребу рахуватися з пізнішими змінами в традиції, з домішками інших тем і комбінаціями з північними переказами. Так, напр., Орест Міллер в своїй праці про «Іллю Муромця і богатырство київське», приймаючи полудневий (український) початок билин, надавав велике значення пізнішим наверхуванням суздальським і московським, «Смутної доби» і петербурзької імперії. Навіть дав своїй книзі дуже обіцяючий титул «порівняно-критичних студій над верствами руського епосу²», хоча в дійсності небагато дає в сім напрямі в сій своїй роботі. У інших дослідників,

¹ О былинах Владимірова цикла, 1863, ст. 24 і д. Див. про його ще нижче.

² Сравнительно-критическія наблюденія над словесным составом русскаго эпоса. Илья Муромец и богатырство кievское, 1869.

які признавали київське походження билинного епосу, теж більш або менш виразно підчеркувались інші елементи в нім. Таким чином, теза Халанського, як логічний вираз скептичного погляду на київську основу билинної традиції, кінець кінцем не дала нічого більшого понад такі ж самі давніші признавання, що в великоруській билині є відгомони полудневих елементів, призабутих на полудні; і їх треба б, очевидно, вислідити як в інтересах розуміння еволюції билинної традиції, так і розвою української творчості¹.

Різні спостереження приводили до сього констатування полудневих основ билинного епосу. Прихильники історичного толкування сього епосу вказували все більше історичних відгомонів київської доби в билинній традиції. Оборонці «літературних взаємин» відкривали комбінації місцевих традицій з елементами балканськими і візантійськими, котрі не могли бути правдоподібно об'яснені інакше, як тільки на ґрунті відносин княжої України. Фольклористи знаходили все нові аналогії й зв'язки билинних тем з українською усною словесністю: обрядовою піснею, казкою, легендою. В сім от напрямі й пішли досліди другої течії, викликані «на про» тезою Погодіна: нібито билинний епос, утворений в княжім Києві, не лишив останків серед української людності; бо вимандрував на північ разом з старими киянами, які належали не до українського племені, а до великоруського. Опоненти погодінської теорії сеї другої категорії протиставляли їй дві основні тези:

билинний епос виявляє органічні зв'язки з українською усною словесністю, отже не може вважатись твором якогось чужородного племені;

він не вигас на Україні з татарською добою і гіпотетичним переселенням української аристократії на північ, а жив на Україні ще довго потім, і чи вигас, чи перейшов в інші форми словесної творчості значно пізніш.

З великоруських дослідників в сім напрямі працювали особливо Орест Міллер і Олександр Веселовський, з українських — М. Драгоманов, Мик. Петров, Мик. Дашкевич². О. Міллер з нагоди київського археологічного з'їзду

¹ Се й констатував офіціальний рецензент дисертації Халанського Ол. Веселовський, в рец., надрукованій в «Вістн. Европы». На місці, в Харкові П. Безсонов, що займав тоді кафедру рус. літератури, рішучо висловив проти дисертації, так що Халанський мусив з нею податись до Петербурга.

² Я поставив пок. Миколу Івановича Петрова в ряді українських учених з огляду на місце і характер його занять, а не походження. Покійний був великорос родом, але виховавшись в київській школі, всю свою наукову працю, дуже довгу, інтенсивну і корисну, віддав українознавству. Хто знає, якою українською ех офіціо була духовна школа на Україні, тим вище мусить цінити наукову об'єктивність покійного нашого товариша.

літом 1874 р. поставив питання: «Чи в Полудневій Русі заховались якісь останки Володимирського епосу, коли не в формах пісні, то казки, коли не в устах народу, то в якихось рукописних збірниках? Під час сього з'їзду Антонович і Драгоманов уділили О. Міллерові коректурні аркуші своїх «Історичних пісень», і він покористувався їх матеріалом для свого реферату «Великорусскія былины и малорусскія думы», де старався в'яснити зв'язки між ними в темах, в літературнім стилі і в моральнім характері. Тема і аргументація викликали велике заінтересування; наукова дискусія перейшла в публіцистичну полеміку й дала київським українофобам привід до різних інсинуацій, які потім принесли свої політичні наслідки, включно до указу 1876 р. В науковій літературі вона продовжилась рядом студій, статей і заміток, ще потяглися на кілька років.

Драгоманов, який ще перед тим зазначив свою позицію в сій справі, в одвертій листі до Міллера вибрав з українського фольклору різні сліди билинних тем, підніс споріднення їх на один бік — з темами обрядових пісень (вважаючи се важнішим для старшої верстви билинної традиції), на другий бік — з темами казковими і баладними новішої верстви. Підніс також живу серед українського люду ідею богатирства, ілюструючи її сучасним оповіданням з Чернігівщини про появу богатиря та його коня аналогічними з раніше наведеними нами матеріалами Манжури й Савича¹. Петров в кількох статтях² розвинув сю ж тему, вказуючи різні споріднення в українській народній обрядовості, в казках і легендах — тема, котру потім ґрунтовніше й розвинув в своїй монументальній праці про обрядові українські пісні Потебня³. Олександр Веселовський (в рр. 1881—5) опублікував серію розвідок, в котрих розслідував літературні споріднення билинних тем з різними візантійськими і західними творами, доводячи, що ці споріднення могли утворитись переважно чи виключно тільки на київським чи взагалі полудневім ґрунті, і при тім докинув чимало інтересних вказівок на те, що ці билинні теми існували на Україні, і то досить довго, ще при кінці XVI віку.

Паралельно з його студіями, які, кажучи словами пок. Дашкевича, більше ніж які-небудь попередні праці переконали в існуванні на Україні багатьох билин до досить

¹ В т. I с. 301 і 314—5. Статті Драгоманова в т. I його Розвідок.

² О народных праздниках в Юго-Западной России, Труды Киевской Академии 1874 г. Слѣды сѣверно-русскаго былевого эпоса в южно-русскаго народной литературы, там же 1875, V.

³ Объяснения малорусских и сродных народных пѣсень, т. I (веснянки), 1883, т. II — колядки і щедрівки, 1887.

пізнього часу: сам Дашкевич надрукував інтересну студію по сьому питанню, взявши за основу тему, про Альошу Поповича, котрого вже попередні дослідники зв'язали з Олексієм Поповичем думи про бурю на Чорному морі. На сій темі автор постарався намітити головні моменти в еволюції билинних тем і поставив тезу, на жаль, -ближче ним не розвинену, що билинний епос став зникати на Україні тільки з 1640-х років¹.

Таким чином, під кінець 1880-х років завдання досліду над билинною традицією взагалі, і спеціально — за становища еволюції творчості нашої, української, — були зазначені доволі повно і твердо, і можна було сподіватись, що дослідники підуть далі в зазначенім напрямі та, вилучаючи пізніші наверствування, вишукуватимуть ті первісніші форми билинних тем, в котрих вони обертались в стадії своєї формації на «полудневім» ґрунті. Таким чином, поволі має бути заповнена та прогалина в історії української творчості,

¹ «Полуднева Русь не може похвалитись в такій мірі (живою епічною традицією княжої доби), але відси не можна робити тих виводів, які були проголошені Погодіним та його прихильниками.

«Після татарського наступу прийшло роздроблення Русі на три окремі великі частини: 1) Русь Малу, або Галицько-Волинську; 2) Русь Білу і Чорну і 3) Русь Новгородську і Східну, але старий билевоий епос в перших віках розділу, здається, був такий же відомий на Полудні, як і на Півночі. В XVI в. тут, у Києві, добре знали подвиги Іллі Муромця, співали про Михайла Ігнатовича, котрого пізніший малоруський варіант обернув у Михайлика, що забрав Золоті Ворота; знали билини про Солов'я Будимировича. Всі ці «вигязі» звались тут богатирями, і слово се перейшло до тодішньої польської мови. В Галичині ще й тепер звісно ім'я Чурила. Можна відтворити ще подробиці тодішніх малоруських оповідань, що нагадують теперішні билини. Але від 40-х років XVII віку, коли полудневоруському народові прийшлося напружити всі сили в тяжкій боротьбі за існування, здається, загальноруський «билевоий» епос зачав вимирати. До старих ворогів, татарів, що заступили місце печенігів та половців, прилучались нові — турки. Під впливом завзятої боротьби з ними і з сими билини стали поволі переходити в думи. Старий епос тим скорше міг забутись, що новий в своїй ідеї був його продовженням. Отже й старі билини оповідали найбільше про боротьбу з степовими кочівниками, походи на полудне, під Царгород, а деякі говорили й про плавання по морю. З часом вони в деяких місцях дставали козацьку закрутку.

«Цікаво було б в'яснити, чи богатирський епос підпадав в такім разі козацьким впливам, чи навпаки — він був переходом до них? Здається, що сучасні билини почасти перейнялись козацьким духом на Дону. В Полудневій Русі могло відбуватись таке приладжування старого епосу і повільна (постепенна) заміна його героїв новими. Поруч з останками старої творчості повинне було мати своє місце й нове, але і в нім, в південноруських історичних піснях, які з'являлись під впливами боротьби з татарами, турками й поляками, часами лунали відгомони старого епосу княжого періоду, повторялись деякі з його епізодів, відзивались його способи представлення так само, як деякі давні спомини зацілились в піснях і колядках»
Пт. 248—53.

яка існує тепер через затрату дружинного епосу в старій традиції. Але так не вийшло, і після таких надійних праць 1880-х років наступив певний застій в студіях над билинною традицією, власне, з становища історії української творчості. З того часу і до нинішнього се питання майже не поступило наперед, хоч література билини зросла дуже значно і поповнилась цінними працями.

Що було причиною того? Здається мені, завинили тут несподівані проби цілком нової інтерпретації билинної традиції, які збентежили наукові круги, показавши, як взагалі ще хитко стоїть ся інтерпретація, коли можливі в ній такі несподіванки.

Такою була студія Всеволода Міллера, що на початку 1880-х років раптом поновив стару теорію Стасова про залежність билинних тем від східних первозорів¹. Автор нібито признавав історичну основу сього епосу і вітчизною його вважав «простору країну полян і сіверян — басейн середнього Дніпра та його східних допливів» (очевидно, ближче до азовських і кавказьких степів, звідки мали йти іранські впливи через поволецьке і всяке інше турецьке посередництво). Але він так енергійно видвинув при тім ірансько-кавказько-турецькі впливи, що перед ними відійшли на другий план всі інші складники сеї билинної традиції і роль самої творчої української сфери. Потім він, щоправда, сам признав свої здогади перебільшеними, а свою методу інтерпретації в значній мірі хибною. Але на місце своєї ірано-турецької теорії видвинув іншу, розроблену не менш талановито і не менш сторонничо — гіпотезу новгородського походження більшості билинного репертуару, і то походження доволі пізнього, післятатарського². Поруч новгородської групи він вказав серію билинних тем галицько-волинського походження XII—XIII в. Найбільш типові богатырські билини зв'язав з полудневою великоруською областю. А українське Подніпров'я, Київщина та Чернігівщина — та «простора країна полян і сіверян», котру він сам так недавно вважав вітчизною билинного епосу, раптом десь зникла і стратила всяке значення в історії билинної традиції.

¹ Екскурсы в область русскаго народного эпоса, 1892; про сю працю ще нижче.

² Найбільш важна в сій новій серії студія «Наблюдение надъ географическимъ распространениемъ былинъ» вийшла в 1894 р., два роки після «Екскурсів» (передр. в книзі: Очерки русской народной словесности, 1897).

Крайності сих поглядів викликали опозицію, яка внесла різні корективи до них¹. Без сумніву, в сих поправках було багато зовсім вірно і влучно завважено, й інтерпретацію билинної традиції посунуно значно наперед. Але загальне враження від усього інциденту в його цілості не було корисне для студіювання билинної поезії. Такі крайності в інтерпретації, такі кочування авторитетного дослідника на протязі яких-небудь двох-трьох років від одної гіпотези до другої, майже протилежної, лишили по собі, як я зазначив, враження хиткості дотеперішнього досліду, надмірне навіть почуття непевності самого ґрунту — билинної традиції. Можу сказати се з власного досвіду, бо саме тоді обробляв

¹ Ґрунтовну критику допущених В. Міллером перетягань дали українські дослідники: Дашкевич (в рецензіях XXXVII присудження уваровських премій), Коробка (Сказанія об урочищах Овручского-у: и былины о Вольгѣ Святославовичѣ, 1898), Лобода (Рус. былины о сватовствѣ, розд. I, 1902). Новгородську теорію В. Міллера розвивав потім особливо А. Марков в своїх статтях і найбільше в своїй лекції: Пoesія Великаго Новгорода и ея остатки в Сѣверной Россіи (в XVIII т. Сборника Харьков. истор.-фил. общ.) — написаній з великим спочуттям до сеї новгородської спадщини, але теж досить скороспішній в багатьох інтерпретаціях. Ак. Сперанський, підсумовуючи результати досліду над билинами в своїм курсі 1916 р., до новгородських билин, крім Садка і Василя Буслаевича, зарахує ще тільки Вольгу-Волхва і Сорок Каліків, інші здебільшого вважає творами полудневними, або переробленими на полудні, і висловлюється загалом так:

Перегляд былевых пісень* показує в сумі, що коли тепер в Полудневій Росії ми билин уже не стрічаємо, то, пояснюючи се особливими місцевими умовами, ми пізнаємо сю полудневу пісню в її північних переробках, що почасти носять і сліди сеї мандрівки на північ: відбитки того середньоруського (московського) осередка, через котрі ся полуднева пісня перейшла в дорозі на північ. Інше спостереження, одержане з зробленого перегляду, — се те, що майже вся полуднева пісня, скільки ми з нею познайомились, підпала ґрупуванню коло головного центра — Києва: первісно місцева, часом чернігівська, часом галицька, часом навіть ростовсько-суздальська, вона втягається до кола пісень з Києвом як ареною дії; се змушує припускати поруч з сею централізацією інший процес місцевого зародження й розвитку пісень; сліди сеї «місцевої» закраски знаходимо і в «централізованій пісні». Поза тим єсть і пісні, що заціліли від сього централізаційного процесу. Крім пісень про Саура до нас дійшли й інші пісні, які не ввійшли до київського центрального циклу. З них можна назвати пісні про Гліба Володьевича, про князя Романа, котрих полудневе походження дуже правдоподібно.

«Отже, для полудневої Росії можемо припускати, крім Києва, слабші центри пісень — Чернігівську область, Галич з Волинню, Брянську область й ін., себто дістаємо образ розвитку билевої пісні на ґрунті місцевої традиції. Серед сих пісень бачимо билини й бойового характеру і новелу. Але бойова билина переважає, се відповідає загальному характерові київської доби, де бойові інтереси — боротьби і оборони — грали переважну роль в житті людності, починаючи з гори і кінчаючи сподом суспільності» (с. 277—9).

* Перед тим автор переглянув билини про Добриню, Іллю, Альошу, Саура і Михайла Даниловича, Дуная, Дон Сухмана і Ніпру, погібелі богатырів Дюка, Потока і Чурила.

свій перший курс історії України: я не наваживсь ужити билинної традиції для історичних реконструкцій під враженнями останніх праць Міллера. Вона здавалась ще не готовою для історичного вжитку. При другим виданні Історії України в 1904—5 рр. я був відважнішим і притяг деякі билинні мотиви до ілюстрації історичної традиції, але в цілості визначити її українську підставу не рішився, як не рішались узятись до цього й інші дослідники. Даремно в передмові до своїх «Начерків народної словесності» (1897), в котрих були зібрані його студії з тих літ про билинну традицію, сам Міллер висловляв надію, ще по-лемізуючи то з тим, то з іншим поглядом, він в головнім недалека відходить від інших дослідників, і детальне студіювання билин в недалекім часі приведе до збудування повного об'яснення сього кругу народної творчості. Його відважні екстратури не заохочували до будови таких синтетичних праць. І два десятиліття, що пройшли потім до нинішньої наукової праці, хоч були досить багаті студіями про билини, але дали тільки праці частинні, головно викликані припливом нового матеріалу, зібраного в Архангельській губ. і опублікованого в перших роках сього століття. Ширшого синтезу не було дано ні загально, ні спеціально з українського становища. Українські дослідники, як Дашкевич, Сумцов і Лобода — автор найбільшої монографії, яка появилася в останніх десятиліттях, брали доволі показну участь в праці. Але основне питання — реконструкція української епіки княжо-переходової доби¹ за поміччю билинної традиції, намічена в 1880-х рр., — не посунулася наперед.

Не з'являлося взагалі ширших загальних праць, які почали закрююватися в попередніх десятиліттях. Було кілька корисних оглядів студій билинної традиції та їх вислідів; такий перегляд подав в своїй історії етнографії Пипін, спеціально обробив Лобода; перегляд результатів, кінчаючи 1890-ми роками, дав чеський дослідник Махаль і трохи згодом Владимиров в своїм вступі до історії літератури; новіший, включно з літературою, викликаню останніми архангельськими записами, подав в своїм курсі Келтуяла;

¹ Я позволив собі вжити таку складну назву для словесної верстви, яка з одного боку, характеризує з усякою очевидністю останні століття княжо-дружинного ладу, що місцями стояв тільки в XIII—XIV, але місцями переживавсь ще в XV і навіть в початках XVI віку, а з другого, — безсумнівно панувала в усній словесності переходових часів України до першого відродження і навіть довше — до великого перелому XVII віку.

нарешті з'явивсь спеціальний курс Сперанського¹. Але все се було зовсім не те «полное и прочное учение», яке заповідалось перед тим. І коли нарешті сам Міллер незадовго перед смертю задумав дати підсумок всього зробленого для висвітлення «літературної історії билин», він скоро опинився перед масою контрверсій, в значній часті ним самим викликаних, і задумана праця спинилась на перших же розділах².

Тим часом для повноти загального начерку історії української словесної творчості таки доконче потрібне заповнення тої болючої прогалини, що світить пусткою в наших переходових століттях. На протязі трьох століть, відти, де уривається Галицько-Волинське літописання і аж до полемічних писань 1570—1580-х рр., ми ж з наших країв не маємо ніякого значнішого нового літературного твору: ні поетичного, ні історичного, ні навіть релігійного. Ми орудуємо самими дрібними другорядними слідами якогось літературного уміння, наведеннями, натяками на якесь духове життя, рух думки, інтелектуальні течії, письменську роботу, а самої її — нема! В сім стані, при болючій потребі суцільнішого образу, тяжким, майже неможливим стає дальше відтягання зужиткування того, що може дати на його доповнення усна епічна традиція, героїчна і релігійна, хоч би захована головно чи й виключно на великоруськім ґрунті.

Маю те переконання, що від билинної великоруської традиції і при сучаснім стані билинних студій можна взяти чимало такого, що з певним приближенням, з певною імовірністю характеризує стан героїчної традиції в українських землях переходових віків. Часто не можна настоювати документально на тій чи іншій деталі, але в сумі єсть багато такого, що можна вважати правдоподібним, майже певним відгомном української епічної традиції, скажім, XIV—XV і XV—XVI вв. Допустимо, як приймають тепер деякі московські дослідники, що нинішні билини перейшли через нові редакції московські в XVI або XVII в. Все ж, вилучаючи сю московську верству і все можливе напевне, можна знайти багато такого, що безсумнівно мусить іти від архетипів

¹ А. Пипин. Исторія русской этнографіи т. I і II, 1890 г. Machal. O. bochatyrskem epose slovanskem, 1894. А. М. Лобода. Русскій богатырскій епосъ, 1896. П. В. Владимировъ. Введение въ исторію русской словесности, 1896. А. Келтуяла. Курсъ исторіи русской литературы, вид. 2, 1913, I, 805 і II, с. 114 дд. М. Сперанскій. Русская устная словесность. Введение въ исторію устной русской словесности. Устная поэзія повѣствовательного характера, 1917.

² Вони вийшли в III т. «Очерків» В. Міллера, 1924 року; я познайомився з ними, коли вже ся книга була віддана до друку. Моя оцінка сеї посмертної праці В. Міллера — в III кн. «України» за 1924 рік.

XIII—XIV вв., які жили в українських варіантах. І воно, за браком поетичних пам'яток писаних, дуже важне для висвітлення поетичного змісту тої словесності, яка жила в українському народі, приймала нові наверствування (всю ту невольницьку верству, напр., до котрої потім перейдемо) та творила підставу для нової епічної верстви — козацької.

Отже, в дальшій розділі подам перегляди студії над билинами і мішаними героїчно-легендарними творами, котрі орієнтують нас у тім, що приблизно можна взяти від сеї традиції для нашого завдання. Перейду до змісту творів, ближче зв'язаних з історичною традицією України, і вкінці подам вибір тих поетичних засобів (загальних місць), котрі можна вважати останками поетичної форми, в яких епічна традиція жила в наших землях в вище вказаних віках.

Билини — їх студіювання. Назва билини для великоруських поетичних творів спеціально віршового складу, в яких відбиваються старші верстви героїчного епосу¹, настільки прийнялась в науці, що я теж вважаю за краще вживати сеї назви, неважаючи на її апокрифічне походження, ніж звертатись до більш обгрунтованих, але менш спеціалізованих в своїм уживанні означень, як «богатирський епос», «былевой эпос» і т. п.

Пустив назву «билини» в курс І: Сахаров, дуже популярний, але дуже слабкий московський етнограф свого часу (1830—1840-х рр.); пославсь він в тім на «рукопис купца Бельскаго», що нібито містив збірку сих «билин». Тепер загально приймається, що сей «рукопис» взагалі не існував. Сахаров в дійсності передрукував свої билини з збірки Кирші Данилова, довільно поправляючи їх під подкрівкою сього «рукопису», а назву «билин» узяв з «Слова о полку Ігоревім», де се слово вжито, одначе, в зовсім іншій значенні. Для означення творів, які за Сахарова звемо билинами, традиційною назвою являється «старина». Дослідники вишукали сю назву в старих пам'ятках починаючи від XV віку², вживається воно в збірці Кирші Данилова XVIII в. і досі живе в устах «сказителів», які найповніше заховали

¹ «Эпическія пѣсни, въ которыхъ воспѣваются событія изъ жизни свѣтскаго правящего класса княжеско-дружинной Руси» — таке означення їх дає Келтуяла I-1, 1913, с. 805.

² «Стихъ старина за пивом» — в рукопису XV в. т. зв. Псалтири Жидовствующих, моск. Чтенія 1907 «Сравненіе дѣл бога и дьявола» (мабуть XVII в., в копії XVIII): «Господь оставилъ челоуѣкомъ евангельское ученіе, а бѣсъ — старин сказаніе и ложное обаяніе» (Изв. отд. рус. яз., 1901, III, с. 96—8). В «Описаніи Архангельской губ.» Молчанова, 1813, про храмові трапези оповідається: «При сім старші люде поють старини, в котрих вихваляються подвиги старинних руських героїв, як св. Володимира, Добрині, Сури й ін. (Этн. Обзор. XII с. 66).

сю билинну традицію в Олонецькім та Архангельськім краю. Тільки вона має тут ширше значення: значить і те, що тепер означається назвою «історичної пісні», й усякі інші п'єси з репертуару скоморохів, передані ними разом з билинами.

Се, очевидно, й змушує дослідників переважно триматись билинної назви, незважаючи на її випадкове і нерелевне походження, тому що з нею вже зв'язувалось докладне історично-літературне представлення, подібно як ми наші українські думи називаємо також сим властиво їм неналежним іменем, тому що з ними зв'язавсь уже певний конкретний, докладний зміст. Інші ж терміни, якими пробувано заступити сю апокрифічну назву — як «історичні», «билеві» пісні», «билевой» або «богатирський епос» — всі зостаються занадто широкими і неозначеними.

Предметом наукового досліду билинна традиція стала розмірно пізно, хоч почала звертати на себе увагу книжників давно. Зовсім натурально, так як укладчики старого київського літопису вжили собі для реконструкції та декорації старої історії героїчних пісень і переказів, що були прототипами пізніших богатирських пісень-билин, так і редактори нових літописних компіляцій XIV, XV і XVI віку стали використовувати сучасні богатирські пісні для декорації княжої київської та володимирської доби, що стала для них далекою минувиною, яка могла знести, не протестуючи, всяку таку епічну прикрасу. Так, Шахматов, реконструюючи свій гіпотетичний «Володимирський Поліхрон» 1420-х років, мав те переконання, що в нім містились уже більші й менші витяги з пісень і згадки про героїв-богатирів, які читаються в різних компіляціях XV і XVI вв., особливо в т. зв. Тверськім та Никонівськім літопису¹. Не входячи взагалі в оцінку сеї гіпотези про «Володимирський Поліхрон», ми в кожному разі мусимо рахуватись з фактом, що в історичних компіляціях, які склалися на півночі в XV і першій половині XVI в., були вже цілі серії переказів і натяків на билинні теми, очевидно, добре звісні і цінені в тодішніх літературних кругах. Так, напр., в Никонівському літопису і в компілятивнім житті Володимира св., включенім до Макаріївських Міней, в пол. XVI в., крім «Яна Усмошвеця», переяславського Кожем'яки, фігурують ще «Рагдай Удалий», що міг сам один виходити проти 300 ворогів, «Александр рекомий Попович», «Малвред Сильний»,

¹ Общерусскіе лѣтописные своды, Журнал М. Н. П. 1901, XI с. 73 дд. Пор. вище т. III.

«Андріх Добрянков» «и инии мнози»¹. З оповіданнями про переяславські події першої пол. XII в. в Никонівському літопису зв'язано, крім звісної вже нам повісті про Дем'яна Куденевича (що дає не що інше, як переповідання аналогічного з нинішнім билинного твору, тільки в нинішній усній традиції не захованого)², ще кілька згадок про «храбрих» (себто богатирів по старшій термінології) і про «Івана Данилова, богатиря славного», і вони вважаються за відкляки до звісних тоді билинних тем, і пережитки їх вишукуються, з більшою або меншою правдоподібністю, в нинішнім репертуарі³. В різних збірках XVI в. «два храбри», Олександр Попович і Тимоня (вар. Добриня) Золотий Пояс, виступають учасниками голосної битви на Липиці 1216 р., котрої героєм був Мстислав галицький⁴. В цілیم ряді літописних компіляцій з битвою на Калці зв'язується історія про смерть Олександра Поповича, Добрині й інших «70 храбрів»: найстаршу таку дописку бачили ми в Академічному кодексі Суздальського літопису XV віку⁵; найширшу історію Олександра Поповича оповідає при сій пригоді Тверський збірник, посилаючись при тім на якісь «писання», правдоподібно, аналогічні книжні записи билин, які маємо тепер з XVIII, XVII і, можливо-таки, з XVI в.

Найстарша з них переписана в першій пол. XVII в., судячи з деяких помилок — уже з ранішого запису; мабуть, не молодшої XVI в. Приписки показують, що рукопис сей — збірник різних статей, в XVII в. належав селянській родині Турчасовської волості Олонецької губ., можливо, що там він і був списаний разом з паломником XVI в. і повістю про київського купця Дмитра. Більш ніж котра інша з раніших записів⁶, копія ся наближається до нинішнього типу билин,

¹ Соболевский. Къ исторіи русскихъ былинъ, 1889, VII, «Малврьдъ, правда не больше, як літописна Малфрід, про котру буде мовѣ далі, і «Андріхъ Добрянковъ» теж підозріло нагадує «Андріха» — Ольдріха чеського, котрого старий літопис згадує як Володимирового сучасника. Але «Рагдай» зістається ближче незвісним.

² Див. т. III.

³ Особливо в працях Дашкевича, Халанського, В. Міллера.

⁴ Аналіз, особливо у Дашкевича в цитованій статті.

⁵ Див. т. III.

⁶ Видав сей запис власник рукопису Е. Барсов в 1881 р. в 28 т. Сборника отд. рус. языка. п. з. Богатырское слово в спискѣ начала XVII в. Сі слова «Богатырское слово» читаються в закінченні запису: «Простилися и сами поѣхали в чисто поле. Богатырское слово. Во вѣки аминь». Заголовок в рукопису такий: «Сказание о кievскихъ богатыряхъ, какъ ходили во Царьград и какъ побили цареградскихъ богатырей, учинили себѣ честь». Під сим заголовком воно і передруковане в «Былинахъ новой и недавней записи». Інший варіант сього ж запису в збірнику, що належав Буслаєву, має заголовок: «Сказание о семи русскихъ богатыряхъ». В сім збірнику «першої чверти XVIII в.», як його означають, оправлені разом три записи билин (крім сеї, ще билини про Ставра і про Іллю Муромця та Соловія Розбійника — всі

хоч має все-таки виразні сліди книжної редакції: і в формі своїй (сильно зниженій ритміці), і в змісті, справленім на московське копито XVI в. Сама тема значно відмінна від теперішніх усних трактувань сих богатырських мотивів. В. Міллер, перевівши детальний розбір сього «сказання о кievскихъ богатыряхъ» і усних варіантів сеї теми, прийшов до виводу, що се книжна переробка билинних пісень, в якій скомбіновано дві різні теми — про побіду Альоші Поповича над Тугарином і Іллі над Ідолищем¹. Отже се все ще тільки книжна парафраза билин, хоча й досить зближена до оригіналу, так що місцями, очевидно, доволі докладно переказує билинний стиль і ритм.

Найстаршим записом — небездоганим і не свобідним від поправок, розуміється, але досить все-таки близьким до «сказаного» тексту, являється супроти того другий в порядку хронологічному запис билини про Михайла Потока, привезений в 1880-х рр. з одної екскурсії в Олонецьку і Архангельську губ. (тепер в Петерб. Публічній Бібліотеці)². Вона писана в останній чверті XVII в. в районі південновеликоруського діалекту, правдоподібно, такою людиною, яка сама вміла «сказувати» сю билину, тому йшла доволі докладно за речитативною репродукцією. Хоча текст писаний без поділу на вірші, але доволі добре віддає ритмічну будову; опускаючи лише різні слівця, які вставляються при «сказуванні» для ритму. Таким чином, сей запис дає вже доволі авторитетну билину³.

З XVIII віку є вже чимало записів, більше або менше докладних — поодинокі билини і навіть цілі серійки їх, що стрічаються в збірниках різної повістевой і поетичної літератури та свідчать про те, що поруч свійських казок та перекладів західних романів записи і парафрази богатырських повістей мали теж свого читача: переважно між тодішньою

вони видані в збірці «Былины старой и новой записи», вид. Тихонравовим і В. Міллером, 1894), і цілий ряд інших повістей, казок і пісень, які в сумі дають дуже цінний репертуар московської популярної літератури першої пол. XVIII в., до котрої входили і записи билин, як бачимо.

¹ Се той пункт, в котрім я поділяю аргументацію В. Міллера (Очерки народ. русской словесности, 1910, ст. 136 і т. д.), звернену проти виводів ак. Веселовського, що в своїй праці «Южнорусскія былины» (розд. X, 1885, с. 356 і д.), аналізуючи дуже детально сі записи і порівнюючи з усними текстами, доводив, що запис дає первісний варіант билинних тем, який потім розділивсь на дві билини про Ідолище і Тугарина. Мені здається теж, що не варіант «Указанія» розділивсь, а билини в нім зложені й штучно скомбіновані разом. Інші виводи В. Міллера (напр. щодо пізнішого зложення самого походу на Царгород) мене менш переконують.

² Былины старой и новой записи с. 25.

³ Хронологічно між «Сказанієм» Барсова і билиною про Потока стоїть маленький фрагмент про Альошу Поповича і Тугарина по письму другої пол. XVII в., але вже списаний з ранішого запису. Через свої невеликі розміри він не має значення.

півінтелігентною публікою, але не тільки поміж нею: заходили вони і між тодішню інтелігентну верству.

Цікаво, що такі записи обертались і на Україні, як показує, напр., запис билини про Іллю Муромця і Соловія та Ідолище, знайдений Барсовим і, на жаль, досі не виданий, а тільки досить побіжно ним описаний. Він був знайдений в північних краях, але написаний на Україні двома руками XVIII в., мова його українська («буль», «що», і т. под.)¹.

Але найцінніша й найбільше дотепер звісна збірка походить з Уральських країв, з заводів звісного російського промисловця Прокопія Демидова. Се голосна «збірка Кирші Данилова», якій припала честь спопуляризувати билинну традицію в культурній верстві та викликати ширший інтерес до неї. Завдячуєм її науковій екскурсії офіційного російського історіографа XVIII в. Герарда-Фрідріха Міллера, що під час своєї наукової подорожі до Сибіру в 1760 рр. заінтересувався піснею про боярина Романова, почувши її десь у Демидова, і просив її для нього списати. Демидов в 1768 р. прислав йому сю пісню, а пошукування за нею і за аналогічним матеріалом, очевидно, дали причину до повстання цілої збірки билин і пісень, списаної в 1780-1 рр., мабуть, для того ж Демидова якимсь «Киршею Даниловим», професіональним чи півпрофесіональним співаком і поетом разом (судячи з заведеної до збірки пісні, зложеної, очевидно, сим самим «Кирилом Даниловичем», де він просить товаришів «купити винця» йому на похмілля².

Вона містила в собі понад сімдесят п'ес з голосами, в тім числі до тридцяти билин, цілих і в фрагментах, досить добре записаних, так що деякі з них і досі дають найкращі варіанти билин.

Сей цінний збірник, що яскраво розкриває нам багатство билинної традиції, вийшов, однак, перед широкий світ із

¹ Звістка у Кірпічнікова. Поеми Ломбард. цикла с. 158, пот. у Лободи. Епос, с. 37.

² Вона не безінтересна, ся пісня, для характеристики тої сфери, де переховувалась билинна традиція. Говорить вона про якогось Ів. Сутырина, людину з сеї богеми, котрому трапилось бути пограбованим і побитим, і сій пригоді протиставляються муки похмілля (Katzenjammer) поета Кирила:

А и не жаль мне ка битова, грабленова
А и тово ли Ивана Сутырина,
Только жаль доброво молодца похмельнова
А тово ли Кирилы Даниловича:
А похмельнова доброво молодца буйна голова болиты!
А вы, милы мои братцы, товарищи, друзья,
Вы купите винца, опохмелья молодца!
Хотя горько — да жидко, давай еще!
Замените мою смерть животомъ своимъ;
Еще не в кое время пригожусь я вамъ всемъ.

рук свого мецената досить не скоро, а до того часу, протягом XVIII віку, появились друком тільки дуже незначні фрагменти билинної традиції в тодішніх співанниках, збірниках казок і повістей, що почали з'являтися в значнім числі. Часто билинні теми бували також предметом літературних переробок. Так, напр., в 1750-х рр. в царськім театрі виставлявся балет про Іллю Муромця. Цариця Катерина між іншими своїми літературними забавами зложила оперу про «новгородського богатиря» Ваську Буслаевича. Славний потім Карамзин видав в 1793 р. «богатирську казку» про Іллю Муромця. Син голосного в історії великоруської громадської думки публіциста Радишева був автором віршованих «богатирських повістей» про Альошу Поповича, Чурила і т. д.

Але матеріал цей трактовано при тім цілком безцеремонно, як казку, і з наукового становища не цінено його зовсім. Перший московський історик В. Татищев знав билини¹, зужиткував навіть при нагоді билину (мабуть, про Соловія Будимировича), де згадувався «Путятин двір», але не вважав можливим користати з сього матеріалу. Його наступник в історичній роботі Болтін, взагалі досить схильний до народної стихії, дав суворий відзив про билини, який дуже добре характеризує взагалі становище наукових кругів тих часів (1788). Вичисляючи історичні джерела, на котрих мусить спиратись образ «смаку і звичаїв народу», він вказує на літописи, юридичні пам'ятки, письменні останки, «старинні ж пісні про Володимирові пири і под.» — се твори пізні; «вони відбивають в собі смак свого часу, але не народу, а черні», людей неграмотних, можливо, тих волоцюг, що годувались сим ремеслом, — складали такі пісні й співали, випрошуючи милостиню, як тепер старці, складаючи недорічні вірші, співають їх по торгах, де збирається чернь». І треба сказати, що такий погляд, потрохи слабнучи, щоправда, протримався в російських наукових кругах ще яких років тридцять-сорок, поки романтична народність XIX в. дала сьому матеріалові нову оцінку. Такого зневажливого погляду навіть не змінила поява в друку згаданого збірника Кирші Данилова, не вважаючи на все багатство змісту і високі прикмети тексту.

¹ «Я прежде у скоморохов пѣсни старинныя о князѣ Владимирѣ слыхалъ, въ которыхъ женѣ его именами, також о славныхъ людяхъ Ильѣ Муромцѣ, Алексѣѣ Поповичѣ, Соловѣѣ Разбойникѣ, Дюкѣ Стефановичѣ упоминають и дѣла ихъ прославляютъ» — История Россійская I с. 44. Тут особливо цікаве се свідцтво, що билини співали скоморохи. Татищев слухав їх на переломі XVII і XVIII в.

Поява ся зв'язана з іменем нашого українського мецената Дмитра Трощинського (для котрого Василь Гоголь писав свої українські п'єси, керуючи його домашнім театром в Кибицях). Будучи людиною, близькою до царського двору, він, між іншим, довгий час був також шефом російської пошти; збірник же Кирші Данилова, перейшовши кілька рук від Прокофія Демидова і далі, опинився в 1802 р. в посіданні начальника московської пошти Ключарьова. Не знати, чи самому Ключарьову, чи одному з підвладних йому урядників А. Якубовичеві, вихованцеві московського університету і великому любителю літератури, прийшла гадка потішити шефа-мецената книжним дарунком. Досить, що в 1804 вийшла з друкарні звісного вже нам Селівановського вибірка з збірки Кирші Данилова, зроблена Якубовичем під з. «Древнія російскія стихотворенія», з присвятою Рошинському і віршованим побажанням до сього «любителя древностей»: «и ежели найдешь когда свободный час, словенской музы сей простой услыши глась». В передмові глухо говорилось, що видавцеві (теж не названому по імені) дістався сей рукопис «припадком» — без усякого ближчого пояснення її походження, змісту, часу і т. д. З збірки було вибрано 26 п'єс і подано без усякого коментарія: видавець обіцяв дати їх в разі потреби «при другім виданні».

Може бути, така обстановка сеї публікації причинилась до того, що сей незвичайно цінний матеріал не був оцінений скільки-небудь відповідно. Тодішні учені круги прийняли його зовсім легковажно. Карамзін, що працював тоді над своєю історією, зовсім зигнорував його. Євгеній Болховітинов, пізніший митрополит київський, один з найбільших тодішніх авторитетів, легковажно відізвався про сі билини, що вони виявляють «мішанину старинних подій і звичаїв з новішими», і не вважав вартим входити в ближчий розбір їх.

Та нема чого й дивуватись сьому, коли десять літ пізніше Калайдович, котрого ми пізнали при історії «Слова о полку Ігоревім» як одного з найкращих тодішніх знавців старої літератури, теж недалеко відбіг від таких поглядів, взявшись до нового видання збірки Кирші Данилова. За той час (в 1816 р.) сей збірник перейшов уже до найбільшого з російських меценатів гр. Румянцева, і він доручив Калайдовичу зробити нове, повніше і науковіше видання його. Воно вийшло в 1818 р., в тій же друкарні, в гарнім для того часу вигляді, з нотами голосів. Издавець старався видати його якнайповніше і упустив тільки те, що не могло пройти через тісні ворота тодішньої цензури: сім п'єс — з огляду на їх «неуважение к стыдливости» і дві — з огляду на «неприличие» трактування духовних тем (в тім і славному «Голубину

книгу», сю перлину старої релігійної поезії). Викреслив також в різних місцях поодинокі слова і вірші з подібних же мотивів, але загалом поставився до своєї праці вповні серйозно.

У вступі, як передмову, подав розвідку про сю збірку на 36 стор. широкого друку. З огляду, що се була не тільки перша студія про билини, а протягом яких тридцяти літ зіставалась і потім одинокою, варто над нею трохи ближче зостановитись. Хоч якою наївною і незугарною вона здається нам, але мусимо мати се на увазі, що вона не тільки не мала попередників, але, видима річ, тема ся взагалі не представлялась яснішою тодішнім науковим кругам, коли так довго не з'являлось серйознішої праці про неї.

Дві принципіальні хиби, на наш нинішній погляд, поспунали працю Калайдовича. Одна, що дослідник не вмів вилучити билину як літературний рід з-поміж іншого матеріалу; друга ще більша, що він на укладчика збірки «Киршу Даниловича», дививсь так, як на тих різних переробщиків билинних тем XVIII в., котрих вище я згадував. Для нього Кирша такий же автор билин, як і тої пісні про своє похмілля, яку я навів вище. Ті місця, де в билинах щось говорить ся в першій особі, Калайдович всі готов приложити до Кирші. По його гадці, одначе, він не скомпонував всього наново: «можливо, що він мав давніші останки народних пісень, але, на жаль, їх переробив». Джерелами його Калайдович вважає історичні перекази, пісні і особливо казки: тут він розуміє прозаїчні переповідження билинних тем, які з'явилися в різних збірниках казок і повістей XVIII в. Прикмети поетичного стилю билини, їх «загальні місця», їх ритміку, їх мову трактує як індивідуальні прикмети творчості Кирші, навіть ті оригінальні фрагменти билини, які проходилися в виданнях XVIII в., він готов толкувати тим, що видавці користувалися «стихотвореннями Данилова».

Не вважаючи на сю принципіальну похибку, яка заводила Калайдовича на кожнім кроці в безвихідні суперечності, порівняння билин Кирші з різними переробками XVIII в. та літописною традицією, добре тоді звісною, наводили його на вірні гадки про Володимирів билинний цикл, котрий він порівнював з Каролінським циклом. Він схарактеризував сей богатирський круг Володимира, вказав одноіменні історичні особи, які могли послужити прототипам билинних богатирів, і відділив постаті сього старшого циклу від пізніших героїв. Все се побіжне, коротке, як і характеристика поетичного стилю, мови і ритміки сих творів. Але серйознішого інтересу вони не викликали й тепер так само, як і в виданні Якубовича, і те, що сказане було з приводу їх Калайдовичем, очевидно, вповні вдовольнило учену публіку на довгі часи.

Не зівстався без впливу також той факт, що сама збірка Кирші — сей дорогоцінний документ билинної традиції, і в тім часі єдиний корпус текстів — загадково зник після публікації Калайдовича. Цілий ряд питань, насунений нею, вимагав докладнішого аналізу самого рукопису, а коли ним зацікавились, не могли знайти. Пізніше видання Калайдовича було кілька разів передруковане, але його дефектність і різні непевності видавничого методу змушували ставитися з певним скептицизмом до сього матеріалу. Тільки в 1894 р. напали на слід рукопису в бібліотеці внука звісного нам Малиновського, видавця «Слова о полку Ігоревім», що, очевидно, взяв був рукопис додому, і тільки в 1901 р., вернувшись до Петербурзької Публічної Бібліотеки, вийшов він в новім виданні¹.

Отже, довгий час в науковій літературі про билинну традицію не було нічого, крім побіжних заміток. Бодянський в своїй дисертації про народну поезію — першій науковій праці того роду² — з великим ентузіазмом схарактеризувавши українські пісні, дуже коротко збув поезію великоруську, переказавши дещо з заміток Калайдовича про збірку Кирші, котрого зовсім категорично записав в українські козаки (Калайдович здогадувався тільки, що він взагалі був козак³). Н. Полевой в начерку руської літератури в кількох словах розвинув ранішу замітку Болховітінова про подібності билин з скандинавською поезією. Сахаров, передруковуючи в своїм корпусі (1841) билини Кирші (нібито з того апокрифічного збірника «купця Бельського»), дав кілька малоцінних заміток. Варте було тільки те, що билини введені були в систему літературної старини, начеркнену Сахаровим, що своєю грандіозністю зробила сильне враження в тодішніх літературних кругах.

¹ Сборник Кирши Данилова. Изд. Публ. Библиотеки подъ ред. П. Н. Шеффера, СПб. 1901.

² О народной поэзии славянскихъ племенъ. Разсужденіе на степень магистра перваго отдѣленія, кандидата московскаго университета Іосифа Бодянскаго, Москва, 1837.

³ Ще далі в сім напрямі пішла статейка в Енциклоп. Лексиконі Плюшара: «Данилів Кирило, більше звісний під іменем Кирші, український козак, родився недалеко від Києва при кінці XVII в. Обставини його життя зовсім не звісні, крім того, що він учивсь у Києві і служив в Сибіру за часів Петра Вел. Маючи потяг до стихотворства, він спочатку збирав, нарешті, написав кілька своїх стихотворів, що виявляють у нім неабиякий талант, хоч він і не одержав потрібної освіти».

Все се тільки натягання, зроблені з заміток і здогадів Калайдовича. З огляду, що титулова сторінка рукопису з іменем Кирші загубилась безповоротно, ближче нічого про нього і тепер не можна сказати. Але ся Плюшарова біографія Кирші не раз передруковувалась і переказувалась потім.

В тім часі (від р. 1830) збиранням народної поезії займався уже далеко серйозніший народолобець, один з провідників московського слов'янофільства П. Кіреєвський. Але його збірка билин з'явилась значно пізніше, після його смерті, і сам він не опублікував нічого замітного за приводу зібраного ним дуже багатого матеріалу. Тільки Хомяков, інший провідник слов'янофілів, дав кілька небезітересних заміток на ту ж тему скандинавських аналогій в передмові до одної з частинних публікацій матеріалів Кіреєвського (1852). Властива ж наукова література про билинну традицію розпочалась в 1856 р. студійкою К. Аксакова про богатирів Володимирового циклу. Досить уділив їй місця також звісний нам Шевирьов в новім виданні своєї історії літератури. В цілу книгу розрослись замітки П. Безсонова до пісень, зібраних Кіреєвським, — по смерті збирача поручених до видання сьому Безсонову, — тільки змістом були досить малоцінні.

Все се були праці, писані з слов'янофільського становища, і вони старались не стільки оцінити зібраний матеріал з історично-літературного становища, скільки використати для угрунтування слов'янофільської історіософії. Вони підіймали інтерес до народної творчості, переконували про її вагу й значення, але дуже небагато посували наперед наукове об'яснення її. Важніше значення мало публікування текстів. Збірка Кіреєвського, після його смерті, московським товариством любителів словесності поручена для видання Безсонову, була ним доповнена іншими записами (Кирші в тому числі¹) і перетворена таким чином в корпус великоруської епічної традиції. В такій формі вона й стала виходити від р. 1860. Не вважаючи на різні дефекти свого методу та дуже претенціозні і зовсім ненаукові коментарі Безсонова, щедро додавані до сього видання, воно було цінною вкладкою в пізнання билинного епосу і багато причинилось до піднесення наукового інтересу до нього. Стара збірка Кирші, поставлена тут поруч з усними варіантами, записаними в різних частях великоруської території, набирала на решті відповідного освітлення, як старий запис усної епічної традиції, розширеної майже по цілому великоруському розсе-

¹ Збірка зладжена була таким чином, що напереді давались записи Кіреєвського, потім варіанти з інших записів, на кінці текст Кирші на дану тему. Тому титул видання «Пѣсни, собранныя П. В. Кирѣевскимъ», не вповні відповідав змістові. Билини, згрунтовані головню в перших п'яти випусках, що вийшли в рр. 1860—1863, але деякі доповнення стрічаються і в дальших — всіх випусків вийшло 10, останній — в р. 1874, корпус кінчався історичними піснями на теми XIX в. В сумі вийшов доволі хаотичний і для користання не дуже догідний.

ленню: в збірці були тексти, записані в північній Росії, в центральнім московським районі; в краях уральських і в Сибіру. Круг тем, представлених збірником Кирші, доповнявся цілим рядом нових мотивів і новіших варіантів.

Але тут сталась сенсація, котрої не передбачив ніхто з тих, що стали інтересуватись билинною традицією. Виявилось, що вона, в незвичайнім багатстві і розмірній свіжості живе в сусідстві самого Петербурга, в глухих рибальських та хліборобських оселях навколо Олонецького озера, старого новгородського розселення. Відкриття се зробив молодий ентузіаст великоруської старини Павло Рибніков, московський вихованець. Походячи з московської старовірської родини, він виявив «небезпечний» по тодішнім обставинам інтерес до старовірства, їздив по старовірських осадах (Чернігівської губ.), за сю свою неприємну цікавість був в 1859 р. висланий до Олонецької губ. й тодішнім звичаєм був приділений до місцевої адміністрації в відділі статистики. Своїми службовими поїздками в сих статистичних справах, які, шоправда, спочатку йому як адміністраційному засланцеві, не давались легко, він користувався, щоб збирати фольклорний матеріал, і, побачивши у місцевих інтелігентів між іншими також тексти билин, записані від одного селянського кравця Чукова, прізвищем Бутилки, зачав його шукати. Се не вдавалось йому довго, кілька літ, але цілком несподівано, весною 1860 р., виїхавши на екскурсію, він тут же під губерніальним містом, тільки на другім березі озера, стрів одного сказителя¹, не дуже мудрого, правда, але він напровадив Рибнікова на властиві огнища традиції і її найкращих носіїв, що держали в пам'яті чималий репертуар. Рибніков і кинувсь записувати її, сам і через «чинів» губер-

¹ От як записує він сі перші незабутні враження від першої стрічі з живою билинною традицією: «Я ліг на мішку, коло бідного огню, заварив собі чаю з казанка, випив і поїв з подорожнього запасу і, загрівшись коло огнику, непомітно заснув. Збудили мене дивні звуки: до того часу я багато чував і пісень, і духовних стихів, а такого співу не чував. Жвавий, вибагливий (причудливий) і веселий, він часом швидшав, часом уривавсь і ладом своїм нагадував щось стародавнє, забуте нашим поколінням. Довго не хотілось прокинутись та прислухатись до поодиноких слів пісні: так радісно було зіставатись під цілком новим враженням. Кризь дрімому я розібрав, що кроків за три від мене сидять кілька селян, а співає сивий дід з широкою білою бородою, швидкими очима і добрим виразом на лиці. Присівшись напочіпки коло огню, що загасав, він повертався то до одного сусіда, то до другого і співав свою пісню, перериваючи її іноді усміхом... Багато я чув потім рідких билин, пам'ятаю старі прегарні мотиви, співали їх співці з прегарним голосом і майстерною дикцією, а скажу правду, що ніколи вже не відчував я того безпосереднього враження, яке зробили на мене ліхкі варіанти билини, проспівані розбитим голосом старого Леонтія на Щуй-Наволоці».

ської адміністрації. Протягом кількох місяців у нього вже зложився великий корпус билин, який перевищив не тільки збірку Кирші, але й Кіреєвського-Безсонова своїм числом, а при тім мав ту важну прикмету, що записувався з перших рук, доповнювався і перевірявся при нових стрічах з тими ж «сказителями» чи іншими репрезентами тої ж «школи», отже мав вартість вповні документальну. Першу частину зібраного матеріалу Рибніков вислав тому ж московському товариству любителів словесності, що публікувало збірку Кіреєвського, і в 1861 р., одночасно з другим випуском сеї збірки, вийшов перший том збірки Рибнікова під редакцією того ж Безсонова¹. Враження було величезне, але zarazом виявилось певне збентеження. До збірки не було додано ніяких пояснень, і знов з'явилися підозріння, чи тут нема якоїсь містифікації. Ак. Срезневський приватно запитав олонецьких своїх знайомих і опублікував потім витяги з їх листів, які доводили повну автентичність матеріалу. Сам Рибніков тільки до третього тому своєї збірки, виданого вже на місці під його доглядом, подав нарешті докладні відомості про те, як він вишукав сказителів, як записував від них матеріал, подав їх імена, місця пробутку і т. д. Невважаючи на детальність сих запізнених відомостей, перше недовір'я не розійшлося-таки відразу, і тільки як Гільфердінг в початках 1870-х р. ще раз пройшов слідами Рибнікова та наново, докладніше записав ті самі твори, а декотрих сказителів виписано до Петербурга і Москви, і вони тут репродукували свій репертуар, — сей скептицизм розійшовсь, і на його місце прийшов загальний ентузіазм перед таким, мовляв, нечуваним в культурнім світі фактом, що епічна традиція давнього, трохи не міфологічного (як декому тоді здавалось) походження дожила в такій свіжості і силі до нинішніх часів.

Гільфердінг, хоч не казав сього виразно, щоб не ображати Рибнікова, котрого інформаціями і порадами він користувався, головним мотивом своєї подорожі мав, власне, перевірку на місці билинної традиції, переданої Рибніковим. Знайти щось нове він не мав великої надії. Оголошений Рибніковим корпус виглядав так імпозантно, враження від його відкриття держали всіх у власті своїй настільки сильно, що знайти щось нове на сім терені, де Рибніков працював літами, в спеціально корисних умовах, як здавалось, виглядало мало ймовірно. Отже, взявши у Рибнікова потрібні інформації, Гільфердінг задумав використати свої двомісячні вакації літом 1871 р. на те, аби побувати в головних огнищах олонецької традиції, з'ясованої Рибніковим, та

¹ П'єсни, зібрання П. Н. Рибніковим, часть I Народныя быliny, старини и побывальщины, 1861. Ч. II 1862. Частина III з додатком в титулі: «и п'єсни» вийшла в 1864. Ч. IV («п'єсни, сказки, пов'єрья, суев'єрья, заговори и т. п.») 1867.

послухати описаних ним сказителів. Але над всяке сподівання йому вдалось дуже значно збагатити скарбницю, зібрану його попередником. Виявилось, що Рибніков, зв'язаний подвійно своєю роллю засланця і адміністраційного урядника, не до всього мав приступ. Гільфердінг, по спеціальності славіст, не тільки був краще приготований, мавши за собою ще й результати праці і досвіду того ж Рибнікова, але міг і працювати свobodніше та успішніше, а крім того йому взагалі таки пощастило. З перших кроків, зовсім випадком напав він у своїм фурмані на дуже доброго сказителя старовіра і мав нагоду переконатись в помилковості гадки Рибнікова, що серед старовірів билина не тішиться популярністю. Потім, згодивши собі за помічника і провідника другого визначного сказителя, Абрама Євтіхієва, селянського кравця ремеслом, він дійсно використав його чудово. Той його провадив, розшукував і приводив сказителів, так що вони не рачекали по дню й по два, доки Гільфердінг вислухає і «запише» тих, що прийшли раніше. Сам він працював феноменально, незвичайно, зручно, записуючи з співу (тільки, можливо, повільно співаного, — фонографа ще не було), старанно перевіряв записи, і протягом 48 днів виготовив запис, який в останнім обробленні для друку, по викиненні неуживаного, або такого, що без усякого цінного додатку повторяло тексти Рибнікова, дало 318 текстів, понад 50 тисяч віршів, записаних від семидесяти сказителів, чоловіків і жінок (тим часом, як репертуар Рибнікова (230 текстів) походив від 20 з чимсь осіб).

Нових тем, нових пісень майже не добуто; з сього погляду Рибніков використав олонецький район, як виявилось, досить повно. Де в чім за ті десять літ матеріал погіршився, старі сказителі помирали, або позабували багато. Але в записах Гільфердінга сей олонецький репертуар виступив ще з більшим багатством, докладністю, безпосередністю. В його корпусі все було записано безпосередньо від сказителів, далеко краще, ніж то робив Рибніков; зовсім не було текстів, взятих з других рук, непевних щодо своєї докладності.

Гільфердінг, однак, ще не вважав свого діла скінченим: другого літа вибрався він знову до Олонецького краю, але в самому початку захворів тифом і вмер. Збірник його вийшов вже по смерті¹, і дослідни над билінною традицією на ґрунті не продовжувались. Навпаки, той факт, що при всій масі варіантів нових тем Гільфердінгові знайти майже не довелося,

¹ Онежскія былины, записання А. О. Гильфердингом лѣтомъ 1861 г. 1873 г., в однім томі. Нове видання, в трьох томах, вийшло в Сборнику отд. рус. яз. т. 59, 60 і 61, 1894—1900.

зробило таке враження, що билінний репертуар, збережений в «руській Ісландії» — Олонеччині, вичерпаний вповні, і на нові відкриття на сім полі надій нема¹. Від збирання матеріалу лишається перейти до його студювання.

Справді, паралельно з публікацією згаданих корпусів билінної традиції починається, нарешті, серйозна наукова праця над її дослідом, почасти викликана раніше розбудженою увагою (головно писанням слов'янофільської школи), але в значній мірі прищпорена саме збірками Кіреєвського-Безсонова і Рибнікова. При тім, нагадаю, ці публікації не стояли самотні, а з'явилися як складова частина великої маси надзвичайно цінного матеріалу фольклорного і літературного, великоруського і українського: 1848 р. вийшла цінна колекція духовних стихів Кіреєвського, за котрою пішли аналогічні збірки Варенцова і Безсонова; 1855 року почалась публікація корпусу казок Афанасьєва, за котрою пішла його ж збірка легенд (1859), на жаль, по виході заборонена; в 1860-х рр. вийшла цінна збірка книжного легендарного і апокрифічного матеріалу, зроблена Костомаровим і Пипінім (Памятники старинной русской литературы, 4 томи), за нею збірка апокрифів Тихонравова (Памятники отреченной литературы; 1—2, 1863). Паралельно виходили цінні публікації української словесності (збірки Метлинського, Куліша, Закревського, Номиса, Головацького). Билінна традиція таким чином освітлювалася в своїх зв'язках з спорідненим матеріалом — легендою, піснею, казкою. Дослідники мали змогу поставити на ширший ґрунт студії билінного епосу, і дійсно поставили. Власне, 1860-ми роками датується серйозне студювання билін. Протягом десятиліття твориться показна і цінна література про неї, так що, хотівши оглянути її в подробицях, треба було списати цілу книгу². Для наших завдань вистачить спинитись лише на найважливіших працях і на головніших напрямках сього дослідю, які мають значення і нині для реєстрації нашого старого героїчного епосу.

¹ Сей загальний погляд висловлював і А. М. Лобода в своїм огляді билінної традиції, писаним за яких 3—4 роки до нових записів на Білім морі: «Розглядаючи руський богатырський епос, треба признати, що пора відкрити для нього минула. Європейська Росія вповні досліджена і понад те, що вже відомо, не можна дати. Сибір, на котрий так надіявся О. Міллер, в теперішнім часі досить звисний, і по всім ознакам богатырський епос до його багатств не належить. Зусилля дослідників повинні тепер звертатись не на безплідні і в кожному разі невдячні пошукування нового матеріалу, а на систематизацію вже добутого» (88, 1896 р.).

² Такої праці, на жаль, нема; найбільш для сеї теми дала свого часу Історія рус. етнографії Пыпина, в т. II, 1891, і дещо додала потім названа вище книга Лободи, що в значній мірі йшов слідами Пипіна в своїм огляді; але вона занадто коротка.

Таких головніших напрямів було три в зв'язку з загальними методами інтерпретації старої словесної традиції¹: толкування історичне, толкування міфологічне (з праслов'янських індоєвропейських міфологічних образів) і виводження з чужосторонніх літературних впливів (теорія запозичень), яке розділилось на дві відноги: впливів східних і візантійсько-романо-германських, як головних джерел східнослов'янського запозичення.

З історичного становища, на котрім, як ми бачили, став уже перший дослідник Калайдович, була написана дисертація Леоніда Майкова «О былинахъ Владимірова цикла». 1863, — серйозна наукова праця, яка для свого часу доволі повно висловила те, що можна було сказати з сього становища. Автор хоча й признавав в билинній епосі присутність таких тем, «котрі можемо довести до епохи передісторичного споріднення індоєвропейських переказів», але аналізував їх в пізнішій історичній обстанові тому, що вони виступають в таких редакціях, які можуть бути зв'язані з певною історичною добою. Виходив при тім з заложення, висловленого в приложенні кельтського епосу Вільмарке, в приложенні до новогрецького Форіелем (пізніше щодо слов'янської традиції повтореного Міклошичем, а щодо української спеціально — Дашкевичем), що «народний епос загалом в своїм первіснім творенні завсіди буває сучасним або з подією, котру оспівує, або принаймні з живим враженням сеї події в народі». «В билинах же Русь малюється скупленою під властю великого князя Володимира», і, «розглядаючи зміст билин Володимирового циклу з історичного погляду, бачимо, що, не вважаючи на значні пізніші наверсткування, вони дають доволі повний образ народного побуту і народних понять того часу, коли вони сформувалися». Аналізуючи історичні відгомони, Майков вказує, що в билинах виступають діячі, літописами датовані X—XIII віками; Москви ж навіть як князівства, не тільки як царства, в них нема. Отже, «маємо підставу думати, що зміст билин Володимирового циклу вироблявся протягом X, XI і XII вв., себто першої половини удільної доби, а сформувався не пізніше від часів татарського панування і навіть тої власної доби, коли Москва ще не скупчила в собі всієї державної сили Руси, і в народі була свіжа пам'ять київського першинства. Такою епохою можна вважати другу половину удільно-вічевого періоду — віки XIII і XIV».

Ся праця надовго зісталась найповнішим виразом історичного методу толкування билинного епосу. До історичних

¹ Пор. в т. I.

відгомонів, вказаних Майковим, поспробував докинути ще більше Квашнін-Самарін¹, але він ішов часто задалеко, і допущені ним натягання зробили неприємне враження. Справедливо ж вказана хиба праці Майкова, що він замало звернув уваги на «пізніші наверсткування», поки ще не викликала значнішої праці-корективу з історичного становища. Натомість міфологісти, закинувши йому занедбання міфологічного елементу билинного епосу, дуже енергійно заходились заповнити сю прогалину з свого погляду.

Перші серйозні праці в сім напрямі дав звісний нам прихильник методів Гріма Ф. Буслаєв. Збірки Кіреєвського — Безсонова і Рибнікова дали йому привід перевести ревізію своїх попередніх поглядів². Він дав її в студії «Русській богатырській епосъ»; 1862 р.³, коротко перейшовши в ній пережитки старої космогонії і міфологічного мислення, як вони йому уявлялись в билинній традиції і в різних споріднених творах. Се була, одначе, досить поміркована міфологічна інтерпретація, яка не вдовляла більш рішучих прихильників міфологічних теорій. Афанасьєв в звісній уже нам праці про слов'янський поетичний світогляд⁴ постаравсь дати космічні пояснення билинним мотивам до останніх деталей з становища теорії Куна і Шварца, яка всі поетичні мотиви виводила з образів грому і бурі. А ще далі в тім же напрямі пішов проф. Орест Міллер в своїй монументальній праці, названій уже вище, про Іллю Муромця і київських богатирів (1869). Призначаючи в повній мірі, що в нинішнім вигляді билинний епос виявляє ряд наверсткувань, включно до петербурзької епохи, він своїм ближчим завданням поставив вияснення найглибшої верстви його — міфічної, і дійшов до крайнього схематизування своїх тез у сім напрямі⁵. Володимир для нього —

¹ Русскія былины въ историко-географическом отношеніи, Бєсъда, 1871.

² Сі раніші свої статті він випустив в 1861 р. під спільним заголовком «Историческіе очерки русской народной словесности и искусства».

³ Передрукована в збірці статей під тим же загальним заголовком: «Русській богатырській епосъ» в Сборнику петерб. акад. т. 42 (1887).

⁴ Поэтическая воззрѣнія Славянъ на природу, 3 томи. 1866—9.

⁵ «Основа наших билин може бути зведена до одного знаменника з цілим множеством загальноарійських мотивів. Гадка ся почасти була вже висловлена д. Буслаєвим, що виразно признає Володимира-князя пізнішою заміною сонця міфічного».

«Коли ж вглибитися в основу більшої частини епічних оповідань, то в ній навідмінно мусять знайти три ества, майже так само необхідні тут, як для речення необхідні три його складові часті. Як в реченні може їх бути й більше, можуть бути другорядні, так можливі вони і в оповіданні, але основними (сущевними) являються завсіди три: а) ясне ество, що повстає на темне; б) темне ество, що які б не були тут вагання щастя, в кінці неодмінно-таки мусить бути переможене; в) ество, задля котрого нападають на

космічний образ сонця. Ілля Муромець — центральна постать київського богатирства і найактивніша його сила — бог-громовик. Богатирські діла — се боротьба ясних небесних сил з темними силами: тучами, бурями, зимою і т. д. Але сій космічній метеорології в стилі Афанасьєва одночасно даються моральні толкування. Богатирі втілюють в собі певні позитивні моральні поняття, етичні ідеали народу, і то народу селянського (центральна постать, найідеальніший характер епосу — се селянин Ілля). Вони відбивають ідеологію вічево-громадського укладу, яким слов'янофіли і з ними О. Міллер уявляли собі Київську Русь. «До всього пізнішого, нам ближчого, народ показав себе неухажним і непам'ятливим». Як старий дід, він з особливим замилюванням спиняється на молодих літах — київській добі, «з її добрим і ласкавим князем, з її сторожовою заставою, з першим відблиском християнського проміння на її вдячнім громадським ґрунті».

Ся міфологічно-моралістична концепція, з додатком патріотично-націоналістичної закраски (автор, сам нещодавно зросійщений німець, ставить в обов'язок дослідникові думати і робити виводи «по-русски», і слідкування в науці за німцями вважає дуже непохвальною прикметою), дуже пошкодила солідній науковій праці, положеній в основу сеї книги. Вона зісталась до нинішнього дня працею не тільки найбільшою (880 ст. дуже тісного друку), але в деяких своїх вартостях і досі не заступленою новішими студіями про билинний епос, бо крім перегляду добре простудійованого і систематизованого билинного матеріалу, давала цінні (особливо для того часу) порівняння його з епосом західним, почасти і східним. Але тенденційні толкування автора настроїли неприхильно до його праці. Міфологічний метод був дискредитований такими безпардонними його надуживаннями. Голова міфологічної школи Буслаєв почув потребу протестувати проти викривлювання сього методу. В просторій статті п. з. «Бытовые слои русского эпоса» (1871) з усією можливою обережністю, але рішуче поставив він поправки до інтерпретації свого нездержливого одностайця, пояснюючи, що міфологічні елементи старого епосу, коли навіть можуть бути помічені, давно набрали форм побутових і історичних, і з сього становища мусять бути толковані. Взірці такого толкування він і давав у своїй статті. Інші прихильники міфологічної інтерпретації були також зму-

злу силу — єство, нею полонене, ясне, що визволяється від неї першою ясною силою.

«Коли ж в основі і всій взагалі богатирській діяльності Іллі Муромця лежить повсечасна оборона ним Києва та його столярного князя, то початково в сім мусила бути оборона соняшного бога богом-громовиком».

шені до більшої обережності в її уживанні. Якраз же і в німецькій науці почалась сильна реакція проти старих міфологів. Міфологічна інтерпретація в критичних дискусіях початків 1870-х рр. була «похована», як висловився наш Потебня — сам її щирий прихильник¹.

Так само грубуваті переборщення О. Міллера в слов'янофільським толкуванні билинної традиції як «земської» ідеології сільського народу, втіленої в богатирських постатях², сильно підірвали охоту до слов'янофільського освітлювання, і вже ні-одна визначніша праця про билинний епос не пішла так явно по дорозі, виточеній Хомяковим і Аксаковим, як се поспробував був зробити Ор. Міллер.

Черга приходила на інтерпретацію літературну. Але перша проба її власне приложення теорії Бенфея про мандрівку індійських тем через монголів до Східної Європи, зроблена на билинному матеріалі В. Стасовим³, була дуже ризикована. Я мав нагоду, говорячи про наші казки, згадувати про сю працю, що вийшла майже одночасно з книгою О. Міллера (трохи раніш від неї, так що О. Міллер мав уже можливість порухатися з сим замахом на «самобутне» походження богатирського епосу). Заінтересувавшись східними паралелями деяких східнослов'янських богатирських казок (особливо казкою про Єруслана Лазаревича, котру він признав відгомонам одного з епізодів іранського епосу про богатира Рустема, а з другого боку, в зв'язок з

¹ Див. т. I. Там же про загальну реакцію проти міфологічної інтерпретації, виразником котрої виступив особливо помітно Веселовський, сам перед тим досить прихильний до сього напрямку.

² Він так, напр., характеризував билинний епос з соціального боку: «В нинішнім епосі передусім виступає богатир-селянин, і майже завжди в тіні сам Володимир київський з князями-боярами, і се поруч багато іншого дає підставу до виводу, що протягом наших середніх віків народ був активною історичною силою, принаймні в порівнянні з тим, що було тоді на заході. В кожному разі походження головного богатира нашого епосу з народу служить самим простим і рішучим поясненням його (Іллі) сорозмірної людяності свобідного духу».

³ «Все життя самого Іллі Муромця проходить поза домом на громадській службі, і з сеї служби можемо судити, в якій мірі його індивідуальність перейнята духом «общини». Не знаючи ніякого потягу ні до особистих, ні до родинних цілей, він узявся до очищення хрещеному народові дороги, заложеної історичною силою, принаймні в порівнянні з тим, що було тоді на заході. В кожному разі походження головного богатира нашого епосу з народу служить самим простим і рішучим поясненням його (Іллі) сорозмірної людяності свобідного духу».

⁴ О происхождении русских былин, 1868 (в часоп. Вѣстникъ Европы і окремо). Про неї в т. I.

нею поставив билину про поєдинок Іллі Муромця з сином), Стасов прийшов кінець кінцем до цілого ряду тез, які ґрунтовно відкидали, з одного боку, історичне толкування билин, а/з другого — їх вивід з праїндоевропейської міфологічної традиції.

По гадці Стасова, цілком безнадійно шукати в билинах не тільки історичних осіб і фактів східної Слов'янщини, а навіть якогось відбиття загальних історичних умов східнослов'янського життя так само, як і старої індоевропейської спадщини його. Бо ближчий аналіз, мовляв, виявляє, що билинна традиція тісно зв'язана з казковою: се відміна казкових тем. Східно ж слов'янська богатырсько-казкова традиція — се знов не що інше, як відгомони індійських тем, що в буддійських переробках перейшли через турецьке запозичення, і турецькими народами були перенесені до східнослов'янської людності, і то більше в часах пізніших — не раніше татарського наступу. Тим пояснюється, що найбільше подібностей у билин з східними оповіданнями новішої формації у народів, найближче присутніх до Росії. Зміст билин — «се останній розділ історії східних поем і пісень, се виклад долі колоністів азійської поезії в Європі». Князь Володимир — се в дійсності цар Кейкаус згаданого іранського епосу; ім'я Києва цілком механічно підставлено в образах резиденції Кейкауса або різних індійських міст; наступ орди на Київ — се в дійсності війни різних азійських народів між собою, християнські нібито форми билинного оповідання покривають собою побут і подробиці життя нехристиянських азійських оповідань; поодинокі богатырі — се персонажі різних міфів, казок і легенд східних, дещо змінених в своїму складі і прив'язаних до звісних осіб з руськими йменнями, без додатку чогось свійського, оригінального. При тім, як то буває взагалі при таких механічних переробках та запозиченнях, первісна логіка оповідання і психологічні мотивування вчинків героїв дуже сильно потерпіли: часто заховалась тільки схема, скелет оповідання, і то досить покалічений; оповідання збідніли, стратили свою рацію, і не раз тільки реставруючи затрачені епізоди, звісні в азійських першовзорах, можна зрозуміти первісну логіку їх.

Ся праця викликала велику бурю. Ідеї її не були цілком нові¹, але висловлені так рішучо, безоглядно, і з таким, як здавалось на перший погляд, імпазантним апаратом, з таким багатством доказів і подробиць, вони робили сильне враження. Майже всі дослідники, які працювали над билиною, вважали своїм обов'язком протестувати більш або менш

¹ Давніші голоси, які не раз дуже близько подібні до пізніших виводів Стасова, від перших років XIX в., підібрав Лобода в своїм огляді, с. 184.

різко проти різних переборшень, допущених Стасовим. Якраз прихильники літературного виводу билини мусили підчеркнути поверхові і некритичні уживання сього методу, механічні оперування зверхніми подібностями в деталях з повним ігноруванням генетичного розвою самих тем (для котрих Стасов навіть не старався конкретно вказати їх азійські прототипи, відзиваючись загальною, що різні подібності оповідань велять шукати ці прототипи в центрально-азійській сфері, і так само для даного моменту вважав неясними дороги і часи, котрими ті оповідання попереходили між східнослов'янську людність). Але Стасов не полишив сих критик без дотепних реплік, і багато людей зісталось під впливом його поглядів, так що в сумі ся полеміка, протягнувшись на кілька літ, не зісталась без корисних наслідків і для висвітлення билинної традиції. Міфологічні толкування її, в зв'язку з загальною реакцією проти надуживань міфологічної інтерпретації в фольклорі¹, були підірвані безповоротно, так само й морально-символістичні пояснювання билинних типів і ситуацій з «народного світогляду», «народної моралі» і т. п., самотутницьким методом старих слов'янофілів.

Проти одностороннього виводження билинних та казкових тем зі Сходу, рекомендованого Стасовим, прихильники літературної інтерпретації висунули їх зв'язки з християнськими, візантійськими та середньовічними романо-германськими джерелами. Християнський елемент, цілком злегковажений Стасовим, недоцінюваний і міфологістами, висунувся на перший план. В студіях над християнськими запозиченнями вияснились тісні зв'язки й обопільні впливи староруської легенди і духовного стиха, з одного боку, билини, казки — з другого, і все ясніш ставало, яку величезну роль відіграла середньовічна християнська фантастика і взагалі легендарний круг ідей в формуванні образів і тем героїчного, богатырського епосу. Праці над історією християнської легенди таким чином стали самі собою дуже важними передвступними студіями в напрямі генетичного освітлення епічної традиції, і в сім напрямі пішла результата того плідного змагання наукових течій, що розвинулось з початком 1870-х рр.

Треба признати, що вже в працях Буслаєва, почавши від першої його дисертації (1848) про впливи християнства на слов'янську мову (написаної під впливом аналогічної німецької праці Равмера), а особливо в пізніших «Исторических очерках русской народной словесности и искусства» (1861), було уділено досить уваги сим впливам. Одначе в порівнянню із попереднім, праці 1870-х рр. були важним кроком на-

¹ Див. в т. I.

перед у вказанім напрямі і становили набуток для освітлення епічної східнослов'янської традиції. Про биліни се десятиліття не принесло таких великих спеціальних праць, як 1860-і рр. (праці Майкова, Безсонова, Ор. Міллера, Стасова); але воно значно посунуло розуміння епічної традиції взагалі і сього богатирського епосу спеціально в ряді більших і менших праць, які кидали проміні світла на його розвій. Відкрила їх ряд важна і незвичайно впливова дисертація А. Веселовського про східнослов'янську Соломонову легенду, про котру малисьмо нагоду говорити. Вона підіймала принципіальні питання про обмінні відносини народної творчості і християнської релігійної легенди (краще сказати — християнізованої, бо теж, в основі, зложеної з дуже різнорідних елементів). В студіях про християнські легенди і духовні стихи, що пішли за нею слідом, і в цілім ряді окремих статей¹, оперуючи величезним книжним матеріалом, дав Веселовський цілий ряд яскравих і влучних прикладів такого обопільного впливу, часом, правда, занадто сміливо інтерпретованих, але в кожному разі цінних для дальшого доступу студій. Ак. Ягіч висловив також влучні замітки в тому же напрямі про вагу християнських тем і духовних стихів в процесі формації народної епічної традиції («Християнсько-міфологічна верства в руській народній епіці»)². Проф. Кирпичников в двох дисертаціях про паралелі східнослов'янського і германського епосу і легенду про св. Юрія³, проф. Жданов в студіях про сліди східних запозичень в биліннім епосі (биліни про Самсона і Святого-ра, стихи по Аніку-воїна, спір Життя і Смерті й його німецьке джерело⁴), дали кілька інтересних взірців запозичень і паралелей в східнослов'янському, візантійському і германському епосі та легенді. І нарешті, ся робота вінчалась згаданою вище капітальною працею Веселовського «Южно-русскія былины» — найважливішим, що в сім напрямі взагалі дали досі наукові студії⁵.

¹ Калики перехожіе и богомильскіе странники, «В. Евр.», 1872. Отрывки византийского эпоса въ русскомъ, там же 1875. Объ одномъ эпизодѣ въ былинѣ о Святогорѣ, Р. Фил. Вѣстн. 1876. Die Sage vom Babilonischen Reich 1877 й. ін.

² Archiv für slav. Philologie т. I, 1876.

³ Опытъ сравнительнаго изучения западнаго и русскаго эпоса. Поэмы ломбардскаго цикла, 1873. Св. Георгій и Егорій Храбрый. Изслѣдованіе въ области христіанской легенды, 1879.

⁴ Къ литературной исторіи русской былевой поэзіи, в Киев. Унив. Изв. від 1879 р., окремо вийшло 1881 р., передр. в I т. Сочиненій, 1904.

⁵ Перша частина в 22 т. Сборника отд. рус. яз., 1881 р.: I. Михаилъ Данилович и младшіе богатыри, II. Илья Муромецъ и Соловей Будимировичъ въ письмѣ XVI вѣка. Друга частина там же в т. 36, 1885; III. Былины о Са-

Праця ся, на жаль, зосталась незакінченою, і автор не дав загальних виводів, обіцяних на післяслово її. Тому вважаю корисним навести усі пояснення того, як розумів він свою тему — вони були дані ним принагідно, в рецензії вищезгаданої праці Халанського:

«Коли ми дозволили собі назвати свою студію «южно-русскія былины», то не в тіснім «київським» розумінні сього слова, а в ширшій, в котрім Київ тільки перший приступний нам пункт епічної циклізації, а епос на руській півночі — епосом на вигнанні. З такого погляду завдання дослідника в сій сфері ускладнюються: не досить порішити між полуднем і північчю, між Києвом і Москвою, а виступає питання про найстарші пісенні елементи, може й неруські, які тільки виявились в руській місцевості, і тільки згодом ввійшли в організм київського билевого циклу».

І автор з приводу кавказьких паралелей згадує поєдинок Мстислава з Редедю, ватажком касогів, похід Святослава на Ясів, — «мабуть за Доном».

«Тут в долині Дону, коло Яських гір (Jösurfjollum), котрі знає на Кавказі й руський літопис (Воскрес. лѣт. II, 291: «горы высокія, Яськія и Черкаськія») по словам Hervarsaga й сталася битва готів з гунами — страшена битва, в котрій готи бились за свободу і вітчизну, ріки запрудились і долини заповнились множеством трупів. Касоги, яси, готи і гуни на полудню Росії; відгомони русько-готських переказів або бойових пісень в Hervarsaga і пісні готських дів у «Слові о полку Ігоревім» північний переказ про вихід богів Азів з країни готів, пізніше толкованої як країна богів (godheimar) — себто полудневої Росії, або Азії, себто країни Ясів, — от полуднева перспектива, в котрій укладалися спомини, по черзі виступали вороги-суперники старої Русі, доповнялись і складались епічні теми»¹.

Майже одночасно з'явилися згадувані вже не раз праці Потебні, що освітлювали образи народної епіки з погляду традиційної символіки, і цитована праці Дашкевича, яка давала ревізію питання про билінну традицію з історичного погляду, виложеного свого часу Майковим. На жаль, нездійсненою зосталась інша праця, котру він розпочав слідом: про киево-галицькі биліни і епос короля Артура, вона увірвалася на вступних розділах, не дійшовши до самих билін². Натомість праця Халанського³, незалежно від своїх методо-

улъ Леванидовичъ, IV. Былины о Иванѣ Гостинномъ сынѣ, V. Богатыри-Сурожцы. Суровець-Суздаонецъ и Чурила Пленковичъ, VI. Дюкъ Степановичъ, VII. Какъ перевелись на Руси богатыри, VIII. Царь Константинъ в русскихъ и юго-слав. пѣсняхъ, IX. Бой Ильи Муромца съ сыномъ, X. Алексѣй Поповичъ и Тугаринъ, Илья Муромецъ и Идолище, XI. Алеша «бабий пересмѣшникъ». Доповненням стали «Мелкія замѣтки къ былинамъ» 18 статей друковані в Журн. Мин. Нар. Просв. 1885—1896 рр.

¹ Вѣстник Европы 1888, VII с. 164.

² Древне-Кельтскій эпосъ о королѣ Артурѣ и витязях Круглага стола и былеврыя пѣсни Киево-Галицкой Руси, Унив. Изв. 1886, кн. 9—12.

³ Велико-русскія былины Киевскаго цикла, в Рус. Фил. В., окреме видання 1885 р. Южно-Славянскія сказанія о Королевичъ Маркѣ в связи с произведеніями русскими былевого эпоса, там же і окремо в двох томах 1893—1895. Треба зазначити, що хоч ці праці з огляду на їх методологічні

логічних хиб, зібрала доволі цінний порівняльний матеріал полудневослов'янський. Се був літературний набуток 1880-х рр., дуже серйозний, як бачимо.

Дев'ятьдесяти роки зазначились головно працями Всеволода Міллера. З поч. 1891 р. почали друкуватись його «Екскурсы в область русскаго народнаго епоса». Свого часу, будиши одним з рішучих критиків теорії Стасова, Міллер в сій праці доволі несподівано виступив з новою версією теорії Стасова: про відбиття в билинах передньоазійських головно іранських тем. Студії над кавказькими осетинами та їх фольклором привели його до різних здогадів щодо ролі, яку могли мати колишні безпосередні зв'язки слов'янського розселення з іранським: безпосередньо на Подонню і посередньо — через половецьку орду¹. Се були гадки, аналогічні з вищезазначеним образом прикавказьких стріч, начеркненим Веселовським. Але під впливом їх В. Міллер вернувся до гадок Стасова про відбиття іранської Рустемїади в київському циклі, про Іллю-Рустема і Володимира-Кейкауса, хоча й не доходив до таких крайностей, як його попередник. Як ми вже бачили, він признавав одночасно в сій самій студії й історичну основу билини («присутність в нашій епосі значного числа історичних імен показує, що в основі бодай декотрих билин лежали історичні пісні»). Більш рішучим і безоглядним наступником Стасова в теорії турецьких запозичень в європейських епосах виступив тоді ж заслужений дослідник Монголії Потанін², що без дальших розслідувань кожну подібність толкував як запозичення від тюрків. Через се його паралелі переважно не збуджували ніякої серйозної уваги. Але й обережніші здогади Міллера більше нарobili замішання серед дослідників, ніж послужили дальшому розвитку дослідів. Кінець кінцем конкретного ґрунту під тими всіма гіпотетичними запозиченнями бракувало, сам автор скоро признав неможливим дійти чогось певного в тому напрямі, і не раз потім сам називав свої здогади хибними чи невідповідно направленими. Тож, відложивши їх набік, слідом пустивсь на нову дорогу — розслідування еволюції билинних тем в собі, вітчини різних груп їх на східнослов'янським ґрунті, історичної й географічної обстави, місця, обставин і часу їх походження.

хиби були оцінені досить неприхильно, одначе мали чималу вагу і вплив в дальших студіях.

¹ Осетинські етюдз — т. III вийшов в 1887 р. Отголоски иранских сказаний на Кавказѣ — Этнограф. Обзор. 1889. Кавказско-русская паралели — там же 1891.

² Головна праця: Восточные мотивы русскаго былинного епоса, Вѣстн. Европы, 1894; багато поменших, спеціальніших статей головно в Этнограф. Обзорѣніи.

Серія сих статей, відкритих згаданою вище програмовою розвідкою про географічне розповсюдження билинної традиції (1894), зложила першу книжку його «Начерків народної словесності» (1897), що, не вважаючи на вищесхарактеризовану однобічність нових виводів сього імпульсивного, але талановитого дослідника, мала великий вплив на дальші досліди.

Заразом В. Міллер чимало прислужився самому зростові епічного матеріалу. З участю проф. Тихонравова він дав дуже цінний збірник текстів «Билини старої і нової записи»; як він їх назвав, що мав служити доповненням чотирьох головних дотеперішніх збірок: Кирші Данилова, Кіреєвського-Безсонова, Рибнікова і Гільфердінга. В першій частині, порученій Тихонравову, і, на жаль, не доведеній ним до задуманого кінця через смерть, мали бути зібрані всі доти звісні записи билин, старші від збірника Кирші. В другій — всі тексти нового запису XIX в., які з'явилися поза згаданими вище чотирма головними збірками.

Далі В. Міллер заохотив декотрих своїх слухачів зайнятись збиранням билинних текстів на Біломорському побережжі, з котрого в 1870-х рр. видав інтересний матеріал наш пок. етнограф П. С. Єфименко (засланий в Архангельську губ. і тим способом з етнографа українського перероблений царським урядом на дослідника етнографії північновеликоруської, котрій віддав дійсно великі заслуги). Літом 1898 р. один з слухачів Міллера, Олексій Марков, добре підготовлений філолог і етнограф, виїхав на т. зв. Зимній берег Білого моря (його східне побережжя) і там в одному селі, з котрого опублікував кілька билин П. С. Єфименко, записав інтересні тексти, навіть з новими темами, котрі зараз же були видані В. Міллером з його замітками. Такий успіх заохотив Маркова і ще другого слухача В. Міллера А. Григор'єва до дальших і більш планових пошукувань. Протягом 1899—1901 рр. вони зробили кілька довгих екскурсій, які дали дуже добрі результати. Григор'єв в останню свою подорож виїхав вже з фонографом і збирав билини на фонограф. Третій дослідник, Н. Ончуков, звернувся за билинними текстами на долишню Печору і протягом 1901—5 рр. збирав тут також показну збірку. Таким чином, крайня північ, біломорський і океанський райони, перед тим представлений якимись трьома десятками текстів, раптом став в одній лінії з Олонецьким краєм — «Ісляндією руського епоса» — в збірниках Маркова, Григор'єва і Ончукова, що

стали виходити від 1901 р.¹, знайшлося стільки текстів, скільки дали Рибніков і Гільфердінг з Олонецького краю. Щоправда, записаний на 30—40 літ пізніше, сей архангельський репертуар носить далеко більше слідів розкладу і занепаду билинної традиції, ніж репертуар олонецький, але містить в собі чимало й добре захованих п'єс, дав кілька нових текстів, а також і своїми новотворами не раз кидає дуже цікаві світла на історію билинної традиції.

Не такі великі, але теж цінні збірки билинних фрагментів стали в тому часі виринати і з різних кутів козацького (великоруського) розселення: з-над Дону, з-над Терека, з-над Волги і Уралу. Доволі несподівано виявилось, що старі пісні билинного походження живуть і користуються великою популярністю серед великоруських козаків, як співи хорові². Коли адміністрація при кінці століття заінтересувалась утриманням і регулюванням козацької традиції, козацька пісня стала також предметом сеї адміністративної опіки; 1902 р. воєнний міністр видав загальне розпорядження про збирання пісень в кожному козацькому війську, і в збірках, які стали наслідком того виходити не стільки для наукового, скільки для практичного вжитку, появилися в не малому числі і сі хорові останки билин³. Відповідно до хорového способу вживання вони змінили свій уклад і ритм, зменшилися в розмірах: нова така пісня, звичайно, вхопила тільки якийсь епізод в старій билині (найчастіше початок) та скомбінувала не раз з яким-небудь популярним козацьким мотивом. А все-таки затрималось і тут дещо інтересне, останки і відгомони деінде затрачених мотивів і тем, а крім того сей козацький осад колишнього билинного репертуару дав цінні доповнення образів його колишнього розпросторення і вигляду. В. Міллер, піддавши його старанному

¹ Бѣломорскія былины, записанныя А. Марковым, Москва 1901, 116 чисел.

Архангельскія былины и историческія пѣсни, собранныя А. Д. Григорьевым в 1899—1901 рр. 1904, т. III 1910 (т. II не вийшов). Разом 424 №№, але тут не тільки билини.

Н. Ончуков, Печорскія былины, 1904 (відбитком з ХХХ ч. Записок Географ. Общ. по обдѣлу этнографіи), коло 90 билин і коло 10 істор. пісень.

Матеріали, собранные въ Архангельской губерніи (літом 1901 р.) Марковымъ, Масловымъ и Богословскимъ — Труды музыкальной комиссіи московскаго этнографическаго общества.

² С. Арефинъ. Среди пѣсенниковъ-казаковъ. Вѣстник Европы 1912, X.

³ З публікацій останніх років XIX в. і перших XX сі билинні фрагменти ввійшли до збірки: «Былины новой и недавней записи», випущеної в Москві 1908 р. Потім з'явилися ще такі билинні збірки козацького репертуару: Пѣсни Оренбургскихъ казаковъ, вип. I—IV, 1904—1910 рр., вид. А. Мякутинъ. Былины и пѣсни Астраханскихъ казаковъ, I, 1911, вид. А. Догадинъ. Пѣсни донскихъ казаковъ, I вип, 1911, видав А. Листопадовъ.

аналізові в 1914 р.¹, нарахував коло 20 билинних тем, що заховались іще козаками (головно, зв'язані з іменнями Іллі та Добрині), як свідoctво колишнього великоруського репертуару часів козацького розселення XVI—XVII вв.

Цінною вказівкою на район билинної традиції були, нарешті, записи, котрі вдалось зловити політичним засланням у Східному Сибіру, в Якутській області, на рр. Колімі та Індигірці — останні відгомони майже завмерлої, правоподібно, також козацької традиції². Відомості про недавно померлих рапсодів, що мали в пам'яті значно більше число билин, в зв'язку з записаними останками дозволяли здогадуватись, що сто літ тому східносибірська традиція була, мабуть, не бідніша від західносибірської, урятованої збіркою Кирші Данилова, а дещо з захованого мало-таки й самостійну вартість (напр., билини про Михайла Даниловича в варіанті ближчим до старого запису XVII в.).

Сей новозгромадженний матеріал та відомості, зібрані наново про стан билинної традиції, яскраво показали всю помилковість гадки, нібито ся традиція вже вичерпана і нові відкриття на сім полі неможливі. Всі дотеперішні збірники були згромаджені екскурсіями більш або менш щасливими, але випадковими в виборі місць, обмеженими часом і обставинами та цілком далекими від систематичного використання певного району. І хоч, розуміється, кожне десятиліття робить великі спустошення в сій традиції, систематичний дослід, переведений в широкіх розмірах, з відповідними науковими і технічними засобами³, міг би ще дуже і дуже збільшити дотеперішній билинний скарб. Розуміється, в обставинах теперішніх, коли я се пишу, про се трудніше думати, ніж коли-небудь. Але двадцять літ тому, коли перед дослідниками билинного епосу раптом відкривалося ще раз його незвичайне багатство, вони мусили взяти собі з того осторогу і не повторювати помилок 1860—80-х років, не бути скорими в категоричних виводах і не вважати билинного репертуару вичерпаним і замкненим, а навпаки — рахуватися з можливістю ще нових цінних доповнень.

Такий психологічний вплив дійсно й помічається на науковому досліді билинної традиції в останніх десятиліттях перед війною. Дослідники вичікують. Видання біломорського матеріалу тягнулись довго, навіть не закінчилися, а, судячи

¹ Козацкія епіческія пѣсни, Журналъ М. Н. П. 1914 р., кн. V і VI.

² Записки Богоразы в I т. Очеркив Міллера і Изв. отд. рус. яз. 1900. I (разом II текстів), і Зензінова в Етногр. Об. 1913, I (2 тексти).

³ Цікаво прочитати в справозданні Григор'єва, які елементарні труднощі прийшлося йому поборювати з своїми пробами записування на фонограф.

з цих екскурсій 1900-х років, можна було щороку сподіватись якихось нових відкриттів. Студій появляється небагато, і вони мають частинний, аналітичний характер. Праць синтетичного характеру широко зачеркнених, які дали особливо 1860-і рр., не виходило.

Головним огнищем сеї праці стало московське етнографічне товариство, котрим провадив В. Міллер, з нього вийшла ініціатива до згаданих екскурсій, в нім же дискувались, з участю того ж В. Міллера та його учеників: його, так би сказати, школи, нові спостереження, в значній мірі навіяні новим матеріалом, принесеним тими екскурсіями. Ряд рефератів і більших студій дав там Ол. Марков¹ й інші ученики і співробітники проф. Міллера: Мандельштам, Якуб, Ярхо; але найбільш цінне було дане самим Міллером. Ряд статей на билинні теми, головні з рр. 1907—9, друкованих по різних виданнях, був ним випущений в 1910 р. як II том «Начерків руської народної словесності», потім він продовжував сі студії до самої смерті, що несподівано перервала їх восени 1914 року. Смерть В. Міллера в переддень світової війни, що потягла за собою загальну затримку в науковій праці, закінчила сю стадію дослідів билини (за ним пішов і його найближчий ученик О. Марков).

Відложивши свої попередні орієнтальні теорії², в сім останнім періоді своїх студій В. Міллер став на чисто історичному становищі, стараючись вислідити в билинній традиції відгомони певних історичних фактів, образи історичних діячів, яким пощастило чимсь заінтересувати народну уяву та відтворити еволюцію цих образів в середині самої билинної традиції. Сі студії його³ визначаються значно біль-

¹ Бытовые черты русских былинъ, Этнограф. Обзор. 1903—4, т. 58—59, окремо 1904, Изъ истории русскаго былевого эпоса, друге там же і окремо, два випуски 1905 і 1907 і окремі статті, головні в тім же органі Москов. этнограф. товариства.

² Ось як він відзивавсь про них в одній статті 1907 р. «В той період моїх занять билинами, коли мені здавались можливими в значній кількості мотиви іранських епічних переказів в нашій епосі, я між іншим вказав на деяку подібність билини про Іллю і царя Калина з іранським переказом про бій Рустема з тюркським богатирем Калюном... Тепер я не повторив би наведеної схеми».

³ «(О) некоторых мѣстных отголоскахъ в былинахъ (Колыванъ-Святогоръ), Изв. отд. рус. яз. 1911. IV. В былинахъ объ Ильѣ Муромцѣ и Соловьѣ Разбойникѣ, там же 1912. IV. Къ вопросу о возрастѣ и козачествѣ Ильи Муромца, Журнал Мин. Нар. Просв. 1912, II Къ былинѣ о боѣ Ильи Муромца съ Добрыней, там же 1912. VIII. Къ былинѣ о Соломонѣ и Василии Окуловичѣ, там же 1913, III. Цитована вище студія: Казацкія епіческія пѣсни XVI і XVII вв., там же 1914, V і VI. Останні праці перервані смертю — се був корпус великоруських історичних пісень, виготовлений і початий друком, але закінчений вже по смерті в 1915 р. (Сборник отд. рус. яз. т. 93), і розпочатий 1911 р. «Опыт истории русскаго былиннаго эпоса», в котрім небіжчик хотів дати нову концепцію на основі останніх дослідів, але очевидно, як одмітив вище, сеї новий синтез йому не пішов і перервався на другому розділі, написанім 1912 р. Сі розділи появилися в III т. Очерків, 1924, разом з вишевичисленими студіями 1911—1913 рр.

шою обережністю й тверезістю виводів і становлять найбільш вартісну його вкладку до билинної літератури; хоч дотепні його здогади і тепер бували занадто сміливі та не всюди витримували критику, в них лишалось багато цінного, як побачимо далі.

З інших дослідників ак. Веселовський в останніх роках свого життя взявся до великої праці на стару тему, до котрої він не раз перед тим підходив: про відгомони східнослов'янського епосу в германським, але смерть в 1906 р. перебила сю важну працю многозаслуженого дослідника¹ так само, як недокінчені зістались студії, підняті в сьому напрямі проф. Халанським². З українських дослідників Дашкевич і Сумцов відійшли від билинних студій, і їх наступник в сій роботі А. М. Лобода після студій про билинні сватання (1904) теж не дав більш нічого на сім полі. І так уже перед війною відчувсь в сій сфері певний застій.

Нинішній стан билинної традиції і її колишнє розповсюдження на Україні. Нині билинна традиція зосталася головніою ділою північновеликоруського, колишнього новгородського розселення. Хоч останні відкриття 1900-х років навчили не вважати її скарбницю запечатанною, а рахуватися з можливістю нових находок, проте сеї факт ледве чи буде ними захитаний. Коли взяти за підставу статистичні підрахунки, зроблені в 1890-х рр.⁴, і доповнити їх новішими фактами, ми дістаємо такий образ в головних зарисах: Олонецька губ. — край при Онезькому озері, то значить — одинока, краще захована частина старої Новгородської території⁵, дала коло 300 текстів. Біломорсько-Печорські краї — приблизно стільки ж. Уральські і західносибірські (колонізовані виходцями переважно того ж новгородського походження) — до 60 текстів, рахуючи сюди і збірник Кирші Данилова. Краї долішньої Волги і Уралу — мішана територія, теж з північновеликоруською колонізацією, — до 50. Центральні і полудневовеликоруські краї — до 20. На Україні і в Білорусії — ні одного значнішого тексту.

¹ Русские и Вильтины в сагѣ о Тидрекѣ Бернскомѣ (Воронскомѣ) — в Изв. отд. рус. яз. 1906.

² Къ истории поэтич. сказаний объ Олегѣ Вѣщемъ, 1903, див. про неї в т. II.

³ Про значення сього терміну див. в т. III.

⁴ Миллеръ, Очерки нар. слов. I с. 67 дд., Лобода, Русскій бог. эпосъ, с. 89—90.

⁵ Ближча околиця Новгорода стратила свою стару людність, вона була введена московським правительством і на її місце оселена московська; слухі ж часті «Онезької пятини» старого Новгорода, очевидно, потерпіли найменше.

Крім статистичних цифр велика різниця виступає також і в самій якості билинної традиції. В тому північному новгородському поясі, що від бережжя Онезького озера через Біломор'є і Уральський край іде в глибину Східного Сибіру, билинна традиція визначається розмірно добрим станом і багатим репертуаром. Сибірський репертуар, навіть по звісним тепер оказам (зовсім przypadково зібраним), мало що бідніший від Олонецького. Натомість Уральсько-Волзький район має невеликий репертуар, переважно козацько-розбійницьких билин, і то в доволі лихій стані, так само, як і відгомони їх серед донського, астраханського, уральського і терського козацтва. А полудневовеликоруські записи визначаються дуже лихим станом билинної традиції.

Нема сумніву, що більш систематично переведені пошукування за билинною традицією значно підняли б число текстів. Але ледве чи значно змінили б вони сю перспективу або пропорцію епічних осадів. Навпаки, можна думати, що при систематичних розслідах билинна традиція на території новгородського розселення виступила б ще в більшій перевазі супроти досить скупих і в якості своїх нижчих останків билинного репертуару полудневовеликоруських та відгомнів її на Білій Русі і Україні.

Як пояснити сей факт? Ті скороспішні пояснення, які були дані деякими старими дослідниками: що серед української і білоруської людності билини не було здавна, вони існували в старому Києві, але були винесені відти на північ старою київською людністю після татарського погрому, а місце її заступила західноукраїнська людність, котрій богатирська поезія була незвісна, — ці пояснення нині відкинені наукою, мабуть, безповоротно. Та вони й не могли пояснити того факту, чому билинна поезія скупилась якраз на території новгородського розселення, куди ніяка еміграція з України XII—XIV вв. зовсім не сягала, тільки могла йти до полудневовеликоруських країв, на Білорусь і Західну Україну. Не пояснили і того, чому не заховалось її на Білорусі, особливо консервативній в своїм фольклорі; не пояснили її браку в Україні Західній, яка прийняла на себе культурну спадщину Київщини. Згадані пояснення, крім того, що оперті на нереальні і неправдоподібні припущення, самі по собі нічого не годні пояснити в нинішній стані билинної традиції. Тому деякі дослідники пішли далі, як ми то вже бачили: вони припускали, і що в Києві ніколи не було того билинного епосу, який дійшов до нас в билинній традиції; що се на великоруському ґрунті різні епічні мотиви зв'язано з Києвом, Володимиром й іншими київськими геро-

ями; що се від великоросів кияни почули про богатирські діла Ілля Муромця, котрого тіло лежало в київських печерах (Халанський).

Але показалось, що й сю гіпотезу також неможливо розвинути логічно; вона так само, як і попередня, стрілася з фактом глибоко закоріненої на Україні богатирської традиції, хоч і анонімної переважно, але в істоті своїй більш, мабуть, живучої і сильної, ніж в тій великоруській землі, котра нібито породила той богатирський епос.

З того часу, як почалась розправа на сю тему: існування або неіснування на Україні богатирського епосу, зібралось досить багато виразних свідочств і проречистих доказів того, що хоч в новіших часах Україна і Білорусь богатирських пісень того типу, як великоруські билини XVII—XIX вв., не мають, але мотиви богатирської поезії й самі ймення билинних героїв були тут теж звісні в раніших століттях: в XV, XVI і XVII — до половини XVII в., скажимо, як приймав покійний Дашкевич.

Я почну від загального, вже раз мною порушеного на сторінках цієї праці: від популярності самої ідеї богатирства на Україні і Білорусі тепер і в давнину¹. Мушу при тому, однак, спинитись на самому терміні, бо і він має тут своє чимале значення.

Назва богатиря для епічного героя не належить до найдавніших. В наших старих пам'ятках передтатарської доби воно не стрічається. Правда, се слово могло бути звісне у нас і перед татарами з мови половецької, мабуть, і від інших кочових турецьких племен (так, наприклад, цитується половецька гльоса, де «багадур» значить — могутнього, сильного чоловіка²). Але щось не видко, щоб воно перейшло до нас. Галицько-Волинський літопис починає вживати се слово від приходу Бату для означення татарських воевод³. За бідністю наших пам'яток дальшого розвитку цього слововживання не можемо вислідити — аж раптом, при кінці XV в., стрічаємо його вже в означенні «героя», «героїчно-

¹ Див. т. I.

² Kuip, Codex Cumanicus, с. 28.

³ В війську Бату, що приступе під Київ (повість про Батиеву побише), «Себ'ядяй богатурь (вар.: богатырь) и Бурундай богатырь». В оповіданні про поворот Бату з Угорщини: «Отрядиль есть на тя два богатыря... Маньмаа и Балая». Про події 1269 р.: «Василко-князь съ богатыремъ воевалъ землю Литовскую» (Іпат, с. 522, 528, 565). Давніше назву богатиря виводили з індоєвропейського кореня того, що в словах «бог», «богатырь». Тепер сю філологію облишено, але вона відзиває ще з XVI в., як тий». — в наведеній нижче звістці Сарніцького і його поясненні: богатыри-півбоги.

го» — в тому спеціальному значенні, котре характеризує героїчний епос пізнішої післятатарської формації. Се текст української Четії 1489 р., писаної в місті Кам'янці на Підляшчю:

Братия! Што нынешнего врѣмени мужей добрых, смѣлых видим, как своими х о р о б р ы м и дѣлы чѣти великое достойни бывают, а коли который х р а б о р добрая дѣла б о г а т и р ь с к а я вдѣлает на осподарском дворѣ, и вси збирают ся тут, мужской полъ и жѣньский, и очи свои на него строятъ, хотячо видѣти мужество его, а как видѣвше да опят идут взадѣ, а истого им прибытка ничего нѣтъ¹.

Текст, докладно датований, інтересний тим, що виразно показує, як нова епічна назва комбінувалася з старими, вживаними в наших пам'ятках: «муж добрий», «храбр», «воїн», «кметь». Сю останню назву (західне comes, товариш по зброї володаря-князя) бачимо як почесну назву для вояка в «Слові о полку Ігоревім»². В слові Серапіона, що являє собою теж рід поетичного плачу над погибеллю Руської землі, бачили ми назву «храбрів» («князій наших воевод крѣпость исчезе, храбрии наши стража наполньше ся бѣжаша»)³. Назва ся приходила також в дописці до повісті про Калецьке побоїще, не пізнішій від XV в., що там згинуло «сімдесять храбрів» разом з Олександром Поповичем»⁴.

Покійний Халанський пробував навіть довести, що се, власне, був питомений технічний термін для воєнного, епічного героя, заміщений в сім розумінні пізнішим «богати-рем». Зібраний ним матеріал наших старих пам'яток переконує, що се справді був дуже популярний в старій нашій словесності епітет воєнного геройства⁵, але в нім все-таки зіставалось загальне значення воєнної відваги, і скорше, хіба для пізнішої, післятатарської доби, можна прийняти се слово: «храбръ», «хоробръ» за спеціальний епічний вираз, рівнозначний з «богатирем», котре його з кінцем XVI віку, очевидно, заступило. Так, в інших варіантах повісті про Калецьке побоїще замість «70 храбрів» говорить ся про «70 богатирів», і пізніше слово «храбрый» тратить свій спеціальний епічний характер, витиснений назвою «богати-ря», а також «козака» («молодца»).

¹ Чтенія въ Истор. общ. Нестора IV с. 119.

² Див. т. II.

³ Т. III.

⁴ Т. III.

⁵ Напр., в вищенаведеній парафразі поеми про Рогнідь (II с. 147): «Добрыня воевода, хоробръ и наряденъ мужъ». Пор. літописну повість про Ігоря Святославича: «Гдѣ бояре думающе, гдѣ мужи хоробрствующи, гдѣ рядъ польчннй? гдѣ кони и оружія многоцѣнныя?» (Іпат. с. 434) — тут ясно, що «хоробрствование», як геройське поведіння в бою протиставлюється з одного боку «думі» і «нарядови» (діяльності стратегічній), і з другого, масовим операціям «полчного» війська.

Власне, кінець XV і початок XVI в. можна прийняти за той момент, коли назва «богатиря» в спеціальному характері епічного терміна поширюється і на півночі і в україно-білоруських землях. Пок. Владимиров, який звернув увагу на сей текст Четі 1489 р., одмітив також, що в перекладі біблії Скорини Самсон зветься «богатирем». Се розповсюдження слова «богатири» в спеціальному виключно епічному розумінні надає особливе значення згадкам в пам'ятках XVI—XVII в. про пам'ять по богатирях на Україні і Білорусі. Ми не багаті взагалі книжною літературою з сих часів, отже навіть такі прості згадки набирають вартості.

Але ми маєм і більше. Маємо ясні вказівки, що у нас жили цілі цикли переказів про богатирів — будемо тепер вживати се слово в такому епічному розумінні. Вони зв'язувались з різними місцями, оповитими легендою, як центрами такої епічної традиції. В переказах, захованих польськими письменниками другої пол. XVI в., таким місцем передусім виступають Київські-Печери — київський некрополь, де спочиває те, що колись було славного, могутнього, «хороброго» на старій Русі, з чим зв'язувалась пам'ять її минулої слави і budouчого відродження.

Польський хроніст Йоахим Бельський, що писав свою хроніку в останній четверті XVI в., подаючи історію загибелі Романа Галицького, згадує, що його тіло «Русаци викупили за тисячу фунтів срібла і поховали межі своїми богатирями в Київі»¹.

Його старший сучасник, Сарницький, в своїм «Описі Польщі» (виданім 1585 р.), оповідає про Київ:

Київ старий осідок (резиденція) князів Русі. Те, що колись римляне пустили про північні і індійські чуда, в тім русини пробують переконати інших про чуда і героїв своїх, котрих вони зуть богатирями², себто півбогами³. Вони звичайно ховають їх в печерах скель; що як ходи підземні ідуть безконечно — аж до великого Новгороду, як то вони в своїх байках оповідають⁴. Але се треба признати — і се пілігрими, котрі туди збираються, мають за чудо, — що монахи показують там тіла-князів нетлінні. Прикмети сього місця переховують їх без усякого псування протягом довгих часів. Мешканці пояснюють се релігійно і покладаються на святість місця⁵.

Отже, київські печери, про котрі оповідалися різні чуда, в XVI в. вважались схоронищем різних князів і «богатирів». Сі легенди з дальшими подробицями знаходимо у пізнішого Гербонія в його книзі: «Святі печери київські, або підземний Київ, в котрім підземний лабіринт, і в нім шістьсот літ тому померших святих і героїв греко-русських і нетлінні тіла

¹ Kronika Polska, вид. 1830 р. II с. 74.

² De... heroibus suis quos boharios, idest semideos vocand.

³ Псевдоучена етимологія автора, чи його інформатора — пор. вище.

⁴ Fabulantur.

⁵ Вид. 1711 р., при хроніці Длугоша II ст. 1093.

поіменно і наглядно витягнув з слов'янського Патерика Іоан Гербіній». Він переказує і збиває легенди, оповіджені в книзі Florus Palonicus, надрукованій в Нюрнберзі 1666 р., що від київських печер підземний хід іде в Смоленськ, попід Дніпром і попід Дністром, і він весь виложений всередині «литим металом», «з чого можна зміркувати колишню розкіш сього місця», «а будова сього потаємного ходу називається ділом Італіян». Так само оповідання, що Київ — се стара Троя, зруйнована греками, «до котрої байки додається вигадка, що в печерах київських можна оглядати гігантські тіла Гектора, Пріама, Ахіла й інших троянських і грецьких героїв, нетлінні протягом такого часу»¹.

Атанасій Кальнофойський в своїй повісті про печерські чуда, виданій 1638 р., оповідає, що «пани земляни, як тільки приходять до дому печерського», заріз починають розпитуватися «з великими інстанціями», особливо про св. Іллю, як про якогось велетня, називаючи його не знати чому Чоботком (чому вже не Бріареєм!) і конче хочуть бачити його велику довжину, ніби другого Поліфема².

Сі записки дають добре зрозуміти, які різnorodні перекази, свійські і чужі (з Троянських повістей, з Александрій і бозна ще з яких джерел) чіплялися до київських печер і похованих в них «богатирів». Другий аналогічний богатирський некрополь, менше звісний, бо ще дальше положений від сфери проникання «панів-землян» і всяких сучасних літераторів, описує анонімна записка якогось великоруського паломника, перехована в статті «о градъхъ и рѣкахъ і земляхъ» одного соловецького збірника XVI в.:

«Переяславль Русскій напротив Києва за Днѣпромъ по лѣвой рукѣ Олто-поля, а на Олто-полѣ церковь стоить мурована велика, на крови св. Бориса, а вокругъ его роща березова, а отъ Русскаго Переяславля до Києва 60 верстовъ, а тутъ богатири кладутся рускіе по кладишу тому, а кругъ городища того каменія много великаго по всполю, а кругъ городища того озеро Трупежь, изъ него же течеть рѣка Мцица (читай: Лтица) и пала въ Днѣпръ»³.

Очевидно, се каміння велике, завважене паломником навколо старої церкви Бориса-Гліба, пояснялось або уявлялось йому, як велетенські надгробки похованих тут «богатирів» або, може, й скаменілі їх останки.

Як бачимо, Україна XVI в., а щонайменше — українське Подніпров'я в районі його старих центрів — Києва, Чернігова і Переяслава, були повні пам'яток про богатирів, які скінчили своє життя то в київських печерах (так в одному

з сучасних билинних варіантів), то на різних славних полях битв, як Летське поле під Переяславом — місце прославленої битви Ярослава з Святополком.

Були й імення билинних героїв. Рей з Нагловіц, перший національний польський письменник, в своїм «Звіринці» — збірнику анекдотів, жартів, епіграм, писаним десь при кінці 1560-х років і виданим 1562 р., в епіграмі, присвяченій його землякам, подільським магнатам Чурилам, пише: «Якийсь Чурило баламут¹ був славний в Києві, але теперішні Чурила, здається, не його потомки (не подібні до нього): скорше б їх звабив до чогось іншого, але ти, Купидоне, з того не поживишся!». Очевидно, Рей знав добре Чурилу як київського героя — дон-Жуана; не просто тільки згадки про нього як баламута, які ми маємо в теперешніх західноукраїнських піснях, а як билинного героя, аналогічного з нинішніми північними билинами. Припускав, видко, і між своїми земляками добре знання сеї билинної теми, коли робив такий натяк на неї, як річ усім звісну.

Кільканадцять літ пізніше Філон Кмита, київський землянин, староста чорнобильський і оршанський, пише під час безкоролів'я, що настало з утечею Генріха Валуа з Польщі, літом 1574 р. з московської границі, з своєї резиденції Орші, жалується на непорядки в адміністрації, на те, що його засипають інструкціями, а не дають ніяких коштів, і каже буквально так: «Нещасний есми дворянин, згиб есми в нендзі, а больш з жалю! Люди на каші переїли кашу, а я з голоду здох на сторожі! Помсти, Боже, государю гріхопаденіе — хто розумієть! Бо прийдець час, коли будеть надобі Ілії Муравленина і Соловія Будимировича. Прийдець час, коли будеть служеб наших потреба»².

Лист, адресований до литовського магната Остафія Воловича, в приятельському тоні³, і так само свідчить, що серед українсько-білоруського тодішнього панства були добре звісні билинні теми. Не входячи ближче в коментування самої згадки, поки що вдовольняюсь констатуванням, що український пан знає і вважає загальнозвісними імена

¹ Czurylo jakis gamrat byl w Kijowie. Lecz zda mi się nie jego to dził potomkowie, Rychleiby je wyciagnal do czego inszego. Ale panie Wenusku, ty nie masz nic z tego (Zwierzyniec, передр. 1895 р., с. 137). Gamrat з італійського camerata, товариш, в дальшій значенні баламут, розпусник. В словнику Лінде: Gamrat Iryjers, gach, der Buhle, Vind. vesuvauz, lubei, ross, волокита. Gamraci to jest milosnicy. Oiczysnę twoję z gamraty, s ktoremisъ dziewictwo utracila, požarle, przetoj jako nierząd nice mówisz.

² Zrzódia do dziejow rolskich II, с. 287. З огляду, що текст тут однаково надруковано довільною латинкою, я переписую сучасною укр. правописею.

³ Ак. Соболевський навіть характеризує його, як «сатирическо-юмористическое произведение, имѣющее форму письма» (Журн. М. Н. П. 1889,

¹ Липське вид. 1675 р. с. 8, 31, 75. Витяги в перекладі в Сборнику матеріаловъ для исторической топографіи Києва.

² Teraturgema, ст. 70. Витяг у Лободи, Рус. богат, епосъ с. 217.

³ Уривок, опублікований Барсовим; Слово о полку Игоревѣ I с. 400.

двох билинних героїв і билинну тему про невдячність князя Володимира за службу «Іллі Муравленина»¹.

Друге свідчення про нього походить від царського посла Еріха Лясоти, що 1594 р. приїздив до запорозьких козаків для порозуміння про операції проти турків. По дорозі він оглядав Київ та його пам'ятки і згадує, що йому показували могилу «Іллі Муровлина» в церкві св. Софії. Він називає його «славним героєм або богатирем (bogater), як вони називають, про котрого оповідають багато байок». Його могила була тоді зруйнована, «могила ж його товариша в тій же каплиці — ціла».

«Велетня і богатира, званого Чоботком» (Czodotco) він згадує окремо від Іллі — той лежить в печерах. Про нього йому оповідали, що своє ім'я він дістав після того, як вороги напали на нього, коли він обувався, не маючи при собі ніякої зброї. В один чобіт він взувся уже, другий ще був не обутий; отже, вхопивши сей другий чобіт, богатир боронився ним і побив усіх ворогів, і з того так його прозвано. Пізніший Кальнофойський, як ми бачили, каже, що за його часів люди мішали Чоботка з Іллею печерським, але печеряне відрізнявали їх. Він каже, що з наказу свого старшого він міряв тіло св. Іллі і переконався, що зростом він не перевищував нинішніх людей (мав шість римських стіп і $2\frac{1}{2}$ часті сьомої), а оповідання про його велетенську постать пішли з того, що тіло Іллі лежить в печері в такому місті, що з одної сторони видко його голову, а ноги виступають по другій стороні «земляної стіни», яка виступає серед коридору печер.

В печерських гравюрах, приготовлених для видання «Патерика» звисним печерським гравером Іллею в 1650-х рр., єсть образок Іллі Муромця в виді аскета-старця, голого, прикритого тільки плащем, з піднесеними догори руками, без яких-небудь прикмет його богатирства, з написом: «Прдб. Илия муромскій іже вселіся в пещеру прд. Антонія в Кієвѣ, идеже до нынѣ нетлѣнен пребывает». Московський священник Іван Лук'янов, що звідав Київ 1701 р., натомість знає Іллію як «воїна»: «бачили ми хороброго воїна Іллію Муромця, ростом, як теперішні великі люди; ліва рука його пробита списом, рану всю знати, а права рука зложена для хрещення»².

V, с. 15). Але се таки ніяке «произведеніє», а лист, хоча й писаний в гумористичнім тоні.

¹ Трудність її полягає в тім, що Соловій Будимирович в билині не несе сторожової служби і взагалі не виступає товаришем Іллі. Тому було висловлено здогад, що тут мова про Соловія-Розбійника, який, мовляв, в старших варіантах міг стати, після своєї неволі у Іллі, його товаришем в богатырській службі Володимирові (слід такого варіанта добачається).

² Сборникъ матеріаловъ для истор. топографіи Кієва, с. 121.

Що на Україні були також книжні записи богатырських текстів, згадувалось вище — про запис билини про Іллію, списану в XVIII стол. з українського оригіналу. Про популярність сього богатира на Україні XVIII в. свідчить «Енеїда» Котляревського, згадуючи між тодішніми фольклорними темами, поруч подвигів Гаркуші та Кармелюка, також і се, «як Муромець Ілля гуляє, як б'є половців, проганяє, як Переяслав боронив». Жемчужников в 1850-х рр. записує казку про сліпого царевича з епізодом про Соловія-розбійника, що сидить на трьох дубах і вбиває своїм свистом людей за п'ять верстов, та іншими характерними билинними подробицями (кінь спотикається — «як не спотикатись, коли везу двох вас богатырів, а третій свиснув»¹). Київський етнограф Трусевич в 1860-х рр. записує оповідання місцевого діда про Соловія, приведеного Іллею на княж-двір². В дальших десятиліттях минулого століття, в 1870—1880-х рр., прибуло ще кілька текстів з різних кінців України, з різними епізодами, які приходять в билинах про Іллію³. Найбільший походить з Волині і сплітає билинні епізоди про Іллію з темою казок про Єруслана Лазаревича. Ілля Мурин, селянський син, сидить сиднем 45 літ, поки святі подорожні Петро і Павло не уздоровили його й дали йому сили в міру; він корчує ліс, добирає коня та зброю і вибирається в путь. Полонить Соловія і привозить його до якогось купця; братається з неназваним, богатырем, який кінчить життя в гробі, як Святогор. Решта взята з казки про Єруслана⁴.

Два тексти з Катеринославщини (Александрівський пов.) містять тільки історію уздоровлення Іллі (котру дослідники взагалі вважають новішим елементом в сім билинним циклі). В однім уздоровленні Ілля Муромець ви-корчує поле і загачує деревом річку; через ненависть односельців кидає село, визволяє царівну від змія, що залягав воду, і по різних казкових пригодах жениться з нею⁵. В другому, дуже короткому і схематичному, він виступає під іменем «Іллі Пророка» (що стрічається і в деяких великоруських та білоруських казках). Після уздоровлення і виривання дубів він стає розбійником, і казка переходить на мотив великого грішника та його покути; «тепер його моці у Києві» — отже оповідання сходить на Іллію Печерського⁶.

¹ В Запискахъ о Южн. Руси Куліша II с. 48.

² Кієвлянинъ 1866, ч. 6.

³ Бібліографія в замітках, Қаллаша в Этн. Об. III. 1889.

⁴ Аналіз зроблений В. Міллером в XII т. Етнограф. Об.

⁵ Надр. у Еварицького, Очерки по исторіи запорожскихъ козаковъ, с. 169.

⁶ У Сумцова Очерки истории южнорус. апокриф. сказаний, с. 125.

Текст, опублікований Руліковським, правдоподібно з Київщини, теж оповідає про uzдоровлення Іллі, вибір ним коня і зброї, потім стрічу з Соловієм в пуші, де нині село Соловіївка (не знати: чи пояснення оповідача, чи записувача?). Далі казка переходить на змієборство — Ілля вбиває змія капелюхом, як Добриня, і жениться з царівною¹.

Нарешті, текст, записаний Порф. Мартиновичом від лірника Пашковського, оповідає про uzдоровлення Іллі Муровця на тридцятому році і надання йому сили в міру; Ілля корчує ліс, дістає коня, а щоб змусити батьків аби пустили його погуляти з Соловієм-розбійником, він загачує річку, так що та заливає село. Пустившись в путь, Ілля насамперед приборкує розбійників, далі бере Соловія, в дорозі з його поміччю побиває нечисту силу. Завозить Соловія до Києва, до кн. Володимира і тут убиває його за сильний свист, а сам вертає додому^{1а}.

Як бачимо, незважаючи на всю фрагментарність сих текстів, єсть деяка постійність в тих мотивах про Іллю, які виступають в українських оповіданнях, так що не годиться їх вважати безвартісними відгомонами великоруських побивальщин². Не без значення й самі форми імені Іллі, які в них виступають, як отсей Муровець.

З інших билинних героїв Олексія Поповича звісної думи про бурю на Чорному морі багато дослідників уважало й уважає дальшим розвоєм билинного Альоші³.

Билинний джигун-баламут Чурило виступає в весільних піснях галицьких та подільських:

Ішов Журило з міста,
За ним дівочок триста—
— Чекай, Журило, пане,
Де твоє військо стане?
— У лісі на нивонці,
При зелененькій ліщинонці.
— Ой ти, Журило, ой ти,

Куди до тебе зайти?
— Поза гуменю, Ксеню,
Не толочи ячменю.
Куди Журиво ішов,
Туди ячменик зійшов,
А куди Ксеня ішла,
Туди пшеничка зійшла.

(Жовківський пов., Автонович-Драгом. с. 54).

Гой ти, Джурило, гой ти,
Куди ж до тебе зайти?
Ледом, дівчата, ледом,
В мене горілка з медом!
Гой ти, Джурило-пане,
Де твоє військо стане?

На місті при долині,
При червоній калині.
Казалась ми тоту брати
Ту що скуловока—
Одно око до Джурила,
Друге до Потока⁴.

¹ Zbiór wiadomości do antrop. Krajowej III, с. 68.

^{1а} Киевская Старина 1904 г., VII. Аналіз цього тексту зроблений Ів. Прохоренком в 18 т. Сборника Харків. істор. філ. тов.

² Так, видимо, оцінював В. Міллер тексти в порядку нашого огляду 3-6 в своїх статтях про Іллю (Очерк І с. 379 дд. див. особл. с. 388); перший з двох катеринославських текстів він вважає «занесеним з Великоросії», але ближче не мотивує свого погляду.

³ Веселовскій. Ю. Рус. был. II. 380., Лобода. Рус. былины, с. 40.

⁴ Kolberg Pokucie-II, с. 101, 155.

Ім'я Дуная в деяких (чернігівських) варіантах весняної гри — парування носить удівець, що шукає собі нової пари між дівчатами:

Посадила удовця
Посадила молодця
У середині дворця
На скамієчці
Проти дівочки

Приспів:
Дунай мій, Дунай,
Син мій нежонатий!
Дунай шапочку зронив,
Дунай дівочку просив.

По кожній строфі «Дунай» кладе шапку коло котроїсь дівчини. Хор відповідає за неї спочатку: «Не твоя, Дунай, слуга, не послухаю тебе!» Потім: «Я твоя, Дунай, слуга, я послухаю тебе!»¹.

Східноподільський варіант:

Дунай танчик виводить
І на дівчат поглядає,
Що всі дівки в танку є,
Тільки нема ідної,
Як повної рожі.
Мати дочку чесала,

Чешучи навчала:
— Підеш, дочко, у танчик,
То не ставай край Дунаю,
Бо Дунай за ручку хватає,
Золотий перстень здіймає
За нелюба питає².

Але найбільш яскравим останком билинної традиції в сучасному українському фольклорі зостається все-таки повість про Михайла Семилітка і Золоті Ворота, з котрою ми знайомились уже в попередньому і ще докладніше приглянемо їй в дальшому. Вона, цілком ясно, являється прозаїчним переповідженням (подекуди з захованням ритмованих розмов) старого епосу, який в великоруським билинним репертуарі виступає як билина про молодого Михайла, сина багатиря Данила: українські оповідання — се те, що в великоруським фольклорі носить назву «побивальщини». Вони звісні тепер в великім числі варіантів, так що їх автентичність і домашність тепер не підлягають сумнівам (всупереч зусиллям пок. Халанського, що хотів їх представити відгомонам великоруської билини, занесеної з півночі до Києва великоруськими богомольцями): і вони кидають дуже

¹ Записано Оп. Марковичем в Борзенщині — в цитованій статті Драгоманова. В звісній польській монографії про Волинь Стецького згадується в виразах не дуже ясних, без наведення тексту, що в одній пісні, «відомій на Україні і на Волині», співається про «Дуная Селивановича в рудожовтім кафтані і чорній шапці-мурмаши — майстра грати на звончатих гусях»; «на одній забаві сподобалась йому донька вдови, він загравав перед нею й упустив свою шапку-мурмашку. Дівчина піднесла її і Дунай був ущасливлений тим». Не знати, чи був справді такий текст, чи се коментар до описаної вище гри, викомбінований гіпотетично.

² К. Стар. 1904, IV, с. 16. Розмір, очевидно, попсований. Могло бути щось таке:

Дунай танок виводить,
Дівчат оглядає,
Всі дівчата в танку є,
Ідної немає—
«Тої, що хороша
Як повная рожа).
Мати дочку чесала,

Чешучи навчала:
— Підеш, дочко, у танець,
Не стань при Дунаю:
Дунай ручку хапає,
Золотий перстень здіймає (2),
За нелюба питає.

інтересне світло на долю героїчної традиції на Україні, як побачимо далі.

Окрім сих згадок іменних, ряд дуже близьких, тільки анонімних подібностей між мотивами української обрядової пісні й казки, з одного боку, і нинішньої великоруської билини — з другого, ми бачили вже в попередньому і ще побачимо. Фольклорний матеріал, що нанизувався на певні образи-постаті й події, які захопили творчу уяву, і ті поетичні загальні місця, котрими вповнялись рамці епічного оповідання, перед нашими очима цілі досі в поетичному українському інвентарі. Пок. Драгоманов, виясняючи сей факт, вказав на се також, що новелістичні теми билин в великим числі виступають в українських баладах².

Матеріал, отже, зостався. А поруч нього в свіжій пам'яті живе сама ідея богатирства, що колись оживляла й групувала його навколо себе — навколо своїх «богатирів»: технічної назви для героїв сеї епічної верстви, які в інших верствах її виступали під назвою «молодців», «лицарів», «козаків»³. В попереднім я навів кілька переказів, які ілюструють сю свіжість богатирського образу серед українських мас другої половини минулого століття⁴. Найбільш яскраве оповідання, записане на Чернігівщині Лоначевським в 1860-х рр., справедливо оцінив уже Драгоманов в тій же статті про пережитки богатирського епосу на Україні; я відложив його до цього розділу і наведу тут його в витягу:

Коли ви кажете, що то такий кінь був, що в дванадцяти насилу держали, то то непевний кінь був, не простий, а богатирський. А такий кінь зроду не вдержиться у простого чоловіка, а як приїде йому урємя, безпримінно втече і знайде собі хазяїна-богатиря. Отож є у нас москаль одставний, так він ходить на заробітки у Чорномор'ї і розказував штуку про сее... Був між нами один, Бог його знає відки: скільки не розпитували, не казав. Чоловік як всі люди, і косив так як усі. Тільки було як посадемо їсти, так він зроду не сяде вкупі з людьми, а набере собі хліба там і всього та сяде оддалік і їсть. От косили ми, каже той москаль, неділь три чи що, аж якось біжить проти нас кінь, та такий, що я, каже москаль, увесь світ сходит, а такого доброго коня не бачив. От отаман і каже: «Ану, хлопці, піймаймо цього коня, то певне буде нам от когось на порцію!» От ми всі до коня. А той чоловік: «І не турбуйтеся, каже, дурно: не піймаєте ви цього коня; опріч мене нікого він не підпустить!» Ми в регот, та все-таки до коня. Оступили ми його, чоловіка в двадцяти, давай підступать, а він як вискалить зуби,

Часто пісня співається без імені Дуная; замість того, напр., «Туман», див. збірку Ястребова з Херсонщини, с. 94.

² В т. I.

³ Цитована стаття: До питання про сліди великоруського богатирського епосу на Україні. Розвідки I.

⁴ Нещодавно пок. І. М. Каманін в спеціальній студії пробував в козацькому епосі визначити переходовий тип казака-богатиря: Українські богатирі козацької доби, Київські записки т. XI. Я сподіваюсь ще повернути до сеї теми.

⁵ Див. в т. I.

як зарже — наче грім прокотивсь, та на нас! Ми вростіч, а він через так і перелетів, наче птиця, та одбіг трохи і став як укопаний.

«А що, браття, каже той чоловік, піймали?» — «А ти піймаєш?» — питає отаман. «Я то піймаю». — «Гляди ж», каже отаман, «не піймаєш, то лопаток питаєш!» А отаману та й нам досадно, значить, що ми всі не піймали коня, а він береється.

От той чоловік іде до коня — той стоїть як овечка! Підійшов зовсім, взяв за гриву, по шиї, по голові гладить всімаючись. Стоїть кінь. Погладив так-та й каже: «Здоров, товаришу! Довго я ждав тебе, та таки дождався! Тепер, каже, не розлучимось!» А кінь на це як зарже, та так прегарно, приязно. «Ну, погуляй же», каже. Та до нас (а кінь стоїть): «Ну, каже на хазяїна, тепер нам треба розчитатись, та й розпрощаємось!»

А він, значить, грошей за роботу ще ні копійки не брав. Хазяїн давай було просить, щоб зостався, так ні! «Не можна, каже, прийшов мій час, треба йти, куди мене Бог посилає». — «Пошли ти, каже на хазяїна, купиць півтора відра горілки на мої гроші, вип'ємо на прощання!» От узав один там два бочонки: один в піввідра, другий відерковий, сів на хазяїського коня, в мент придур з горілкою. От той чоловік узав піввідерковий бочончок. — «Отце ж мені, каже, браття, порція, а це вам». Та й дає нам відрове барильце, а сам одоткнув воронку, притулив рильце до рота, закинув голову та так духом піввідра й видув. «А закусувать, каже, не буду! Не хочу вас обижать, бо як почну сії порції закусувать, то не стане усього того хліба, що вам хазяїн наготовив». Та кришечку хліба і кинув у рот. «Ну, тепер, каже, прощайте!» Та прийшов до коня, взяв його за гриву, та так без сідла і гнуздочки й сів. Кінь як стрибне, так усіма чотирма ногами по копцю й вибив, у коліно заглибоко, та й пішов далі. З півверстви ми його бачили, а там і счез, Бог його знає, де й дівся.

От ми, каже той москаль, пішли по сліду, аж усюди так і знать: де ступне той кінь ногою, так копєць у коліно. Так з півверстви слід був, а далі вже й не знать нічого. А він, значить, горою пішов, на крилах, бо богатирські коні крилаті.

Значить, той чоловік був природжений богатир, та коня йому до якого часу не було. А вони без коня нічого. От він і був так як простий чоловік: і косив і все робив, як і всі люди. А прийшов його час, найшов його той кінь, що йому приділен, — от він і пішов на своє місто, на службу... Кажись, десь на границі, чи зміїв стережуть, чи Бог його знає!

В 1870—1880-х рр. звернув особливу увагу на переживання і ідеї богатирства між українським народом пок. Манжура. Його оповідання про богатирів збирані в полудневій Україні, головно на Катеринославщині⁵. Я наводив з них дещо вже попереду (I), тепер додаю ще деякі характеристичніші:

Поздоровляв нас батюшка з богатирем. — «Я, каже, як він причащається, не могу видержати його духа. Як наведу причастія півчаші, так вона стане повна, а як трохи не повну, так верх вижене — тільки що не проллється». Піп і зна, хто такий той богатир, так йому заперещено людям казати. Отож батюшка сказав нам, тоді і люди стали помічать, як той богатир шуткував. Раз такого дубка, що на млинове крыло на рямена годиться, нагнув до землі, прив'язав кобилу до верхечку та й пустив... Та була у нас за селом могила, а на ній млин стояв; так він було візьме млиновий камінь, витягне з млина та й котить з могили, а тоді настромить на кілок, підвіхне на плечі та й несе на могилу. Так хтось підгледів, він з того часу і пішов на острова.

¹ Малор. преданія, збір. Драгомановим, с. 252.

² Друковані в Київській Старині 1887 і дд., Живій Старині 1892, Етнограф. Обзорній т. XIX. Сборнику харьк. истор. фил. общ. т. II.

Пройшла раз у степу буря, усе чисто порозвертала, і тільки люди сіли полуднувать, дивляться, аж іде до їх чоловік, так наче у монашеському одіяню, у наряді (зброї) і коня веде. «Що, питає, ви тут нічого не бачили?» — «Ні, кажуть, була тільки страшенна буря». — «Знаю, каже, вже він далеко, та я його дожену». «А чи нема у вас води напитись?» — «Та он баклаг». — «Цього мені мало». Та пішов до барила, як узяв його за утори та трохи усього не випив. Тоді попросився та пішов собі. Люди і бачили, як і на коня сідав, та не угледіли, де і дівся¹. Пішли його слідом, так де ступив кінь або віл, так скрізь яма у піваршина. Це ж богатир на своїй черзі упутив змія та й гнався за ним, а він поперед його бурю пройшов.

Раз люди ночували в лісі. Сидять, гріються біля вогню, а ось під'їздить до них чоловік верхи, так у коцуму одітий і весь в озброї, а кінь у нього хоч і не великий, та здоровий. І питає він тих людей: «Чи не бачили, ніщо тут не бігло?» — «Ні, кажуть, не бачили». — «Ну та я його, каже, дожену». Та витяг люльку — так у добрі два кулаки, закурив, та як подавсь, аж ми, кажуть, полякались! Копита у коня, — як добра покриска. Оце як стрибне, так землю у дерево заввишки й кине, і кине! То ж богатир десь за змієм гнався.

Раз у Дурасівських плавнях, вище Каховки — а там Дніпр на шість верст розливається, плив у половодь богатирський кінь у наряді. Зібралось тих робочих, може, чоловік із 300, щоб того коня піймати, так де тобі! Тільки до берега доплив, та як перснув, так таку хвилю погнав на берег, що трохи усіх не потопив, та тільки його й бачили. Це його богатир визивав, а він до його і добивавсь.

II. Смола (Куц), що збирав перекази про богатирів в полудневій Україні на початку сього століття, констатує ту ж живучість народної пам'яті про них і так характеризує типові погляди на богатирство:

Матір'ю богатиря буває звичайна жінка, найбільше вдова, неодмінно дуже гарна, а до того ще чиста й непорочна душею. Батьком же неодмінно буває богатир. Він літає (в нього кінь такий, що завше літає, хоч крил і не має) до вдови опівночі, коли всі люди сплять. Богатир родиться таким, що відразу вже розуміє все, що розуміють тільки дорослі люди, але ні сили своєї, ні розуму він не має виявляти до 20 літ (менше варіантів каже, що до 30). Одночасно з ним родиться і коняка для нього, бо звичайні коні його не в силі понести. Також одночасно родиться для нього й змії. Коли богатиреві буде 20 літ і до того часу ніхто його не визнає, хто він², то для його богатирської сили буде іспит: він мусить сісти на коня, який сам до нього в той час прибіжить, і їхати на яку-небудь могилу — там його буде чекати змії. Коли богатир полетить битись з змієм, то змії, знаючи, що йому смерті не минути, часто тікає, летить у повітрі, й люде часто його «бачать». Коли ж буває місячно, то бачать також і богатиря, що женеться заду, дедалі то ближче. Б'ються ж вони на землі, неодмінно на могилі. Коли богатиря до 20 років не пізнали, тоді змія він неодмінно подолає. Але ж як трапилось, що він не оберігся і стало відомо, хто він такий, то в ту годину, коли його пізнали, він мусить іти зараз битись з змієм. Тут оповідання не хоче сказати, що змії побиває богатиря, а каже, що «обидва попадали мертві, добившись до краю». Як тільки богатир уб'є змія, то тоді він летить просто «на гори», де збираються всі богатирі, де й буває їхнє кішло. Гори сі такі високі, що з них буває видно всю країну, за життям якої вони й стежать. Цікаво, що богатирі вартують на горі по черзі, що нагадує «заставу богатирскую», про яку кажуть у билинах. Вони найпевніші обо-

¹ Нижче побачимо сей самий епічний вираз в билинних матеріалах.

² Паралельно і змії також не може бути підгледений, інакше не виріс би — про се особливо в переказах гуцульських.

ронці рідного краю, якого краю саме — не згадується, без них нас посіли б усіякі вороги — се підкреслює кожне оповідання. Є оповідання, що задунайська війна тільки через те скінчилась щасливо для росіян, що туди полетіли трохи не всі богатирі і невидимо рубали турків.

От деякі з поданих ним текстів:

До вдови в Качкарівці, Херсон. повіту, став літати богатир. Коли вона родила від нього сина і понесла до причастя, то як мале дихнуло на попа, так він ледве встояв. Потім несподівано той удювенко незвісно де подівся, а коло його двору була вирита яма в сажень завглибшки. Се так вирвалася земля від копита богатирського коня, коли він метнувся у повітря.

В селі Меловому, теж на Херсонщині, у одного чоловіка був жвавий хлопчина, з яким батько завше рибачив. Коли він став уже парубком, то батько його взяв з собою на лиман тягати невода. Невід був такий здоровий, що ледве тридцять чоловік могли його потягти. Один раз тягнули зимою по льоду. Був дуже холодний вітер, а тягти доводилось проти вітру. Як найжвавішого мелівського парубка поставили попереду. Всі поодвертались од вітру та й тягнуть собі абияк, а далі дехто почав пускати, а невід усе йшов. Тоді дехто давай навмисне кидать, а невід усе йде. Кинули всі двадцять дев'ять чоловік, а той мелівський один усе тяг. Тоді всі як крикнуть з дива. Він почув, оглянувся — аж він сам один за тридцятьох тягне. Всім стало відомо, що се богатир. Він тоді як побачив, що вже його пізнали, кинув і собі ляму, плюнув та й каже: «Отже ж ви мене тепер і з'їли!» Це, кажуть, заплакав і пішов на високу могилу, що стояла недалеко. Увечері всі бачили, як до тої могили летів змії, страшенно сиплячи іскрами. Ідучи на боротьбу до змія, богатир вирвав собі з землі тридцятипудовий якір, обламав йому лапи і бився з змієм. Але йому не було ще 20 літ, і не доля йому була побити змія. Бились вони так, що земля трусилася. Рибалки цілу ніч не спали, молились за богатиря Богу. Але коли пішли, як сонце зійшло, то побачили, що могилу вороги розрили аж до низу і тут же лежали обидва мертві¹.

Та найбільш яскраве свідоцтво живучості богатирських образів у Східній Україні XVIII і першої пол. XIX в. дають оброблення переказів деяких історичних осіб недавнього минулого, особливо Палія — героя такого недавнього часу: кінця XVII і початків XVIII. Хоча ці перекази не вилились в якусь суцільну поетичну форму, zostались в формі кількох розрізнених пісень і оповідань, але вони ясно вказують, що епічні предствалення, аналогічні з билинними, були тоді серед нашого народу настільки ж яскраві, живі й активні, як і в «Ісландії східнослов'янського епосу» — Олонеччині.

Палій родиться чудесним образом з попелу або пороха якоїсь велетенської мертвої голови (черепу), знайденої селянином. Здивований її величиною, селянин сказав: «Мабуть ся голова багацько хліба переїла»; а голова відповіла: «Буде вона ще їсти!» Селянин зрозумів, що се недобра голова, і спалив її, але донька, помилкою лизнувши того попелу, заваготіла і родила хлопця — безбатченка. Своє ім'я він дістав через те, що спалив чорта². За се він одержав

¹ Перекази про богатирів — Записки львівські, т. 103.

² Є кілька варіантів сього пояснення імені: Палій спалив куринь кошового, спалив вистрілом Мазепу, спалив чорта-змія; перший найбільш розповсюджений, але вказує на ослаблення епічного образу, останній — найбільш традиційний. До сих оповідань ми повернемо ще нижче.

від святого, що тоді перед ним з'явивсь (згідно з віруваннями мусив то бути Ілля-пророк), чудесну зброю (рушницю, або меч) і обіцянку безсмертя: оновлювання разом з місяцем. Відти ж, очевидно, походять різні чудесні його знання і здібності, котрі він виявляє потім (хоча в деяких варіантах він доходить свого лицарства у якогось великого лицаря). Він був «знатник», знахар, — «тільки по-божому». «Воював не волшебством, а ангельським чином». «Їздить по чужому війську — ніхто його не бачить, а як гляне кому в вічі, то зроду не видержить». Міг також підносити в повітря. Коли йому прийшлося битися з Мазепиним військом, він просто заткнув свого списа в землю (звичайний легендарний мотив), — і від того Мазепине військо стало само себе рубати: не треба було й битися з ним. Поза тим Палій характеризується звичайними богатирськими рисами. Чарка його завбільшки з піввідра. Шабля його важить п'ять пудів. Кінь звичайний його не може вдержати: він перебрав усіх царських коней і вибрав того, що воду возив: «Оцей тільки мене вивозить». Стріляє він предивно: пустив стрілу в ворожий табір і трапив у печеню, або до миски, до шклянки, що перед Мазепою та шведським королем стояла, — по тім і признали, що Палій прибув, та й пустились тікати. Коли Петро або Мазепа замурував його на 30 літ у стовпі, він чудесно виживає тільки зрідка, колись-не-колись поданим шматком хліба (або по іншому варіанту — одним ріжком табаки). Коли Петро зламав свою обіцянку — віддати Україну Палієві за те, що pomoже перемогти Мазепу, Палій пішов «на острови» і там живе і досі — відмолоджується з кожним новим місяцем: «як місяць народжується, то й він молодіє; а як місяць старіє, то й він старіє (безсмертя се переноситься далі також і на Палієве військо). Житиме він так до кінця світу, а колись ще зведе війну з царем за простий люд!»

Ся провіденціальна роль Палія як борця за простий люд особливо яскраво виступає в записках Мартиновича з Шахівки, 1882 р. (Києвск. Стар. 1904. VII). «Цар зняв образ і поцілував, що собственно оддам Гетьманщину Палієві. Семен Палій хотів панів вивести, щоб не було: щоб уся Росія була одна — простолюдіє. Ці пани сперше приїздили з чужих земель до нас гроші заробляти, а тепер бач, як стало: куди не глянь усе їхне. Так Палій хотів перевести усіх чисто, щоб не було цей погані. А Мазепа був чужоземець, він хотів усіх сплюндрувати. Цар змолвив перед Семеном Палієм, не дав йому Гетьманщини: клявся та скриводушив. Палій подався од царя на острова. Він колись буде воювать з царем за простолюдіє».

Вар.: Цар пожалів Гетьманщини. Значить, наплодились пани та жида. Спершу вони приїздили зароблять грошей, та й бач, скільки тепер стало їх. Так Палій хотів перевести усіх чисто, щоб не було цій погані. Кажуть люде, що він живий і досі. Колись його буде ще треба.

Веселовський і Драгоманов вказали на близькі споріднення епічних мотивів історії Палія з легендою про Константина Вел. (аналогічне єврейське оповідання про народини Константина від попелу богатирської голови), та індійські первотвори деяких з сих мотивів, які, очевидно, довго жили на Україні, перше ніж нарешті були притягнені Палієвою легендою. Та для нас тут далеко інтересніші не первотвори, а ближчі паралелі сеї легенди з старшими верствами східнослов'янської епіки: перенесення на Палія різних мотивів з легенд про Зміборців, про Михайлика, загальнобогатирських епічних подробиць (напр., вибір коня). Вони дають нам змогу констатувати, що українська творчість XVIII—XIX в. ще вповні свобідно орудувала сими епічними мотивами. Їх можна вказати і в переказах про різних популярних розбійників XVIII—XIX в., особливо Довбуша — такого ж демоноборця, як і Палій. Але образ Палія застається останнім найсильнішим, найяскравішим продуктом народної епічної творчості і, як документ її активності, має велике значення в розумінні богатирської традиції на Україні.

В дальшій нам придадуться особливо ці мотиви змієборства:

Раз виїхав кошовий з Семеном, їздили вони довго і заїхали в таке місце, що тільки одні скелі та пуца. Став при сонці і чистому небі гримати грім, а се архангел Гавриїл хотів убити полоза (змію). Грім ударить, а полоз вилізе з скелі та й засміється. «Еге, отака ловись», — сказав Палій. Ухопив з плеча янчарку, приложився, випалив — і на тім місці, де показувався полоз, потекла смола. — «Іди ж ти тепер, куди знаєш», сказав йому кошовий — «іди у свою країну і ріж усяку нехристь, бо ти еси чоловік угодний Бозу!» (Київщина).

Сів він і спочива. Ось насунула хмара, став крапать дощ, потім грім, блискавка. Дивиться він на скелю — коли вискакує лукавий. Як загримить грім, він під скелю. Як затихне — він вилізе — він вилізе і гнівить Господа. Семен і дума: «Що ж тепер робить? Або йому смерть, або мені!» Тільки що вискочив він на скелю, Семен прицілівсь і убив. «Ой бий, ще раз бий!» — просить лукавий. «Буде з тебе і разу!» Він знав, що як випалить вдруге, то побіжить (оживе)... «Коли ось показався дід, старий, старий та білий. І став йому Семен розказувать... Далі показує дід свою рушницю і каже: «Тут таке цілке, тільки наведеш — так і є, давай поміняємось». «Добра, — каже Семен, — рушниця, а моя же лучча; я не такого звіря убив». От дід упять і каже: «Ну, коли мінять не хочеш, то дарую я тобі і цю рушницю, за те що убив сатану, тільки шануй її! Будеш ти міняється, як місяць: місяць зостаріється — зостарієшся і ти; зійде молодик — будеш молодим і ти... Сказав се дід і Бог зна де дівся — бо не простий чоловік був, а святий апостол (Катеринославщина)».

Паралельно з епічною ідеалізацією Палія його противник Мазепа переходить в страшну нелюдську істоту теж з надприродними прикметами. Коли Палій доганяє Мазепу й пробиває його списом, Мазепа прожер один спис, другий і

Тексти зібрані В. Калашем — Етнограф. Обзор. III, с. 108, 110, 115.

третій — аж двадцятим списом Палій (Плаха) забив його, спалив його і попів по світу розвіяв. На горі Мазепи повно кісток — все се люде, загублені Мазепою, т. д.¹

Аналогічні епічні мотиви можна визнати в легендарній історії Довбуша, такого ж демоноборця, як Палій:

Довбуш як був хлопцем, то служив у газди за вічаря та й пас віви. Але до овець приходив десь медвідь та й хапав по одній. То вже так докучило Довбушеві, що він раз став ся скаргувати газді, аби того чорного катюгу (собаку) не пускав, — бо як ще раз захопить коло овець, то вб'є: він гадав, що той газда має такі катюги. Газда каже: «Не бійся, вбий, я тобі нічого не скажу». Раз він проскочив (підстеріг) і ймив того катюгу (медведя) живого, та й склав усі ноги до купи, та й приніс газді. Газда як уздрів, та й каже: «Що хочеш за се?» — «Нічого не хочу, ино дайте мені ваїх кріс (рушницю)». Газда дав йому кріс, а той з того кріса стріляв кожду звіря, птаху, лиш людеї не бив. Аж раз ударив дощ, він став під смерекою коло скали. А в тій скалі була печера: наicoli блисло, то з печери вибігав гей (як) чоловік чорний — виголився (показав голий зад) та й ховався в печеру; грім ударить — а то пусто (даремно) в скалу. Так вихоплювався той з печери кілька раз. Він (Довбуш) ся придивив та й склав ся з креса, націлився та й убив. Дивиться — а то лиш покотилося. Він ся наблизив — а то чорний чоловік. «Господи, може то такі люде чорні, а буду мати гріх, що вбив?» Аж підійшов чоловік сиденький, а Довбуш так ся верг (кинувся), що впав до землі — гадав, що то дедьо (батько) того, що він убив². Але той сиденький чоловік каже: «Не бійся, ти біду (чорта) вбив, вона до того Богові глумилась, та й багато громів нагрималось, та й не вбило, що хочеш у Бога, що ти його біду вбив?» Довбуш каже: «Нічого не хочу, лиш аби над мене не було дужчого, буйнішого, жвавішого, аби мене не ловились (не чіпали) ні кулі, ні залізо, ні вогонь, і хочу аби я ніколи не вмирав!»³ Але той чоловік сиденький каже: «Сус Христос був Бог та вмер, то й ти вмереш — але будеш доти жити, доки сам захочеш! Як схочеш смерті, то згинеш від ярої пшениці, від золотої (вар.: срібної) кулі і від золотого волосу, що у тебе на голові — як над тим дванадцять попів дванадцять служб одправлять. Тою кулею, тою ярою пшеницею і тим золотим волосом, що у тебе на голові, можна тебе застрілити під праве плече, — під ліве плече не застрілять тебе». Тоді той дід викроїв з хробаки ямку, поклав там кулю й яру пшеницю, а в голову дав вирости золотому волосові. — «Йди і за це нікому не кажи — як скажеш, то загинеш!»

(В однім з вар. Довбуш потім вертає до стада, і як пастухи з нього почали глузувати, як давніше, він кинув одного за другим догори, як камінчиками, і так показав свою силу.)

Пішов відтіль Довбуш світами, гостив усяко. Раз імали його угорці та й варили його в зерівнім (мідянім) котлі в суровиці (соляній ропі), а

¹ В. Калаш, Палій і Мазепа в народній поезії. Етнограф. Об. II, 1889 (тут старша література і перегляд текстів). Драгоманов. Політичні пісні україн. народу. I. і Слов'янські оповідання про народж. Константина Вел. передр. в III т. «Розвідок». Веселовскій. Южнорусскія былины. VIII: Царь Константинъ въ русскихъ и южнославянскихъ пѣсняхъ. Мелкія замѣтки къ билинамъ. Жур. Мин. Нар. Просв. 1889. З новійших публікацій текстів особливо Мартиновича, К. Старина 1904, VII.

² В іншому варіанті чорт дрючиться з Богом в виді кози, і в образі кози Довбуш убиває того чорта.

³ В іншому варіанті: «Я жадаю, аби я був дужчий над дужчими, смерті аби не мав, ніхто аби мене не міг перебити, ні порубати, ні спалити, ні скувати, ланці аби ся мене не ловили, замки аби мене не спирали, мури аби ся від мене розсипали, пальці аби на фльояру (сопілку) грали».

він собі грав у фльояру: його не парило, сміявся. Його стріляли в рот, а він харкне в жменю, вихаркне в кулю та як верже у того чоловіка, що його стрілив, то на смерть убив.

Дідушкові — богачеві, що похвалився його вбити, він стяв голову, виніс у Синиці (гора), де мав свої хати в скалі. Там на ту голову набив залізний обруч, а в обруч поклав каганець, а в каганець поклав діамант, що ще й тепер світить серед його хати в Синицях. Голову завісив на ланцах, що навхрест у тій хаті протягнені від кута до кута. У кождім куті п'ять кітлів червоних, а та голова висить на ланцах посереднін, а на ній у каганці світить діамант. До тої хати не можна дійти, бо змії не пускає, а не можна знайти дверей.

Довбуш ходив до Дзвінки і поклав (збудував) тій хати самі тисові. Раз Дзвінка обіськала його і найшла в його голові той золотий волос і виврала його. Випитувалась його, від чого мав би смерть. (Довбуш сказав їй, коли вона присягла, що нікому не скаже). Так вона той волос, ту пшеницю і золоту кулю від нього добула і дала свому Стефанові (чоловікові), аби на тім відправили 12 попів 12 служб всеночних. — Та й на ту пам'ятку ще й тепер на кождій всеночній святять пшеницю.

Кажуть, що він угиб на Угорщині, і там Дзвінка на Угорщині жила. За це, що Дзвінка вбила Довбуша, то цар наклав на угорців таку кару, що тепер ще угорці платять стільки золота, скільки в Довбушів череп увійде. Довбушів череп цар велів викопати: той череп є донині, завеликий такий, що гелетка (чверть кірця), чи півгелетки в нього вйде. І той череп стоїть у Гутині на Угорщині, і там угорці змітують золото у той череп, доки не наповниться¹.

Порівнюючи ці перекази, не тяжко помітити в них різницю, при певній спільності в обробленні: в східно-українських переказах про Палія героїчний богатирський стиль виступає далеко сильніше, тим часом як в західно-українським епосі про Довбуша переважають і нероздільно панують риси легендарні. Палієва легенда дає яскраве свідство живучості богатирського стилю в Східній Україні XVIII—XIX вв.

З другого боку, аналіз великоруської билинної традиції, як ми побачимо нижче, цілком безсумнівно відкриває приглушені, стерті і напівзабуті, але зовсім ясні щодо свого колишнього значення, спомини подій, імен, ситуацій, котрі не де інде, як тільки на Україні ж, могли ввійти в епос і стати тими опорними точками, навколо котрих творча фантазія колись почала громадити свої загальні місця героїчної повісті. Досліди над билиною, підняті у сьому напрямі в останніх десятиліттях, по різних екстра-турах в напрямі міфологічного та символічного толкування або відкриття запозичених східних турецьких тем, принесли дуже багато цінних вказівок щодо таких полудневих домашніх українських елементів.

Вони виявили також інтересні зв'язки з візантійсько-балканськими циклами, що могли ввійти до билинного репертуару також головно, а часом і виключно — тільки на Україні.

¹ Гуцульщина V, с. 174—7 (скорочую та справляю діалектичні відміни).

Все се доводить тепер уже цілком ясно, що п р и н а й м н і дуже значна частина билинного епосу в його первісній формі мусила повстати на Україні, і тут же жила протягом княжопереходових часів. Коли ж вона тут не досягла до новіших часів, так як у великоросів, на се треба шукати причин в зверхніх обставинах, в яких перебувала традиція, та в її еволюції! На вислідження сих обставин деяке світло кине дальший розслід: коли постараємось вяснити собі, в яких кругах повставав героїчний епос, представлений в нинішній билинній традиції і хто був його носителем в різних часах.

Нинішні носителі билинної традиції та її походження. Билинна традиція дожила наших часів головно в устах селянства. Рибнікову лише зрідка вдавалося знаходити професіоналів «калік», які співали «старини» поруч духовних стихів, що являються їх спеціальністю: співаючи стихи на відпустах, на кладовищах і ярмарках, збирають вони милостиню. З билин же звичайно включають в свій репертуар лише деякі, що ближче підходять під стиль духовних стихів. Рибніков небезінтересно описує таких калік. Старий каліка, якого він викликав через адміністрацію, проспівав йому дев'ять билин і пояснив, що він їх навчивсь від «досюльних», себто старинних калік, а тепер їх мало хто знає між каліками; сам він, поки був молодший, ходив по селах і заробляв співанням «стихів», але останніми роками, через старість, доживає у родичів. Інший каліка пояснив йому, що він ходить в своїй околиці по ярмарках і торжках з товарищами каліками, співаючи «стихи», билин же доводиться йому рідко «сказувати», бо тутешні старовіри не люблять «мирських» пісень, в Архангельській же губернії багаті селяни і навіть урядники слухать їх раді. Свої билини він перейняв від столітнього каліки з найбільш глухої сторони Онежського побережжя — з-над р. Моші¹.

Сю репутацію старовірів, що вони не люблять билин, збив потім Гільфердінг, знайшовши дуже добрих сказителів-старовірів. Маркову довелось чути таких, що навчилися своїх билин в старовірських скитах, і одна стара сказателька оповідала йому, що по келіях скитських співано «про князя Володимира»². Але помічення Рибнікова, що професіональні каліки тільки зрідка співають билини, було ще в більш категоричній формі стверджені Гільфердінгом, який поспішив навіть зробити з того загальний здогад:

«Співання билин не розвинулось на нашій півночі в професію, як то було в старинній Греції; в середніх віках на заході, і як ми бачимо в

Малоросії, а лишається ділом домашнього дозвілля людей, котрим пам'ять і голос дозволяють присвоїти собі «старини». Професійний характер має співання духовних стихів, що служить джерелом доходу для старців, «калік» на ярмарках і під час храмових свят; але каліки майже не знають народних билин. Я стрів тільки одного такого професійного співця, який сполучає з співанням духовних стихів знання билин; але на сі другі він дивиться, як на щось другорядне і сторонне для його професії. Але зате майже всі селяни і селянки, що співають билини, донад то знають і духовні стихи, особливо про Олексія чоловіка божого, Єгорія храброго, Аніку-воїна, царя Соломона і Голубину книгу. Я думаю, що сі стихи вони цінять вище й співають частіше, ніж народні билини»¹.

Помічення важні, їх треба належно оцінити.

«Старинні» каліки могли знати билин більше і виконувати їх в своїм репертуарі частіше. Одначе помічений симбіоз билини і духовної пісні і повільне підпорядкування героїчного епосу духовному репертуарові і пересякання його впливами — се літературний факт не новий, очевидно, і ми ще повернемося до його оцінки. Поки що піднесемо ще, що збирачі одмічують незвичайний пієтизм до билинної традиції у деяких сказителів. Марков оповідає про стару селянку Крюкову, з великим поетичним репертуаром, притім людину дуже релігійну, що вона вважає співання старин, так само як і «стихів», ділом дуже шановним, і найчастіше співає їх в різдвянім пості. «Перше ніж «сказувать» старину, вона наперед її обдумає, побоючись, щоб не збрехати, або як каже: «пустиш або додаси (в змісті, але не в складі старин) — такі прокляті, а стихи — ще гірше»².

Але на сучасників зробили особливе враження помічення, що билини розповсюджені виключно між селянами, і то найбільш статочними і порядними:

«Билини заховались тільки серед селян. Вказували якогось паламаря, в іншій місці — дячка, що нібито знають «старини», але виявлялось, що паламар оповідає лише якісь казки, а дячок — оповідає анекдоти».

«Найкращі співці були заразом відомі як добрі і розмірно заможні хазяїни. Здається, билини складаються тільки в таких головах, які сполучають природжений розум і пам'ять з порядністю, потрібною і для практичного успіху в житті. Скільки разів мені говорено, що я в тім а тим селі знайду такого і такого старця або коршемного «засідателя», що потрапить співати різні «історії», але професійні старці, як сказано вже, знали духовні стихи, а пропиті в коршмі мудреці приходили з запасом пісень більш або менш «розгульних» та анекдотів більш або менш дотепних, але рішуче ні один не був епічним рапсодом. З селян, від котрих можна почути билини, багато зовсім не п'ють вина, а такого, щоб був звісний за п'яницю, я не стрів між ними ні одного».

Одначе і Гільфердінг, й інші збирачі підносять се, що спеціальні обставини тутешнього селянського життя впливають на засвоєння і розповсюдження билинного знання серед селянства. Билини співаються при хатній роботі і при таких

¹ Марков, с. 12.

² Там же, с. 99.

¹ Вид. Грузинського I, с. 89 і 91.

² Гільфердінг I, с. 11, Марков, с. 12.

промислах, які вимагають довгого вимушеного вичікування, напр., при деяких родах рибних ловів і звіриного промислу, коли ватага з кількох або й кільканадцяти душ цілими тижнями сидить десь на глухій безлюдді цілком бездільно. Коли трапляється тут людина з билинним репертуаром, її слухають цілими днями й переймають її знання. Про одного з сказителів Рибніков оповідає, що, коли він бував на рибних ловах, товариші заступали його в черговій роботі, аби він натомість співав в гурті билини. Дуже підхожою для сього обставиною являється також плетіння сітей, що робиться гуртом, і робота кравецька. Мандрівні селянські кравці, що, ходячи з села до села, працюють цілими днями то в тій, то в іншій хаті, не раз являються найкращими рапсодами і провідниками билинного знання. Присутні в хаті діти, звичайно, найкраще переймають ці співи з маленькості, і тим способом від старих співців вони часто переходять до покоління молодшого о 50, 60, 70 літ, і се разом з вищезгаданим обережним і консервативним пієтизмом до змісту сих пісень сприяє їх захованню в далекій архаїчності. Коли Рибніков записував в 1860—1 рр. свої записи, серед тих співців, що йому співали, жила ще пам'ять великого рапсода XVIII в. Іллі Єлустафієвича (Євстафієвича), що вважався найкращим сказителем цілого Олонецького краю, знав безкінечне число билин і міг співати цілими днями про одного богатира; не раз селянські збори закликали його співати перед ними і навіть платили йому за се: «А ну, Ілля Єлустафієвич, заспівай нам билину». — «Положи-но полтину, я й заспіваю билину». — «Тут хтось з багатих положить полтину, і стане Ілля Єлустафієвич сказувать». Рибнікову і Гільфердінгу довелось застати ще безпосередніх учеників сього рапсода і його сучасників, що донесли таким чином в значній свіжості традицію XVIII в. Деякі з них визначились пам'яттю просто таки феноменальною, знали по кількадесят текстів не раз великого розміру, віршів по 500 і навіть по тисячі, і тільки в глибокій старості починають забувати свій репертуар. Те ж саме і по інших місцях. Від згаданої вище сказительниці Крюкової Марков в 1898 р. записав 60 старин — в сумі понад 10.000 віршів!

Ся обстановка, в якій виступила билинна традиція в 1860-х рр. як поезія спеціально селянська. Також той факт, що центром сеї традиції явились билини про богатира-селянина, Іллю Муромця, селянського сина з села Карачарова, котрому билинні богатири дають перше місце, признаючи його моральну вищість, і він являється, в порівнюванні з цими, якраз носієм вищих моральних і національних ідеалів, — бездоганим лицарем їх. Поруч його в верстві так

званих старших богатирів такий же величавий образ ідеального «оратая» Микули Селяниновича, представника селянської громади, що насміхається в безрадності і претензій князів і дружини. Сі факти на ґрунті московського слов'янофільства з його романтичним народництвом і ідеалізацією селянської громади і «земщини» в протиставленні до аристократії і бюрократії вплинули на утворення спеціального поняття про билинну поезію як поезію селянську. Я вище зазначив, що якраз люди слов'янофільського напрямку були першими збирачами і дослідниками билини, отже, під їх впливом і зложились ходячі і дуже поширені представлення про билинну традицію як творчість специфічно сільську, в котрій селянство звеличало епоху староруського громадського ладу, незакріпощеного селянства, культ свободної індивідуальності й ініціативи, в докір пізнішому абсолютизму, неволі й задушенню всякої індивідуальності і громадського почину.

«Народ тут zostався завжди свободним від кріпацької неволі», — писав Гільфердінг, виявляючи ті причини, які вплинули на особливе заховання билинної традиції Олонецького краю. «Почуваючи себе свободною людиною, руський селянин Заонежжя не тратив співчуття до ідеалів свободної сили, оспівуваних в старинних рапсодях. Навпаки, що могло бути близького в типі епічного богатира людині, яка почувала себе невилітником?»

«Заразом свободний селянин Заонежжя жив в глухій куті, що охороняв його від впливів, які розкладають і забивають примітивну епічну поезію: до нього не дійшла ні салдацька кватера, ні фабрика, ні нова мода; його ледве що навіть письменна людина між тутешніми селянами — рідкий виїмок (між кращими рапсодами дійсно не було ні одного письменного). Таким чином, тут могли затриматись в повній силі стихії, що являються неминучою передумовою заховання епічної поезії: вірність старині і віра в чудесне».

Розуміється, таке трактування билинної поезії як поезії селянської, або «народної в ширшій розумінні слова», мусило викликати резонні поправки. Так, уже в 1870-х рр. ак. Ягіч в цитованій статті, підчеркнувши широкі впливи християнської легенди на билинні теми, з огляду на ці впливи, висловив здогад, що початок східнослов'янської епіки, представленої билинами і духовними стихами, пішов не з народних мас, а «від людей, добре ознайомих з святим письмом, незчисленими легендами і різними побожними, але апокрифічними повістями, що здобули се знання почасти подорожами та відвідуваннями славних святинь, почасти пильним читанням побожних книг. Сим великоруська епіка відрізняється від епічної поезії інших слов'янських племен. Ніде християнське не з'єдналось так тісно з національним, як тут!»

Недавно сей погляд було відновлено в дуже яскравій формі, але з іншої сторони, звісним уже нам великоруським фольклористом, покійним тепер Анічковим. Вказуючи на праці французьких медієвістів, Поля Мейєра і не раз цито-

ваного Жозефа Бедьє про залежність старофранцузьких епічних пісень (chansons de geste) від паломницьких оповідань, він запропонував приложити ці спостереження і до вивчення початків билинних тем. Поль Мейєр звернув увагу на категорію жонглерів-паломників, що проходили по так званій французькій дорозі, котрою ходили паломники з Франції через Альпи до Риму; вони складали пісні, викладаючи в поетичній формі зміст тих легенд, які оповідалися в тих монастирях і святих місцях, де приставали і оглядалися ці ватаги пілігримів. Цілий ряд старофранцузьких епічних пісень з легендарно-християнським підкладом згадані дослідники толкують як відгомін різних монастирських і церковних легенд, неписаних і писаних. Саму пісню про Роланда з цього становища вважають за відгомін місцевої легенди, переказованої в Ронсвальському монастирі, на місці смерті Роланда, де приставали прочани, що з Франції ходили на прощу до св. Якова Компостельського, і завдяки цьому така малозамітна подія стала темою найславнішого в світі епосу. Анічков поставив питання, чи не належить аналогічно і билинні теми про Володимира, Добриню, Олега-Вольгу, Рогнідь і т. д. виводити з різних фундацій цих осіб, де могли оповідатись про цих героїв героїчні і релігійно закрашені легенди, які потім перекладалися в пісні, більшість побожного, християнізованого характеру, котрими духовенство пильнувало заступати поганські пісні, співані на пирах і при різних святочних okazhen'.

Інші дослідники намагались походження билинної традиції вивести з кругів дружинно-боярських. Сю тезу поставив апіорі ще Майков в згаданій праці. «Давніші билини не були виключним добром простого люду, як тепер», — писав він. «Воєнний, богатырський епос виник і тримався спочатку в кругу княжої дружини», подвиги богатырів — се діла дружини, оспівані епосом.

Ці тези, в звичайній для нього обережній формі, були повторені потім в студії Дашкевича, який ставив своїм завданням дати нову ревізію питання з становища історичної інтерпретації. Пісні склалися сучасно з подіями «храбрих», князів і «витязів», і співалися серед дружини. Ледве чи мали вони загальнонародний характер від початку. Величання селянства в билинах про Іллю й Микулу Селяниновича — се наслідок пізніших переробок, котрим билини підпали, обертаючися в селянській верстві.

Кілька літ пізніш образково представив сю еволюцію билини Вс. Міллер в передмові до своїх екскурсів:

¹ Язычество и древняя Русь, ст. 195 і дд.

«Наш билинний епос представляється мені грандіозною руїною, великою многовіковою будовою, повною таємничих ходів і переходів, з прибудовами і надбудовами різних часів», — писав він. «В сім будинку жили колись князі, прибудовуючи до нього терени, й верхи, прикрашаючи його візантійською мусією й східними килимами. Свого часу побушували в нім половці й татари; свого часу жили в нім московські бояри, ночували козаки¹, і, на решті, в деяких ще можливих для життя закутках примостився невивабливий олонецький селянин. І от блукаючи по загадкових руїні, археолог надибує сліди різних наверхствувань: раз перед ним візантійська фреска, другий — орієнтальний орнамент або розмальоване склепіння московської палати, або дерев'яна сільська комора, а в сховках він із здивуванням знаходить цілий ряд прецікавих предметів: тут поруч лежать і колпак Землі-грецької, і боева булава 90 пудів, і східний шолом, і яворчаті гуслі, і німецькі трубки».

Новішими часами сей погляд знайшов собі гарячого і завзятого прихильника і популяризатора в А. Келтуялі, який формулює його в таких виразах: «Билевий епос зложився не в мужицьких хатах, як гадають люди, що стоять під впливами народницької міфології, а за столом княжого пиру серед «бояннів» — особливого класу співців-поетів, що відокремився з староруської аристократії».

Очевидно, тепер, з пізнішої перспективи, дуже тяжко уставити, в якій мірі домішувались елементи християнської легенди при творенні і розвії героїчної пісні, що складалася по гарячих слідах події для звеличення її героїв. Згідно з сказаним свого часу про дуже ранні проникання елементів релігійного синкретизму поміж українську дружину (і патриціанську) верству, таку домішку можна приймати в доволі ранніх передволодимирових часах, особливо елемент фантастичний, чудодійний. Аналогія дружинної повісті, захованої в літописі, — її зверхня християнська закраска, не заперечує цього. В сучасній билині християнський елемент дуже значний, і в значній мірі його треба покласти на паралельний розвії билини з духовною піснею і обопільні їх впливи. В репертуарі каліків могли бути паралельні пісні, які підходили близько до деяких тем і осіб дружинної поезії, виходячи з церковних легенд, страстей і чуд, — таких як ми маємо, напр., про Бориса і Гліба, Ігоря Ольговича і т. под. Проте ясно, що основний нерв героїчного оповідання, яке лунає в нинішній билині — богатырській билині, в тіснішій значенні таки дружинний! Пісня в кожному разі творилася з дружинного становища, для дружинної аудиторії, незалежно від того, чи її співець був більше або менше вишколений в сучасній церковній школі, розпоряджався більшими або меншими засобами християнської легенди і поезії.

¹ Автор розуміє тут московських козаків «Смутного часу». Будемо далі бачити його здогади про їх ролі в розвії билинної традиції.

Тут в повній мірі можна повторити антитезу світської і церковної творчості, висловлену Кирилом Туровським на вступі його слова на собор св. отець:

«Пророки і вітії, себто літописці і піснетворці, прихляють свої слухи до бувших між царями ратей і битв, щоб прикрасити словами тих, що їх слухають, та звеличити тих, що кріпко храбривали і мужествовали за свого царя і не дали в битві плечей ворогам, — їх вінчати славою і похвалою. Тим більше годиться нам хвалу до хвали приложити хоробрим і великим воєводам божим, що кріпко подвизались за сина божого, свого царя, а господа нашого Ісуса Христа».

Отже, коли церковні вітії й піснетворці славлять святих, літописці і складачі героїчних пісень величають своїх героїв в кругу їх самих і їх товаришів. Образок, правдоподібно, відповідає дійсно сим двом сучасним аудиторіям — церковному зборові і княжій гридниці, де творяться паралельно два великі словесні цикли нашої старини, від котрих походить білина і духовний стих.

Образ віщого Баяна, змальований «Словом о полку Ігоревім», як він підносить руку над «золотими струнами», вибираючи в мислях своїх тему прославлення котрогось князя чи героїчного діла, ми повинні доповнити, очевидно, збором слухачів, зложеним з таких князів і дружини, до котрих звертає кінцеву «славу» автор «Слова» («Здрави князя и дружина, побарая за христьяны на поганья плъки! Княземъ слава и дружинѣ!»).

В нинішній білині (про Добринін виїзд) заховалась подробиця, яка посередньо дає нам зрозуміти, хто був носителем справжньої, високого стилю, героїчної дружинної поезії. Були то самі члени вищої дружини, наділені відповідним поетичним і музикальним хистом і озброєні потрібною технікою.

Коли Добриня, перебраний за скomorоха, приходить на весілля своєї жінки з Альошею і дістає послідне скomorоше місце, на печі, він своєю високою грою зараз же дає пізнати присутнім, що перед ними не скomorох, а один з їх же товаришів, з високої дружини:

«Скomorошина тим місцем не погордував, сконив на піч муравлену, заграє в гусельки ярівчати, грає то він Добриня у Києві, а вигриш бере у Царгороді, а від старого до малого повиграва поіменно (вар.: грає в Царгороді, а на вигриш бере у Києві. Грає у Києві, співає від Єрусалима. Струну натягнув наче від Києва, другу від Царгороду, третю від Єрусалиму — тонці повів великі, приспівки приспівував з-за синього моря. Перший раз грав від Царгорода; другий раз грав від Єрусалима, третій раз став награвати, все своє походження розказувати). Всі за столом позадумувались, всі тої гри позаслухувались, всі за столом та заговорюють: «Не буде то удала скomorошина, буде то дородний (родовитий) добрий молодець, святоруський могутній богатир». — І Володимир кличе його з печі зайняти місце за столом між його богатирами — одне з «тръох любимих місць»: одне — коло князя, друге — проти князя, третє — де сам захоче».

¹ Гільфердінг ч. 5 (ст. 988 дд.) Рибніков ч. 26, 41, 129, 178, Кіреєвський II, с. 37.

Отже, справжній співець високого героїчного стилю, обізнаний з героїчними темами так, щоб оспівати всіх поіменно, — се міг бути тільки один з своїх, з тої ж високої дружини, а не з мандрівної скomorошної братії.

Тут на місці буде нагадати, що і в наших величальних піснях гуслі виступають нерозлучним товаришем старинного князя чи боярина, як бандура подорожня подругою пізнішого козака. «Княгня Іванко», «на головочці сокол носить, в правій рученці коничка водить, в лівій рученці гусельки носить»¹. Одним з улюблених мотивів обрядового величання — се образ «молодця», що сидить в наметі чи в золотій хаті, на золотім кріслі, красно грає, ще краще співає, а деякі варіанти заховують і ту подробицю, що за столиками сидять «панове», «а перед нього гордовиночка, царева дочка, вигинається, вихитається, свого пана випитується». «Хто його навчив так красно грати, ще краще співати?» Образ ослаб, і деталі його потемніли не раз до того, що назва музичного інструменту (віргани, китара і под.) в деяких варіантах перейшла в «карти» («у карти грає, красно співає») ². Але проте не тяжко пізнати первісний мотив «молодця», який чи то сам на самоті, як Гомерів Ахіл, чи в товаристві за пировними столами грає і співає, збуджуючи загальний подив.

Професійні співці, об'єднані в пізнішій північній традиції загальною назвою скomorохів, переймаючи і популяризуючи сю героїчну дружинну поезію, мовчки признавали, словами вищенаведеної білини про Добриню, що вони не можуть дорівняти своїм дружинним первозорам: не можуть утримати дружинний епос на його первісній висоті, широті поетичного і політичного світогляду. Що в такім разі понуджувало їх виносити дружинну пісню хоч би в таких недосконалих формах з княжих і боярських дворів і передсінок в широкий світ, між міський і сільський люд? Очевидно, мотив міг бути подвійний: сі пісні, їх теми і форма цікавили ширші круги людності, котрим княжі пири не були приступні. А друге — скomorохи (чи інакшого імені професіонали) були чим багаті — тим і раді: давали людям той репертуар, який був в їх розпорядженні, а в сім репертуарі дружинний епос був одною з найважливіших складових частей. Кірпічников свого часу³, аналізуючи пізніші московські відомості про скomorохів, висловив цінний здогад, що ватаги сих скomorохів в своїх початках могли бути княжими та боярськими двірськими трупами. Він клав при тім натиск на

¹ Т. I.

² Етногр. зб. XXXVI, с. 73 дд.

³ Къ вопросу о древне-русскихъ скomorохахъ, Сборник отд. рус. яз. т. 52, 1891.

те, що скоморохи в своїм початку були, власне, театральними трупами, перейнятими в Візантії, відмінно від співців та грачів місцевого походження, але в сю сторону його здогадів я тут не вхожу. Натомість хочу скористатися з зробленого ним помічення, що в московських уставних грамотах, які надають привілеگیюваним сільським громадам право не пускати до себе скоморохів, сі артисти виступають всуміш з княжими і боярськими людьми: посланцями, конюхами, псарями і под. Сільські громади звільняються від обов'язку гостити і утримувати скоморохів так само, як і всяких княжих і боярських двірських людей — «прошатаїв». Вони забезпечуються однаково від насильних представлень скоморохів, які і від тих «боярських людей», які приїздять «незвані» до них на пири і братчини (на храм): громадам дається право не приймати ні тих, ні сих і безкарно виганяти їх від себе, або арештувати і відставляти до великокняжої адміністрації. Кіріпичников нагадав ще один аналогічний документ: чолобитну боярських скоморохів — двірських скоморохів одної з старих княжих династій московських великих бояр. Тоді, в першій пол. XVII в., сі скоморохи «для свого промыслу» ходили по світу і заробляли досить великі гроші, як на той час. Збираючи сі факти до купи, він пригадав аналогічні сучасні явища західні: трупу англійського лорда-камергера (до котрої належав Шекспір) й інших магнатів. Сі трупи для зарібку їздили по містах і селах, користуючи з протекторату своїх могутніх хазяїв, і теж більш або менш «сильно» (силоміць) експлуатували провінційну публіку. Пригадка влучна. Отже, скористуємося сими московськими пережитками XV—XVII в., щоб витягнути з них деякі вказівки для наших старих звичаїв.

По всякій правдоподібності, на княжих і так само великих боярських дворах (згадаймо старе суперництво родини воеводи Свенельда з династією Ігоря, що лишило такі цікаві сліди в нашій традиції)¹ поруч властивих великих співців — поетів, які засідали на почесних місцях пиру чи трапези, як рівні з рівними, і вели провід в дружинній творчості, давали їй взірці й високі приклади, мусили бути в великій кількості співці-професіонали, які переймали охочі взірці, помножали їх своїми варіантами, робили їх популярнішими, приступнішими для широких кругів. Вищі категорії сих професіоналів знаходили місце в високім товаристві князів і бояр, коли не траплялось поета вищепоставленого, або доповняли своїми продукціями їх виступи в програмі пиру. Вони ж помагали князям і боярам заповняти сірі будні

¹ Див. т. II.

їх існування. В нудний сльотливий день, в безсонну ніч вони давали розривку своїми оповіданнями, співами, штуками господареві, членам його родини, його ближчим товаришам. Звісне, слово про милостиню, описуючи життя багача чи то місцевого староруського, коли сей епізод місцевого походження, а в кожному разі приподоблюючи його до місцевих звичаїв¹, згадує і про те, як то такий багач, лежачи на розкішнім ліжку, не може заснути, і тоді «одні гладять йому ноги, інші гладять по бедрах, чешуть плечі, інші оповідають байки і всілякі сміхи, інші грають»². В добре звіснім двірським обиході пізніших московських бояр, князів і царів, що підтримували у себе старі звичаї Київської Русі, звісні спеціальні казкарі, оповідачі і співці, що мали своїм обов'язком забавляти своїх панів, особливо довгими зимніми вечорами або безсонними ночами.

Нижчі категорії сих професіоналів служили таким самим потребам розривки й забави молодшої княжої і боярської дружини, служби і челяді. Кількість такої професійної словесної братії мусила бути велика, більш ніж треба, і цілком природно, що нижчі категорії її з давніх давен шукали «промислишка» в додаток до невеликих приходів, які сі забавники нижчої марки діставали на дворах своїх патронів. Ходили для того в районі власті чи впливів своїх патронів, по містах і селах, звані й незвані з'являлись на пирах і братчинах, на рокових святах, празниках, весіллях і похоронах. Хоч-не-хоч казали слухати своїх пісень і оповідань, дивитись їх штук і випрошували за се різний гонорар в грошах і натурі.

Вони зливалися таким чином непомітно з вільними майстрами того ж куншту: штукарями, співаками, ворожбитами і знахарями. Переймали їх репертуар, навзаїм, передавали їм свій, і разом з ними кінець кінцем покрилися спільною назвою скоморохів. Але все-таки дуже довго для сієї категорії — популяризаторів дружинного репертуару, опорною базою, захистом і покровом служили двори, резиденції, уряди й титули їх патронів, князів і бояр, йменням котрих вони «прошатали» і змушували слухати свій репертуар, в котрім не дружинним людям, не боярській челяді може й не все було так дуже близьке й інтересне, щоб воно само собою викликало зацікавлення й послух, давало утіху й насолоду.

¹ Про се слово див. історію України III, с. 396, там же і витяг з нього.

² Ини бають ему или гудуть ему, вар.: инии гудуть, инии бають ему и кощонягь.

Отже, коли після татарського погрому княже й боярське життя було підірване на Подніпров'ї і княжо-боярська верства стала в значній масі виходити відси на захід і північ, тож і такі двірські або взагалі чимсь зв'язані з дружинною верствою групи забавників мусили мандрувати туди, а з тим і їх репертуар, поскільки не був присвоєний вільними співцями і людністю, мусив слабнути і зникати на старих місцях. На півночі ж, в Московському царстві, взагалі прийшла на них біда з тим, як воно почало централізуватись і бюрократизуватись. Уже московський стоголовий собор середини XVI в. підніс дуже різко проти них свій голос, століттям же пізніше, в 1640-х рр., прийшла нагінка скоро і немилосердна. Московський уряд наказав скоморохів з домрами, гусями, з волинками (козою) і з усякими грами в доми до себе не закликати, з ведмедями і сучками не танцювати..., ніяких бісовських див не творити..., богомерзких і поганих пісень не співати, самим не танцювати і в долоні не бити, і ніякої бісовської гри не слухати, кулачних боїв між собою не робити, на ніяких гойдалках не гойдатись..., «личин» (масок) ніяких на себе не накладати, ні кобилок бісовських і на весіллях безчинства, і поганого говорення не чинити. Де знайдуться домри, сурми, гудки, гуселі, маски («харі») і всякі гудебні бісовські сосуди (інструменти) — ті відбирати й, поламавши ті бісовські гри, палити. А котрі люди від того богомерзкого діла не відстануть і держатимуться далі такого богомерзкого діла, тих нашим указом велено карати: де такі безчинники знайдуться, або на кого таке безчинство буде доведено, тих бити батогами. А котрі (і потім) такого безчинства не відстануть, і знайдуться у них вдруге такі богомерзкі ігри, тих непослушних бити батогами. А котрі від того не відстануть, і виявиться така вина втретє і вчетверте, тих вислати в далекі українські городи»¹.

Коли того ж часу підпали всякого роду заборонам і репресіям дружини скомороші, чи як би там вони не звалились, і у нас на Україні. Оживлення церковного духу і християнського ригоризму, принесене відродженням XVI в., пройшло в широкі круги і безсумнівно відбилось на всім тим, що не встигло вчас покрити себе церковним або моралістичним плащиком. Ми чули вже грізні слова Вишенського проти обрядів і забав, які одгонили, на його вибагливий погляд, поганством чи просто світською утіхою. Не так може ригористично, але загалом так же неприхильно, настроєні були

¹ Указ 1648 р. — Ивановъ, Описание: госуд. арх. старыхъ дѣлъ 296, у Фаминцина с. 186.

до світської пісні, забави, продукції й інші діячі відродженої православної церкви, братського руху і реставрованої ерархії України. До схоластичної поезії, театру, навіть жарту і пародії ставились вони поблажливіше, цінуючи в них «свідцтво пильності», «твір науки», але до нашої старої домородної поезії не мали ніякого милосердя, не добачаючи в ній нічого позитивного поза свободою вислову, яка їх скандалізувала, і проявами примітивного натуралізму, в котрих вони відчували подих поганства. Отже, в міру того, як братський рух, а далі зреформована могилянська ерархія опановували ширші маси, тісно приходилось від нового церковного курсу домородній творчості, в тім і пережиткам старої дружинної традиції тих вільних співацьких дружин. Тим часом як двірські верстви їх вигасали, з тим як останні представники княжих та магнатських родів приймали латино-польську культуру і зневажали останки свійської традиції, вільні дружини рапсодів чи співаки-одиначки, які ще репрезентували старий скомороший репертуар, бачили, що з ним нема де дітись. Не тільки репресії, але й конкуренція інших форм його забавила. З одної сторони, духовні пісні, що користувались протекцією церкви, з другої, — творчість на нові теми, невільницькі і козацькі, котрі знаходили більш інтересу у народу, і по всякій імовірності — більш толерувались релігійними кругами, з огляду на свою чистішу моральність, ідейний аскетизм, котрий відчувався в них, можливо, також не без впливу того ж релігійного відродження.

Бо старий героїчний, чи богатирський репертуар, як ми вже можемо його безсумнівно назвати для сього часу, сильно затратив свій колишній високий стиль, переживши кілька століть в скоморошім репертуарі. Його великоруські останки дають з сього погляду інтересні вказівки, якими ми з усією правдоподібністю можемо покористуватись, щоб уявити собі зміни, внесені скоморошими продукціями в склад і характер старого героїчного епосу. На цей рахунок треба, очевидно, передусім поставити грубі, цинічні, масні подробиці, котрі тепер стрічаються в билинному репертуарі, а ділком чужі старому героїчному епосові і повісті (так само новому епосові козацькому). Вони виступають, напр., в билинах про Ставра, в опізнаванні його перебраної жінки, про поєдинок Добрині з бабою-поленицею, в історії Соломона і Василя Окульевича. Стрічаються в різних інших як цинічні натяки. Сей цинічний елемент, безсумнівно, скоморошого походження.

Те ж саме треба сказати про деякі стереотипні заспіви і закінчення, додавані без огляду на зміст до різних билин, —

часом нібито величного характеру, часом сміховинського, з додатком часом таких же скомороших бруднуватих елементів¹. Сюди ж треба зарахувати ті деякі епізоди стилю веселого анекдоту-фабльо, які ввійшли в билинний репертуар (найбільш яскрава тема — про гостя Терентища давно оцінена з цього боку, але таких епізодів є більше). Так само розширення і поглиблення епізодів характеру казкового, фантастичного треба в великій мірі покласти на рахунок скоморошої братії, що старалась, очевидно, зробити тими способами цікавішими для недружинного загалу теми чисто дружинного змісту.

Що билинний репертуар перейшов до нинішніх північно-великоруських селянських сказителів з скомороших уст, на це ясно вказує присутність в їх репертуарі п'ес не героїчних, гумористичних небилиць, які співаються так, як і билини, і рахуються однаково з ними «старинами». Така, напр., гумористична пісня про Птиць, про Павука-мизгиря, про старця Ігримища і под.

Припускають, що скоморохи, тікаючи від адміністративних репресій XVII в., забирались в можливо глухі місця північної Великої Росії, й тут від них перейняло їх репертуари селянство. Це можливо. Інші переходили, очевидно, на побожний «калічий» репертуар, затримуючи з билин те лиш, що ближче до нього підходило. Таке саме висортування репертуару переводили на наших майже очах українські старці, і воно кидає світло на подібні ж старші зміни. Самі билини, поскільки задержувано її в репертуарі, ма-

¹ От кілька прикладів:

Нашему хозяину честь бы была,
Нам бы, ребятам, ведро пива было —
Сам бы испил да и нам бы поднес.
Мы, малы ребята, станем сказывать,
А вы, старички, вы послушайте! К. III. с. 1.
И еще на том же на почесном пиру
Жена мужу говоритъ таковы слова:
Все люди сидятъ, будто свечки горятъ,
Мой то муж на покрусу сел,—
Бороду закусит, ус розлощит,
Ус розлощит, глаза витаращит,
Глядит на меня, будто чорт на попа,
А я на него помилее того! Р. 85.
Ты тулуп ли мой, тулупчик, шуба новая,
Я носил тебя, тулупчик, ровно тридцать лет,
Обломил ты мне, тулупчик, могучи плечи. К. II. с. 1.
А от така пародія на билину:
Бился, рубился Иван Кулаков,
Он много полонил киселя с молоком,
Чашки и ложки он под мед склонил,
Шаньги, пироги в полон полонил і т. д. Н. 254.

буть, часто з тих же мотивів надавано більш ригористичний, моралістичний характер: вона переходила нову редакцію в напрямі можливого зближення з духовним стихом. У деяких сказителів (напр. Щегольонка) вона має досить сильно виражений такий побожний характер. Це пояснюють індивідуальністю теперешніх сказителів, але такі тенденції можливі були й раніш.

Досі нема вказівок, коли ставсь сей провдоподібний, але все ще гіпотетичний перехід билинного репертуару до селян. Через це трудно сказати з усякою певністю, що в теперішнім упадочнім стані билини треба приймати на рахунок непрофесійної селянської верстви, через котру вона дійшла до нас, а що може походити і від підупалої скоморошої продукції. Упадочний же стан нинішньої билини не підлягає сумніву. Він виступає і в формі, і в змісті. В формі треба вважати такою ознакою занепаду повну затрату музичного супроводу, і той одноманітний, одностайний, речитативний спів, котрим тепер продукується билина. Часто підходячи доволі близько до нашого колядового розміру, він різниться цілком від змінного речитативу дум і так само від змінних ритмічних форм нашої героїчної пісні старої доби. Втім я не можу зійтись з дослідниками, котрі ритмічну будову сучасної билини, з огляду на її примітивність, готові вважати останком старинної, початкової форми дружинного епосу¹.

¹ Такий погляд розвинув недавно Ф. Колесса в своїй цінній праці «Про генезу україн. народніх дум», 1921 (з Записок Львів, т. 130—132). Він ставить тут такі тези:

Билини виявляють зовсім інший тип версифікаційний, як українські думи: билини так само, як і московські народні пісні, виявляють у своїм ритмічнім устрою тенденцію до складочислення із принципом розтяжимої музикально-синтаксичної стопи, із двоколінними і триколінними стихами; однак складочислення в билинах ще не вповні розвинене.

При тім у билинах проглядає дуже часто колядковий розмір 5+5.

Таким же свобідним розміром, як билини, визначаються по більшій часті також в-руські духовні стихи, що мають багато спільного із билинами не лише в своїй формі, але подекуди тажже у змісті.

Розширення двоколінного 10-складового стиха 5+5 у колядках і двох найстарших групах московської епічної поезії, т. е. билинах і духовних стихах, не є випадкове і веде нас до дуже важних висновків, бо, засвідчуючи про старинність цього розміру, дозволяє догадуватися, що він був формою українського народного епосу передтатарської доби.

Показується, що в московських билинах треба шукати за рештками українського героїчного епосу не лиш по змістові, але й по формі. Коли зміст билин кийського круга заховав так багато слідів свого українського походження, то тим більше треба се сказати про форму, що, як відомо, є завжди консервативнішим елементом.

Автор вказує напр. такі паралелі:

Я думаю, що се форма упрощена, звиродніла, зведена з колишньої різnorodності і змінності до найпростішої, найлегшої форми. Збирачі мали нагоду помітити, як самі сказителі упрощують і улегшують форму, коли чують себе утомленими, і я думаю, що такий процес упрощення в формах продукції пройшов в билинній традиції взагалі.

Такими же проявами упадку я вважаю повний заник ліричного елемента, незвичайне упрощення оповідання, зведення його до повної схематичності і перевагу стереотипових загальних місць, які мандрують з билини до билини, затираючи індивідуальність героїв і подій і зводячи все до небагатьох типових ситуацій. Се певне «окостеніння» билинної епіки — аналогічне з схематизацією певних епічних моментів в рамках обрядового величання, де ми бачили різні билинні і казкові мотиви, можливо, упрощені, стягнені, звернені до коротких загальних схем¹. Оригінальна епіка в своїх первісних рамках мусила мати далеко більше ліричного, патетич-

Да все на пиру
Да все на цесном.
Да все на пиру.

напивалися
наедалися
приросхвасталися.

Да иной хвастает
Как иной хвастает

золотой казной
молодой женой і т. д.

Стой ты, Татарин
Рыкни, Татарин
Свисни, Татарин

во чистом поле,
по звериному,
по змеиному, і т. д.

А відтак пішли
Аж там на гору
Тай за третую
Совгнули кіньми

аж там за гору
тай за третую,
за турецькую,
як громи в небі, і т. д.

Наведеному твердженню належить протиставити такі факти: Нерівномірний і змінний склад голосинь і заклять, які тільки в деяких варіантах, особливо пізніших, наближаються до пісенної рівноскладової будови.

Нерівноцінну і змінну, переплітану прозовими уступами будову таких творів як Слово о полку Ігоревім, фрагмент про Отрока, похвалу Романові, ритмовані часті Галицького літопису, які дають підставу думати, що тодішній героїчний склад був ближчий до змінного ритму дум, ніж билин.

Пор. в сій справі подане раніш в т. I і т. II. Щодо билинної ритміки спеціально, то проф. Сперанський вводить досліди російських учених до такої тези: «В основі (билинного метра) лежить щось посереднє — комбінація стихів дійсно народних, які стрічаються у більшості індоєвропейських народів (так званий індоєвропейський метр, що стрічається в поезії грецькій, німецькій) і в значній чистоті заховався в нашій ліричній і побутовій поезії, — і ще чогось. Хоч народний метр лежить в основі билинного, але він перероблений під впливами якогось іншого метра, що знає не тільки тонічні акценти», але й певне чергування акцентів в зв'язку з кількістю складів (Рус. слов., с. 213).

¹ Див. в т. I.

ного елемента, і з цього погляду «Слово о полку Ігоревім» і думи правдоподібно ближче віддають початковий тон нашої героїчної поезії, ніж билини.

Впливом перебування билини між селянством і ще ранішого приладження скоморошного репертуару до смаку селян, у котрих приходилось скоморохам шукати заробітку, толкують розвій таких селянських постатей, як Ілля й Микула Селянинович з своїми доньками. Се питання дуже інтересне, досі, однак, не досить вивчене. Всев. Міллер в своїх дослідах старавсь довести, що центральна поезія Іллі в Володимировім циклі — річ дуже нова і що на нього перейшло багато подв'ігів, якими величались Добриня і Альоша Попович. По його гадці, Ілля демократизувався доперва в царську добу, перейшов через постать «старого станичного козака» і через характеристику корчемного босяка за «Смутного часу» XVII в. і аж потім, десь в XVIII в., став селянином. Сперанський в своїй новішій праці приймає також сю схему і перехід билини між селян кладе на часи не раніші XVII та початків XVIII в., коли перевелись скоморохи; а щодо Іллі, то вказує, що навіть народні друки («лубочні картинки») середини XVIII в. ще не знають його як селянина. На первісний немужицький характер його ясно вказує та форма, в якій «Ілля грецький», свояк Володимира, виступає в німецьких відгомонах нашого епосу, як побачимо далі.

З усіма отими міркуваннями й острахами належить в повній мірі рахуватися, стараючися на підставі нинішньої билинної традиції реставрувати наш старий дружинний епос, так слабо сорозмірно представлений в нашій усній традиції.

Приступаючи до цього завдання, властиво роблячи перші кроки до цього завдання, — досі не поставленого відповідно в нашій науці, я почну з короткого перегляду головніших героїчних тем в нинішнім вигляді¹.

Богатирські цикли (Вольги, Добрині, Іллі, Альоші). Билинний репертуар досить різnorodний. В нім виступає кількадесят героїв (докладно уставити се число доволі трудно; бо деякі постаті двояться й трояться, виступаючи не тільки під різними іменнями, але і з деякими відмінними мотивами й епізодами). Число ж поем, рахуючи й такі варіанти, які дають значніші відміни, можна довести до сотні. Досить виразно виступають серед них деякі локальні гру-

¹ Важніші збірки билин цитую скорочено: КД. — Кирші Данилова, К. — Кірієвського, Р. — Рибнікова (вид. Грузинського), Г. — Гільфердінга, Т. М. — Тихонравова і Міллера Билины старой и новой записи, М. — Маркова, О. — Ончукова, Н. — Билины новой и недавней записи Богорова. Билини цитуються їх номерами — хіба де означено сторону або стих.

пи — київські, новгородські, галицько-волинські, і поруч них — поеми нейтральні, зв'язані з кн. Володимиром і Києвом тісніше або слабше, чи й ніяк не зв'язані. Тому робились спроби розділити сей билинний матеріал на серії.

Свого часу, досить довго і навіть ще недавно, був популярний поділ богатирів старших і молодших. Дав йому формальну підставу один з варіантів першого виїзду Іллі (К. I. 78): «Старші богатирі дивуються: нема над поїздку Іллі Муромця». Билина про уздоровлення Іллі в одному з варіантів доволі влучно вичислює верству старших титанів, наділених надприродними прикметами: каліки забороняють Іллі битися з Святогором-богатирем — бо його й земля через силу носить; з Самсоном — бо він має на голові сім волосів ангельських; з родом Микуловим — тому що його любить мати сира-земля; і з Вольгою Всеславичем — бо він візьме як не силою, то хитрістю-мудрістю» (Р-51). Ся от група і була виділена дослідниками в категорію «старших богатирів» — більш міфічного складу. Одначе, як побачимо далі, билина про уздоровлення Іллі викликає підозріння щодо досить пізнього свого походження, а вже сама поява в сій категорії біблійного Самсона — постаті, яка належить до юдаїстично-християнської легенди більш, ніж до старого нашого героїчного епосу, остерігає від занадто безоглядного слідування за сею класифікацією. Святогора, як побачимо нижче, теж скоріш треба зачислити до легендарної верстви, ні до богатирсько-героїчної. Подібні ж міркування висувуються й щодо Микули. Вольга рішуче ж належить до верстви дружинно-героїчної. Отже група не тримається купи, і новіші дослідники справедливо не вважають уже можливим триматись сього старого поділу.

Натомість стараються вони посортувати матеріал по географічним районам, і се цілком правильний замір, тільки ся класифікація ще має досить довільний характер. Порівняно невелика тільки частина матеріалу носить скільки-небудь виразні прикмети свого походження, в багатьох випадках можливі вагання, і напр., та течія, котру свого часу зазначив особливо В. Міллер — якнайбільше матеріалу зв'язати з Новгородом, часто виносила свої рішення без твердих мотивів.

Ми в своєму огляді можемо зовсім лишати на боці ті поеми, які мають виразні сліди північного походження, оскільки, розуміється, вони не дають цінних вказівок щодо походження і розвою епічної творчості взагалі, або не мають таких «загальних місць», що явно належать до циклів південних. Нам інтересне те, що походить з України, або тут було перероблено і приладжене колись до тутешнього

героїчного епосу. Ми й будемо шукати його в сій пливкій і все ще дуже слабо проаналізованій і простудійованій масі билинного матеріалу. З огляду на сей стан нам прийдеться часто звертатись і до таких в своїм походженні неясних поем, де можна сподіватись знайти щось корисне для свого завдання: пізнання старого киево-галицького дружинного епосу.

Виходячи з сього становища, ми передусім спиняємось перед групами тем чи сюжетів, зв'язаних з кількома популярними героїчними йменнями, що творять в київським циклі свої поменші цикли чи підцикли. Се група тем, зв'язаних:

а) з Вольгою (Олегом) Святославичем або Всеславичем, як він зветься (в паралель таким самим патронімікам Володимира);

б) з Добриною, Володимировим опікуном (в билинах — племінником);

в) з Іллею, звісним в старих германських переказах як брат Володимира, «ярл (державець) Греції», як його зве Тідрек-сага, зложена в середині XIII в.

До них долучаємо ще:

д) Альошу Поповича, з огляду на тісну спільність його подвигів з Добриною й Іллею.

Мусимо мати при тім на увазі, що билинний цикл Вольги, безсумнівно, стоїть в генетичнім зв'язку з епічними переказами, зв'язаними з Олегом Віщим і Ольгою. Добрина стояв, правдоподібно, колись в центрі Володимирового циклу. Роль Іллі не так ясна. Германська сага — одинокє свідощтво його старої ролі, донесла нам тільки голі ймення Володимира, Іллі, Руси, Смоленська, Полоцька, Новгорода (в деяких копіях — Києва). Але все, що про них оповідається, належить до германського епосу (боротьба готських королів з Атілою, котрого в сасалом стає Ілля)¹. Що було зв'язане з Іллею в старім київським епосі, зістається незвісним: може боротьба з степом (застава), може пробивання доріг (до здогадів про це вернись нижче). Але доволі ясно, що кінець кінцем він став «універсальним спадкоємцем» старих київських героїв і згодом позбирав навколо себе різні епічні теми київського циклу.

Таким чином, в сих трьох підциклах ми дістаємо немов три хронологічні верстви в розвою епічних тем, обнятих

¹ Новіший дослідник, Б. Ярхо, ставить гіпотезу, що тут сталась метатиза: в германських відгомонах ім'я Іллі відірвалось від своїх тем і зв'язалося з різними германськими темами, а різні теми в київським епосі, зв'язані з Іллею, перенесені були на германських героїв. Так розв'язує він, як побачимо нижче, питання про германські паралелі бою Іллі з сином, але річ очевидна, се дуже трудно довести певно.

нинішньою билинною традицією. Кожний пізніший такий герой в період найбільшої своєї епічної популярності мав тенденцію перетягати до себе мотиви від попередника. Навпаки — поки він не дістав такої епічної марки, сучасні йому події мали тенденцію зв'язуватись з старшими, епічно-популярними героями. Відбувались таким чином повільні нагромадження і розпорошування тем, і напр., згаданий Альоша — гіпотетичний прототип пізнішого Олексія Поповича, вважається дослідниками, як я вже мав нагоду згадувати, розграбованою і розвінчаною з своїх колишніх подвигів жертвою такої епічної непристойності.

Орієнтуючись сими загальними міркуваннями, ми й приглянемося насамперед групам, зв'язаним з сими найбільш популярними героями.

Вольга-Волхв. Теми кількох окремих пісень, дуже інтересних і цілком відмінних від пізнішого богатирського шаблону, тепер доволі недоречно комбінуються в билинах про лови Вольги, стрічу Вольги з Микулою і похід Вольги на Індійське царство. Билина про Вольгу-Волхва, чудесно родженого чудодія, звісна з збірника Кирші, через деяку подібність мотивів (ловця-оборотня), очевидно, розплилася в сім матеріалі¹.

В комплексі мотивів можна вирізнити такі моменти:

Волхв чудесно родиться від змія, котрого надобала в городі його мати. Від його уродження задрижала земля і схвилювалось море. Родившись, він просить мати не пеленати його, а вбрати в богатирські прибори. Від восьми років він учиться грамоти і набирається різних мудростей, вміє обертатись туром, соколом, мурашом. Далі збирає велику дружину; її слава йде скрізь і доходить до царства Індійського. Цар Індійський задумує забезпечити себе «превентивною війною», по-теперішньому кажучи, й вибирається походом на Київ, але Волхв запобігає тому, нападаючи на Індійське царство.

Тут перехрещується ця поема з другою, паралельною, про Вольгу-чудесного ловця.

Ця друга поема оповідала, що коли Вольга тільки родивсь — повтікали всі риби за сини моря, залітали всі птиці за хмари, поховались всі звірі в темні ліси. Дійшовши різних премудростей і зібравши дружину, він ловить з нею

Найбільш детальний аналіз матеріалу приведений в студії С. Шамбінського, Къ литературній исторіи старинъ о Вольгѣ, Журналъ Мин. Нар. Просв. 1905, XI. Інші важніші праці: И. Ждановъ, Русскій былевой эпосъ Василій Буслаевичъ и Волхъ Всеславьевичъ; В. Миллеръ, Къ былинамъ о Вольгѣ и Микулѣ (Очерки I) — останні гадки в т. III Очерків; Н. Коробка, Сказанія объ урочищахъ Овручскаго V, и былинны Очерки Святославичъ (відб. з Справочної книги Волинської губ. на 1899 г., передр. в Известіяхъ отд. рус. яз. 1898); М. Халанскій, Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олѣгѣ Вѣщемъ, Ж. М. П. 1903, XI. Тексти билин про Вольгу в збірниках Рибнікова і Гільфердінга. Про Волхова після збірника Кирші добув один запис Марков, але Шамбінго висловлює підозріння, чи не співала вона з друкованого джерела, то значить, з якогось видання тексту Кирші, бо дуже до нього близька.

звіря, птицю, рибу — при тім виходить, одначе, так, що дружина нічого не може вловити, а наганяє здобич їй Вольга. З наловленого звіря він справляє їй дороги убори, куничні та соболіні шуби. Очевидно, слава про се мусить далеко розходитись, але ми не знаємо дальшого, бо ся пісня входить в дорогу першої поеми: спільний мотив ловця-оборотня зв'язує їх і робить перехід з одної до другої; Вольга, будучи в Києві зі своєю дружиною хороброю, пропонує послати когось до Індійського царства (або «Гурець-землі»), провідати про замисли царя-султана. Ніхто не береться сього зробити, отже робить сам Вольга. Залетівши птахом до двірця, підслуховує розмову султана з його жінкою; в теперішніх варіантах султан оповідає свій замір іти на Святу Русь, жінка віщує султанові погибель від Вольги. Тоді Вольга, обернувшись вовком, душить коней султана, обернувшись горностаєм, нищить зброю в його арсеналі і, вернувшись птахом назад до дружини, іде з нею походом на султанове царство. Місто щільно замкнене, але Вольга обертається мурашем, дружину також обертає мурашами, проходять до міста через прорізи (підворотні). Тут вони знов стають вояками і побивають султанову силу, лишаючи живими тільки тисячу дівчат. З ними Вольга женить свою дружину, сам жениться з царицею, і так вони «заселили Індію багату» і заволоділи нею.

Вольга й Микула. Ідея мандрівного князя, що ходить по всіх усядах на чолі своєї дружини, здається, була тим зв'язком, що зв'язала поеми про Волхва-оборотня і Вольгу-побідника з поемою про стрічу Вольги з Микулою. Її героєм — селянин-велетень, хлібороб Микула, перед котрим смішною і мізерною стає сила і претензії авантюриста-князя і його дружини. Супроти такої провідної ідеї цілком недоречними являються мотиви про чудесні таланти Вольги і про переполох, зроблений в світі його народженням, що причепились до сеї билини з вищерозглянених поем про Вольгу-Волхва.

Були висловлені підозріння, що ім'я Вольги через непорозуміння було причеплено випровадженому тут безбарвному безталанному представникові дружини: що се був спочатку анонімний дружинник, котрий потім незаслужено дістав ім'я Вольги. Або що се інший князь того імені — Олег Святославович, останній деревський князь, що марно загинув в овруцькім рові в усобиці з своїм братом Ярополком і був оспіваний в поемі Свенельда¹. Одначе, можливо, що дійсно існувала поема про Олега, блискучого представника київської дружинності, котра мала завданням «посрамити» його в стрічі з іншою силою — силою землі². Тільки при тім мусимо мати на увазі, як багато прерізних образів спліталось взагалі під іменем Олега-Вольги³.

Вольга, що стрічається з Микулою, — се племінник Володимира «стольного-київського», дістав від нього три-города і вибрався з своєю дружиною

¹ Див. т. II.

² Свої міркування про легендарний характер Микули я висловлюю нижче.

³ Див. т. II.

хороброю до тих городів «за полѣчкою». Виїхавши «на чисте поле», зачав роботу «ратая» — як він понукає коня, скрипить його соха і «почеркує» по камінню. Поїхав на той гук, але тільки третього дня доїхав «оратая». Оре той ниву такої довжини, що, як зайде в один кінець, другого не видно. Сохою вивертає коріння, «а велике каміння в борозну валить»¹. Привітавшись і почувши, що Вольга вивабрав до своїх городів, оратай остерігає його, що в тих городах живуть «мужики все розбійнички», домагаються «грошів породожніх». Оратаєві довелося туди їздити недавно по сіль, то прийшлося пустити в роботу свою «шалигу» (нагайку з кулею на кінці) — і тепер ті мужики лежать каліками від такої розплати. Почувши се, Вольга просить «оратая» їхати йому в товаристві, і оратай, випрягнувши свою «кобилку», їде з Вольгою. Але в дорозі пригадає собі, що треба було сховати соху, кинути її в кущі, аби мужики не зірвали булатних омишників (сошників) — нічим буде господарювати. Вольга посилає з своєї дружини п'ятьох, потім десятьох, нарешті всю свою дружину, але вони не годні витягнути сохи з землі: крутять за ручки, а витягти не можуть. Тоді оратай, поглумившись з такої немудрої «дружини», їде сам, одною рукою витягає соху й кидає в кущі. (Вар.: соха, підкинена чоботом ратая, летить до хмар і, впавши, вся вгрузає в землю до рогача. Г. 45).

Їдуть вони далі, але виявляється, що Вольгин кінь не може поспіти за робочою кобилкою оратая. Вольга дивується такій її силі і каже, що якби та кобилка конем була, була б варта п'ятьох рублів; оратай глумиться з «глупого, Вольги Святославича»: він за сю кобилку таки й заплатить п'ятьсот рублів; а якби вона була конем, то їй би й ціни не було.

Кінець екскурсії оповідається слабо, позабувався сказителями. Мужики з Вольгових городів поставили мосточки підроблені, дружина Вольги провалилась на тих мостах і погинуло їй багато. (Се, власне, та подробиця, яка дала привід зв'язати сю тему з Олегом деревським, що з своєю дружиною був збитий з оверуцького мосту і загинув в рові.) Оратай загнівався і почав бити мужиків. Вони мусили перепросити і покоритися (вар.: вони покорилися відразу, скоро тільки побачили з Вольгою Микулу, що їх недавно побив). Тоді Вольга, взявши собі на розум, віддає сі городи «оратаєві» в державу — поручає йому бути намісником і побирати «дань грошову» (Г. 45). Оратай приймає пропозицію і прощається з своєю сохою (Г. 255). Він гостить Вольгу, який при тій нагоді довідується ім'я сього дивного оратая — се Микола Селянинович. (В варіантах неокінчених ся рекомендація відбувається після проби коней Вольги і Микули — на запитання Вольги оратай пояснює, що як він восени наварить пива та скличе мужиків і напоїть, то вони стануть його величати: здоров був Микула Селянинович². Я думаю, що в первозорі відкриття імені творило фінал поеми).

При сім, правдоподібно, бодай в деяких варіантах, слухач довідувався і про богатирське плем'я Микули: його

¹ Один з варіантів (Г. 156) описує при тім розкішне убрання оратая, інші його соху з золотим рогачем і срібним сошником. Пок. Веселовський вказав паралельний образ легендарного французького короля Гугона, що оре в розкішній обстанові, сповнюючи божу заповідь — в поті лица добувати свій хліб. Нижче я висловлюю інший здогад, говорячи про легендарний характер Микули.

² Міллер, стараючись довести новгородське походження поем про Вольгу і Микулу, брав варіант: Селянинович, від слова «сельга» — переліг. Критика його «новгородських рис» у Владимірова, Коробки і Лебоди Рус. былины.

доньки Микулични; полениці удалі, виступають в інших билинах, особливо в історії Дуная — Настасія Микулична, його жінка (Р. 3).

Добриня. Історія його складається з цілого ряду епізодів, більш або менш органічно зв'язаних з ним і з первісним змістом епосу. Дискусія над тим, що належить уважати його органічними частинами, а що новотворами, далеко не закінчена; а властиво, тільки що почата. З другого боку, єсть підозріння, що дещо від Добриніного епосу притягнене було епосом Іллі, що став більше популярним в пізніших часах¹. Деякі сказителі, очевидно, приложили старання, щоб зв'язати окремі пісні про Добриню в одну цілість², проте їх окремість, і неоднотайність виступають доволі ясно.

В первісним замислі Добриня — се верх домородного київського аристократизму. Так як і Вольга, він зветься племінником Володимира. Він родиться в «княженецькім» домі і дістає відповідне своєму високому положенню виховання: «його віжество рожене і учене» (походить з уродження і з науки), в нім з Добринею не може рівнятися ніхто з богатирів, і він з того погляду відповідно оцінюється між ними.

Паралельний варіант робить його, одначе, сином багатого гостя рязанського. Се вважається деким за скомбінвання з історією іншого Добрині, з XIII віку³. Але можливо, що се така ж пізніша переробка — демократизація старої теми, як і перетворення Іллі в селянського сина з Муромсько-Рязанської землі.

Народження Добрині, як і Вольги, попереджується чудесними явищами: набігло (на Київ, очевидно) стадо звіра, як туча, а на переді скимн-звір, фантастичне створіння, яке збивається то на льва (скимн, властиво, — малий лев, левеня), то на міфічного единорога, індрика-звіра. Надбігши над Дніпровий берег, він закричав, зашипів, засвистів, і від його голосу схвилювалося море, риба поховалася на дно, скала-

¹ Головніші студії: В. Міллер, Екскурси, розд. II, його ж: Къ былинамъ, о Добринѣ Никитичѣ, в т. I Очерків, останні доповнення в т. III. М. Сумцов, Былины о Добринѣ и Маринѣ и родственныя имъ сказки о женѣ волшебницѣ, Этн. обозр. м. 13 (1892) А. Марковъ, Добриня Змѣборецъ, там же т. 67 і 70, і окремо: Изъ исторіи русскаго былевого эпоса, 1907. Деякі доповнення в передсмертній праці його: Обзоръ трудовъ В. О. Миллера, Изв. отд. р. яз. 1914 і 1915.

² Так в виді одної пісні співав всю історію Добрині славний Рябинін — Гільф. № 5.

³ Сюди належить і популярний заспів: Доселева Рязань слободой слыла, нынѣча Рязань слыветъ городомъ. А жилъ во Рязани тутъ богатый гость, а гостя то звали Никитою. Одначе є варіант: онъ княжилъ въ Рязани ровно шестьдесятъ годовъ, М. с. 368, пор. 230, 364.

мутився Дніпро, затряслиє його береги, попадали з верхів тереми. Се звірі й уся природа відчули народження великого богатиря. Паралельність сього заспіву з початком поеми про Вольгу піддає гадку, що такі вступи були частком загальним початком старших богатирських поем. Небезітересна маленька дискусія¹, яка велась над тим, чи появу скимна належить розуміти як маніфестацію темної сили, з котрою Добрині судилося поборотись, отже, чи скимн — се паралельна постать до змія, котрого Добриня побиває, чи навпаки — се виступ сили доброї, божої, іменем котрої Добриня виступить. Билини пізніх редакцій збиваються на перше, скимна лають «собакою» і кажуть Добрині з ним битись. Але в християнській символіці скимн-лев часто буває символом сили доброї, навіть самого Христа, а тим більше єдинорог, індрик, ще виразніший символ Христа.

Прізвище Добрині по батьку — Никитич толкують як друге ім'я самого Добрині — «Анікіт», непереможний². Толкування вповні можливе з огляду на масу елементів християнської легенди в змієборстві Добрині, до котрого, очевидно, належить і сей вступ про чудесні знаки при його народженні. В деяких варіантах Добриня так справді й зветься, як другим іменем — Никитою³. Один з варіантів вкладає в уста змія згадку, що святі отці і волхви провіщали йому, змієві, смерть Добрині⁴; але в досі звісних варіантах сей епізод не розвинений.

Билина про поєдинок Іллі з Добринією описує дитячі і молодечі літа Добрині. З п'яти літ він починає «ходити на улички», «боротися з дїтьми», і тут скоро не стало йому «поєдинщика», навіть між такими «малими дїтьми», що мали по двадцять п'ять літ — такий Добриня був майстер в боротьбі. З двадцяти літ він їздить в чисте поле, на тихі заводи, стріляти гуси-лебеді. Далі починає «полякувать» (їздити «в поле»), і тут не стає йому поєдинщика — «мече» він сильних, могучих богатирів⁵. Однак ся билина, без сумніву дуже нового, збірного складу, нав'язує до рязанського походження Добрині і орудує готовими загальними місцями.

З билини про Добриню і Марину, з її вступу, до-

¹ Миллеръ, Экскурсы, с. 42. Марковъ, с. 31.

² Веселовскій, Розысканія, II, с. 159.

³ Варіанти сі вчисляє Марков, с. 28.

⁴ Запис з Якутської обл., передр. в Был. нед. зап.

⁵ Біломорські билини Маркова ч. 71, перед тим Тихонравов і Міллер II ч. 15. Про сю билину студія В. Міллера, передр. в III т. Очерків: він кладе її на XVII в., але підстава тому дуже гіпотетична — що Ілля зветься в нім «старим козаком», а се автор уважає продуктом XVII в.

відуємось, що замолоду Добриня ніс двірську службу на дворі свого дядька Володимира — три роки він «стольничав» (послугував при столі, був «стольником»), три роки був при воротах («приворотничав»), три роки був чашником. Але сей мотив в теперішніх текстах не розвивається, він епільний з билинами про Чурила і Дуная, і теж не можна сказати певно, чи се загальне місце належить до архетипу Добрині.

Цілоком неосвітленою в винішній традиції являється сторона діяльності Добрині, котру він характеризує в своїх наріканнях перед матір'ю за свою гірку долю (вони творять тепер вступ в билині про від'їзд Добрині). «Добриня матінці казав, рідненькій наказував: «Нащо ти нещасного спородила? Спородити було б мене білим горючим камінчиком, обгорнути мене тонким біленьким рукавчиком, а спустити в сине море (вар.: Чорне море турецьке); я б до віку там, Добриня, в морі лежав, не їздив би, Добриня, по Святій Русі (вар.: по чистому полю), не вбивав би, Добриня, неповинних душ, не проливав би крові даремної, не слезив би, Добриня, батьків-матерів, не вдовив би, Добриня, молодих жінок, не пускав би сиротами малих дїтей»¹. Сі нарікання відкривають зовсім інший бік сього прославленого «віжеством», делікатністю богатиря-княжича. Билинна традиція колись, очевидно, знала його як діяча суворого, кривавого, на котрім багато було людського горя, — таким, як малює його, скажім, літописна парафраза поеми про Рогнідь, або приповідка про Добриню, що «хрестив мечем». Але тепер в билинній традиції вже нема сліду сих мотивів.

Історія оженення Добрині з Настасією Микуличною, себто з одною з доньок велетня Микули, «великою поляницею», трактується, звичайно, теж тільки епізодично, в деяких варіантах про Добриню-змієборця, і в сій формі сей епізод має виразний вигляд виродження².

Найбільш популярний варіант (Рябініна) оповідає се так, що, відмовившись від руки визволеної ним княжни, Добриня надібає богатирський кінський слід і, передавши княжну на руки Альоші, пускається тим слідом. Надібає богатиря в жіночій одежі, «поленцю-удалицю», б'є її з цілої сили кілька разів, але та зовсім не відчуває удару, а доглянувши нарешті Добриню, хапає його «за жовті кучері» й кладе до своєї торби (вар.: до кишені). Возить його так довгий час, поки кінь не запротестував, що йому не під силу возити двох богатирів. Тоді, вийнявши Добриню з торби, вона раптом сватає його звичайною казковою формулою: «Коли ти старий, назву тебе батьком, коли молодий, назву другом милним; а на випадок, коли б він не схотів з нею вінчатись, грозить здавити його, як вівсяний млинець. Добриня не відмовляється; їдуть разом до Києва й «приймають по золотому вінцю».

¹ Кіреєвського II с. 31, Гільфердінга, ч. 5 й ін.

² Новіший огляд сеї теми у Лободи, Русскія былины о сватовствѣ, розд. II.

В такій формі ся історія, як справедливо було завважено, являється паралельно до оженення Дуная, тільки що там вона витримана логічніше. З другого боку, вона збивається на тему стрічі богатиря нового покоління з велетами старшої доби і в деяких подробицях буквально повторює історію стрічі Іллі з Святогором, що теж возив Іллю у себе в кишені, поки кінь його не запротестував¹. При сім треба мати на увазі, що в деяких варіантах билини про загибель богатирів Добриня загибає переможений і осоромлений бабою-велетнем. Все се робить правдоподібним, що в його циклі, так само, як в циклі Вольги й Іллі, описувалась стріча з велетями — се було, мабуть, спільне місце в старих богатирських циклах, в циклі Добрині воно могло взяти форму стрічі з поленицею-велетенкою (може, се був тільки один з варіантів сього мотиву), й історія його оженення з Настасією Микуличною може вважатись відгомонам сеї теми.

Натомість ново записана на Білім морі спеціальна билина про оженення Добрині має характер слабого і неінтересного в своїх мотивах новотвору. Наскільки в солодко-идилічних і шаблонних рисах представляє вона сю історію.

Батько Настасії тут уже став «королем Микулиним». Добриня, взявши благословення у матері, іде до нього свататись, король Микулин спочатку хоче його за таку сміливість віддати на смерть, Добриня грозить кровопролиттям, але до того не доходить — Настасія радить батькові віддати її за Добриню по-доброму, і той її до Києва відвозить, де й відбувається весілля на княжій дворі.

Як бачимо, все гладко, безбарвно і анемічно. В. Міллер справедливо оцінює сю билину, кажучи, що коли вона, може, складена була пізнім місцевим автором, то цікаво свідчить, що билинна традиція тоді ще визначалась значною свіжістю: місцеві рапсоди орудували її засобами свобідно і вміли складати такі з формального боку гладкі повороти, як оця билина і попередня — про поєдинок Іллі з Добринею². Але вона, очевидно, новотворна.

Добриня-сват. Тема стара, ми знаємо її з літописного переповідження поеми про Рогнідь. В нинішній билинній репертуарі вона зв'язана з іменем Добрині й Дуная, навіть так, що Дунай виступає в перших ролях. Але ближчий аналіз показує, що, властиво, добував і привозив жінку Володимирові таки Добриня. Звичайний зміст билини такий.

На пирі Володимир-князь почав жалуватись, що всі у нього в Києві переженілись, а він один зістав нежонат; він жадає своїх бояр і богатирів, щоб знайшли йому княгиню «супротивну» (щоб була відповідна до нього)

¹ Про сей епізод далі, в розділі про билинно-легендарні теми.

² Замітки при першій виданні билини в *Извѣстіяхъ отд. рус. яз.* 1899, II.

На се всі затихли, аж звичайно виступає Дунай з заявою, що він знає таку дівчину і береться її привезти, аби тільки Володимир дав йому в товариші Добриню. Одначе єсть і інші варіанти, де або Добриня береться привезти княгиню, просить тільки дати йому в товариші Дуная, або заявляє, що чув про таку відповідну молоду для князя, а то від свого прибраного брата Дуная, що служив у неї на дворі, тому найкраще його й послати по неї — тільки випустити з темниці, куди його послав Володимир². Так чи інакше Дунай з Добринею їдуть до тої молодої — звичайно вона зветься донькою литовського короля. Приїхавши, Дунай лишає Добриню на дворі — поки його не покличе в поміч, сам іде до короля. Король найчастіш приймає се сватання за образу і велить винути Дуная до в'язниці. Але тут прибігають перелякани королеві «татари» з відомістю, що невідомий молодець на дворі дубиною побив усіх королевських людей. Король спам'ятувався і згодився віддати доньку за Володимира. Дунай і Добриня везуть її до Києва, але в дорозі нападають на слід її сестри, котра «полякує». Дунай посилає Добриню з королівною до Києва, а сам пускається сим слідом. Билина переходить на тему оженення Дуная з «поленицею» і трагічну долю їх обох — про сю тему буде мова пізніше. Тема ж оженення Володимира з привезеною Добринею королівною губиться за сею другою темою.

Історія Володимирового оженення таким чином зовсім збита, тема Добрині-свата цілком поблідла, стерлась і стратила колишній зміст, очевидно, далеко більш барвистий. Старші варіанти її ми бачили в літописних переказах, дійсно, далеко більш яскраві і сильні (II).

Добриня-зміборець. Ся тема займає центральне місце в тім поетичнім матеріалі про Добриню, який маємо тепер, і заховує найбільше слідів-відгомонів старого оброблення. Вона вважається такою ж спеціальністю Добрині, як боротьба Іллі з Соловієм, або Альоші з Тугарином. Але в теперішнім вигляді вона дуже сильно збита і стерта від уживання; первісні риси поблідли, епізоди зібгані до купи й затратили сопочаткову виразність. В можливій короткості, поскільки се дозволяє цікавість теми (одної з найцікавіших!), намітимо головніші епізоди в нинішній традиції³.

В найбільш популярних варіантах історія відкривається порадами матері Добрині: не їздити на гору Сорочинську, не топтати там малих змій, не купатися в Почайні-ріці (Пучай, Пучайна). Добриня того не слухає, топче змій і купається в Почайні-ріці, без докладнішого мотивування. В декотрих варіантах дається цілком банальний і незначущий привід: Добриня на ловах розігрівся й захотів купатись в Почайні-ріці. Під час цього купання налітає змій, з котрим Добрині приходиться витримати бій. Поява змій стала неумотивованою несподіванкою. Тільки недавно в Біломорському побережжі знайшлись відмінні варіанти, які дають інакше освітлення сьому епізодові: Добриня дістає від князя або від всього богатирського товариства поручення привезти молодильної води з Почайні-ріки,

¹ Гільфердінг, ч. 125.

² Біломор. билини, ч. 75.

³ Досі найбільш докладний розбір сеї теми зроблений в названій вище студії А. Маркова, котрому пощастило своїми записами значно збагатити круг мотивів, зв'язаних з Добринею. Не з усім в його студії можна погодитись, але вона дає багато справедливих спостережень.

«умитись і примолодитись»¹. Се зв'язний казковий мотив² — він і збивається в деяких варіантах на молодильні яблука, котрі стереже, так само як і молодильну воду, лютий змії, отже, з ним мусить звести боротьбу Добриня, щоб дістати тої молодильної води чи яблук. Се дає освітлення мотиву купання Добрині в Почай-ріці чи зачерпненню з собою води: Почай-ріка, себто ріка, де хрестився за Володимира Київ, се не проста собі ріка, до котрої Добриня ліз би на прохолоду, — її вода має чудодійне або містичне значення.

Умисно роздвоюю се останнє поняття. Можна собі мислити початковий мотив або казковим, або легендарним. Але в останньому рахунку присутність легенди таки не підлягає сумніву. Купання Добрині в Почай-ріці — се копія хрещення Христа в Йордані — так як його малює відбиття цього образу в колядці. Христос купається. Він при тім витягає рукописання, дане Адамом Сатанілові і заховане ним під камінь, і нищить зміїв, що його стерегли. Се образ дуже популярний. Паломник Арсеній Солунський згадує «кості змієві», що стеріг «рукописання» Адамова», — їх показувано паломниками на березі Йордану³. Мотив сей проходить в церковних піснях і іконографії: Христос в Йордані стоїть на плиті, і від чотирьох рогів її підіймаються на нього змієві голови. Українське казання XVII віку, переповідаючи апокрифічні повісті, представляє, що Сатана сховав разом з записом зміїні голови, зрізані з голови Каїна, під великий камінь в Йорданській тіснині, «аби там сі голови гніздилися у воді і плодилися»; коли ж Христос зачав «купатись», «огонь божества у воді спалив там голови змієві»⁴. Паралель очевидна, і тут маємо один з яскравих прикладів того комбінування паралельних легендарних і казкових мотивів, так характеристичного для цієї творчості.

Повернім до мотиву остороги матері Добрині від небезпек Почай-ріки; тут маємо два паралельні варіанти:

Вода в ріці Почай сама по собі небезпечна, се ріка сердита, «свирепая», тому мати Добрині або радить зовсім не купатись, або не запливати в другу чи третю струю. Добриня не послухав, поїіз купатись і посміявся з ріки, що вона в дійсності спокійна, як калюжа дощова. Тільки що сказав він се, як з ріки повалив дим і огонь і налетів змії.

¹ Три варіанти видано в «Біломорських билинах» А. Маркова, с. 59, 372, 553. В першій місце Володимира зайняв Петро-імператор з жінкою Катериною! З двох інших, зв'язаних з Володимиром, в однім Добриня сам береться поїхати по молодильну воду, в другім Ілля Муромець проектує послати когось на Почай-ріку по холодну воду і «молоді яблука», і се припадає Добрині.

² Див в т. I.

³ Нове видання тексту В. Адріанової в Извѣстіях отд. рус. яз. 1913, III с. 217. Про сі мотиви нижче.

⁴ Порфир'єва Апокриф. старозав. с. 41—2, Апокрифи Франка III с. 4479—80, Калитовського Матеріали, с. 29—31.

Правдоподібно, тут той же мотив, що виступає в билині про смерть Добрині в ріці Смородині: ріка прийняла його ласкаво (може бути, була ним умовлена), коли ж він посміявся з її тихості, вона показала свій гнів (популярна баладна тема).

Захоплений несподівано появою змія, Добриня ниряє під воду до берега, де була його одежа і зброя, — але зброї не знайшов. Деякі варіанти пояснюють, що джура Добрині з переляку відігнав і коня, і зброю забрав, але се, можливо, належить до другого варіанту. Зістається в кожному разі у Добрині тільки «шляпа землі грецької», себто калічий колпак, «колокол», і ним він побиває змія.

В другому варіанті мати остерігає Добриню, що на Почай-ріці лежить змія люта, змія люта сорочинська (сарацинська), кожного, хто туди заходить, вона заносить (на гору Сорочинську, очевидно) своїм дітям на з'їдження, — скільки їздило туди добрих дородних молодців, руських сильних могучих богатирів, назад не вернувся ніхто, — всіх заносить змія люта сорочинська своїм дітям на з'їдження.

Добриня тут таким чином знає, що його чекає, і може відповідно приготуватись. Але нинішні тексти не дотримують цього мотиву і збираються на те ж саме випадкове купання Добрині після ловів на птицю. Можливо, одначе, що саме в зв'язку з таким приготуванням до бою зі змієм стоїть се, що в товариші собі Добриня бере Михайла Потика, спеціального змієборця (Г. 64), і вбирає той незвичайний калічий ковпак, який показується такою вірною зброєю на змія, хоч билина тепер не пояснює цього мотиву.

Захопивши Добриню несподівано обеззброєного, змії поспішив задати брехню провіщанням святих, що доведеться йому загинути з Добриніної руки. Він похваляється зробити з ним що схоче: хоч зжерти, хоч потопити, хоч занести до своєї нори. Але Добриня, вдаривши «колпаком землі грецької», відбив змієві всі хоботи, наступив йому на груди і готов був зарізати. Тоді змії, чи змія, починає молитись і пропонує Добрині побрататись: він їй буде старшим братом, вона йому молодшою сестрою, і вона не буде більше літати на Святу Русь і носити людей собі в полог, а Добриня не буде їздити в чисте поле — топтати молодих зміят Добриня годиться в деяких варіантах навіть списується на се «заповідь велика»; в інших Добриня тільки ослабив коліно, і змія, скориставши з того, вилетіла собі геть.

Згодом, летячи над Києвом, ся змія вхопила «любиму племінницю» князя, Забаву Путятичну, коли вона ходила в «зеленим саді гулятися», і занесла до своєї печери зміїної. Володимир скаржить на її пир перед богатирями і питає Альошу Поповича, чи він не піднявся б її визволити. Альоша відмовляється, складаючи на Добриню — бо він став хрестовим братом змії, і йому змія, певне, віддасть Забаву «без бою і кровопролиття». Добриня мусить того прийняти і, вернувшись, скаржить перед матір'ю, що не має ні коня, ні зброї. Мати радить відложити клопоти і переспатись («ранок буде мудріший від вечора»). Потім каже взяти собі занедбаного дідового коня, а замість зброї дає шовкового канчука, котрим належить бити коня між ух і між ніг, приговорюючи, щоб він поскакував і зміят від ніг відкидав. В іншій варіанті Добриня дістає ще також хустку, котрою має утерти лице і вдарити коня, коли б змія стала його перемагати. Добриня їде з тим на гору Сорочинську і топче конем малих зміят. Змія виходить против нього з печери в докорами, що він порушив умову; Добриня вказує, що, власне, порушила умову змія, вхопивши Забаву, і радить віддати її

без кровопролиття. Змія не згоджується, і наступає бій, в подробицях, однак, ближче не описаний.

Деякі варіанти згадують тільки голос з неба по трьохденній бою, він велить Добрині витримати ще три години в бою — «побився Добриня ще три години і побив змію проклятою». З убитої змії витікає така маса крові, що вона покриває землю від сходу до заходу і земля не може її прийняти. Добриня налякався і хоче їхати геть — не визволивши зміїного полону, але тут голос з неба знов велить ударити, з відповідними словами, землю списом (хоч його ніби не було у Добрині під рукою!). Добриня ударає, приговорюючи: «Розступися, мати сира земле, в усі чотири сторони, пожри всю сю кров зміїну!». Земля розступилась і поглинула кров.

Інші варіанти, більш казкового характеру, не згадують цієї легендарної участі неба й пояснюють перемогу чудесною силою канчука і хустки, даних Добрині матір'ю: хусткою відновляє він сили коня і свої, канчуком відриває змії хоботи і голову, і тим справа рішається. Добриня йде до зміїних печер і випускає відти полон — королів, князів, королевичів, королівен і князівен, довго не знаходить Забави, нарешті відшукує її в найглибшій печері — де зміята ссали її груди (все паралельні мотиви з легенд про святих змієборців). Добриня випускає всіх зміїних невірників додому. Сам везе Забаву до Києва.

Кінець історії урваний. В деяких варіантах Забава сватає собі Добриню, але він відмовляється і віддає її на руки Альоші, а собі знаходить жінку в згаданій вище поляниці. Але ця тема, очевидно, цілком механічно сюди прилучена: по духу вона не відповідає мотивові змієборства, — власне, тій редакції билини, яка своїм характером зближається більше до стилю духовного стиха: закінчення її мусило носити релігійно-аскетичний характер. Може бути, що за визволенням зміїного полону слідувало щось аналогічне з боями інших богатирів з Ідолищем, Тугарином, Змієвичем, Невіжою (в розумінні «невіри», невідучого Бога). Але ці теми поприставали до інших богатирів: до Альоші, до Іллі, і тільки з Невіжою, або її дублетом — бабою Ягою-Горинякою, б'ється часом Добриня, в ідеї своїй, очевидно, — перший переможець над нечистою силою на Русі. Марков (С. 42) справедливо звернув увагу на незвичайний фінал бою Добрині з Невіжою: Добриня його палить огнем — кваліфікованою карою для еретиків і ворогів віри. В сім дійсно можна добачити відгомін колишнього освітлення цього поєдинку як акту релігійного, що становив дальший розвиток Добриніного хрещення — «купання в Почай-ріці і визволення людських душ з неволі у змія-Сатани.

Добриня й Марина. Ми бачили, що тим часом, як одні редакції про Добриню-змієборця впадають в стиль духовного стиха і могли бути дійсно ділом тих півцерковних кругів, що фабрикували побожні пісні в конкуренцію бісовським, інші більше схиляються в бік казкових елементів. Маємо і перемогу Добрині над змієм-Сатаною в таких казкових рисах і зовсім казковому стилі, а саме — його поєдинок з змієм-коханцем відьми Маринки, до котрої залицяється Добриня.

Вважаючи сю Маринку за звісну Марину Мнішек, жінку Псевдодмитра, царя московського, деякі дослідники готові вважати сю билину дуже пізньою композицією XVII віку. Історична Марина в великоруській поезії дійсно набрала казкових прикмет, які виступають в билині. Але се ніяк не значить, що сама тема про Добриню, оберненого київською Цирцеєю в звіра і птаха, не існувала перед тим, хоч би й справді остання редакція її була перероблена в XVII віці під впливом легенди про Марину Мнішек.

Пок. Сумцов і справді спробував доказати раніше повстання билини і для цього брав за підставу подробицю, що чарівниця в ній робить Добриню «гнідим туром»: він виводив з цього, що билина зложилась, коли на полудні ще добре звісний був тур, — в сьому часі до билинної біографії Добрині причеплено грецьку казку про Цирцею. Але сам він позбавляє се спостереження доказової сили, бо в епітеті гнідого тура бачить помішання тура і зубра (тур в дійсності був чорний, а зубр — рудавий, гнідий). Докладніше вказати, коли саме зв'язано з Добринею популярний казковий мотив про жінку-чарівницю, ми таки не можемо. Але в кожному разі ясно, що ця билина молодша від попередньої, за котрою йде і в темі, і в композиції. Паралелізм з попередньою билиною виявляється зовсім ясно в зовнішній будові:

Билина про Марину в багатьох варіантах починає так само з поради матері Добрині не ходити тою вулицею, де живе королівна Маринка, бо вона вже перевела дуже багато королевичів, богатирів і простого народу. Добриня не послухав і, заблукавши на сю вулицю, стрілив в голубів, що сиділи на вікні Маринчиного помешкання, а втрапив в Маринчиного полюбовника «Змія лютого», інакше Тугарина Змієвича, або Ідолища, нарешті. Розгнівана тим, Марина хоче відомстити Добрині. Кличе його до себе «на любов», але Добриня на се не піддається. Тоді вона викопала його сліди, поворожила над ними й приворожила Добриню. Добриня сам прийшов шукати її любові, вона ж обернула його золоторогим туром. Добриня в образі тура старається звернути на себе увагу своєї тітки, також чарівниці, і та дійсно відгадує, що з ним сталось, та грозить Марині обернути її сорокою, коли вона не верне Добрині його людської подобі. Тут деякі варіанти й кінчаються, але в довгих Марина обіцяє Добрині вернути його між люди під умовою, що він з нею ожениться. Добриня сповняє сю умову, але Марина далі мучить його, обертаючи в різні звірята, поки Добриня, нарешті, не знайшов-таки нагоди покінчити з нею: зарубав її, а в деяких варіантах — і спалив, як ворожку (пор. історію «Невіжі»).

Сумцов вказав кілька східноукраїнських, великоруських і білоруських казок, де жінка-чарівниця обертає чоловіка собакою, птахом і под., поки чоловік, сам діставши чаро-дійську силу, не відплачує жінці тим же, обертаючи її кобилою. Як я вже згадував, він уважав сю тему відбиттям грецької казки про богиню Цирцею (Кірку), що свою найстаршу літературну редакцію лишила в «Одісеї». Але

Чубин. II, 410, Іванова Нар. рассказы о ведьмах с. 52 и т. д.

тема ся так загальна, а подібності билини з історією Кірки і Одісея такі далекі, що зовсім нема причини так конкретизувати се запозичення.

Для вступу епізоду — стріляння в голубів, з котрого починається вся дальша біда, вказано дуже близьку паралель в талмудичній версії біблійної повісті про Давида і Вірсавію: Сатана підводить Давида на гріх, птахом сівши над Вірсавією, коли та купалась; Давид, побачивши птицю, стрілив у неї, а шукаючи стрілку, надибав Вірсавію в купелі, захопившись її красою, і впав в біду. Ся версія пояснює подробицю билини, що Маринка тоді умивалась і убиралась, коли Добриня стрілив до її терему, і, очевидно, півгола, вискочила до нього на вистріл.

Чи якраз з талмудичної версії сталося тут запозичення, чи з мандрівного оповідання, використаного талмудичною легендою, се зістається питанням. Але залежність билинного оповідання від сього мотиву доволі правдоподібна.

Від'їзд Добрини (Добриня і Альоша). Се поема-фавльо на звісну новелістичну тему: забутий, уважаний мертвим супруг відкриває себе певними знаками жінці на її весіллі (див. між казковими темами т. I.).

Добриня, післаний Володимиром з пиру з тяжкими дорученнями, виливає перед матір'ю жалі на свою долю, далі збирається звичайним багатирським способом в дорогу, а коли його жінка Настасія Микулична за порадою матері питається, куди він їде і коли його чекати назад, Добриня на се велить його ждати три і три, або шість і шість літ, а часом до того додає ще й знаки, по яких можна буде міркувати, що його нема на світі. По ухвалі вказаного часу вільно його жінці чи зістається удовою, чи вийти знову заміж за кого-небудь, тільки не за його хрестового брата, «баського пересмішника — Альошу Поповича». З тим Добриня виїздить звичайним багатирським методом: скоком через міський мур. Трудиться, сповняючи тяжкі княжі доручення; час їде, як вода біжить, виходить визначений Добринію час, і Альоша Попович привозить відомість, що Добриня загинув: лежить в полі з простріленими грудьми, з пробитою головою. Володимир всяко намовляє Настасію вийти заміж, і саме за Альошу, і вона, нарешті, годиться. Почалося уже весілля, коли Добриня чудесним способом, чи то від птахів, чи від коня, дістає вість, що його жінка віддається за Альошу. Розгніваний Добриня в кілька скоків з-під Царгорода прилітає до Києва, непізнаний приходять до матері, іменем Добрині велить дати йому калічу одіжку і гуелі та їде на весілля своєї жінки скоморохом. Приймають його, як скомороха, не уважливо, але, як знаємо, — своєю грою він добуває місце при столі, при своїй жінці, і дає їй себе пізнати, кинувши свій обручальний перстень в чарку вина, котру їй підносять. Жінка пізнає, хоче через стіл скочити до нього; відмовляється йти за Альошу, просить пробачення у Добрині. Той її пробачає, складаючи все на жіночий розум, за те докоряє Володимирові й його княгиню, а самого Альошу перед усіма, вхопивши «за жовті кучері», порядно побиває.

Образ «баського пересмішника», в котрім виступає в сій билині Альоша, з усякою правдоподібністю вважається пізнішою дегенеративною формою сеї колись героїчної постаті, і се вказує на пізніше оброблення сеї теми в тій формі, як ми

тепер її маємо. Проф. Созонович, спеціально зайнявшись нею, як яскравим, на його погляд, взірцем західних впливів на слов'янську поезію, підніс близьку подібність деяких деталей билини з польськими і моравськими піснями на сю тему (поворотець, прийшовши на весілля скрипачем, дістає місце коло печі; його жінка, пізнавши чоловіка, скаче до нього через стіл¹). Особливо підчеркував подібність імені Добрині і польського поворотця, що в великій кількості варіантів зветься «Домбровако». Се, на мій погляд, не має особливого значення, але подробиці в розробленні теми дійсно дуже близькі. Як вихідне джерело сього мотиву, вказується романські поеми, навіяні обставинами хрестових походів, і се досить правдоподібно, хоч особливо близького прототипу західнослов'янських варіантів не вдалось відшукати. Тому докладніш датувати нашу билину таки не можемо.

Кінець Добрині. Не знати, чи в первісних піснях про Добриню оспівувалась також і його смерть. Ті пісні, що тепер оповідають про неї, явно пізнішої формації, але вони інтересні своїми епічними мотивами, між котрими дещо може-таки походити і від старого епосу про Добриню.

Викрита на Біломорським побережжі цікава билина про «Камське побоїще» дала поетичний коментар до коротких згадок літописних компіляцій про те, що між багатирями, які згинули в битві під Калкою, були також Добриня з Альошею. Багатирі гинуть за свою похвалу, котрою вони розгнівали силу божу². Добрині за се доводиться дізнати тяжкого збезчещення від баби-полениці «Латин-горки» (з Латинської гори, або з Летиголи, як інші толкують):

Баба поспіває на поле битви вже по її скінченні, застає Добриню і перемагає його в поединку. «Не було божої милості, не було Добрині шастя: права рука його похибулася, влав Добриня на сиру землю, сіла йому баба Латин-горка на білі груди». Хоч поспів в час Ілля і виручив Добриню в такої тяжкої ситуації: скинув з нього бабу, і Добриня порубав її на дрібні частки та розкидав по чистому полю, проте він не пережив свого безчестя, що баба сиділа на його лиці й безчестила. В одному варіанті ще й Ілля нещасливо пожартував, як то він у Києві буде оповідати про бабу, яка їздила задом по лицю Добрині. Добриня сам покінчив з собою — в одному варіанті він збив в землю свого списа і кинувся на нього ретивим серцем, в іншому — він вергся з берега моря на сирій камінь і забився разом з конем. Ілля знаходить тіло і гірко жалує свого жарту. Кладе труп до колоди (домовини) білодубової й закопує в сирій землі.

З «Камським», себто «Калецьким» побоїщем, кінець Добрині, розуміється, міг бути зв'язаний тільки в далекій ретроспективності. Але насувається гадка, що не тільки бій

¹ Къ вопросу о западномъ вліянніи на славянскую и русскую поэзію. Рус. Фил. Вѣстн. і окремо, 1898.

² М. 81 і 94. Про саму билину буде ще мова далі.

Добрині з жінкою-поленицею, але й смерть його в такому поєдинку (чи наслідком нещасливого висліду його) існувала вже раніше і потім тільки зв'язана була з Калецькою катастрофою. Та наскільки правдоподібна була сама тема бою Добрині з поленицею — безсумнівно старий і популярний мотив, зв'язуваний з різними богатырями, настільки смерть Добрині від баби в нинішнім вигляді має характер скороспішного використання цього мотиву на те, щоб укорити Добриню за його похвальне «слово».

Інший варіант смерті Добрині за похвальне слово дає пісня, записана свого часу над Волгою. Вона каже Добрині гинути в ріці Смородині за те, що він поглузував з неї, так як в вищезгаданих варіантах Почай-ріки. Пісня частіше стрічається без імені Добрині: вона оспівує анонімного доброго молодця, що подався на чужу сторону й опинився над сею епічною річкою Смородиною. Річка перепускає доброго молодця за його ласкаве слово на другий бік, не жадаючи ніякого перевозу; але коли він, перебродивши, наслідуюсь з неї, що се річка тиха, як дощова калюжа, річка зваблює його назад — і на сій новій переправі він потопає¹.

В. Міллер висловив гадку, що тут ім'я Добрині додано не органічно, до готової вже пісні про те, як «загубила молодця честь-похваля молодецька» по аналогії з згаданим епізодом на Почай-ріці². Дійсно, історія оповідається без зв'язку з епічною біографією Добрині, й ім'я його виступає тільки в середині пісні. Проте ідейний зв'язок з його біографією таки єсть в сій епізоді, тому зовсім неорганічним додатком його ім'я в сій пісні я б не важивсь признати.

Ілля. Билинна історія Іллі Муромця — третього в правдоподібному порядку популярності героя билинного епосу, ще більш, ніж Добриніна, виявляє мішанину старих і нових формацій: героїчних, казкових і новелістичних тем³. Але

¹ К. II, с. 61 Пісня без імені Добрині там же VIII с. 14, Р. 186, Г. 262.

² Добриня і р'єка Смородина, Э. О. т. XXVIII.

³ Після монументальної праці О. Міллера билини про Ілля не були оброблені наново в цілості. Ряд питань, з ним зв'язаних, піддав переглядові Веселовський в Южнорусскихъ билинахъ, і В. Міллер в статтях, зібраних в I—III т. його Очерків. Суцільний огляд в задуманій праці про билинний епос, не був ним написаний; деякі гадки, подані в передсмертних листах, опублікував Марков в Изв. отд. рус. яз. Короткий перегляд зв'язаних з Іллею тем дав свого часу Лобода в вступній лекції: Билины про Илью Муромца, Київ, Унив. Изв. 1898, X. Останнім словом являється перегляд сих билин, в книзі Сперанського.

Багато, між іншим, дебатовано над самим іменем Іллі: котру форму його імені треба вважати основною: Муромець чи Муровець, Моровець, і звідки таке ім'я походить (вказувано особливо на Моравійськ на Чернігівщині, також на Мураський шлих і под.). Соболевський пробував розрубати се питання припущенням, що «м» і «в» являються тут простим фонетичним вагіанням без реального значення; проти цього В. Міллер в посмертній праці с. 87. Нагадую факт, здається мало завважуваний, що під Києвом острів Муромець на Дніпрі фігурує в планах XVIII—XIX вв.

тим часом, як придбання Вольги і Добрині, пороблені в часах їх найбільшої популярності, були потім до певної міри роздані між іншими богатырями (з епосу Вольги, як старшого, — більше, з Добриніного — менше) — цикл Іллі в момент, коли почались записи книжні, а потім етнографічні, стояв в своїм зеніті і громадив навколо цього героя більшу купу мотивів, мабуть, ніж коли-небудь. Робота дослідників в останніх часах пішла, власне, в напрямі вилучування тих чужородних додатків і пізніших верств в сій епіці. Тим часом, як старші дослідники билинного епосу слов'янофільської закраски (особливо О. Міллер в своїм творі) з приємністю спочивали духом на сій богатыр-селянині як центральній фігурі і признаному сеньйорові богатырської дружини¹ на багатстві мотивів, з ним зв'язаних, і їх моральному змістові та готові були вважати в сій центральності селянської постаті саму есенцію билинної традиції², новіші досліди пішли якраз в противнім напрямі. Вони кладуть натиск на вищезазначений факт, що в попередніх відгомонах цього епосу, котрі маємо в німецькому епіці XII—XIII вв. (в його згадках про Ілля, Володимирового брата), Ілля виступає як член династії, так як і Добриня, і, очевидно, тільки потім демократизується. Пізнішими наверхствуваннями вони вважають не тільки казкові мотиви, нині зв'язані з ним, а навіть готові, — як В. Міллер (що головню зайнявся сям в останніх своїх працях³), переважну частину мотивів нинішніх билин про Ілля вважати продуктом XVII або й XVIII в. Інші, коли й не йдуть так далеко, то в кожному разі дуже рахуються з різними новотворами в сих билинах та припускають, що, мовляв, Ілля «поживився» коштом інших богатырів: одні думають, що коштом Добрині, інші — Альоші Поповича.

Досліди в сій напрямі, одначе, можна сказати, тільки почались і далеко ще не дали твердих вислідів⁴. Рахуючися в

¹ «Одно красне сонце на білім світі, один сильний богатырь Ілля Муромець», — говорять розбійники, Г. 305.

² Див. вище.

³ Сюди належать особливо статті: Къ вопросу о возрастѣ и казачествѣ Ильи, и Къ билинѣ о боѣ Ильи съ Добрыней.

⁴ Сам В. Міллер свою студію «О возрастѣ и казачествѣ Ильи», видану на доч. 1912 р., починає характеристичною заміткою, що «історія билинного типу Іллі Муромця досі являється найбільш темним місцем в нашій народній епіці». В листі до А. Маркова, в січні того ж року, він пише з приводу загальної праці, над котрою працював: «Тепер передо мною стоїть найтяжче завдання, котрого, мабуть, не подолаю — се вічний стих нашого епосу — Ілля Муромець. Пізніша історія цього персонажа мені більш-менш ясна, а щодо ранньої історії Іллі та його походження, то ся сторінка нашого епосу досі не прочитана. В XII в. нема ніяких слідів Іллі, в XIII його сліди маємо тільки за кордоном — в Тидрек-сязі та Ортіті, і ніяких слідів на

повній мірі з вказаними можливостями нових формацій, треба все-таки мати на увазі, що коли не вважати цілого Іллю новотвором, а рахуватися з його існуванням в героїчній епосі в старших втіленнях — чи то княжича, чи високого дружинника (так як у німецьких відгомонах), — то в нинішньому комплексі зв'язаних з Іллею мотивів можна буде знайти такі дуже старі героїчні і навіть міфічно-героїчні мотиви, хоча й значно змінені пізнішими часами. Їх нинішні варіанти можуть бути дуже пізні, їх теперішні комбінації — так само; але в своїй основі вони можуть належати до доволі давніх стадій розвою епосу про Іллю.

Уздоровлення Іллі й перші його богатырські вчинки. Ми мали нагоду пізнати сю тему вище, говорячи про українські переповідження билинних тем. Головні мотиви такі:

Ілля сидить без ніг з маленькості тридцять літ і уздоровлюється та наділяється богатырською силою перехожими святими особами (Христом, апостолами і под.). Спеціально підчеркується надання сили в міру: коли безногий Ілля, посланий святими принести їм напитись, приносить воду і по їх велінню випиває, він почуває в собі таку силу, що береться повернути землю. Тоді святі велять йому пити вдруге — і сила його зменшується наполовину, то значить, від надлюдської, титанічної своєї Святогора й інших велетнів сходить до людської богатырської міри¹. Потім він дістає від святих поучення, як йому дістати собі коня і зброю богатырську, а також науку на будуще — битись з усіма, тільки не з Святогором, не з Самсоном, не з родом Микуловим і не з Вольгою. Ілля показує свою нову силу на батьківському полі, а далі, добувши собі коня і зброю, пускається в світ. Часом дістає при тім ще поучення від батька, але частіше вони зв'язані з його першою богатырською подорожжю.

Тема ся звісна в великій числі прозових оповідань і в невеликій числі ритмічних старин, і з них декотрі мають не дуже-то сильний вигляд². Тому В. Міллер словив гадку, що ся легендарно-казкова тема була прицеплена до Іллі не раніше XVII в., і так-таки й не дістала повної билинної фактури. Інші, навпаки, думали, що прозові переповідження — се розложені билини. Існування українських переказів сеї теми дійсно велить ставитись з певною обережністю до скептичних гадок про недавнє прив'язання сеї теми до Іллі.

Сама по собі вона в кожному разі інтересна своєю посередньою позицією між старим героїчним епосом, релігійною легендою і казкою: наче в узлі сходяться тут сі три течії, так що з сього боку вона являється дуже цікавим

Руси... Здається, можна сказати, що так звана Київська доба не знала Іллі, і нитки від Іллі плетуться кудись на захід: може до Полоцька і Смоленська. Вагагалі в моїм начерку прийдеється, мабуть, тільки критично розібрати всі гіпотези про Іллю і признатись, що досі ми нічого певного не знаємо про його проходження» (Изв. 1915. I. 311).

¹ Про се ще буде мова далі.

² Після першої студії В. Міллера про сю билину прибуло кілька варіантів в збірках Маркова і Оңчукова, про них його Очерки III, с. 191 дд.

типом такого сплетіння мотивів. Чудесне уздоровлення хворого святими в образі подорожніх — се одна з найбільш популярних тем християнської легенди взагалі, і на наших ґрунті зокрема. Чудесне надання сили занедбаному хлопцеві або каліці — се теж незвичайно популярна казкова тема, спеціально в сій формі — наділення силою через пиття¹. Незвичайно підхожа паралель в германській епосі — історія Тетлейфа, героя Тідрек-саги, селянського сина, що до 30 літ лежить в попелі, аж раптом струшує його й стає багатирем. В героїчній епосі нашій сей мотив по всякій імовірності теж мусив існувати здавна, хоча не можна бути певним, що він якраз був зв'язаний з Іллею.

Ілля пробиває дорогу до Києва. Ілля й Соловій. Ся тема, в противності до попередньої, не будить ніякого сумніву щодо своєї народності і мусить рахуватись між найстаршими темами нашого старого героїчного епосу. Сумнів може бути тільки в тім, наскільки давній її зв'язок з іменем Іллі: чи не була вона зв'язана з якимсь старшим героєм, напр., Вольгою — Олегом — Ольгою, що представлявся першим організатором Руської землі, з його ділом могло бути пробивання доріг і посилення мостів на київських шляхах, що виступає в сій билині.

Коротшу і простішу схему сеї поеми дають старі книжні записи XVII—XVIII в.:

«В славнім було городі Морові Ілля Муромець заутреню воскресну і в умі держав поїхати до города Києва, до сильного князя Володимира Всеславовича. А завіт положив: за всю широку дорогу гострої шаблі з піхви не виймати і на кріпкий лук тетевти не накладати». Та як ідучи був під городом Себежом² (Вар. Себес, Кибер, Сибир), почув крик, гук, іржання коней. Стоять три царевичі заморські, з кожним сили сто тисяч, хочуть город щитом узяти, а царя в полон. Ілля їх побиває, як «стадо галиче», а царевичів дає в дарунку цареві. Той просить лишитися з ним і дає йому півцарства, але Ілля питає дороги до Києва, і дістає відповідь: «Пряма дорога на Київ на ліса Бринські, на грязі топучі, на калинів міст, на ріку Смородину», тільки та дорога залягла рівно тридцять літ: ні один кінний нею не проїздив, ні піший не проходив, через Соловія Розбійника. Ілля пускається сею дорогою. На річці Смородині заступив йому дорогу Соловій і свиснув так, що під Іллею кінь спіткнувся. Ілля вилаяв коня і стрілив Соловія в праве око, той упав з своїх десяти дубів, як вівсяний сніп. Ілля сів йому на груди, щоб витягти з нього серце, але той випросився, віддаючи йому все добро. Ілля з ним разом іде на його села по майно; тут 12 синів Соловія хочуть його відбити, але Соловій стримує їх. Ідуть далі до князя

¹ Пор. вище, I; безконечна література сеї теми вказана почасти В. Міллером, Очерки I, с. 390.

² В. Міллер прийняв був сей варіант за автентичний і на тій підставі приложив сей епізод до облоги Себежа, псковського пригорода; литовським військом в 1536 р., та висловив здогад, що ся подія була зв'язана з Іллею в XVI або XVII в.; з того він виводив, що ім'я Іллі тоді було дуже звісне на Білорусі. В дійсності, під сим іменем криється, мабуть, якоесь місто старої Чернігівщини.

Володимира, котрого Ілля дивує тим, що приїхав з Мурова одним днем, коли його гінці їздять два місяці, а найскорше один місяць. Ілля оповідає свої пригоди і те, що він привіз з собою Соловія. Володимир велить Соловію свиснути, але той не слухає, кажучи, що він слухає тільки свого господина Іллі. На слово Іллі він дійсно свище так, що під богатирями лавки підломилась. Володимир дуже тим тішиться і лишиє Іллю у себе в службі (ТМ, с. 1).

Ширші тексти XVIII в., а також билинні записи містять ще кілька інших епізодів:

Ілля, званий тут Муромцем, з села Карачарова (під Муромом), перед виїздом бере у батька благословення й приймає від нього науку.

Наїжджають на Іллю розбійники, хочуть пограбувати і убити. Ілля для опам'ятання їх пускає стрілу в сусідній дуб. Від свисту тетиви розбійники попадали з коней, від удару стріли по дубу лежали п'ять годин без пам'яті. Очунявши, вони просять Іллю бути у них атаманом, але він відмовляється, кажучи, що їде до Києва «князеві Володимирові на споможення, на його збереження» (К. 28). Епізод сей стрічається і окремо, і входить також в історію трьох поїздок Іллі.

Місто, котре Ілля в дорозі визволяє від облоги, в билинах найчастіше зветься Черніговом. Визволене місто просить Іллю бути у них воеводою, але він не хоче, не приймає дарунків, лише питає дорогу до Києва. Епізод сей, як і стріча з Соловієм, виступає майже у всіх варіантах і зачисляється до основних мотивів історії Іллі.

Стріча з Соловієм ускладнюється деякими подробицями. Напр., його донька-полениця пробує підступом убити Іллю тяжкою підворотнею, а Ілля калічить її.

Коли Володимир хоче послухати Соловієвого свисту, Ілля, знаючи, що значить такий свист, велить Соловію свиснути півсвистом. Але Соловій свище повним свистом, від котрого попадали верхи з теремів і Володимир лежав «без душі» три години. За се Ілля вбиває Соловія.

Деякі дослідники припускали, що в старших варіантах Соловій міг далі жити й бути товаришем Іллі й служити Володимирові і що се виступає в наведеній вище згадці Ф. Кмиги під іменем Соловія Будимировича. Вони вказують на оповідання Никонів. літопису про розбійника Могути, що, попавши в руки Володимирові, вимолвив собі життя і вів себе до смерті взірцево. Аналогія досить далека. Важніше те, що в кількох варіантах² Соловій виходить з

руки Іллі ціло: діти його поспівають на княжий двір з викупом, й Ілля пускає Соловія додому, наказавши більше не сидіти на семи дубах. В одному олонецькому варіанті (Г. 56) після Соловієвого свисту Володимир хоче поставити його воеводою або «строїтелем» (управителем) монастиря, але Соловій відмовляється. В дорозі до Києва Соловій часом являється богатирем — помічником Іллі (про се ще нижче). Все се натякає на існування закінчень його історії.

Три поїздки Іллі. Се паралельна тема першої подорожі Іллі: часом вона повторює мотиви її, часом та притягає деякі з сеї; в антитезу першої, ся друга робиться часто і останнім ділом Іллі: закінченням його богатирської діяльності. З огляду на сей паралелізм я ставлю їх поруч, хоча походження другої теми, мабуть, значно пізніше від першої.

«Їздив старий чистим полем — від молодості їздив до старості. Наїхав старий в чистім полі три путі-дороги, три широкі: на розстані лежить сірий камінець, на камені напис надписаний: «сею дорогою їхати — убитому бути, другою — жонатому бути, третьою — багатому бути». Старий рішає, що йому вже час кінчати життя, і їде першою дорогою. Наїздить на розбійників, сорок тисяч, які хочуть його зтягнути з коня. Ілля б'є їх чим-будь, побиває всіх і, вернувшись до розстані, зтирає напис і пише: «їздив тою дорогою, убит не був».

Їде другою дорогою, наїздить на палати білокамінні. Виходить відти королівна — або наперед сорок тисяч дівчат, а королівна потім. Вона веде Іллю до палати, приймає, гостить, нарешті, кладе з собою в ліжко. Але Ілля спихає її на те місце, куди вона його хотіла покласти, і королівна падає в погребі глибокі, куди вона скидала всіх тих царів і королів, котрих зваблювала до себе. Ілля випускає їх з погребя, підступну королівну вбиває, і, вернувшись до розстані, зтирає і другий напис.

Третьою дорогою Ілля в деяких варіантах зовсім не хоче їхати, в інших їде, і наїздить на камінь з написом, що з-під каменя йому треба дістати гроші і збудувати церкву. Ілля се сповняє, ставить церкву у Києві, їде до печер глибоких і там умирає — «досі там його моші нетлінні».

В. Міллер поставив новішими часами тезу, що ті пісні, де Ілля виступає (як отут) людиною старою, — всі дуже пізні: в старших, мовляв, він представляється добрим молодцем, або людиною в повноті сили. Спостереження цінне. Але далі дослідник ступає на хиткий ґрунт, виводячи сей образ з епітета «старий козак», котрим, мовляв, наділила Іллю московська «смутна доба» першої чверті XVII в.: Іллю нагороджено сим титулом, котрим називали дійсних служебних козаків в протиставленню всякому самозваному розбійничому козацтву, а з того виріс його образ, як старої людини; отже, де він виступає старим, — все се пісні або редакції не старші XVII в. Раніше сам же В. Міллер допускав можливість, що назва козака до Іллі могла пристати значно давніше (Екск. VII). А образ старого богатиря-міг, очевидно, з'явиться і без зв'язку з його «козацтвом».

Къ вопросу о возрастѣ и казачествѣ Ильи. М., 1912.

¹ Ся наука багато фігурувала, як доказ високої моральної висоти билинного епосу: «На добрі діла» благословення дам, на худі — благословення нема. Поїдеш ти путь-дорогою — не помисли злом (навіть) на татарина, не убий в чистім полі християнина» (К. I, с. 34). Весь сей епізод, однак, стрічається тільки в деяких варіантах.

² Зібрані вони у Міллера III, с. 107 дд.

Ілля й син. Се доволі слабо зв'язане з циклом оброблення в билинній стилі широко розповсюдженої інтернаціональної теми про бій батька з непізнаним сином. Воно має дуже відмінні варіанти. Найбільш викінчені представляють справу так:

Богатирі стоять на заставі. Вийшовши рано з шатра, Ілля побачив в полі якогось незвісного гарного їздця с соколом. Богатирі послають Альошу (або Добриню) розвідати, хто се такий — коли се руський богатир, то побрататися з ним, а коли невірний, то взяти на поєдинок. Стріча для висланого, одначе, кінчається сумно: він або тікає з переляку, або дістає прочухана. Тоді виїздить проти нього сам Ілля. Богатирі розпочинають поєдинок, довгий і упертий, який, одначе, кінчається перемогою Ілли. Він збирається зарізати підбитого противника, але тою чи іншою дорогою довідується, що се його син, від якогось випадкового зв'язку з поленицею. Утішений, сам Ілля вітається з сином і пускає його до матері. Але син наповнюється злобою на батька й пробує його вбити сонного, тоді Ілля вбиває його.

Подібність сеї теми до різних світових епосів здавна викликала особливе зацікавлення до неї. Спочатку особливу увагу звернено на паралелі германські: бій Гельдебранта з Гадубрантом, найстарший епічний фрагмент, пізніше включений в Тідрек-сагу; він був розібраний особливо О. Міллером. Пізніше перенесено увагу на іранський епос про Рустама (бій Рустама з сином Зобаром) — в працях Стасова і В. Міллера. Нарешті, був поставлений поруч билинної теми епос естонський і різні кавказькі теми. Але новіші дослідники доволі скептично задивляються на можливість звести її до якогось чужоземного впливу: настільки ся тема взагалі розповсюджена, а з другого боку — несимпатична характеристика сина, його злоба і підступність супроти батька різко вирізняє билину в кругу сих інтернаціональних подібностей¹. Останній дослідник сього питання Б. Ярхо, опираючись на відмінах билинного варіанту і його посереднє становище між варіантами іранськими і германськими, обстоює тезу, що билинна тема бою Ілли з сином, запозичивши тему з іранського епосу, перейшла потім з Русі до німецької епіки, і тим часом, як саме ім'я Ілли, відірвавшись від неї, ввійшло в різні комбінації з німецькими героїчними мотивами, зміст билинного варіанта вплинув на молодші редакції старої поеми про Гільдебранта².

На взірць сеї билини, очевидно, дуже пізно, за поміччю загальних билинних місць, зложено паралельну билину про бій Ілли з донькою — вона знайшлась в репертуарі Рябініна, найславнішого з олонецьких рапсодів³.

¹ В. Міллер. Очерки II, с. 180 дд. — проти поглядів Маркова, що вважав тему билини занесеною з заходу в XIII в.

² Илья, Ильясь. Хильтебрантъ, Извѣстія, отд. рус. языка, 1917, II.

³ Р. 5. Г. 77. Розбір у Веселовського Ю. Р. Былины II, с. 321.

Далі, з поминенням мотиву про супротивника-сина, але тими ж епічними засобами, тими ж деталями, починаючи від богатирської застави і до подробиць бою, описується поєдинок Ілли з якимсь заїжджим хвальком («нахвальщиною»). Найбільш характеристична подробиця сеї версії та, що супротивник Ілли в деяких варіантах зветься «Жидовином», а се правдоподібно толкується як далекий відгомін хозарського панування на Україні. Супроти того основа поеми мусить уважатись дуже старою. Ми ще повернемо до неї.

Бунт Ілли. Прийнятий Володимиром на службу, Ілля входить в круг київських богатирів і займає між ними перше місце: богатирі признають його своїм старшим братом (близьким товаришем і хрестовим братом його стає Добриня). Постійним заняттям богатирів була сторожа на «заставі» — недопускання до Києва ворогів. На чолі її стояв Ілля. Незважаючи на сю службу та на різні подвиги, які чинить Ілля, Володимир не цинить його відповідно. Київські бояри також обмовляють його перед князем, що він похваляється сісти на його місце, тощо. На сім ґрунті виходять різні інциденти. То Володимир поминає Іллу в дарунках, то не запрошує його на пир. Нагніваний Ілля дозволяє собі різні вибрики і похвалки, попадає до княжого «погреба» (в'язниці) і сидить там, аж поки не приходиться боронити Київ від ворожого наступу. Або князь проганяє його з свого двору і забороняє приїздити до Києва — знов до тої ж пригоди.

Подібні конфлікти з князем і боярами виходять і у інших богатирів. Мотив княжої неласки оброблений особливо в билині про Сухмана; дослідники бачать в ній прикмети пізньої московської доби, але сам мотив ворогування бездільників бояр проти подвижників богатирів, без сумніву, старий. Ворогування се приводить часами до колективного протесту богатирів і їх виїзду з Києва та бойкоту княжого двору. Та найчастіше сей мотив зв'язується з Іллею. Відгомін його знаходимо в звісному натяку Фил. Кмити на класичну невдячність двору за богатирські служби Ілли Муромця та Соловія Будимировича, як він висловлюється. Очевидно, се був мотив тоді дуже популярний.

Одна з билин спеціально займається бунтом Ілли на князя, малюючи її, одначе, не стільки в богатирському стилі, скільки скоморошому-корчемному.

Не покликаний на пир, Ілля розгнівався і став стріляти з лука по золотим верхам церковним, збивати церковні «чудні крести». Кличе «корчемну голоту» (гол кабацькі), щоб вона здирала золото з тих збитих верхів і пила разом з ним «зелене вино» по корчмах. Голота збігається й починається п'янство. Ілля похваляється сісти на княжій столі, а голоту поробити воеводами. Ситуація стає небезпечною, князеві моторошно. Він задумує

закликати Ілля на пир і перепроситись; думає з князями й боярами (не з богатирями), кого б послати до Іллі на перепросини. Рішають послати Добриню, як хрестового брата Іллі. Добриня їде до Іллі й, посилаючись, що в їх братській присязі не тільки менший брат (Добриня) повинен слухати більшого, а й більший меншого також, він кличе Ілля йти на пир, обіцяючи, що його місце буде вже не найнижче, а найвище. Ілля признає обов'язок братства й дивується двірській хитрості, що так влучно вгадала, ким його можуть затягнути. Але він не у всіх варіантах приймає запитання відразу, в деяких ставить тяжкі умови: напр., щоб у Києві і Чернігові були на три дні відчинені корчми для народу, щоб пир був зроблений спеціально для нього і для голоди — інакше князь не буде довше княжити, як тільки до рана. Князь мусить се все сповнити. Так чи інакше, Ілля їде на пир, де йому вже дають найбільше місце; він напивається і в хмелю признається, що мав намір застрілити самого князя і княгиню, але тепер він дарує Володимирові «велику вину», заподіяну перед ним.

Ся интересна тема, і взагалі соціальний конфлікт нижчих верств з князем і боярством, що в найбільш яскравій формі виступає в сій билині, викликали загальну дискусію, що потягнула за собою загальніше питання про те, яких се часів соціальні відносини відбиваються в нинішніх формаціях билинного епосу?

Симпатії співців і публіки, очевидно, стоять по стороні богатирів і народних мас (котрих интересам служать богатири), а проти боярства і князів. Билинна традиція різко в'ятує бояр як безвартісну, непродуктивну верству ситих нероб, інтриганів і зрадників, що підбивають князя проти правдивих оборонців землі — богатирів.

Богатири, що наслідком сих інтриг покинули Київ і княжий двір, так відповідають на заклик Іллі йти рятувати Київ від ворога: «Не будем ми коней сидлать, не будем на добрих коней сидать, не поїдемо в славне чисте поле, не стоимемо за отечество, не стоимемо за стольний Київ-град, не стоимемо за матері — божі церкви, не беретгемемо князя Володимира з Опраскою — есть у нього багато князів-бояр, годуе їх, поить, обдаровуе, а нам нічого нема від князя Володимира» (Г. ч. 75).

Деякі дослідники бачили в тому відгомін класової ворожнечі княжих часів¹. Новішими часами піднялись голоси, які зводять се на пізніші впливи, XVI—XVII в., особливо рефлексії «Смутного часу»: тодішнього повстання нижчих верств, на чолі котрих стали козацькі ватаги, великоруські й українські. Як в козацькій закрасці, в котрій виступають київські богатири в нинішніх текстах, так і в самім бунтарстві, в ідеалізації голоди війни добачають відбиття відносин сього смутного часу². Виставлена була гіпотеза, що на остаточну формуцію билинного Іллі Муромця, «старого козака», вплинула постать одного з «самозванців» тої доби, козака Ілейка з Муромца³.

¹ Сей погляд і новішими часами обстоював А. Марков в своїй студії: Бытовые черты русских былинъ, Э. О. т. 58, с. 93.

² Особливо див. у Міллера, Очерки II, с. 307 дд.

³ Гіпотезу сю поставив московський історик Д. Лловайський у статті «Богатырь-казакъ Илья Муромецъ, какъ историческое лицо», 1893.

Все се здогади, досі докладніше не обгрунтовані і не зведені до властивої міри. Вони ніяк не повинні заслонити факту, що ідея невдячності княжого двору для Іллі й його товаришів, очевидно, старша від соціальних московських відносин XVI—XVII в. (пор. згадку Кмити). Але з другого боку, не повинні ми спускати з ока і ті впливи, які мусила наложити на демократичну чи демагогічну закраску билинних тем зміна скоморошої аудиторії: перехід сього куншту з двірських кругів до демосу.

Ілля визволяє Київ від Калин-царя. Билина дуже відмінна в подробицях: очевидно, сильно перероблювалась в різних часах, як то вказує вже саме перенесення теми в обставини татарщини. Один з варіантів такий:

Володимир всадив Ілля до «погреба» (поруба), він сидить там уже три роки, а не загинув лише тому, що княгиня або княжна його потайки годує. По іншим варіантам — Іллі просто нема під той час в Києві. Тим часом приступає під Київ цар Калин з нечисленною ордою і ставить Володимирові різні ганебні вимоги: напр., щоб опорожнив йому Київ, церкви віддав під стайні татарські і т. ін. Володимир жалує, що нема кому тепер оборонити Київ, бо Іллі нема або він умер у в'язниці, а богатири, розгнівані за се, виїхали з Києва і не бували там уже три роки. Тоді князеві відкривають секрет, що Ілля живий. Князь велить його визволити, і він їде по богатирів. Але ті рішуче відмовляються рятувати Володимира — нехай рятується своїми боярами, тому на ворогів пускається сам Ілля. (Вар.: богатири послушали його і поїхали, але посули в дорозі, й Ілля пустився сам на орду). Історія сходить на загальний мотив — битви з татарами, з котрими матимемо діло в дальшій розділі. По кількох днях битви Ілля попадає в підкоп, в татарські руки. Цар Калин пропонує йому служити, Ілля відмовляється; він хапає котрогось татарина за ноги і побиває ним, як палицею, інших. Свистом закликає свого коня. Стрілою будить найстаршого з богатирів, батька свого хрещеного Самсона Манойловича. Богатири їдуть виручати Ілля, побивають до рещти татар, а самого Калина приводять до Володимира.

Нижче ми побачимо, що мотиви, зв'язані з обороною Києва, зложилися в певну постійну цілість, яка повторюється з деталями, незалежно від героїв і ситуацій, з котрими зв'язується. Тому тут не спійняюсь на сих загальних місцях. Згадаю про здогад В. Міллера, що ім'я царя Калина походить від річки Калки (калкінський цар').

Ілля й Ідолище. Тема ся підпала, очевидно, ще більшим змінам, ніж попередня. В одній групі варіантів оказія розгортається в Києві, на дворі Володимира. В другій її місцем є Царгород-Єрусалим: сі два міста цілком свobodно міняються, іноді навіть у тім самім тексті; тамошній володар зветься царем Константином, а його дружина Оленою.

Найчастіше вступом служить стріча Іллі з калікою, котрого він розпитує, що діється в Києві-Царгороді і, довідавшись про ганьбу, яку терпить тамошній двір і місто від Ідолища, міняється з калікою і в образі каліки йде рятувати місто. В деяких варіантах вступом служить наступ Ідолища

Очерки III, с. 69; проти сього аргументи в згаданій статті Маркова.

на Київ на чолі орди і повторюються різні мотиви, зв'язані з приходом на Київ царя Калина. Все це новіші записи.

Друга група варіантів, крім нинішніх записів, представлена також книжними переповідженнями XVII—XVIII вв. — в тім числі і вищезгаданим найстарішим з записів, виданих Барсовим.

... В сих книжних записах дія починається в Києві, Володимир попереджає своїх богатирів, що цар Константин висилає на нього з Царгорода 42 богатирів, отже треба стерігти Київ. Богатирі ж, на чолі з Іллею, рішають замість чекати в Києві, їхати самим на Царгород, Володимир їх стримує, але вони лиш гніваються і таки ідуть. З стрічними каліками міняються одежею і в образі калік приходять перед царську палату, просячи милостині. Їх кличуть перед царя, що сидить в товаристві Ідола Скоропівича і Тугарина Зміевича. Ідол всім розпоряджає, каже цареві, що має робити. Розпитує про київських богатирів, про Ілля спеціально, і про їх коней. Радить їм показати царгородських коней. Богатирі кажуть, що мусять їх бачити зблизька, захоплюють тих коней, побивши «татар»-службу. В полі побивають потім богатирів, висланих на них з Царгороду, а Ідола й Тугарина Ілля бере живими. Цар Константин, таким чином, визволений від ганебної неволі. Богатирі лишають йому Ідола, а Тугарина ведуть з собою до Києва. Цариця Олена, по проханню Тугариної матері, вимовляє йому життя: богатирі заручають, що він буде випущений назад ціло. Тугарин перед Володимиром свідчить перемогу Києва над Царгородом, київських богатирів над царгородськими, і богатирі відвозять його назад на границю, положивши заповідь, щоб не нападали з Царгороду на Русь вовіки.

В сучасних билинах акцію веде сам-один Ілля супроти Ідолища, котрого роль, одначе, дуже подобиться ролі Тугарина в билині про Альошу, й Ілля впадає в роль сього богатиря. Очевидно, тема двоїться тут між дійовими особами так само, як і між місцями дії. З сього приводу висловлювались різні гадки¹; в ширший розбір їх місце не дозволяє входити, тільки нагадаю здогад В. Міллера, що тема визволення руськими богатирями Царгорода від поганського засилля могла повстати тільки в XVI в., після упадку Царгорода, і ся акція в Царгороді первісна, ніж акція в Києві.

Я думаю, що се неправильно і належить відділити і поставити поруч себе як дві окремі теми:

похід київських богатирів до Царгороду, щоб паралізувати його заходи проти Києва і

визволення Царгорода чи іншого християнського міста від Ідола або Ідолища, що був у нім запанував, спинив службу богу, заборонив давати милостиню калікам і т. д.

Сей Ідол описується як монстр нелюдського вигляду. Текст XVII в. описує його так: «ростом великий надзвичай, між очима стріла міститься, очі у нього, як чаші, голова, як

¹ Веселовский. Южнорус. былины II с. 365 дд., Миллеръ, Очерки II, с. 82 дд., Борис Соколов, Былины о Идолищъ Поганомъ, Ж. М. Н. П., 1916, V

котел пивний, поглянути на нього — настрашитись!» В билинах він на 5 сажнів високий, в плечах більше сажня («косая сажень»), хліба їсть по три пуда, вина п'є по відру. Се сила в ідеї своїй не людська, втілення темної сили — поганства, як змії, з котрим б'ється Добриня. Але він мішається з одного боку з «Жидовином»¹, що правдоподібно може вважатись персоніфікацією хозарської влади, з другого боку — з Тугарином-Тугорханом, «поганим Половчином». В сій другій комбінації Ілля, як правдоподібно приймають, входить в роль Альоші чи якогось іншого богатиря, що звільняв київський двір від сього малоприємного гостя, Нижче повернем ще до нього.

Альоша. В нинішній билинній традиції Альоша Попович належить до фігур другорядних. Але дослідники звичайно рахують його до головних героїв богатирського епосу і ставлять поруч Добрині і Іллі, припускаючи, що ті «поживились його коштом» і попритягали різні теми, давніше зв'язані з ним. Одначе його zarazом рахують персонажем розмірно пізнім, ототожнюючи з ростовським богатирем Олександром Поповичем. Ростовський літописець першої пол. XVI в. на підставі місцевих переказів доволі докладно оповідає поетичну історію свого крайового героя і представляє її так, що сей Олександр Попович служив в першій чверті XIII в. Всеволодові суздальському, потім його синові князеві ростовському Константинові; по його смерті, в 1217 р., скликавши інших звісних йому «храбрів», порішив з ними удатись на службу тодішньому київському князеві Мстиславові і з ним та з іншими «храбрами» наложив головою в Калецькім побоїщі. Дослідники, як пок. Дашкевич й інші², схилились до думки, що пізніша билинна традиція про Альошу Поповича пішла від такої реальної постаті першої чвертини XIII в., котру вона називає сином Леонтія «попа ростовського», і тільки під впливом загальної епічної циклізації перенесла її в оточення Володимира Вел. Одначе треба рахуватись з тим, що в Володимировому циклі Никонівського літопису — то значить в традиції того ж XVI в., Альоша вже виступає; тому деякі дослідники, як пок. Костомаров і тут, як в справі Добрині, допускали існування якогось старшого одноіменного богатиря, з котрим зливсь образ Олександра Поповича ростовського XIII в. В кожному разі головна тема, зв'язана з Альошею, власне, його конфлікт з Тугарином, століттям молодша, ніж Калець-

¹ «Идолище Жидовское» в-тексті XVIII в. — ТМ, с. 49.

² Дашкевич, Былины объ Алешѣ Поповичѣ, як вище, 1883. Халанскій, Велокорусскія былины, 1885. В. Миллеръ, Илья Муромецъ и Альоша Поповичъ, 1908 (Очерки II). В. Соколов, Былины о Идолищъ, 1916.

ке побіжить: належить до часів Володимира Мономаха і Святополка. Се наказує певну обережність в ототожнюванні героя сеї поеми з ростовським «храбрим» XIII в. — коли приймає, що він дійсно існував в тому столітті. Годиться зазначити також, що наша пізніша традиція, котру дослідники приймають за продовження старої богатирської, вважає Олексія Поповича (в думі про бурю на Чорному морі) людиною місцевою — поповичем пирятинським.

Билина починає вїздом Альоші з своїм парубком (або «хрестовим братом») Якимом з города Ростова. В дорозі наїхали вони на камінь, що показує три дороги: на Київ, Чернігів і третій пункт, який в різних варіантах має різні імення. Богатирі рішають їхати до Києва (коментатори се зв'язують з згаданою вище постановою ростовських храбрів — перенести свою діяльність до Києва). Приїздять на Володимирів двір, де в одних варіантах князь приймає їх ласкаво, в інших — без належної честі; в кожному разі Альоша з своїм товаришем займає собі скромне місце на княжій пиру (на печі, на підлозі і под.). Під час пиру з'являється богатир Тугарин, засідає коло княгині і дуже вільно з нею поводить ся. При тім жере і п'є не по-людському, і Альоша з свого скромного місця пускає іронічні замітки про невідповідне поведіння Тугарина та згадує корову (або собаку) свого батька — попа Леонтія ростовського, що теж був такий ненажерливий та з того тріснув. Розгніваний Тугарин кидає на Альошу ножа, але його ловить Яким, а Альоша викликає Тугарина на поєдинок на другий день, в чистім полі, щоб не споганити княжої палати «собакою кров'ю». На другий день Тугарин вилітає на поєдинок з княжого терема на «бумажних» крилах, пускаючи полум'я з рота і дим з носа. Тоді Альоша помоливсь Богородиці, щоб вона послала тучу і дощ. Так по його молитві й сталося, від дощу Тугаринові крила змокли, й він упав на землю. Страшить Альошу, що його спалить, але Альоша бере його на хитрощі, напр., закидає Тугаринові, що він привів з собою, проти умови, військо на поєдинок, — той оглядається, а Альоша з того моменту користується і стінає Тугарина. Володимир з того тішиться, княгиня ж в деяких варіантах нарікає на Альошу, що він позбавив її «друга милого, молодого Тугарина», і Альоша дуже грубими виразами лає її за таке признання.

Билина захоувалась доволі слабо, в дуже відмінних варіантах: підпала явним впливам билини про бій Іллі з Ідолом, хоча, з другого боку, й та запозичила деякі подробиці з конфлікту Альоші з Тугарином. Очевидно, ці дві пари: Ілля й Ідол, Альоша й Тугарин сплїтались в билинній репертуарі, і подробиці переносились з одної до другої. В одних варіантах Тугарин виступає як молодий і гарний богатир, що завертає голову княгині, в інших малюється грубими рисами Ідола, як якийсь ненажерливий монстр, а не людина. В. Міллер, вважаючи образ Альоші старшим від Іллі, приймає мотив визволення київського двору Альошею від Тугарина як первісний, історію Іллі й Ідола за пізніший. Але хронологічно образ Ідола треба вважати старшим — з часів християнізації Русі, тим часом, як образ Тугарина-Тугорхана по всякій правдоподібності належить часам поло-

Епічна подробиця взята з поединку Александра Вел. з царем Пором, як припускають.

вельким, добі молодшого Володимира — Мономаха. Такий погляд, прийнятий мною вже раніше, я бачу з приємністю в останній праці Міллера¹, його ж розвиває й останній дослідник сеї теми, Б. Соколов². Але він признає основою її поєдинок Альоші з Ідолищем і, йдучи за ототожненням Альоші з Олександром Ростовським, додає тут відгомін боротьби з поганством на ґрунті ростовським — аналогічний з переказами про Авраамія ростовського: про те, як він знищив ідола Велеса. Мені ж як ростовське походження Альоші, так і тим більше ростовська локалізація теми про Ідолище здається сумнівною. Я скорше б уважив ростовські перекази за відгомони київських.

Крім сеї героїчної теми, котра становить спеціальність Альоші, він виводить епізодично в кількох інших епізодах, причому образ дуже характеристично роздвоюється: на первісні героїчні риси, налягають очевидно новіші — сатиричні, які малюють шановного «храбра» зовсім нелицарськими подробицями. То він перебиває жінку у свого хрестового брата Добрини; то на нього переноситься анонімна історія збезчещення дівчини (сестри братів Бродовичів); то йому на рахунок ставляться «поповські» очі завидуші, поповські руки загребуші». В зв'язку з сим він загалом трактується зневажливо, а його коштом, як лицарський супротивник, що зчаста понижує і зневажає Альошу, звеличується Ілля.

В. Міллер, який недавніми часами звернув особливу увагу на сю тенденцію билинної традиції вивістити свого улюбленця Іллю коштом Альоші, підкреснув і ту подробицю, що така тенденція особливо виразно виступає в олонцькому репертуарі, а в біломорському і сибірському не така помітна. Дослідник сей, як ми вже бачили вище, вважав популярність Іллі фактом новим — ділом XVI, а ще більше XVII в., подиктованим спеціально московськими соціальними обставинами, і зв'язував з сим тенденцію понизити Альошу як поївського сина перед Іллею — сином селянським. В сих припущеннях не треба йти, одначе, занадто далеко й не відкидати цілком старих тем, зв'язаних з іменем Іллі, бо його фігура в кожному разі належить київській добі. Через се саме нема причини припускати й особливого ограбування Іллею Альоші, котрого постать в кожному разі не має познак, старших від XII в.

¹ Очерки III, с. 42.

² Завважу, що Б. Соколов при тім реставрує одну легендарну подробицю, котра може придатись при реконструкції первісної теми про поборення Ідолища: каліка, котрий освідомляє Іллю про ідольське насильство, звється часто «сильним» або «могучим Іванищем», і в житті Авраамія сеї святець дістає «трость» на знищення ідола від «Івана Богослова».

Але що прізвище Альоні Поповича могло з часом фатально відбитись на його старшій героїчній репутації, се вповні можливо. Сатирично-анекдотичні теми зв'язані з духовною верствою, безсумнівно були популярні в скоморошому кругу (се показують деякі останки їх в нинішнім селянським репертуарі). Під впливом їх Альоша, як Попович, з першорядного героя (яким бачимо його в старому записі про похід богатирів на Царгород) став підупадати і наділятися прикметами хвалька-боягуза, інтригана, бабія, при тім нечесного в своїх відносинах до жінок — «бабйого пересмішника». В згаданому записі XVII в. він характеризується як найбільш сильний в слові і в мові, при тім сердитий і майстер обляяти. Але в пізнійшій традиції він і тут тратить свою силу і сходить на комічну особу. З сього погляду наш Олексій Попович стоїть ближче до старшого типу, ніж до найновіших великоруських варіантів його.

Т. зв. Галицько-Волинська група. Сю групу попробував відокремити в 1890-х рр. В. Міллер¹, як се було згадано вище, і його класифікація знайшла признання. Напр., Сперанський в своєму огляді билинного матеріалу приймає таки «в виразах, правда, не надто категоричних» сю групу так, як її означив Міллер (Дюк Степанович, Поток, Чурило²). Підставою для відокремлення сеї групи служить зв'язь деяких імен богатирів з Галичиною і згадки про неї в билинах. З дальшого викладу буде видно, наскільки тверді ці підстави.

Князь Роман. Пісні з його іменем не ввійшли до київського циклу. Єсть їх три, а властиво, тільки одна з них має закінчений, більш постійний зміст і характер билини; дві інші зв'язані з іменем Романа не так твердо. Зміст першої такий³:

Два племінники литовського короля (що заразом називаються й татарами) задумують похід на Русь, на князя Романа; в одному з варіантів діється се на пиру, взятім з заєспів Володимирових билин, в інших сього вступу нема: племінники приїздять до короля за дозволом, за «благословенням», за грошима на похід. Король відмовляє їх від такого замислу, бо скільки він сам на Русь не їздив, щасливо відти не виїздив. Радить їм їхати на якийсь інший край — землю Левонську, Індію багату, або просто в «чисте поле», — там вони можуть дістати велику здобич, нічим не рискуючи. Племінники пішли справді на землю Левонську, чи Індію, зруйнували і взяли велику здобич. Але після того все-таки йдуть на Русь, на

¹ Отголоски Галицько-Волинських сказаній въ современныхъ былинахъ, 1896; передр. в І т. Очерків (остання редакція погляду в т. III, с. 49 дд.). Крім Міллера в сім же напрямі працював Веселовський і Жданов; Дашкевич, на жаль, не довів задуманої праці до здійснення.

² Рус. устная слов. с. 273: «всѣ онѣ, повидимому, должны бытъ отнесены, по мѣсту созданія, къ югу или юго-западу».

³ Р. 45, 135, 152, 161, Г. 12, 42, 61, 71, ТМ. 69. ОН. 37 і 54.

князя Романа. Романа під той час не було дома, один з варіантів пояснює, що був він в чистому полі, за втіхою (на ловах). Литовські королевичі знищили кілька сіл і взяли княгиню з дитиною; княгиня зветься в одному варіанті жінкою Романа, в інших — сестрою, або племінницею. Про се приносить Романові вість віщий птах. Роман впадає в страшний гнів. Збирає велике військо, але з нього вибирає малу частину (в деяких варіантах біблійний мотив, з історії Гедеона: Роман бере тих, котрі п'ють воду не «нападкою», а черпають). Каже чекати воронячого крику, а сам, як Вольга-Волхв, обернувшись вовком, а потім горностаєм, проходить в ворожий табір, нищить зброю; забігає також до того шатра, де сидить його полонена жінка з дитиною, і син його пізнає батька в горностаї (далі сей мотив не ровинейий). Потім, обернувшись вороном, подає крик своїй дружині. Та набігла й побила литовську силу, а самих королевичів страшно покалічила — вона, чи сам Роман, як у котрим варіанті. Старшому вийняли очі, меншому перебили ноги, посадили меншого на плечі старшому й послали до дядька. Сам князь приказував: «Ти, безокий, неси безногого, а ти йому дорогу показуй».

Тут деякі варіанти й кінчаються. В інших нещасні племінники, прийшовши до дядька й вислухавши його пригадку, як він їх остерігав, а тепер вони йому нарobili безчестя, самі просять, аби він їх стяв і закопав в землі, — і король так і чинить.

Друга пісня має ще більш розхожі варіанти¹:

Князь Роман вибирається на лови або за данями в далекі городи; жінка його стримує, бачивши віщий сон: спав у неї з руки золотий перстень і розсипався; в деяких варіантах сама княгиня толкує сей сон: се значить, що її заберуть від чоловіка. Роман не послухав й поїхав, а без нього дійсно наїхали кораблі з невірної землі й вхопили його жінку. Один з варіантів, збиваючись на билину про викрадення жінки Соломона, представляє справу так, що корабельщик заманив княгиню на корабель; але первісним мотивом, очевидно, було захоплення силоміць вірної і доброї княгині. Далі наступає історія її утечі від невірного царя і чудесні способи, котрими вона повертається додому (на «Почай-ріку» в одному з варіантів).

Нарешті, в деяких варіантах ім'я князя Романа виступає в популярній пісні про жінку, вбиту чоловіком:

Чоловік убиває свою жінку без вини, щоб оженитися з другою. Він розрубав її тіло на часті і розкидав їх, або пустив за водою, щоб не лишили слідів, і затаїв її смерть перед малою донькою. Але та довідується правди і не хоче молодої мачухи; ні всяких обнор і дарунів від батька; а добирається до рідної матері².

Безсонов, друкуючи перші олонецькі записи про наїзд литовських королевичів на кн. Романа, перший висловив гадку, що тут виступає Роман Галицький. Вона була прийнята з наших дослідників Дашкевичем. Жданов в 1890 р. опублікував простору студію³, де спеціально зайнявся піснями з іменем князя Романа і старався всі три переказати і вище теми зв'язати з фактами життя Романа Мстисла-

¹ Кир. V; с. 92—9, М. 119.

² Варіанти з іменем Романа у Кд. і Кир. V с. 100 дд., М. 165. Велико-русські пісні на сю тему: Соболевський 89—96, укр. варіанти — Чуб. V, с. 369.

³ Передр. в книзі: Русскій былевой эпосъ. 1894.

вовича Галицького. По його гадці, основою билини про наїзд двох литовських королевичів на Романа послужила участь Романа Мстиславовича в польських справах, де він спочатку підтримував двох братів Казимировичів, а пізніше, розсварившись, воював з ними і наложив в сій війні голову. Друга тема, коли її комбінувати з першою, говорить про Романову княгиню, що з малим сином (Данилом) пробувала в чужій землі, а потім вернулась додому. Третя з'явилась через комбінування першої і другої теми — про жінку вірну, захоплену ворогами, з темою зрадливої жінки (Соломонової), — котру Роман таким чином мав підставу скаржати смертю.

Сі виводи стрілися з деякими закидами. Так, в одній замітці¹ було вказано, що обставини пісень скорше вказують на XIV в.: литовські королевичі в деяких варіантах звуться Витвиками, що може бути іменем Витовта. Іловайський висловив гадку, що в билинній Романі можна бачити не тільки Романа Галицького, але й Романа Брянського, тестя Васильковича, — доволі визначну постать другої пол. XIII в.² Жданов зоставсь, одначе, при своїй гадці, поставсь її розвинути і обґрунтувати в новому виданні своєї праці; в головному її прийняв і В. Міллер в цитованій розвідці. Але з другого боку, гадку Іловайського підтримав волинський етнограф Коробка, доводячи, що в билинній Романі, власне, першої билини, про литовський наїзд, таки треба розуміти не Романа Галицького, а Романа Брянського. Він вказав на географічні назви в різних варіантах билини, як ріка Березина, город Сребрянський і деякі інші, котрі він зводив на подібні географічні ймення Сіверщини й горішнього Дніпра³. А кілька літ потім, незалежно від сеї студії, котра йому мабуть лишилась незвісною, новим матеріалом підтримав сю тему покійний вже нині дослідник билин А. Марков⁴. Я не буду входити в розбір тих історичних аргументів, котрими одна і друга сторона силкувалась підперти свою гадку. На мій погляд, вона слаба у одної і другої, і взагалі може служити взірцем хибної історичної інтерпретації, коли інтерпретатори вибирають з історичних джерел різні дрібні подробиці, про які трудно взагалі думати, щоб воїни могли заховатися в поетичному образі, та

¹ Живая старина кн. I, підп. А. С.-кій.

² Богатирь-казакъ Илья Муромецъ, як вище.

³ Н. Коробка. Пѣсни «Воротаръ» и пѣсни о князѣ Романѣ, Изв. отд. рус. яз. 1899, IV.

⁴ Историческая основа былины о князѣ Романѣ и литовских королевичахъ — Этн. обоз. т. 61 (1904) і окремо: Изъ історіи русскаго былевого епоса.

підшукуючи паралелі в даному поетичному утворі, думають тим розв'язати питання. Кінець кінцем та ситуація, в котрій виступає билинний Роман в своїй боротьбі з литовськими королевичами, така загальна, що її можна припустити однаково добре і на переломі XII—XIII вв., і в другій половині XIII, і в першій пол. XIV. Важніше питання — де ми маємо таку яскраву постать, таку сенсаційну подію, що мусила б вразити уяву і мала шанси відбитися в поетичній творчості: заховатися в пам'яті поколінь в героїчному репертуарі. З сього погляду, розуміється, з усіх Романів Роман Галицький стоїть поза всяким порівнянням. Як я мав вже нагоду вказати, з приводу повісті про Романову похвалку своїм мечем (III), сей Роман зробив дійсно сильне враження й зостався в пам'яті поколінь як могутній, грізний, нестримний в своєму гніві й суворості володар. Спеціально його війни з литовськими племенами, походи в глибину Литви, нелюдське поводження з литовськими бранцями полишили тривку пам'ять. Я згадав уже се оповідання Стрийковського (письменника XVI в., що писав на Білорусі). Гніваючись на литовські бунти (так то Стрийковський розуміє), Роман уживав литовських невольників до тяжких робіт замість худоби, казав їх скованих запрягати в плуги замість волів, переорювати «старини», корчувати «ляди», і звідти пішла приказка, як котрийсь Литвин, научившись руської мови, сказав, тягнувши плуга: «Ой Романе, Романе, худим живеш — Литвою ореш!» Ціле оповідання, розуміється, являється тільки коментарем до сеї приповідки (у Стрийковського вона ще й хибно прив'язана до Романа Ростиславовича). Але вона дає цікавий документ тої пам'яті про Романа, яка зосталась на українсько-білоруському пограниччі з Литвою: про його суворе поводження, чи навіть панування над Литвою. Супроти сього документа (не оціненого інтерпретаторами билин про литовських королевичів) можна на боці лишити відносини Романа до польських королевичів і не притягати їх для пояснення билини. Суворий обрахунок з литовськими наїзниками до Галицького Романа і так підходить якнайкраще.

Але Коробка і Марков вказали, що в одному з олонецьких варіантів билини Романів город зветься Сребрянським, а в нових печорських записах Ончукова герой, на котрого наїздять литовські королевичі, зветься Дмитром (Митрієм) Бранським, без княжого титулу¹. Що думати про се? Може Брянськ замішавсь сюди випадком, так як взагалі географічна й історична термінологія сеї билини незвичайно хитка:

переноситься на Москву і Золоту орду, на царя Івана і його швагра Никиту Романова і под. А може й справді, з Романом Галицьким змішалась постать Романа, брянського князя, що правда не такого яскравого, але на українсько-великоруському пограниччі свого часу досить звісного, так що в мандрівці билинної теми з України на Великорусь його ім'я могло скомбінуватися з іменем Романа Галицького.

З двох інших пісень — про Романову жінку, я, відмінно від Жданова, не бачу якихось твердих підстав зв'язати пісню про заведення жінки з билиною про наїзд литовців. Взагалі я не знаходжу якогось епізоду в звісній нам біографії Романа чи в мотивах з ним зв'язаних, до котрого можна було б прив'язати сю, взагалі дуже хитку тему, яка в своїх біломорських варіантах має сильний нахил в бік релігійної легенди. Ім'я Романа в ній, так як справа стоїть тепер, здається мені досить випадковим. Але сувора розправа з жінкою, оспівана в третій пісні — сі, власне, різкі, нелюдські риси поведіння («князь Роман жену теряв, тіло дер, до ріки кидав — зліталися птахи різні, звірі лісові, звідкись узявсь молодий сизий орел, узяв він рученьку білу, праву руку з золотим перстнем»¹ — вона може бути відгомном родинної драми Романа, котру якимось призабули дотепніші коментатори. Тимчасом вона могла свого часу наробити розголосу, бо була зв'язана з фактами дуже голосними, хоч і мало нам відомими за браком джерел: се похід Романа на Рюрика київського, коли кияни прийняли були Романа з такими надіями, як свого героя, і за те впали в нову руїну з рук розгніваного Рюрика. Тоді Роман, після блискучого походу на половців, що теж зробив сильне враження, розсварившись з Рюриком наново, постриг в ченці і його самого, і його доньку, і свою першу жінку, котру відправив уже перед тим, посварившись з Рюриком вперше, і після цього оженився з польською княжною, матір'ю Данила і Василька². Ся сувора розправа грізного князя, на тлі таких грізних і голосних подій, могла дійсно стати предметом поетичного оброблення тою ж тенденцією побільшеної суворості і нелюдськості, що стала поетичною спеціальністю тем про Романа, в характеристиках його, головню переказаних нам чужими джерелами — за недостаткою свійських³.

¹ КД. й варіанти Кир: V, с. 100 дд.

² Див. се оповідання в т. III.

³ Коробка шукав слідів якоїсь родинної драми в біографії Романа брянського. Але те, що він вичкомбінував, дуже гіпотетичне й бліде в порівнянні з зовсім певною родинною історією Романа і Рюриківни.

Билина про Дуку (Дюка Степановича) цікава передусім своїм славним заспівом, що яскраво свідчить про існування галицьких мотивів в старому епосі:

«З-за моря, моря синього, з славного Волиня, красною Галича, з Корели багатой не ясный сокіл геть вилітав, не білий кречет геть випурхав — виїздав удача — добрий молодець, молодий Дюк син Степанович».

По одним варіантам він боярський син; по іншим — княжич. Але його багатство, розкіш і елегантність підіймаються незмірно не тільки над рівнем боярського, але й княжого побуту:

«Кінь під ним наче лютий звір, бурий, косматий: грива на лівий бік до сирой землі. Сам (Дюк) на коні як ясный сокіл. Кріпка зброя на могутніх плечах: «куяк» і панцир чистого срібла, «кольчуга» червоного золота — тим ціна три тисячі, кольчуги сорок тисяч, коневі п'ять тисяч. Чому коневі така ціна? Бо він броду не питає: коли ріка в цілу версту п'ятисотну, він скаче з берега на берег. Небагато й іншого майна з ним пішло¹. Його тугий лук розривчастий — ціна йому три тисячі: полоси були срібні, роги червоного золота, тятива була шовкова, білого шовку шемаханського². В колчані було понад триста стріл, кожна стріла по десять рублів, а ще в колчані три стріли — тим стрілам і ціни нема³».

Дюка рішив їхати до Києва; в одних варіантах се радить йому мати, в інших ворон — віща птиця, котру він хотів застрелити. Та найбільш природно виставляється се в деяких текстах, як його власне бажання, подиктоване чутками про красу Києва («що Київ-град на красі стоїть», «в честі та добрі», «на красі, на убожестві») та славою його князя та богатирів.

Мати остерігає сина перед різними небезпеками в дорозі і навчає, щоб не хвалився в Києві дуже. Дюка покладається на свого коня — що він швидко пройде всі небезпеки і зрана на обідню, чи в інший короткий час, поспіє до Києва.

Завдяки чудесному коневі се Дуці вповні вдається. Він минає небезпеки, в неймовірно короткий час приїздить до Києва, на княж-двір і тут, занедбавши науку мудрої матері, пускається в самохвальство. Записи тут дають різні варіанти. В одних Дука, не заставши князя на дворі, йде до церкви і там пишається своєю розкошею; в других се діється під час трапези на княжій дворі. Насамперед Дука викликає недовір'я і підозріння так, як свого часу Ілля, своїми словами, що він з Галича до Києва поспіє з ранньої служби на пізню, або «з полудня страсної суботи на Христоську заутреню». Володимир питає своїх князів і бояр: «хто бував, братця, хто чував, як велика віддаль від Києва до Галича?», і йому відповідають, що «простим ходом її на три місяці, а окружної — на шість місяців, і то, щоб були коні перемінні: з коня на коня перескакувати, з сідла на сідло переметувати (сакви)». Так само підозрливою здається киянам похвалка Дуки своїм конем, що йому нема рахунку.

В розмовах Дука зневажливо ставиться до Києва: наговорили про його красу і порядок; а виявилось, що від дощу на вулицях болото, і Дука, йдучи до церкви, замазав собі чоботи зеленого сап'яну. «Сказали були: Київ град в честі, в добрі, а в Києві не по-нашому: постелені тут мости цегляні, посипані піски рудо-жовті, а у нас в Індії багатій стелені мости дубові, а зверху сукна одинцеві». Так же поводитьсь він за обідом:

¹ Гронія!

² Шемаха на Полуд. Кавказі.

³ Опис тих стріл, з огляду на різні інтересні варіанти, відкладаю до вибірки епічних загальних місць, так само — опис коня і небезпек, котрі він поборює.

чару вип'є, другу за вікно вилле, з калача середину з'їсть, шкіру під стіл кине. Запитаний Володимиром, він пояснює, що його калачі пахнуть глиною дошовою; та «ффею сосновою», а напитки його затхлися в пивницях. «У нас печі муравлені (кафлеві), помеличка шовкової, окунають їх в росу медовую, кроплять ліч муравлену, печуть калачики крупивчаті: калачик з'їси — другого хочеться, другий з'їси — по третьому душа горить, третій з'їси — четвертий з ума не йде». А вина та меди-стоялі, повішені в глибоких пивницях, в бочках на ланцюгах залізних, «тут підведені вітри буйні: як повіють буйні вітри в чистім полі, підуть воздухи по погребях, загудуть бочки, як лебеді на тих заводях», через те в них ні вино, ні мед не затхнеться.

В таких же казкових рисах Дука описує багатства свого міста і двора: «тут домики кам'яні, дахи все залізні, а у нас в Індії багатій, в нашій маєтності («деревеньке») у Галичі, доми стоять мідяні, дахи срібні, ринви золоті, кулі — камні самоцвітні: доми стоять, як жар горять». Дружини майстрів одні за другими приходять на роботу. Дванадцять погребів стоять повні золота, срібла, перел: за один такий погріб можна купити й продати стольний город Київ.

Чурило-Пленкович як найбільший київський знавець, arbiter elegantiae, виступає проти сих теревенів заїжджого хвалька¹. В деяких варіантах висловлює він підозріння, що се якийсь «холоп» убив в дорозі купця боярина, зняв з нього багату одежу, але не вміє поводитись відповідно боярському станові. Інші тексти, не спиняючись на сім, просто переходять до закладу на багатство і на рицарство, поставленого Чурилом і прийнятого Дукою: Трегі всю увагу звертають на кінцевий мотив: перевірку Дукових оповідань, котру робить сам Володимир, через своїх послів, посланих до Галича. В повній формі поема мусила б містити всі ці мотиви².

Чурило, або Володимир його іменем, викликає Дуку помірятися багатством і виставністю: протягом трьох років і трьох днів ходити щодня в новій одежі і їздити на змінних конях: «щоб кожного дня були коні змінні-перемінні, щоб за три роки не було більше такого, і щоб на всяк день одежа кольорова (цвітна) була змінна-перемінна, з нова на нове, щоб за три роки і три дні не було того самого цвіту³. За недодержання має бути знята голова. Дука вказує, що шанси їх нерівні: Чурило має все на місці, а у нього з собою нічого нема, одначе приймає заклад. Пише листа, кладе до «сум» (сакви, бесаги) своєму коневі і посилає його до матері. Кінь моментально перебігає «до Індії». Почувши іржання коня, мати Дукова спочатку думає, що се вістун смерті їх сина, але, знайшовши в саквах листа, довідується, в чому справа; кладе коневі в сакву змінну одежу на три роки і три дні і відправляє до Дуки. Дука і Чурило тримають заклад, три роки і три дні їздять в змінній одежі і на змінних конях (сей останній пункт в одних варіантах розв'язується так, що мати Дуки посилає синові стадо коней різної краски, в інших Дука щорана викачує коня на росі і кольори його міняються). Нарешті настає останній день — Великдень. Оба конкуренти йдуть до церкви, стають протів себе на двох крилосах. Кожний взяв на себе, що мав найкращого. Описуючи їх, різні варіанти напружують уяву до крайнього. Чурило має одежу, строчену на переміну з золотом і сріблом, в гудзики вплетено по доброму молодцю, в петельку вплетено по крас-

¹ В одних варіантах ці похвалки коротші, в інших — ширші, коли сюди переносяться різні подробиці багатства Дуки так, як вони відкриваються в дальшій оповіданні.

² Так вони й виступають всі разом, у сказанім порядку, в деяких текстах, напр. Р. 152, 159.

³ Тут деякі варіанти спиняються на тому, що за Дуку не було кому ручити, аж поручився владика чернігівський. Але се, мабуть, подробиці з билини по Івана-Гостьового сина.

ній дівці: як застібнеться — обіймуться, розстібнеться — поцілуються. (Вар.: по петелькам поведе — красні дівчата наливають зелена вина, підносять добрим молодцям; по гудзикам поведе: добрі молодці грають на гусях, звеселяють красних дівчат.) Володимир признає побіду Чурилові, але заскоро: у Дуки капелюх — на переді красне сонце, ззаду ясний місяць; наверху наче жар горить. В інших варіантах Чурило водить канчуком по гудзикам: пішли ворони, стали погуркувати, і повзе Зміще-Горнище, починає свистати. Але у Дуки в петельках вплетено по лютій змії, в гудзиках — по лютому звіру і від свисту зміїного, від крику звіриноного скільки було народу коло Дуки, всі на землю лягли, а деякі й обмерли. Володимир мусить просити їх спійнити, і Дука виходить горою.

Але Чурило пропонує ще заклад: скакати на конях через Дніпро, або через Почай-ріку. Знову Дука вказує на свої слабші шанси, а сам бійить, припадає до свого коня, запитуючи його, чи зможе він виграти гру? Кінь потішає його, що він, за поміччю своїх крил «підкожних», не уступить Чуриловому коневі, котрий йому зроду доводиться меншим братом. Дука приймає заклад, і багатирі скачуть. Чурилів кінь не доскочив берега й улав, Дука не тільки перескочив, але й вихопив за волосся. Чурила з Почаю-ріки і посадив на березі. Чурилові треба б голову стяти, за нього просять чи то князь з княгинею, чи то баби з молодцями, і Дука зневажливо дарує йому життя.

Наступає остання проба — Володимир посилає послів або посла (найчастіше Добрину) до Дукової матері провирити його багатства. Ся місяця — ряд компрометацій київських послів, і з ними — самого Києва. Починається з того, що послі під'їхавши до «славного Волин-городу» (вар. до Індії), бачать огонь і думають, що то город Дуки огнем горить. Виявляється, що то — золочені дахи, самоцвітні верхи здалека, наче жар, горять. Прийшовши до палати Дуки, описаної відповідно його похвалкам, посол надиває жінку — «шовку не багату, а вся в сріблі». Посол вітається до неї, величаючи її «Дуковою матінкою», але та відказує йому, що вона лиш «Дукова робітниця» і посилає його до другого покою. Там посол знаходить другу жінку, всю в золоті, котру він вітає за мати, і знов довідується, що се тільки «Дукова прачка». Такі непорозуміння в різних варіантах повторюються до трьох, до п'яти разів, поки нарешті одна з тих непізнаних жінок пояснює, що таких жінок повно в городі, всім не накланяться, а мати Дуки пішла до церкви. Звідти дійсно вона виходить з незвичайною парадом: поперед їде різна челядь, далі тридцять дівчат ведуть її саму, над нею несуть «подсолнечника», «щоб її не запікало сонце красне». Вона приймає послів, частує; потім показує свої скарби і склади, глибокі погребі, де висять бочки з золотом, сріблом і перлами і под. В деяких варіантах серед сих скарбів виступає золота ріка. В інших — Дукова мати показує послам три камінці, від котрих по всьому Галичу огні горять, проміння печуть. Кінець кінцем послі перед сими багатствами признають свою безсильність, пишуть Володимирові, що треба б продати на папір весь Київ, а на чорниці — Чернігів, щоб списати Дукові багатства. Володимир признає Дукову правду; Дука (в деяких вар.) докоряє йому за негречність, котрою його стріли спочатку, і вертає додому; часом — роздає монастирям свою нечисленну одіж.

Билина, таким чином, визначається незвичайним багатством мотивів, які тому й не виступають звичайно в цій своїй повноті в теперішніх записках (досить численних, до речі сказавши). Зміст, очевидно, складний, скомплікований. З Галичем-Волинцем раз у раз міняється Індія багата, ча-

В деяких вар. се мати Дуки переказує Володимирові.

сом — «Сорочина широка» (Сарацинська земля). Дука сам в одних записах зве себе боярським сином з Індії, в інших — з Волинця-Галича (Г. 225, збирає се разом: я з города з Галича, з Волинь-землі багатої, з тої Корели упертої, з тої Сорочини широкої, з тої Індії багатої¹). Цілком ясно, що тут в рамках галицько-волинського багатства і розкоші міститься образ більш екзотичний: найбільш багатого і розкішного, що було в уяві середньовічної людини — багатой Індії, що бентежила уяву цілої Європи аж до часів Колумба і Васкода-Гама. Вже давніші дослідники вказали й на джерело, з якого могли бути зачерпнені подробиці, мотиви й фарби для сього образу: се повість про Індійське царство, звісна у нас здавна, з західноєвропейських переробок². Деякі

¹ Ім'я Корели, яке дуже уперто повторюється в багатьох записах, зостається загадковим. Деякі дослідники заспокоюються на тому, що, мовляв, в новгородській землі додано сю сусідню країну (теп. околицю Петербурга); але се цілком неймовірно, тим, власне, що до таких екзотичних країв не підходила сусідня і добре звісна, зовсім прозаїчна собі країна. Згоди інших, яка така земля може критись під сим іменем, поспованим в такому разі, досі не дали вдоволяючої розв'язки. Тут одно з двох — або «Корела» належить до циклу мотивів, зв'язаних з Індією (вона виступає в деяких інших билинах як пара: Індія і Корела, напр. Р. 114-Т. 12), тоді її архетип треба шукати в середньовічній номенклатурі (вказувано на «Корлязів» Повісті врем. літ). Або се третій пункт до Волинця-Галича: тоді можна додати тут посповане ім'я Перемішля або Теревовлі.

² Див. П. 43. Вже Ор. Міллер вказав на те, що закінчення билини про Дуку вповні відповідають фіналові повісті чи епістолі про Індійське царство, де пресвітер Іван каже цареві Мануїлові продати своє Грецьке царство та купити паперу й чорнила, щоб списати чуда Індійської землі. Веселовський звернув, однак, увагу, що сей фінал звісний тільки в східнослов'янських парафразах епістолі, отже скоріше він з билини перейшов до сих парафраз, ніж навпаки. Але в інших подробицях він з усією силою підтримав гадку про залежність билини від мотивів епістолі. Дав навіть інтересну реконструкцію такого варіанту її, що міг би відбитись в билині — власне, в її останній частині: посольстві до Дукової матері (Южнорус. билины II с. 190 дд.). Вказав разом також і на споріднення билини з французькою поемою (XII в., як приймають) про подорож Карла до Константинополя й Єрусалима, до імператора Гугона I, порівнюючи сі твори — билину, епістолію і *Relépinage du Charlemagne*, припустив існування «спільного оригіналу з рисами епістолі пресвітера Іоанна», котра, однак, з дуже характерними відмінами відбилася в билині й французькій поемі: в билині повне пониження Києва й киян, у французів — навпаки: французький престиж урятовано ціною божих чуд та різних шук.

Після ак. Веселовського детальні порівняння слов'янської епістолі з її західними варіантами і билиною про Дуку були переведені ак. Істріним (Сказаніє обь Індійськомъ царствѣ, 1993). Він прийшов до таких висновків, що епістолія складається з двох частин: перша, сильніше закрашена християнською ідеєю, була зложена в Візантії й переложена потім з грецької на латину; друга — більш казкового характеру, була додана на заході. Билина про Дуку відповідає першій частині, або, як висловлюється в сій студії Істріні, вона з'явилася у Візантії і зміст її відповідав релігійно-християнській частині епістолі пресвітера; потім билина перейшла на Русь,

подробиці її — як золота ріка, що тече на подвір'ї Дуки, сонце, місяць і планети на стелі його палати, парні образи царя і цариці на колонах індійської палати — що у Дуки описуються на гудзиках і петельках (цар і цариця мають в руках музичні інструменти і кубки — у Дуки на гудзиках і петлях вони теж частуються і грають на гусях¹) — все се живцем відповідає билині про Дуку. Гори, що лежать на дорозі Дуки з Галича до Києва і товчуться одна до одної, розбиваючи переїжджих, — теж дуже живо нагадують подібні ж подробиці про Індійське царство пресвітера Івана. Однак Індійське царство в сій повісті було описано фарбами й рисами візантійськими. Весь блиск, помпа, церемоніальність: ті замилювання в цвітній одежі, золоті, перлах, самоцвітах, в церемоніальному етикеті, імпування розкошею, пихою, марнотратністю, ті безконечні системи палат, золотом писаних, дорогими килимами стелених, прибраних різними хитрими автоматами, — все се живі, реальні подробиці візантійського двору. Зовсім правдоподібно толкують, що епістолія пресвітера Івана до царя Мануїла з'явилася в візантійських кругах, в Мануїлових часах як сатира на його силювання до піднесення візантійського престижу і візантійської помпи після попереднього упадку. Іронізуючи з цих силкувань Мануїла, вона протиставляла їм Індійське царство, але описувала його рисами візантійськими. І В. Міллер в згаданій студії дуже дотепно вказав також на момент, коли на Україну, і саме до Галичини, міг бути занесений візантійський прототип епістолі, власне, в формі памфлета, зверненого проти імп. Мануїла. Мало се статись під час приїзду на двір Ярослава Осмомисла Галицького звісного візантійського авантюриста — царевича Андроніка, Мануїлового брата в перших. Мануїл тримав свого непоправного свояка у в'язниці, і той, вимкнувшись з неї, в 1165 р. загостив до Ярослава, був ним дуже приязно прийнятий і прожив на його дворі якийсь час, поки Мануїл, занепокоєний можливими політичними інтригами свого кузена, не перепросивсь і не закликав його до себе².

Ся гостина дійсно могла перенести до нас мотив «Індії багатої», що засоромила Візантійське царство своїм багатством і культурою, — чи то в формі писаного памфлета, звер-

а епістолія помандрувала на захід, а в Візантії затратилась; на заході ж здобула велику популярність завдяки хрестовим походам, що надали їй характеру злободенного памфлету. Відти, доповнивши різними казковими подробицями про чуда, вона перейшла до нас в перекладі, в своїй нинішній формі, яка таким чином була паралеллю билині, особливо в часті, де описується двір пресвітера.

¹ В деяких варіантах се переноситься на гудзика Чурила.
² Див. Історію Укр. III, с. 441-2.

неного проти Андронікового ворога Мануїла, чи то в усних відгомонах сеї ж теми. Але незалежно від того вона, певно, відогріла взагалі теми, зв'язані з Візантією. Приїзд Андроніка міг дати початок темі про приїзд з Візантії до Галича гостя, який своєю розкішшю, елеганцією й культурою нагадав той пишний світ та його блиском осяяв галицький двір Ярослава, що так багато ложив на зверхню повагу і престиж свого панування. В се могли вплестися й індійські чуда, розповіджені епістолою пресвітера Івана. Згодом, в новій редакції, входячи в київський цикл, по всій імовірності ще в передмонгольській добі, тема могла набрати характеру прославлення Галича-Волинця в докір Києву, обдертому дворазовим погромом 1169 і 1202 р. В кожному разі се сталося ще на українському ґрунті, бо поза Україною конкуренція Галича-Волинця (Романової держави) з минулою славою Києва ні в кого не могла будити інтересу.

Так заложились би вся потрійна панорама, відкрита билиною: Галича-Волинця, Царгорода й Індійського царства, з котрої весь казковий блиск і пиха, доволі незаслужено, кінець кінцем сплили на Галич. Постать приїжджого грецького гостя, що прибрав, з неясних мотивів, ім'я Дуки (так звалась аристократична грецька родина, споріднена з династією Комненів¹), стала типом пишного магната, і в такому значенні се слово перейшло в українську мову: дука — князь, великий пан, багач², а на великоруському ґрунті дало теперішню билинну форму «Дюка».

Чурило становить, як ми бачили, домашню паралель до сього приїжджого магната Дуки — найвищий взірець домашньої елеганції й сибаритизму, що мусить, одначе, признати перемогу екзотичної, царгородсько-орієнтальної розкоші. Дослідники, які займались сею темою, висували прикмети екзотизму також і в фігурі Чурила: доводили, що в ґрунті річі се також людина приїжджа, тільки прижилась уже в Києві (чи в Галичі)³. Але таких екзотичних прикмет

¹ В. Міллер здогадувався, що се ім'я було дане вже в тому візантійському творі, що послужив основою билини. Нагадують родові ім'я Девгенія — з роду Дуків. Вказують на те також, що вираз *Dux Stephanus*, Дука Степанович, міг бути навіяний іменами угорських та сербських королів Стефанів і под.

² Так толкує се слово словар Грінченка, I, 454.

³ Ак. Веселовський вказував на те, що батько Чурила Пленко носить прізвище «гостя Сароженина» (вар.: Сароженина) і вважав його приїжджим гостем з Сурожа (Сугдеї, теп. Судака, в Криму, визначної італійської середньовічної колонії), навіть саме ім'я Пленко толкував як зміну «Франка» (п частю заступає ф в слов'янських запозиченнях греко-романських мов). Він, таким чином, уважав Чурила Пленковича — себто «Кирила сина Франка» — «одним з греко-романських гостей — Сурожан, що, прибуваючи до Києва, дивують своїм більш грубим сусідів блиском своїх культурних

в ній, властиво, не можна вказати. Більше значення на томість мають вказівки, що се тип галицький, пізніше, разом з Дукою, перенесений до Києва. В першій версії Дука, мабуть, застав Чурила в Галичі і тут побив свій рекорд над ним. Виїмкова популярність сього імені і сього типу як лове-ласа, дівочого баламутника, якраз в галицьких і взагалі західноукраїнських піснях¹ потверджує гадку про галицьке походження сеї постаті. Се вершок галицької боярської розкоші, *pec plus ultra* багатства, сибаритизму і розпаношеної самоволі та деморалізації часів тутешньої олігархії, котру в таких яскравих барвах малює автор повісті про галицький мятеж XIII в. Дослідники, які пробували перенести історію Чурилових авантур на північ, до Новгороду (на тій підставі, що, мовляв, вони дають інакшу перспективу суспільних відносин, ніж билини чисто київського богатирського циклу, і могутне, багате новгородське боярство поруч назначеної фігури князя краще підходить до Чурилової історії), забувають, що се, власне, ті характеристичні риси, які відрізняли також життя галицьке від київського.

звичаїв і обстанови, або виступають і богатирами, як Суровець-Суздаець наших билин, або Франки старих румунських пісень, котрих д. Теодореску ототожнює з генуезькими колоністами Крима і Молдавії» (Южно-рус. в. 81).

В. Міллер на се відказав, що «гостем Сароженином» Пленко зветься тільки в одному записі, і прізвище Сароженина, мабуть, походить від ріки Сароги, на якій стоїть його двір. Підчеркуючи галицьке походження Чурила (Очеркы I с. 120, 111 с. 50—1), він всі епізоди його історії, крім приїзду Дуки, розглядає як продукт новгородської творчості (там же I с. 188 дд.). Але всі аргументи, висунені ним, не мають в собі нічого рішачого і тому були одкинені іншими дослідниками. Напр., що Чурилова дружина їде на конях латинських (пор. латинські шоломи «Слова о п. Ігоревім» у київських Ростиславичів!); що він підносить Володимирові дари шкірами північних звірів (се була цінна річ в Києві, так само, як в Галичі і в якім-небудь Сурожі, а не виключно прикмета новгородського побуту); що сніг випадає під Благовіщення і т. под. Річка Сарога, для котрої Міллер шукав чогось реального в Новгородській землі, не дала нічого більш вдовольняючого, як деякі інші малозвісні річки в глухих новгородських кутках, де не можна собі ніяк уявити двору такого блискучого магната, як Чурило. А вже зовсім нічого конкретного не міг навести Халанський на підпертя своєї гадки, що хоч походженням своїм тема про Чурила належить до «Юго-Западної Русі», билина в нинішньому вигляді походить з Московщини (Великор. билини, с. 208). Навпаки, нема в сім комплексі мотивів нічого такого, чого б, у первісній формі, не можна було б уважати продуктом галицького життя XII—XIII вв.

Завважу, що докази популярності сього імені і теми на Україні спеціально були зібрані В. Калашем в Етногр. Об. кн. III (1889) і дальших. Щодо етимології, то толкування Чурило-Кирило викликало свого часу ретронотрації Соболевського (передр. в Сборн. отд. рус. яз. т. 88), але воно здається прийнятим (Сперанський в останнім своїм курсі також приймає його). Пленко-Франко на томість не утримався. Халанський дав своє толкування Пленковича з «Шапленковича» (шап. — красень, джигун), котре деякі приймають.

Тому нема підстави, признаючи галицьке походження типу Чурила, розривати його історію, як то роблять деякі: дишати як місцеву тему тільки конкуренцію Чурила з Дукою, а інші епізоди вважати пізнішим, новгородським або московським витвором. Тема про Дуку набрала з часом самостійного значення через розроблення сього вдячного мотиву — казкового багатства і розкоші, і виступила з комплексу мотивів, зв'язаних з Чурилом сильніше, ніж могло бути в початковому галицькому архетипі. Проте ніщо не змушує розривати сього комплексу. Розуміється, довгі переказування сеї теми на півночі й її популярність (особливо історія Чурила і Катерини тішиться тут незвичайною симпатією, у жінок спеціально), притягли нові подробиці місцевого життя й спричинились до різних змін. Але той факт, що мотив Чурила-баламута, Дон-Жуана заховав таку незвичайну популярність в Зах. Україні, показує, що ся тема походить в своїй основі також звідси.

В цілості історія Чурила складається з таких частин: знайомість Володимира з Чурилом, служба Чурила у Володимира, його суперництво з Дукою, його роман з чужою жінкою і трагічне його закінчення. Перші два епізоди представлені доволі невеликим числом записів¹, тим часом останній, як я вже згадував, — маємо в яких тридцяти записах олонецького й біломорського району. Рибніков зачислив його до бабського репертуару, що особливо співають жінки.

В старому записі (КД) Володимир пирує з князями, боярами і богатырями, але серед пиру з'являється триста молодців, побитих, пораниених, булавами голови попробовані, поясами позав'язувані. Се княжі ловці, вони їздили в княжому займищі по ріці Черезі (вар.: Сорозі) і не здибали ні звіра, ні птиці, а надібали молодців за триста або й за п'ятсот, на конях латинських, в кафтанях шовкових і «однорядках» (свитках) скарлатних, в шапках золототерхих — вони то соболів, куніць, лисиць вилували, турів, оленів постріляли, а княжих ловців побили й поранили.

Володимир не хоче перервати забави, але прибуває нова, ще більша юрба таких самих побитих, се княжі рибалки. Їздили вони по ріках і озерах, нічого не зловили, тільки побачили знов-таки 300—500 молодців, які їх побили. Володимир таки не слухає, але приходить аж дві юрби, одна — сокольники, друга — кречетники, такі самі побиті. Вони оповідають, що на княжих «островах» вони не знайшли ні сокола, ні кречета, надібали тільки тисячу молодців, які вилували соколів і кречетів, а їх побили, себе ж називають дружиною Чурилиною.

На се слово Володимир схопився, питаючись, хто такий сей Чурило. Виступив тут старий Бермята, пояснюючи: «Я Чурила давно відаю, живе він не в Києві, а пониже малого Києвця, двір у нього на сім верст, навколо залізний тин», на кожнім стовпі до голови, по жемчужині; серед двору світлиші стоять гридні білодубові, криті сивим бобром, стеля чорними соболями т. д.

В олонецьких варіантах з скаргами приходять князю, вони скаржаться на Чурилиних людей і просять князя дати на них «справедний суд». Та під той час сі Чурилині люди наїхали на сам Київ, «їздючи дуріють, цибулю-часник весь повискубали, білу капусту повикопували, красних дівок до сорому привели, молодих молодниць побезчестили, старих жінок покалічили». Цілий Київ просить суда на них. Володимир відмовляється, що він не знає Чурила, ні де він живе. А князі і бояри се знають: його двір стоїть на Почай-ріці, коло хреста Леванидового, коло святих мощей Борисових!

Одержавши такі докладні відомості, Володимир з княгинею і з усім двором виїздить на вказане місце, і дійсно знаходять, як їм казали: двір на сім верст, навколо «булатний тин», шклярні ворота, підворотники — дорогий рибий зуб. На дворі теремів до семидесяти. В котрім теремі сам Чурило живе, в тім троє сіней кратчастих замкнених. З тих високих теремів виходить старий високий чоловік, в соболіній шубі під зеленим стаметом, з гудзиками чистого золота. Се старий Пленко Сорожанин, він просить Володимира до терема хліба кушати. Веде його через-троє сіней до золототерхого терему, зведеного (склепленого) по-небесному; на небі сонце — в теремі сонце, на небі місяць — в теремі місяць, на небі звізди — в теремі звізди, по небі звіздочка докотиться — по теремі звіздочки посиплються, «і всякі утіхи несказанні».

Під час гостини підїздить Чурило з дружиною. Ефект його появи переданий в кількох варіантах. Князь веселиться, аж раптом затривожується, побачивши якусь блискучу дружину, — він думає, що се під час його неприсутності в Києві прибуло якесь грізне посольство, або приїхав король сватати його племінницю. Але старий Пленко заспокоює, що то їде Чурилова дружина, сам він прибуде «в половині столу». В іншій варіанті князь, побачивши юрбу молодців на латинських конях одної краски, питає, чи то Чурило їде, але дістає відповідь, що то їдуть Чурилові кухарі. Потім їде друга юрба, про котру Володимир питає так само і дістає відповідь, що се Чурилові стоятники...

Нарешті з'являється Чурилова дружина, молодців більше тисячі. Серед тої сили хупав-молодець, волосся у нього — золота дуга, шия у нього, як білий сніг, очі — мов у ясного сокола, брови — мов у чорного соболя. Перед ним несуть «подсолнечник», щоб не запекло сонце його білого лица. Їде і їдучи «тішиться», виробляє різні чуда лицарської зручності — з коня на коня перескакує, з сідла на сідло перелітає, з третього на четверте, вгору списа підкидає, з руки в руку перехоплює (вар. на спис спирається, на шостого коня на бігу перескакує). Наперед його прибіг скорохід; побанивши, що двір зайнятий (Володимировим поїздом), він справляє Чурилу поїзд на другий двір. Батько попереджає сина про приїзд князя. Чурило бере золоті ключі, їде до глибоких сховків, виносить золоті гроші, білохрещату «камку» (паволоку), чорних соболів і «печерських» лисиць — покладає все се перед князем. Володимир, розохочений тим усім, заявляє, що скільки б не було на Чурила жалів, він таки на нього суду не дасть і запрошує до себе в службу: «Не годиться тобі в Києві жити, князеві служити». Чурило приймає сі запрошення.

Як бачимо, різні варіанти биліни прикладають сюди більше-менше ті ж мотиви звеличення розкоші, пихи і сибаритизму Чурила, котрі вживаються, в ще вищій степенуванні, в биліні про Дуку, для характеристики Чурилиного переможця на сьому полі. Обидві черпають, очевидно, з спільного джерела чи епічного запасу паралельно і прив'язують сі деталі механічно то до одної, то до другої постаті.

Пригадую «Летське поле» — вище.

¹ КД. 65. (К. IV, с. 78), Р. 168 і 170, Г. 223, 229, 251.

Але в ґрунті речі се багатство боярського двору і його скарбу, перед котрим бліднуть засоби і ресурси княжі: велика дружина і незчисленні засоби, з котрими боярин може собі іґнорувати всякі скарги і невдоволення княжі, — се зовсім в стилі галицької олігархії і боярської самоволі, котра, дійсно, саме так повинна була відбиватися в сучасній поезії, судячи хоч би по характеристиках «нечестивих галичан» у галицькому літописі.

Переходимо від сеї «політичної» частини до частини романічної.

Спочатку служить Чурило у князя в стольниках¹. Ходить та ставить дубові столи, сам жовтими кучерями поворуше — жовті кучері розсипаються, наче жемчуг розкочується. Молода княгиня Володимирова, задивившись на красу Чурилово, втяла собі руку праву білу. Сама промовила такі слова: «Не дивуйтеся, жони панські («господарські»): замішавсь у мене розум в голові, затьмилися очі ясні, дивлячись на красу Чурилинну, на його кучері жовті, на його перстені жозлотисті². І сказала потім князеві: «Світ-господарю, Володимир князю молодому Чурилові Пленковичу не на сій службі бути, а бути йому в постельниках». Володимир докорив їй за таку безсоромну пропозицію і, побоюючись небезпечних наслідків, перевів Чурилу на іншу службу: ходити по городу по Києву, закликаючи гостей на почесний пир. Але тут виходить ще більша соблазн. Встає Чурило раненечко, вмивається Щепленкович білесенько, убирає чобітки — зелен сап'ян, п'яти гладкі, носці рівні, круг п'яти хоч яйцем обкоти, під п'ятою горобець проскочи. Іде вулицями-перевулками, жовтими кучерями потруше, жовті кучері розсипаються, наче жемчуг розкочується. Задивились на Чурилу всі люди тоді. Де дівчата глядять — паркани тріщать; де молодіці глядять — лиш віконниці дзвенять, де старі глядять — мантії (монаші одежі) на собі деруть³. І знов княгиня не витримує, починає просити Володимира, щоб призначити Чурилу в постельники. Бачить Володимир, що біда прийшла, каже Чурилові таке слово: «Премолодий Чурило Пленкович, більше мені тебе в домі не треба! Хоч у Києві живи, хоч додому йди! З тим Чурило й вернувся⁴.

Тут логічне місце історії Чурилового закладу з Дукою, в котрім він програв свою голову і був випрошений від смерті

¹ Р. 179—Г. 233, К. IV. 86. В Р. 168 Чурило служить в «кuryтниках», а потім в «постельниках». Порівняти службу Добрині вище.

² До сього епізоду Веселовський вказав паралель в Корані, в історії прекрасного Йосифа і Зулейки, жінки Пантефрія, що запросила до себе місцевих пань, які висміювали її заохання в Йосифа; і вони порізали собі руки, коли вона їм його показала. Те ж саме — в жидівських переказах. Келтуяла і тут добачив доказ новгородського походження билини, бо, мовляв, там були особливо поширені юдаїстичні апокрифи. А пішла ж ся юдаїстична течія до Новгороду таки з України!

³ Не спиняюся на грубуватих і цинічних виразах в варіантах сього мотиву, що мають, як справедливо завважено, ясний слід скоморошного любування в грубих масностах.

⁴ Згаданий варіант Р. 168 переводить Чурилу і через обов'язки постельника — Володимир сповняє бажання княгині, щоб Чурило стелив перини пухові, клав зголовищу високу, сидів при зголовищі та грав у гуслі. Чурило сидить при постелі, грає на гуслях, спотішає князя Володимира, «а княгиню» Апраксію ще й більше» (вар.: а княгиня Чурилу при душі держала). Через те Володимир переводить Чурилу в «позовщики».

всіма бабами й млодицями, чи всім Києвом. Але образ багатства Дуки так виріс, що вирвав сей епізод з цілості і перетворився в самостійний твір, а натомість трагічний фінал Чурилу зв'язався, в деяких варіантах, безпосередньо з його позовничою службою:

Іде Чурило в суконний ряд до старого Бермяти — кликати його на княжий пир, а той посилає до своєї палати білокам'яної, покликати його жінку Катерину¹. Іде Чурило туди, а прекрасна Катерина з вікна виглядає, кличе в гостину: «У мене столи поставлені — не розібрані, пиття поставлені — не випиті, наїдки приладжені — не поїдені, все ждала я Чурилу Пленковича». «Тут Чурило забарився — ждав його Володимир, аж по якимсь часі Чурило прийшов».

«Другого дня ранесенько задзвонили до заутрені, пішли князі та бояри до заутрені. Випала в той день пороха снігу білого. Знайшли вони свіжий слід і дивуються: чи то заяць скакав, чи білий горностає? А інші посміхаються: «Видко, не заяць скакав, ані білий горностає, ішов Чурило Пленкович до старого Бермяти, до його молоді жінки Катерини прекрасної».

Ряд варіантів спеціально розробляють сю трагічну гостину. Старий Бермята в церкві. Катерина гостить Чурилу, потім запрошує його грати в шахи. Нарешті признається, що краса Чурилу не дає їй змоги грати. Веде його до своєї «ложі», кладе з собою на ліжку. Але се підглядає дівчина чорна-челядонька, вона грозиться донести старому Бермяті. Чурило робить їй дарунки, обіцяє гроші, але Катерина жалує тих дарунків і грошей, каже віддати краще їй. (Сі подобиці в багатьох варіантах повипадали). Тоді «чорна дівчина» біжить до церкви й викликає старого Бермяту. Довго той добивається до свого дому. Аж коли застукав він «з усієї могуті богатирської», так що всі тереми захиталися, всі верхи поламалися, вибігає Катерина півгола. Чоловік розпитує її, чому вона не вбрана. Далі помічає різні речі Чурилині, допитується за них. Катерина викручується доволі зручно, так що в деяких варіантах Бермята готов стратити віру доносіві. Але кінець кінцем знаходить схованого Чурилу, і в більшості варіантів історія кінчиться криваво: Бермята вбиває Чурилу або і Чурилу, і Катерину, навіть дівчину, щоб не доносила, а в деяких — і самого себе. Але в кількох вар. Бермята бере дівчину-доносицю за жінку.

¹ Михайло Потік (з Потуки). Процитована вже вище коломийка про «скулооку» дівчину, що має «одне око до Джу-

¹ Р. 168, К. IV с. 85. Такий перехід в сих двох варіантах, котрі я збираю разом, тим часом, як ті тексти, що спеціально займаються сям епізодом, звичайно починаються просто від того, що Чурило якимось не застає Бермяти дома; або — Бермятина жінка його закликає.

Одинцем стоїть Г. 242; з гарною подробицею: Чурило звертає на себе увагу Катерини, загравши проти Бермятиного дому на гуслях: «першу дошку грає про Київ город, другу дошку грає про свою поїздочку, третю дошку грає про Бермятин дім».

рила, друге до Потока»¹, послужила, очевидно, першим мотивом на те, щоб включити Михайла Потока, або Потика, Потюка², до галицько-волинського кругу, поруч Чурила. В сій фразі коломийки бачать доказ, що ся тема була колись звідна в Галичині. А що на великорусько-українським пограниччі вона невідома, а тільки на півночі, в олонецько-біломорсько-сибірському районі, аргументує В. Міллер, то не можна думати, щоб знайомість з нею зайшла на Україну з Великоруси, тільки навпаки. Зв'язок же сеї теми з болгарською релігійною повістю про св. Михайла з Потуки, прославленого на поч. XIII в., за царя Кало-Івана (вказаний ак. Веселовським і більш-менш однодушно прийнятий пізнішими дослідниками), дає підставу думати, що приблизно в тому часі, в початках XIII в., ся болгарська повість про святого змєборця, замандрувавши на Україну, послужила скелетом, на котрім стали осідати різні суголосні казково-героїчні мотиви³.

В тому часі, дійсно, ареною таких зв'язків і трансформвань болгарської теми могла скорше послужити Західна Україна, ніж Подніпров'я.

Коли ж додати ще до сього деякі подробиці, піднесені В. Міллером; що жінку свою Поток добуває з землі Подесьської, а його вороги ввозять її в землю Волинську, то се все в сумі дає певне обґрунтування причисленню сеї теми до галицько-волинської групи⁴.

¹ Kolberg II.

² Сю цікаву форму: «Потук Михайло Ивановичъ» маємо в КД, але тільки в заголовку, в тексті — «Поток».

³ Годиться завважити, що півтора століття пізніше, в другій пол. XIV в., первісне коротке життє сього Михайла було перероблене в похвальне слово звисним болгарським письменником патріархом Єфимом і могло тим чином попасти в течію середньоболгарських творів, поширюваних у нас за часів митр. Кипріяна і Цамвлака. Але в сїм часі такий книжний твір ледве чи міг дати притоку до перероблення в героїчну повість — хіба міг підіграти інтерес до сеї теми.

⁴ Література сеї билини відкрилась згаданю вище студією Веселовського в серії «Разысканій въ области духовнаго стиха», IX: Праведный Михайль изъ Потуки (1883); яка зробила сильне враження вказаним тут яскравим фактом переходу релігійної легенди в билину (очевидно через затрачену стадію духовного стиха). Паралелі до казкових мотивів, прицеплених до сеї теми, вказав Махаль (1894). Щодо її еволюції докинув кілька цінних заміток В. Міллер в цитованій уже статті «Отголоски галицько-волинських сказаній» (1896). Нарешті, Б. Ярхо в інтересній, хоч і занадто схематичній і короткій студії (Епические элементы приуроченные къ имени «Михаила Потюка», Этногр. Об. т. 86, 1911), використовуючи нові біломорські та печорські варіанти, поспробував вилучити різні навірстування сього циклу, детальніший розслід деяких мотивів був ним заповіджений на пізніше, але не знаю, чи ті заповіджені студії його вийшли потім.

Билина, одначє, дуже складна, вона виявила «колосальну силу протягання», як висловивсь, трохи гіперболічно, новіший її дослідник, зібрала навколо себе цілу купу героїчних, казкових і легендових мотивів дуже різнорідного походження, так що маємо перед собою властиво цікавий цикл, подібний до тих, які зібрались навколо Іллі або Добрині, лише трохи більш суцільний. Не входячи дуже в деталі сього дуже складного навірстування, можемо помітити в нїм дві головні частини. Перша стоїть в ближчїм зв'язку з болгарським переворотом, який, властиво, ставив її в кругу тих переходових мотивів від релігійної легенди про змєборців до героїчної поеми, з котрими ми вже мали діло (Добриня) і ще матимемо (св. Федір і св. Юрій). Друга, очевидно прилучена пізніше, переводить тему в круг мотивів про невірну жінку, з котрою матимемо діло в дальшому розділі (билина про Івана Годиновича).

Заспів має два варіанти. В одному, котрий маємо в старому записі XVII в., згаданю вище, і в кількох сучасних текстах¹, Володимир дає поручення своїм богатирам: Іллі, Альоші або Добрині й Потокові поїхати в різні краї, виправити з них дані, і Потокові випадає їхати в землю Задонську (вар. Подольську). Виправивши там дані, він пускається на лови і, надбавши білу лебідь, хоче її застрелити, аж та промовляє до нього, що вона, властиво, не лебідь, а королівна-Подольянка², і охотиться з ним одружитись.

В другому варіанті се Володимирове поручення приходить в іншій формі в дальшому розвої оповідання; на лови ж на Почай-ріку виїздить Поток або з власної волі, для забави³, або посилає його Володимир над синє море, на темні тихі заводи, постріляти гусей-лебедів до столу його княжого⁴. Далі сходить воно на одно з попереднім — лебідь вилітає на берег і обертається красною дівцею, Поток бере її за жінку: везе її до Києва і вихрещує в віру християнську. В старому записі Володимир хотів був випросити дівчину собі, але Поток не згодивсь, а звінчався сам — звінчав їх епічний владика чернігівський.

Все добре — тільки Поток з жінкою при тїм, з мотивів ближче не в'яснених, укладають між собою заповідь велику, з котрої потім виходить біда: хто з них піде перший в сиру землю, другому за ним іти в сиру землю ж (в могилу) на три місяці. Даремно Володимир остерегає Потока від так небезпечної умови, Поток стоїть на своїм. «Видко (треба) зробити заповідь велику, з Марією Лебідь-білою, бо вона мені прилюбилася». Отже, се з боку Потока — акт великої любові до жінки; билина не заглиблюється в сю психологію, а старий запис тільки потім принагідно про неї згадує — через те поведення Потока супроти його жінки набирає особливого самовідречення (на жаль, запис сильно дефективний і не має кінця, так що розвій оповідання приходить ся місцями тільки відгадувати).

Оженившись, Михайло зостається таким же завзятим ловцем, він виїздить на лови на два, три, п'ять місяців з дому. В його неприсутності

¹ Р. 113—П. 6, також Р. 166—Г. 52, Р. 196, М. 8.

² Вар. Г. 166: Марія Подольянка, донька Лиходія, царя Подільського. В старому записі при хрещенні вона дістає ім'я: Лебідь-біла Авдотія Лиходівна.

³ Р. 11—Г. 82.

⁴ К.—Кир. IV. 52.

приїхав раз до Києва купець заморський з Золотої орди і, коли Михайлова жінка прийшла між іншими подивитись на товари, впала в око купця її краса, і він скоренько продав свої товари, поїхав додому і розповів своєму цареві Кошіїві, і що найкраща жінка, яку довелося йому бачити, живе в Києві, у богатиря Михайла Потока. Цар Кошій збирається походом на Київ і жадає видачі Потокової жінки. Кияни ладяться її видати¹, але наспіває Пётюк, і Кошій відступає. Поток довідується від жінки, що діялось, і сильно висловлюється на адресу киян («Собаки-мужики кияни, що викручуються чужими жінками, нехай би своїми жінками і доньками платили! А я за свою жінку потраплю постояти і з поганими в чистім полі побитись!»). Він вибиває все Кошіїве військо, вертається до Києва й живе з жінкою. Але два роки потім поїхав знов на лави на три місяці, а цар Кошій прийшов ще з більшою силою і зажадав видачі його жінки. «Горожани і мужики-кияни» радять Володимирові її віддати, щоб позбутись клопоту: поки в Києві не було Потокової жінки, доти Кошій не наступав. Вони радять і не-знають, що Поток тим часом уже третій день б'ється з Кошіївим військом і його знищив. Кошій утік знов, а Поток спішить до Києва: скаче через стіну, приходять додому, але ніхто його не стрічає: виходять слуги дворові, кажуть вісті недобрі, що його жінка переставилась. І тут Михайло, цілуєчи померлу жінку, каже, що він сповнить своє слово: хто зостанеться, тому живому в могилу йти.

Так в старому записі. Сучасні тексти оповідають се слабше. Приїздить посол від царя Бухар-заморського, вимагає дані від Володимира; той посилає Потока полагоджувати сю справу. Поток не відмовляється — іде до царя-Бухара й пропонує йому грати в шахи; виграє у нього його претензії на київську дань і його власне царство, аж надлітає серед сеї приємної забави хрестовий брат Потока — Добриня і сповіщає його, що тої ночі вмерла його жінка Марія Лебідь-біла. Поток, почувши те, перевернув шахи і двері, лишив хрестових братів своїх — Добриню й Ілля правити з царя-Бухара вигране, а сам летить до Києва. За службу свою у Володимира нічого не хоче більш, як права пиячити безденежно; пиячить з горя сильно, але кінець кінцем — нічого робити — велить зробити собі домовину, бере туди запасу на три місяці, свіч і ладану, три пруті з різних металів і великі кліщі, й іде з тим усім в сиру землю.

Стоїть в могилі з добрим конем, «для страху» добуває огня, світить свічку воску ярого. Ввечері приходять змія з двома зміятами: проїла каміний гробовець і пустила туди своїх зміят, почали вони ссати груди Потоковій жінці (вар. КД: Першої ж півночі позбирались усі гади зміїні, а потім приходять великий змія, пече й палить полум'ям огненным). Або: на третій день приходять змія з 12 хоботами: пролизала колоду дубову (вар. домовину залізну). Хочє змія з'їсти Марію і Потока самого, але Поток вхопив її кліщами залізними, почав бити своїми прутами (вар. почав рвати зміят надвое), і змія стала проситись: обіцяла принести йому живої води, оживити його жінку. Як змія принесла живу воду, Поток поперед на пробу подер і окропив зміят; коли вони ожили, тоді Поток окропив жінку, за першим разом вона здригнулася, за другим — заворушилася, за третім — «спроглаголила»: «Фу-фу довго я проспала!» Відповів їй Поток: «Якби не я, віднині довіку проспала б». І тут скричав (або засвістав) він своїм голосом богатирським, так що терени захиталися, і всі в горіді пострашилися. Відкопали Потока з жінкою з могили, і пішов він знову пиячити. (Вар. КД: Поток відрубав голову змієві, мастить жінку його головою, з того вона оживає, а Поток тоді з могили дзвонить в дзвін соборний шнуром, що був прив'язаний до дзвону і впущений йому до могили). В біломорських варіантах Маркова зовсім інакше: се жінка напускає на Потока змію або сама перекидається змією, і Поток її вбиває та каже себе витягнути з могили. Зараз ми повернемо до цього варіанту.

¹ Інтересна аналогія з темою Михайлика.

Отся перша половина поеми, по відкиненні скоморошних додатків, являється обробленням звісної мандрівної теми про оживлення померлого за поміччю зілля чи іншого чудесного засобу, принесеного змієм¹. Боротьба зі змієм, що при тому відбувається, се та тонечка волосиночка, яка зв'язує билинну тему з легендою про праведного Михайла з Потоки: якби не подібність імені, в голову б не прийшло комусь підозрівати між сими двома творами якийсь зв'язок; тотожність же імен робить його, можна сказати, — безсумнівним.

Болгарська легенда оповідає, що сей Михайло Болгарин з міста Потоки був в римському (візантійському війську) за царя Михайла (в IX в.). На чолі свого відділу здобув славу перемоги над агарянами й ефіоплянами і, вертаючись з війни до свого рідного міста, спинивсь над берегом одного озера, щоб припочити й поїсти. Слуга його, пішовши на дим, щоб зварити їсти, побачив над берегом дівчину, привезену туди для змія, що виходив з озера і поїдав людей і худобу. Михайло озброївся і пішов на озеро. Коли з озера з свистом піднявся трьохголовий змія, високо на 20 сажнів, Михайло, помолившись перед тим, стяг йому ті три голови, але змія встиг ударити його в лице і в руку так сильно, що він зомлів, аж потім очуняв. Сусіднє місто, довідавшись, вишло з свічами й кадилами, щоб ушанувати свого збавителя. Святий же Михайло, повернувши додому, скоро вмер, але гроб його прославився многими чудами і, коли цар Кало-Іван здобув Потоку, тіло св. Михайла з великою честью було перенесене до Тирнова².

Ся легенда, скільки досі звісно, не лишила сліду в болгарському фольклорі, але, очевидно, перейшла на Україну, і мотив визволення хоробрим воїном дівчини від змія перетворився в казково-богатирську повість, котрої сильно змінену версію маємо в сій билині.

Далі, як я вже вказав, билина переходить на мотив невірної жінки. В теперішньому вигляді се не має умотивування; новіший дослідник билини припускає, що мотив злої жінки був вихідним цілої билини: жінка Потока була в першому замислі зла чарівниця-зім'я, як Добриніна Марина (мотив: зла жінка-зім'я). Вона приймала образ змія, і з нею як з змією боровся Поток, так, як се бачимо в біломорських текстах, образи ж зміїв, що приходять до її могили ззовні — се пізніші варіації, але в теперішньому стані поеми сей провідний мотив в першій часті її ніде не зазначений: ослаб, нібито й випав, і тому друга половина, що розповідає злодіяння Потокової Лебеді над чоловіком, являється нічим не умотивованою і внутрішньо не зв'язаною з першою.

Рябінцін, співаючи сю билину Рибнікову, пригадав ще не-безінтересні подробиці (потім ним забуті), що можуть

¹ Див. т. I, паралелі у Михайла.

² Текст легенди вперше був опублікований арх. Філаретом, 1859; але звернув на нього увагу Веселовський, видавши ще другий текст з рукопису і вказавши на зв'язок цього мотиву з билиною.

помогти уставити зв'язок між сими різними частинами поеми. Після оженення з Марією-Лебіддю Поток в одній з своїх експедицій відбив від розбійника дівчину і привіз до Києва «под правою пазушкою». Побачивши се, Марія-Лебідь стала підозрівати чоловіка в невірності і після того захорувала і вмерла, а в могилі обернулася змією, Поток своїми прутами змусив її взяти свій попередній образ і дати заповідь велику «не робити більше ніяких пакостей». Але вона втекла від нього назад з литовським царевичем. Все се виложено дуже схематично. Рябінін слабо пам'ятав і покорочував свою билину, але мотив зазвисті, пригаданий ним, дуже цінний і освітлює затрачений логічний зв'язок поеми.

В інших варіантах Марія-Лебідь в несприятливості Потока викликає «короля политовського», щоб приїхав і забрав її від Потока; або ще раз наступає Кошій чи інший невірний цар і забирає Потокову жінку. Потокові дають про се знати, і він женеться за невірним царем — доганяє його з жінкою в полі, коли вони спочивають у шатрі. В деяких варіантах для незнання перебирається він в жіночу одягу, але жінка однаково пізнає його відразу. Вона вибігає йому назустріч, удає радість, що Поток може її відібрати назад, і частує його вином з сонним зіллям. Поток, будиши непероздержливим («спадливим») на вино, випиває його душом і зараз же засипає, а жінка стала будити Кошія, щоб той убив Потока. Але Кошій не хоче вбивати¹ він пам'ятає, що Поток двічі наїздив його сонного в шатрі і не вбивав¹. Тоді жінка перекинула Потока через плече, приговорюючи, щоб стати йому білим камінцем і стояти так три роки, а потім пройти в землю довіку. Поток лишився в полі каменем, а жінка його поїхала з своїм царем чи королем.

Тим часом хрестові брати Потокові, Ілля та Добриня, стужились за ним і, перебравшись за каліків, пустились шукати його. Вони прийшли до того білого камінця, коли підходить до того ж місця іншою дорогою старий сивий каліка, вітає їх і пристає до них в товариші. Разом ідуть вони до короля политовського, стали під окном і скричали сильним голосом «по-калічому». Потокова жінка зараз їх пізнала, прийняла, нагодувала, напоїла і обдарувала, плакала перед ними по Потоку і, як вони стали питати, чи не знає, де він, відповіла, що тяжко за ним плаче, а не знає. Так з нічим пішли вони назад, але, як прийшли назад до білого камінця, старий каліка запропонував розділити одержані дари і розійтися своїми дорогами. Ілля й Добриня кажуть йому ділити і дивуються, що він ділить на чотири часті. Старий каже, що четверта частина буде тому, хто піднесе той білий камінець. Підіймав Добриня — підніс до пояса, а сам по коліна в землю вгруз. Ілля підніс до грудей, а сам по стегна в землі. Тоді старий підніс, перекинув через плече і приговорив, щоб той камінець надвоє розбився, а Михайло Поток з нього вийшов. Тут справді вийшов з камінця Михайло Поток: «Фу-фу, як я довго спав», — каже. «Якби не я, ти б довіку тут спав», — каже старий. Поток розповів братам, як зачарувала його Марія Подолянка. Тоді старий каліка велів Михайлові поставити в Києві дві церкви соборні: одну Спасителя, а другу Богородиці і святому Миколі: одну св. Миколі, а другу — своєму патрону Михайлу-архангелу). Виявляється, що се св. Миколай, присланий Богородицею. «Упросила мене матінка пресвята Богородиця зійти задля вас на сиру землю, визволити від смерті напрасної, чарівної («волшебної»).

¹ Тут уривається старий запис.

² Буквальна паралель до казок американських індіан (див. Примітивні оповідання К. Грушевської с. 121, 129, 130).

Богатирі по сім хочуть вертати до Києва, але Поток не годиться закинути справу свою з королем политовським і, не вважаючи на остороги побратимів, відсилав з ними до Києва дарунки, а сам перебирається за каліку і йде до двору королівського. Знов пізнає його жінка, стрічає, вимовляючись, що вона поступала по неволі, й частує вином. Поток випиває й засипляє, а жінка волочить його сонного до сіней й прибиває на стіну. Прибила йому руки й ноги, а серце хотіла пробити особливим цвяхом, — пішла до ковала, щоб скував їх довгий цвях. (Годиться піднести, що маємо тут знов епізод з кругу християнської легенди, запозиченої з духовного стиха: історія п'яти цвяхів, довгих і коротших, та їх виготовлення належить до Христової муки¹. Рятує Потока в присутності жінки Настасія-королівна политовська: побачивши, що жінка робить з Михайлом, вона пожалувала його, витягнула з нього цвяхи, а на його місце прибила мертвого мерзлого татарина (вар.: наперед умовилася з Потоком, що візьме її за жінку, тоді визволила). Жінка Потокова, повернувшись, не розглядаючи, пробіла великим цвяхом татарина та й похваллася, що звела зі світу свого «ненависничка». Настасія ж вилічила Потока з ран, випросила у батька коня, віби для себе, щоб поїхати в чисте поле «полякувати» — «простудити лице своє жіноче». Вийшов Поток у поле, перебраний за жінку, вернувся з поля богатирем. Тут його жінка знов вибігає з чаркою вина з сонним зіллям, але Настасія з вікна закричала йому, щоб не пив, бо зітне йому жінка голову його ж шаблею гострою (вар.: кричить йому, щоб він подивився собі на руки — пригадав свої рани). Тоді Поток стримався, вилив вино на землю, а жінці стяв голову. Хотів знищити королівство Политовське, але Настасія випросила: Поїхав з нею до Києва, привів її в віру хрещену, прийняв з нею по золотому вінцю (звінчався) й поставив церкви, як йому наказав св. Микола².

Через такі нагромадження мотивів билина про Потока розростається до незвичайних розмірів — належить до найбільших. У виконанні Калініна ся билина має 970 стихів, так що з нею рівняється тільки Добриня в його ж передачі (три поеми про Добриню, співані ним разом, дали 1093 стихи). З погляду конструкції билина про Потока, однак, більш суцільна, більш циклізована, ніж билина про Добриню і Іллю, і як взірць такої циклізації має визначний інтерес — варта якпильнішої уваги і досліду.

Дунай. Історія Дуная приписується до галицько-волинської групи передусім з огляду на ім'я героя. Про воеводу Дуная як одного з визначніших людей Волинського князівства за Володимира Васильковича в 1280-х рр. оповідає нам його прибічний літописець. В 1282 р. Дунай іде в числі воевод на чолі війська, яке Володимир Василькович посилав подільському князеві Конрадові в його боротьбі з братом Земовітом. Кілька літ пізніше, коли люблинці закликали Конрада, щоб він виступив претендентом на Краківський стіл і Конрад просив Володимира підтримати його кандидатуру, він висловив бажання, щоб з ним поїхав

¹ Для самого роз'яття Потока Ярхо вказує паралель в германському епосі, в Нібелунгах, де Брунгільда вішає нелюбого чоловіка Гюнтера на стіну на цілу ніч — с. 70.

² Г. 6, 39, 40, 150, 158.

Дунай, «аби була честь йому», Конрадові, у поляків¹. І так маємо визначного воеводу, так би сказати, богатиря Володимирова, який виступає в польських справах і тішиться очевидною популярністю і повагою в Польщі. Дуже се відповідає билинному Дунаєві, що служить теж Володимирові, хоч не сьому, а старшому, великому: тим легше міг він попасти до київського циклу, так як в французькому епосі особи і події всіх Каролів кінець кінцем збіглись в одному «Шарлемані», Карлі-великім. Билинний Дунай характеризується теж як людина особливо обізнана з людським двором; він жив у Ляховинській землі у ляховинського короля 12 літ — три роки був в конюхах, три роки при воротах стояв приворотником, три роки стояв придверником, три роки при столі стояв (епічне загальне місце, що характеризує довгу двірську службу²), — тому він знає всю королівську родину (вар.: три роки конюхував, три столничав, три роки ключничав: король той молодця любив-жалував, королика ластила-приголублювала, а Настася-королевична при душі держить). Правда, в різних варіантах замість ляховинського короля виступають інші епічні фігури (особливо король литовський); але той факт, що в кількох записах з різних околиць виступає все-таки «ляховинський» двір, без сумніву, має своє значення. Коли ще додати до сього, що на Україні ім'я Дуная належить до небагатьох відомих богатирських імен (вище) та ще деякі менш важні подробиці (напр.: що Дунай висилається, правда що в деяких варіантах тільки на оглядини двору Дуки), то от будемо мати ті вказівки, які дають деяку підставу зв'язувати зв'язок теми про Дуная спеціально з західною Україною.

Але вона дійшла до нас в доволі бідних фрагментах. Правдоподібно, те, що становило властивий, спеціальний зміст історії Дуная, розгубилось і поприставало до інших героїв, і навпаки — деякі загальні ситуації зв'язалися більш-менш випадково з іменем Дуная. В результаті, не маючи старших записів, доволі тяжко судити про те, що становило зміст первісної поеми про нього.

Поминаючи різні комбінації, в котрих Дунай виступає доволі випадково, маємо, властиво, три епізоди, де він впроваджується постійно як їх герой:

1. Сватання доньки ляховинського короля для князя Володимира. В такій формі, як ми маємо тепер сей епізод, Дунай грає другорядну роль поруч Добрині, і ми тому оглянули сей епізод в ряді мотивів, зв'язаних з Добринею: правдоподібно, мотив Добриніного сватовства, старший і популярніший, покрит собою аналогічну історію Дунаєвого сватання. Який був зміст його сватання, се ми тепер не в стані вгадати. З деякою правдоподібністю

можемо вважати фрагментом старої поеми сей початок, де Дунай рекомендує себе як людину добре знану в «ляховських» дворі та вихваляє тамошню королівну: зростом вона не мала, розумом на статі (вар.: грамоті дівця научена), лицем біла, як зимовий сніг, очі у неї, як у сокола, брови у неї, як у соболя, ходить — наче лебедця, оком гляне — наче ясний день, буде вона тобі «супротивниця» (супроти тебе — під пару). (Вар.: біле лице, наче білий сніг, ягодиці (шоки), наче маковий цвіт, ходю, як ланя біла пільна золоторога²).

При подібній знайомості з ляховинським двором, котрим Дунай характеризується, і взагалі делікатним, виученим поведенні, котре теж підчеркує билина, — се сватання ми сподівались би бачити без тих насильницьких подробиць, в котрих воно тепер виступає: можливо, що взято їх з історії Добриніних сватань. Завважу, що епітет «тихого», прив'язаний до Дуная в билині, очевидно, по асоціації з рікою Дунаєм (що має сей традиційний епітет «тихого»), мабуть-таки старого походження (можливо, зв'язуваний з воеводою Дунаєм ще за його життя), так що він відразу міг би наложити певний вплив на поетичне втілення історії його сватання. Але можливо, що власне тут уже була заложена ідея контрастів «Тихого Дуная», що, розходившись, показує себе нестримним в своїм пориві, в своїй ярості. Тому з сього епітету я не важусь витягти яких-небудь вказівок для реконструкції первісного типу Дуная в усіх зв'язаних з ним епізодах.

Другий епізод — се стріча Дуная в полі з поленицею і оженення з нею після поединку. З огляду на дальшу метаморфозу ми мусили б сподіватись, що ся полениця, що потім стала річкою, носила ім'я ріки відразу; але вона звичайно носить ім'я Настасії, як друга донька ляховинського короля, сестра королівни, висватаної за Володимира. Коли Дунай поборов її в поединку, вона дає йому себе пізнати, як знайома йому з ляховинського двору. Правдоподібно, і тут маємо скомбінування двох тем: про Дуная-воеводу і Дуная-ріку, котра особливо ясно виступає в третім і найбільш характеристичнім епізоді билини, котрому вона головні завдячує свою популярність.

На пирі у Володимира Дунай, вже оженений, напивсь і став похвалитись всіма своїми талантами і між іншим — який то він великий стрілець. На се не стерпіла його жінка-полениця, що стріляла краще від нього, і докорила йому, що він непотрібно хвалиться, або похвалилась, що стріляє краще нього. (Є багато варіантів сього мотиву — і в деяких розхвалюється сама полениця й провокує чоловіка³, але звичайно початок інциденту іде від нього.) Дунай закликає жінку зараз же стати до проби. Треба стрілити

¹ К. III, 54.

² Г. 81. ТМ. 32.

³ Григор'єв III ч. 41, 80. На Мезені Григор'єву довелось записати сім варіантів сеї билини, досить відмінних, власне, через її велику популярність.

¹ Пат. с. 585—5, 598—9.

² Пор. вище.

так, щоб стріла пройшла по вістрю ножа й трапила в срібний перстень, положений на голові. Тричі стріляє Дунаєва жінка і трапляє. Тепер приходить черга Дуная: його жінка буде мати перстень на голові, а він стрілятиме. Але вона знає, що він не трапить до перстня, він застрелить її, а вона вагітна. Вона молиться й проситься — нехай він покарає її за «жіночу глупоту», за ту нестриману замітку, нехай закопає її по пояс у землю й б'є її, але не губить разом двох невинних голів: «У мене в череві дитина, нами спільно з тобою посяна: по локоть ручки в золоті, по коліна ніжки в сріблі, по косочках її густі зірки, на кожній волосиночці по округлій перлиночці, позад його світлий місяць, з очей його блище красне сонце» (епічний вираз краси, з котрим ми стрінемося далі). Просить принаймні відложити сей розстріл — дати їй час уродити дитину. Але Дунай не слухає її, «його серце розгорілось». Стрелив раз — не дострілив, другий раз — перестрелив, третім разом трапив жінці в серце і вбив відразу. Тоді розірвав жінці утробу і дійсно побачив таку гарну дитину, як вона казала². Взяв Дунаєва великий жаль, кинувся він на свій спис (або на ніж, на шаблю), приговорюючи, що де впала лебідь біла, нехай там упаде і ясен сокіл, або як потекла одна річка (крові, очевидно) з його жінки, нехай потече і з нього. І так з Дуная потекла Дунай-ріка, а з його жінки друга, котра зветься різними, припадковими іменнями, як «Чорна ріка» або «Настасія-ріка», часом ніяк не зветься, бо взагалі сей фінал — початок двох рік з крові Дуная й його жінки здебільше виступає в формі ослабленій і невиразній.

Ясний слід сього мотиву метаморфози виступає в окремій билині, записаній в олонецькій районі³, яка в початку своїм являється досить побаламученим відгомоном конфлікту Дуная з жінкою, краще представленого в інших билинах:

На княжому пиру Ніпра-королівна напідпитку розбалакалась, розхвалилась своїм стрілецтвом, похвалила всіх, тільки забула свого чоловіка любленого Тихого Дона Івановича. Той викликав її на пробу на поле і застрелив, наговоривши стрілу, щоб вона трапила їй в груди (сей мотив наговорю стрічається і в деяких записах Дуная). Ніпра проситься, як в переповідженнях вище варіантах про Дуная; але він убиває її, убиває себе — «і від тої їх крові християнської безневинної потекла тут Ніпра-ріка вглибину на двадцять сажнів, а ширину на сорок сажнів. Так от Донові славу поють і тій Ніпрі королевичні, а життя їх тут скінчилося».

В. Міллер свого часу висловив здогад, що оповідання про походження ріки перейшло на Дунай і Настасію від Дону і Ніпри і до імені богатиря прив'язалось потім через тотожність його з іменем ріки, сама ж билина про Дуная раніше, мабуть, кінчалась його женячкою з добутою дівчиною одночасно з женячкою князя з Опраскою. Він вказував, що епітет «Тихий» зв'язується з Доном і не підходить до гнівливого богатиря Дуная. Натомість Б. Соколов, аналізуючи новішими часами билинний образ Ніпри в спеціальній студії, під впливом аналогій билин про Сухмана і Дон та

¹ Деякі варіанти, напр., К. III с. 56. Гр. 341, 384, через те далі говорять про близнят (в Гр. — навіть про трійні), але, очевидно, Дунаєва жінка говорить про себе і дитину, і так се в більшості записів.

² В деяких біломорських варіантах ще й напис, що був би він силен на землі (Гр. 73).

³ Р. 113 = Г. 50.

Ніпру з повістями про Мамаєве побоїще, прийшов до переконання, що билинна Ніпра відбила на собі образ річки Непрядви, допливу Дону, на котрім сталось Мамаєве побоїще. Се, мовляв, вплинуло і на заміну форми «Дніпр» або «Дніпро» формами «Ніпра», «Ніпречка», «Ніпре» і на заміну Дуная Доном¹. По гадці Соколова, основною темою була фатальна суперечка богатиря Дуная з жінкою, а пара рік: Дунай і Ніпра — се пізніший варіант. Але сю тезу він висловлює категорично, не аргументуючи ближче, і тому ся теза його мене не переконує.

Натомість я поділяю його гадку, що пара: Дунай і Дніпро виглядає в кожному разі архаїчніше і традиційніше, ніж Дон і Дніпро. Походження Дуная і Дніпра від пари велетнів відповідає популярному мотиву українського фольклору. «Тихий» — якраз традиційний український епітет Дуная. Пізніша пісня-розмова Дніпра і Дуная, прив'язана до козацьких подій XVI—XVIII вв. являється, правдоподібно, відгомоном старшої теми, сі дві ріки виступали разом як товариші, брати, супруги і т. д.

Питається Дніпро тихого Дуная:

«Тихий Дунаю,

Чом я своїх козаків на тобі не видаю?..»

Промовить тихий Дунай до Дніпра-Словути:

«Дніпр-батьку Словуто, сам я собі думаю та гадаю,

Що твоїх козаків у себе не видаю...»

Паралельні розмови:

Одна річка Синявочка

Та й та ж тіко в Дніпр не впала,

Дніпра правди все питала,

Рідним батьком називала:

«Ой ти, Дніпре, чим ти ясен...»

Жалується Лиман морю,

Що Дніпр робить свою волю,

Свої гірла прочитає,

Лимац-море засипає...»

Дунай-воевода, ставши героєм епосу, міг по асоціації імені притягти один з таких мотивів: диспуту чи конфлікту Дуная з Дніпром, а се мусило потягнути такі замішання в первісній композиції, що мало що лишилось від основної героїчної теми². Тому в нинішньому вигляді билини про Дуная, як я вже одмітив, маємо таке накопичення епічних фрагментів,

¹ Непра рѣка въ русскомъ эпосѣ. Изв. отд. рус. яз. 1912, III. Стаття написана проти здогаду проф. Рожницького, що форма Непра скандинавського походження. Про Сухмана пізніше.

² Подібний погляд нахожу і в курсі Сперанського «билина про Дуная і Настасію-доньку литовського короля ускладнилась і доданим мотивом про Дунай-ріку; здається, ім'я Дуная — незалежно від імені ріки, притягло до себе мотив, споріднений з переказами про ріку — походження їх наав». Саму билину про ріки він уважає «можливо, полудневою» (С. 270).

що в ньому розпорощився весь той матеріал, який міг бути зв'язаний з волинським героєм XIII в., майже без останку. Правда, що предметом докладнішого розбору ся билина в цілості досі таки й не була.

- Козарин. Билина ся звернула на себе увагу недавно, коли біломорські розвідки принесли велику силу записів. До 1900 року вона була звісна тільки з запису Кирші Данилова, до котрої потім прилучився ще один сибірський фрагмент, аналогічного типу; збірки Маркова, Григор'єва і Ончукова принесли понад двадцять записів, які дали кілька цінних варіантів і викликали спеціальні студії над билиною¹. Правда, В. Міллер, розбираючи їх, висловив гадку, що старшу форму билини дають тільки сибірські записи, а всі відміни біломорсько-печорські треба вважати переробками XIX стол., інтересними для психології тої сфери, де переходується билинний репертуар, але безвартісними для реконструкції старших форм сеї билини. Але я думаю, що такий скептицизм не має підстави і, властиво, ніщо не заборонює вважати головніші відміни біломорські старшими, ніж XIX в., і паралельними з сибірським варіантом.

Сибірський варіант відрізняється своїм вступом, особливо інтересним тим, що він, власне, зв'язує сю тему з галицько-волинською групою.

Молодий Михайло Козарянин приїздить «здалека, з Галича — з кріпкого города Волинця, з Волинця Галицького»² так само, як «Дюк Степанович», і самий виїзд описується подібними рисами, так що являється дублетом Дюкового. Можна б було вважати се навіть простим перенесенням на Козарина різних подробиць билини про Дуку. Одначе далі бачимо, що деякі факти теми промовляють за первісним зв'язком Козарина з Волинню. До такого виводу прийшов В. Міллер, і він вповні правдоподібний. Отже, паралелізм з Дукою може бути первісним, і він дає першу подробицю між тими, що зв'язують билину про Козарина з галицько-волинськими темами.

Молодий Козарин їде до Києва, до ласкавого князя Володимира: чудотворцям помолитися, князю Володимирові вірно послужити. Кінь під ним, як лютий звір, молодець на нім, як ясний сокіл; билина описує його зброю, особливо лук і дорогоцінні стріли, коня й його скоки. Приїхавши до Києва на княжий двір, Козарин приймається князем до служби — випиває богатирську чару з його руки й дістає поручення, як Сухман або Поток, в тих же словах — Іхати к морю синьому, настріляти для княжого столу гусей, лебедів, сірих малих качок. Молодий Козарин се сповняє, їде на морє

¹ А. Якубъ. Къ билинѣ о Михайлѣ Козаринѣ. Об., т. 65 (1905—6). В. Міллеръ. Къ билинѣ о Козаринѣ, там же, т. 78 (1908), передр. в II т. Очерків.

² КД і ТМ. 41: «из Волинца города из Галичья» треба очевидно розуміти так, як я переклав: з Волинця Галицького, хоча логічніше було б: «з Галича Волинського».

сине, на теплі-тихі заводі. На його щастя «привалило» птаства до берегу, настріляв він його стільки, що обвантажив коня від плеч до сирої землі¹. Вертаючи, наїздить у полі на старий дуб, бачить на дубі чорного ворона, хоче його застрілити, але той промовляє до нього «руським язиком», вказуючи йому іншу добичу богатирську: з гори побачить він на широкому роздолі три білі шатри і «бесіду» (лавку) з дорогого риб'ячого зубу: на бесіді сидять троє татар, а перед ними ходить красна дівчина.

Так оповідає старий сибірський варіант. Нові біломорські записи не знають виїзду Козарина з города Волинця², вони натомість займаються історією героя і сестри-полонянки, котру йому доведеться визволити від татар. Одні описують його як дитину нелюблену батьками, що вирікаються його і не приймають потім, незважаючи на пізніші подвиги; інші, навпаки, представляють його як непокірного і недоброго сина. Заглублятися в різні варіації, придбані сею популярною темою в довгій обороті, я не буду, бо вони й не мають вартості для наших завдань³. Натомість спинюсь далі на деяких подробицях полонення Козаринової сестри, що виступають в цих записах. (Деякі, власне, нічого більше не мають, крім короткої історії полонення дівчини татарами й визволення її братом, котрого навіть ім'я забулось). Сі мотиви зв'язують сю билину з тим невільницьким циклом, до котрого прийдемо пізніше.

Вислухавши мову ворона, Козарин лишає його і пускається вказаною ним дорогою, наїздить на трьох татар, перед котрими ходить-плаче дівчина полонянка. Козарин кинувсь на татар — побив, потоптав, а дівчину взяв і хотів з нею «гріх творить», але та вчас розговорилась, розповіла своє походження, і так виявилось, що се сестра Козарина, котру вхопили татари⁴. Утішений тим, Козарин бере її на коня, забирає всю здобич і пускається до Києва, ведучи на повіді татарських коней. Володимир тішиться дуже з такого успіху, забирає здобич Козаринову і похваляє його за вірну службу, особливо ж — за приведення коней, бо між Володимировими 300 конями, включно з трьома улюбленими⁵, не було такого коня, як ті, що привів Козарин.

Біломорські варіанти, які не знають служби героя у князя Володимира, спиняються натомість на його повороті з визволеною сестрою до батьків, розробляючи сей мотив в різ-

¹ Так в КД., Фрагмент ТМ, не має подорожі Козарина до князя Володимира: описавши його виїзд, він представляє, як той надбав в полі на куші молодого ворона.

² Два записи тільки заховують пам'ять сього колишнього вступу: в одній Козарин походить з города «Флоринського», в другому — з города «Галичина» (Галичина — ч і ч мішаються в сім діалекті). З сього видно в кожному разі, що в старших біломорських редакціях Козарин таки походить з «Волинця Галицького».

³ Якуб поділяє її варіанти на 8 редакцій; перегляд їх також у Григор'єва, т. I і III. В деяких записах Козарин стає сином купця чернігівського; в інших — королевичем.

⁴ В однім варіанті Козарин запізно довідується про се, і тому їде в монастир замолювати гріхи.

⁵ Подробицю сю побачимо далі в билині про Івана-Гостьового сина.

них напрямках: то героя стрічають з радістю, то його подвиг не в силі зломити батьківської неласки; то його спочатку не пізнають і под.

- В сумі билина не визначається інтересним змістом. Вона комбінує загальні епічні місця, звісні не раз в більш органічних і кращих комбінаціях¹. Кінець кінцем зостається характеристичне, незвичке ім'я героя — «Козарина» і мотив визволення ним сестри-полонянки. З сього приводу В. Міллер звернув увагу на літописну звістку; на кінці старого літопису (під р. 1106), про погром половців, вчинений під проводом воеводи, що теж носить ім'я Козарина. В короткій формі вона читається так: «Воювали половці коло Зарічеська, і послав Святополк по них (наздогін) Яня і Івана Захарича Козарина. Вони догнали половців і відібрали полон (потім наступає без зв'язку з попереднім оповідання про смерть воеводи Яня, сина Вишати). В кодексі Іпатським: «послав на них Святополк Яня Вишатича і брата його Путятю, Іванка Захарича й Козарина; вони гонили за половцями до Дунаю і полон відібрали, а половців порубали». Значне число варіантів, яке має ся коротка замітка, наводить на гадку, що, стоячи на кінці одної з редакцій старого літопису, вона була подописувана різними приписками, які, між іншим, дуже збільшили число воевод, висланих в сю екскурсію. Кодекс Радивилівський має наче тільки одного провідника: «Яня Іванка Захарича Козарина», а в Іпатським кодексі їх аж четверо. Можна думати, що в первісній записці провідником був тільки Іван Захарич Козарин, а ім'я Яня заблукало з сусіднього оповідання про смерть воеводи Яня; Міллер справедливо вказав на дуже малу правдоподібність, щоб сей найстаріший з київських воевод, котрому було тоді 90 літ і він умер кілька місяців пізніше, їздив в таку кавалерійську екскурсію, обчислену на швидку й витривалу їзду. Під впливом того ж оповідання про смерть Яня, очевидно, з'явилося потім ім'я Путяті, мабуть, теж як дописка.

Натомість додаток про погоню за половцями до Дунаю цілком виразно вказує на якусь поетичну редакцію сеї звістки. Реально беручи, погоня за половцями з околиць Зарічеська, волинського города між Перемишлем і Луцьком, аж до Дунаю — річ зовсім неправдоподібна. Коли б половців так присіли, вони б покидали своїх полоняників далеко скорше, не обтяжуючи себе і не стягаючи небезпеки

¹ Мотив визволення братом сестри від татар, такий, як в билині про Козарина, в деяких записках виступає з іменем Альоші Поповича, К. II с. 80. М. 64.

бути догнаними. Тільки в поетичному утворі, в якійсь пісні, яка оповідала про погром половців, довершений київською або місцевою волинською дружиною (Волинь належала тоді до Святополка, і той Козарин не конче мусив бути київським боярином), могла з'явитись отся гіперболічна погоня аж за Дунай. Таким чином дістаємо доволі серйозну вказівку, що в поч. XII в. існував поетичний твір, який оспівував погоню за поганими насильниками «хороброго Козарина», кажучи тодішньою термінологією, і визволення від них полоняників¹. Маючи ж літописну звістку, що оспівана подія вийшла з Волині, а в билині Козарин виїздить з «Галицького Волинця», можна з значною правдоподібністю думати, що оспівувалась ся подія як діло волинське і потім до Володимирого циклу вона ввійшла як подвиг богатиря волинського, який тому й виїздить з «Волинця Галицького». Згодом, розуміється, основна подія — погром половців і визволення від них невільників — притягла до себе різні загальні місця з невільницького циклу, і одне з них — власне стріча брата з сестрою — зайняла в ній центральне місце й закріпилась на ньому, а місце половців заступили з часом татари.

Билини на теми казкові, обрядово-символічні та новелістичні.

З чималої серії таких билин спинимось на кількох, інтересних чи то своїми мотивами, чи то зв'язками з нашою історичною традицією — даними їх термінологією або відкритими науковими студіями над їх змістом.

Гліб Володівич. Билина ся стала звісна недавно, з біломорських записів Маркова², але фрагменти її знайдено також у кавказьких козаків³, і се вказує ясно, що маємо

¹ В. Міллер так формував свій погляд: «Сутичка Козарина з половцями сталася в межах Волинської землі і, як місцева подія, в своїй часі мусила набрати розголосу і потім передаватись головно в Волинській землі. Билина виводить Козарина з «Волинця красна Галичя» так само, як галицького ж молодця Дюка Степановича. Натурально подумати, що перший автор билини зв'язав виїзд Козарина з Волинцем через те, що ім'я Козарина було звісне на Волині як воеводи, що прославивсь погромом половців і визволенням полоняників якраз в землі Волинській». На potwierдження сього покійник вказав на дві подробиці. Одна — що в пізнійшій, т. зв. Архангельській компіляції, в звістці про погром половців воевода Козарин зветься Петровичем, так як в билині (можливий вплив билини на запис). Друга — що в деяких записках билини про Дуку ревідує його майно «Михайло Петрович» — так, як зветься Козарин в деяких записках — без прізвища (можливий слід зв'язку з темою про Дуку).

² М. 50 і 80. Студія Маркова в Етнограф. Об. т. 62 (1904): Къ билинѣ о князѣ Глѣбѣ Володѣвичѣ. В. Міллера під тим же заголовком в Жур. Мин. Нар. Просв. 1903. VI. Очерки II, с. 294 дд., також Каз. епічеськія пѣсни с. 125 дд., Очеркъ исторіи рус. был. епоса с. 57 і замітки Маркова в Извѣстіяхъ отд. рус. яз.

³ Билины недавн. записи '80.

діло з матеріалом у всякім разі не молодшим від XVI—XVII в., хоч, може, й перерабленим потім на півночі на свій лад. У всякому разі його термінологія лунає як відгомін далеко старших часів і звертає на сю билину особливу увагу.

Жив у Новгороді князь Гліб Володівич, він задумав діло немале: наладував три чернені кораблі дорогими різними товарами, вислав їх за сине море. Впала погода з синього моря Корсунського з дощами та туманами, занесло, закидало ті кораблі під славний город Корсунь (вар.: до землі татарської арапської). А в тім городі Корсуні не було ні короля, ні князя, жила там Марина Колдаївка. Вона зажадала від Глібових кораблів неможливих оплат і заарештувала, його товари, прогнала його корабельщиків з кораблів, а настановила свою сторожу. Корабельщики ходили по Корсуню — ходили, думали-думали, купили чорнила та паперу й написали до князя Гліба про всі «ярлики» скорописчаті». Князь Гліб, прочитавши, розгнівався, скликав свою дружину — тридцять тисячів, вибрав з неї тридцять молодців під один зріст, «голос до голосу, а волос до волосу», і вибрався з ними до города Корсуня. Спинив їх під городом, щоб чекали, аж задзвонить його шабля. Сам же їде під стіну і викликає Маринку, питає, за що забрала вона його кораблі. Виїздить Маринка конем на стіну, каже, що віддасть йому кораблі, коли відгадає він її загадки хитромудрі. Князь Гліб на се годиться. Загадує Маринка загадки, вони в різних варіантах різні, кінцева — що то за гора на княжій дворі, на ній кипарис-дерево, на дереві сидить сокіл? Князь відгадує загадки, остання — се він сам на кипарисовому сидлі, на своїм коні. Тоді Маринка віддає кораблі, відчиняє місто, запрошує князя в гостину, пропонує з нею оженитись. Підносить йому насамперед чарку вина, а в нім — люте зілля. Та на той час княжий кінь зрушився, вино пролилось йому на гриву, грива загорілась; Гліб, злякавшись, кинув чарку — земля загорілась від того вина. Тоді князь Гліб перескочив через стіну, дружина його за ним. Він стяв Маринку, всіх людей в Корсуні вирубали, забрали все красне золото й поверталися на святу Русь, до Новгороду.

Дослідники завважили подібність сеї теми з повістю про купця Дмитра Басаргина, що, попавши з своїми кораблями до невірнього царя, рятується за поміччю малого сина, який відгадує царські загадки, а самого його стинає. Ся повість довго не звертала на себе особливої уваги; в опублікованих текстах купець звався Киянином, цар носив нічого не обіцяюче ім'я Несміянина, з первісної обстанова всі географічні й історичні терміни були витравлені, отже все робило враження пізнішого утвору на звисний казковий мотив про розгадування загадок дитиною, яка рятує тим свого батька. Розмірно недавно пок. Веселовський й ін. звернули увагу на різні варіанти сеї повісті, в котрих прозирає старша термінологія: купець Басаргин (перська «базарган» — купець) їде, очевидно, з Царгорода, попадає до Антіохійського царства, де томить правовірних християн латинник Римлянин Гордіян або Гордій. Все се переносить нас в обстановку хрестоносних походів, латинських держав в Малій Азії і под.² Се ті часи, коли й Корсунь ще грав

¹ Татарська назва для грамоти, принесена татарською неволею.

² Веселовський, Нѣскольکو данныхъ къ повести о Басаргѣ, Изв. 1904. II.

роль в торгівлі й політиці України як опора грецьких впливів і володіння на північному чорноморському побережжі.

Знов же Марков, коментуючи билину, пригадав один доволі загадковий епізод, переказаний Татищевим, про похід Гліба Святославича тмутороканського і Володимира Мономаха на Корсунь, що був збунтувався, і візантійський цісар просив київського князя приборкати корсунян. Епізод, повторюю, досить загадковий, бо незвісний з старших джерел¹. Але, незалежно від того, се зовсім вірно, що походи тмутороканських князів на Крим, на Корсунь, на Кавказьке побережжя в другій пол. XI в., безсумнівно продовжені потім і в XII в., тільки нам не звісні, могли служити темами героїчних поем, на котрі потім поосідали казкові мотиви, як отсі корабельщики, арештовані в чужому порті злою чарівницею-отруйницею, її загадки і под. Та можна вказати і зовсім певний факт, що міг послужити притокою до сеї билини. В Київському літописі під р. 1065 читається дуже інтересне, барвисте оповідання про предка галицької династії Ростислава Володимировича, володаревого батька, що, позбавлений батьківщини в 1060-рр., пробував у Тмуторокані і загинув, отруений корсунським «котопаном», себто правителем (грецьке *katerano, capitaneus*):

Ростислав, бувши у Тмуторокані, брав дань з касогів та інших країв. Стали боятися його греки і послали з лестю котопана. Він прийшов до Ростислава, «увірився» (здобув довір'я) у нього, і шанував його Ростислав. Одного разу, коли Ростислав пив з своєю дружиною, казав йому котопан: «Княже, хочу пити до тебе». Той йому сказав: «Пий». Він, випивши половину, подав пити половину князеві. Ткнув пальцем у чашу, а мав під нігтем смертельне «растворення», і так дав князеві. І урік йому смерть за вісім днів умре Ростислав. І так сталось. Котопана ж сього корсунські люди побили камінням.

Був же сей Ростислав муж добрий, ратний, зростом гарний і лицем красний, до убогих ласкавий. Помер місяця февраля в 3 день і положений був там (Тмуторокані) в церкві Богородиці.

Останні фрази книжного походження, але оповідання без сумніву епічне — одне з огнив старого корсунського циклу, котрого відгомін відкрився тепер перед нами в біломорській билині. Ім'я Ростислава Володимировича, батька Володаревого, зв'язалося з іменем його наступника в Тмуторокані — Гліба Святославовича (що міг бути теж героєм якої-небудь корсунської історії) в синкретичному імені Гліба Володівича, і се зовсім в порядку билинної техніки. Через якусь корабельну подробицю вплелися різні мореходні історії, аналогічні з повістю про Басаргина. Місце підступного отруйника грека зайняла постать погибельної чарівниці Кірки-

¹ Йому присвятив свого часу спеціальну студію ак. Васильєвський Рус.-виз. отрывки, Ж. М. Н. П. 1875. XII.

Забаву у князя Володимира і справляє весілля. Але се знов-таки очевидні затемнення первісного мѣтиву, де Соловій згідно з весільною співанкою (як побачимо пізніше) на те й грає, щоб привабити до себе дівчину. Варіант КД, де Соловій, осягши сю мету, висловлює повне задоволення і договорюється про весілля, стоїть найближче до первісного змісту, тільки потім приплітає сюди ще другий мотив — засватання зарученої Забави, під час неприємності Соловія (варіант теми про Добриню і Альошу). Фінал билини, очевидно, весільний, але в теперішніх текстах він стерся і затратив свій первісний вигляд.

Такий зміст сеї інтересної билини в її нинішньому вигляді. Основну ідею її — «весільну подорож» (властиво, сватання) заморського молодця» правильно вказав ще Веселовський в своїх «Южно-русских былинах»¹. Се об'яснення було прийняте і в дечім розвинене Потєбнею², а хоч деякі дослідники пізніше вважали за правдоподібніше добачити тут відбиття книжної теми про вхоплення чужої жінки і комбінували таке толкування з інтерпретацією, опертою на весільній символіці, то, властиво, не можна вказати ніяких певних слідів тої другої, книжної теми³.

¹ Южнорус. былины. I с. 69 і дд. «В основі се билина про шлюбну подорож якогось заморського молодця, що зваблює свою наречену розкішними дивами; се не билина про викрадення дівчини».

² Об'яснення II с. 666—9, пор. 541, 663.

³ Халанський, Великорус. был. с. 148 дд., спочатку прийнявши погляд Веселовського, старався довести, що билина скомпонувана з весільних мотивів великоруських. В пізнійшій своїй праці (Южно-слав'янскія сказанія о королевичѣ Маркѣ II с. 327—50) він завважив подібності билини до повісті про Василя Золотоволосого, королевича чеського і поставив тезу, що билина має походження чуже, се переробка якоїсь західної повісті про весільну подорож заморського витязя, може й королевича (у КД. Соловій іде від царя заморського): незвісна повість могла бути спільним джерелом билини і повісті про Василя Золотоволосого. В. Міллер прийняв сей останній погляд в своїй студії «Къ былинѣ о Соловьѣ Будимировичѣ», 1895 (передр. в I т. Очерків), припускаючи разом з Халанським, що весільні мотиви вплелися вже при переробленні сеї чужоземної теми на великоруському ґрунті.

Заразом поспробував він обґрунтувати свою улюблену тоді гадку про новгородське походження нинішніх билинних тем: «Коли в основі її лежить той же західний прототип, який в дальнішому обробленні знаходимо в перекладеній або переробленій повісті про Василя-королевича Золотоволосого, то в дорозі з Заходу сеї прототип билини, мабуть, не обвинув того району Руси, що стояв в ближчих відносинах до Західної Європи. При переробленні сеї теми в билину епічні, здавна вироблені мотиви того краю, де робилась сея переробка, мусили відбитись на ній». Такі новгородські риси пок. автор і поспробував вказати в билині. Але, крім деяких подібностей, з новгородською билиною про Садка, властиво, нічого новгородського в билині про Соловія не можна вказати. Аналогії ж з билиною про Садка, прийнявши, що вони були новгородською спеціальністю (а не загальними місцями образу купця-морехода старшого українського походження), могли зайти до билини про Соловія в північному скоморошому репертуарі, і се ніскільки не рішатиме про новгородське походження самої теми. Приймаючи так, як се робив В. Міллер, що, раз мова йде про заморського купця, негубіантѣ, а не степового богатира, то се тема не київська, а новгородська;

Деякі загальні місця бувають спільні, але через саму свою загальність не мають рішачого значення. Гадка Веселовського-Потєбні, висловлена ними більш сумарично, при більшій розборі мотивів билини і порівнянні з обрядовими весільними піснями набирає повної переконуючої сили і,

раз виступає шановна мати — вдова — то се новгородський тип; раз князь грає підрядну, не впливову роль — то се новгородський князь, — се такі ж неоправдані натягання, як і колишній теза Халанського, що билина про Соловія великоруського походження, бо мотиви її походять з великоруських весільних пісень. На односторонність такого освітлення вказав свого часу Потєбня, нагадавши, що сея символіка виступає в українських піснях. В сім ми переконуємось зараз; а супроти дуже малої правдоподібності розповсюдження на Україні великоруських чи новгородських обрядових пісень ми, очевидно, мусимо вважати первісне оброблення билини українським. Її подробиці так само підходять до Києва, як і до Новгорода. Київ і Новгород були двома великими торговцями в тій самій торгово-вельній системі; тут і там були великі торговці, спеціалісти від заморської торгівлі, техніка морехідна була, правдоподібно, та сама (від IX—X вв. під сильними варязькими впливами); ті самі були товари, та сама митна техніка (с. 119), теж не має під собою реальних даних і являється, правдоподібно, вислідом (нічим ближче не умотивованім) його припущення про заповнення західної теми в Новгородській області. Популярність сеї теми на Білоруси в XVI в. (лист Кмити) ясно говорить проти сього.

Новішими часами датський славіст Стан. Рожницький видвинув наново і старавсь розвинути давніше вже кинену гадку про скандинавське походження сеї билинної теми. В своїй книзі *Vagaegiske minder i den russiske Helt edigtning* (Варязькі елементи в руській героїчній поезії. Копенгаген, 1914), в першій своїй частині, присвяченій спеціально билині про Соловія як найбільш яскравому документі сих варязьких впливів, він доводив, що сея билина просто переспівала якусь скандинавську народну пісню, приблизно десь в XII в. Розвивав гадку Ол. Котляревського, що корабель Соловія — се характеристичний варязький корабель, слідом за Мілюковим старався локалізувати на Балтику всі географічні вказівки билини і т. д.

Інакше підійшов до сього питання наш земляк Арк. Ляшенко в цікавій, останній зряду студії, присвяченій сій билині «Билина о Соловьѣ Будимировичѣ и сага о Гаральде», в збірнику *Sertum bibliologicum*, виданім в 1922 року на честь проф. Малейна). Признаючи в билині варязькі відгомони і вважаючи її підкладом приїзд на Русь варязького королевича Гаральда в Ярославих часах, він уважає її твором київським, місцевим: хоч її автор міг знати варязьке оповідання про Гаральда, можливо, й сагу про нього, але се не переспів і не переробка її, а оригінальний місцевий твір. В первісному своєму вигляді він, по гадці Ляшенка, мусив містити історію приїзду до Києва Гаральда з півночі, його сватання, відїзд до Візантії, щоб там добути відповідні скарби, без котрих (як оповідає сага) за нього Ярослав не хотів видати доньки, і конфлікт з конкурентом, що засватав паломника і весілля (можливо, і конфлікт з конкурентом, що засватав княжну в його неприємності). Але се друга половина (варіант теми про Добриню і Альошу, приложеній до Соловія) мені, як багатьом іншим, здається неорганічним додатком до теми про Соловія, і се, на мій погляд, ослаблює цікаві висновки нашого земляка, що на потвердження своєї гіпотези вживає аналогії з сагою про Гаральда однаково з билини про Соловія і з сього додатку про його поворот (мої замітки до його статті — «Україна», 1925, кн. I).

властиво, позбавляє потреби комбінувати се толкування з якимись іншими — про книжні запозичення, тощо.

Символіка засватання представлена тут оповідально, як повість про приїзд заморського жениха по жінку. Молодець зі своєю дружиною приїздить з далекого краю по дівчину. Він просить у її роду вступу до її саду. Він вирубає сад і ставить там свій двір. Він зваблює дівчину, граючи і співаючи; в деяких варіантах він грає з нею в шахи і, очевидно, виграє її в сій грі. Все се відповідає звісній уже нам з весільних і величальних пісень обрядовій символіці. Свати і свахи висватують дівчину до далекої казочної країни. Дівчина садить сад і не пускає до нього нікого, крім свого миленького. Молодий з дружиною заїздить у сад своєї нареченої і нищить його. Дещо на сі теми було вже наведено в розділах, присвячених весільному обрядові і величальній пісні (напр., весільна пісня — «Наїхали гостоньки з чужої сторони, взяли підпивати, Марисю намовляти: у нас гори золотії, травоньки шовкові, річеньки медовії, соплоньки золотії¹. Дещо наведу ще й тут:

Налинув сокл із чужих сторін
І сів собі на ганочку —
Ой ходила Марися по новім двору,
Сіяла сад-виноград з приполу,
Забула ворітечка зачинити,
Мусли батенька просити:

Наїхав Івашко з чужих сіл,
Ой сів собі в тестя за столом².
Ой піди ж, мій батеньку,
зачини ворітця,
Як приїде Іван з боярами,
То витопче сад-виноград копитами³.

Образ Соловія, що, сидячи в теремі серед дівочього саду, гуде в гуслі, толкується, як не можна ясніше отсею піснею про молодого на заручинах:

Ой у полі садочок некритий,
Зеленою руточкою обвитий,
А в тому садочку ніхто не бував —
Молодий Івашко в гуслі грав

І свою Марусю підмовляв:
Ходи, ходи, Марусю зо мною,
Будеш моїй матенці слугою,
А для мене вірною другою⁴.

Величальні колядки парубкові або дівчині розробляють різні подробиці сього образу: зложені разом, вони дають цілий ряд паралелей до билинного Соловія. Терем, в котрім молодець або дівчина сидить, щоправда, перенісся вже на роги казкового оленя, а оскільки вони зостались на ґрунті, то сидять в наметі під деревом; терем же на оленім розі перетворюється в «колиску», лектіку, яка потім переходить на білу постільку, на колиску, повішену на галузях якого-небудь епічного дерева; але все се не затемнює перед нами первісного образу:

¹ Т. I, с. 254.

² Чуб. № 17 (пор. т. I).

³ Чуб. № 19 (пор. т. I).

⁴ Чуб. IV ч. 68 (з «Волині» Стецького).

На першій ріжку золотий терем¹,
А в тім теремі можний панонько,
А що ж він робить — в віргани грає...
Ой в ліску, в ліску, в зеленім піску
Стоїть ми стоїть шовковий намет,
А в тім наметі золотий стільчик,
На тім стільчику гордий пан сидить,
Ой сидить, сидить в віргани грає —
В віргани грає, красно співає.
Приходять к нему три панни з
Відне²...

А в тім теремі нова світлиця,
А в тій світлиці гречний пан сидить,

Грі в шахи (що стрічається також в великоруських весільних піснях) в наших величальних піснях відповідає старша форма — гра «кісточками», яка, одначе, в деяких варіантах переходить уже на гру в карти:

Ой у тім кудрі є колисочка,
В тій колисочці городое дитя,
В кості грає, красно співає⁵...
А в полі, в полі, близько дороги,
Там стоїть намет з білого шовку,
Під тим наметом дорогий стільчик,
На тім стільчику гречная панна,
Ой сидить собі в косточки грає,
В косточки грає, красно співає.
Ой бував туди здавна гостинець,

Ой сидить, сидить в китару³ грає —
В китару грає, красно співає.
Перед ним скаче Подоляночка
Подоляночка, крулева дочка,
Ой скаче, скаче, вихитується,
Гречного пана випитується:
Хто ж тя навчив в китару грати,
В китару грати, красно співати?
Мене навчила ненька старенька,
Ненька старенька ще й хорошенька,
А в мід а вині купаючися,
На білих руках хитаючися⁴.

Надїхав туди гречний молодець:
Що ж таь такого так красно грає,
Та повертає ід наметові,
Ой речи словце ід гречній панні⁶.
А в полі, полі близько дороги
При тій дорозі світла світлонька,
А в тій світлоньці золотий стільчик,
На тім стільчику царське дитя,
У карти грає, красно співає⁷.

Поставленим Соловієм «трем теремам», що звиваються верхами⁸ і мають на стелі сонце, місяць і зорі, в нинішніх величальних колядках відповідає церква з трьома верхами, котру ставить парубок, стараючись о дівчині. Се останній ідейний зв'язок в нинішніх текстах затрачений, але його легко відгадати за поміччю аналогії — тої ж билини передусім.

Найчастіше тепер ся церква ставиться за поміччю чудесного коня, і через те сей мотив розвиває тему «коня над конями».

¹ В ориг. «терен» — Етн. зб. т. 36, с. 77.

² Там же, с. 76—77.

³ В ориг. а в кита грає, с. 75.

⁴ Підмет тут не мати, а хлопець. Потєбня завважив сю подробицю наших величань, що в них звичайно звеличується мати парубка, яка навчила його тих штук, котрими він пописується в своїм теремі чи наметі. Він поставив запитання, чи нема тут також аналогії з роллю матері билинного жениха? В билині роль матері, очевидно, ослабла і стратила свою рацію; для чого вона їде з сином в весільну подорож, се не пояснюється. Тому аналогію сю нелегко відгадати.

⁵ Головацький III, II (с. 118).

⁶ Запис Вагилевича, Етн. зб. 36, с. 227.

⁷ Там же, с. 86.

⁸ Р 123-Г, 53: «а три терема залотоверхих, што верхи с верхами завивалися».

В колядці збірки Вагилевича оповідання починається від того ж молодця в наметі, що насамперед виграє в «чть-лишку» чудесного коня, а той йому ставить церкву з трьома верхами, з сонцем і місяцем:

Ой в горі, в горі, в шовковій траві,
А в тій травичі шовковий намет,
А в тім наметі золотий стільчик,
На тім стільчику гордий пан

Вичітав коня з-під короля
(Іде опис коня)

Срібні копита кремінє лупають,
Церкву мурують з трьома верхами,
З трома верхами з двома віконцями:
В одно віконце сонічко входить,
В друге віконце місяць заходить.

Двома яблучка підкидаючи,
Трьома горішки та чітаючи!

Або:

Срібні копита камінь лупають,
Камінь лупають, церкву складають
З трьома верхами, з трьома хрестами:
На першій хресті сонце у весні,
На другій хресті місяць у креслі,
На третій хресті зоря з-за моря,
Зоря з-за моря, два-три перстоли і т. д.²

Присутність небесних світил (що нагадує звісні вже нам прикраси палати Дуки) тут теж, мабуть, не без ритуального значення. Знаємо, що під протекторатом їх відбувається весілля (порівняти весільні пісні в попередньому³). Отже терем, до котрого молодець зваблює своєю грою дівчину, — се весільний терем, перетворений в церкву пізнішими величаннями, з загальними успіхами християнської символіки.

В зв'язку з тим можна поставити питання, чи з двох варіантів прізвища билинного героя: Будимирович і Гудимирович не належить уважати первісним се друге — Гудимирович, а Будимировича прийняти за пізнішу невдалу етимологізацію його, хоч воно передане нам листом Кмита XVI віку і записом Кирші XVIII в., і через те приймається за основне⁴. Соловій-Гудимир — се, властиво, декоративний епітет молодця, що «гуде», і сею «гудьбою», музикою зваблює дівчину, як птах-самець самиху (соловій — солов'їху). Потєбня влучно запримітив значення сього «гудіння» як терміна парування в весільній символіці: послухати гудіння птахів (голубів) — значить засвататись і покинути свій рід:

Чи ж ми тобі, Марусенько, не казали:
Не йди, не йди до броду по воду,
Та не слухай голубоньків, де рано гудуть:

¹ В ориг.: цитаючи (наше: чіть і лишка, в рус.: чет-нечет). Етн. зб. 36; с. 97.

² Там же, с. 98—99.

³ Т. I.

⁴ Лященко в згаданій статті дає йому нове толкування, по аналогії в подільським будомигса (-мигса): будівничий, архітектор, Соловій Будимирович — будівничий терема Забави.

Вони твоє дівування в поле занесуть,
Од батенька до свекора переманять,
З дівчини в молодцю нарядять!

Білоруська пісня пояснює сю символіку: «Пусти, пусти, матінко, гусличок послухати, пісеньок навчитися!» «Не пушту, дитино! Тебе молоду ті гуслечка з ума зведуть, тебе молоду ті пісеньки постаріють!» В великоруській весільній пісні мати радить доньці так само: «Не слухай гучних гуслів, сі гусли звабліві, ваблять на чужу сторону, до чужого батька!»

Символічно-обрядовий зміст билини про Соловія з усього наведеного представляється зовсім ясно, я думаю. Се символіка заручин, як я сказав, представлена в новелістичній формі, як оповідання про сватання заморського молодця за княжну. Се весільна пісня, призначена для виконання на весільних чи заручинних пирах співачками-професіоналами. Так вона, мабуть, і виконувалась донедавна, і тим пояснюється, що з її текстами звичайно в'яжуться ходячі скомороші заспіви². Але зміст її, без сумніву, дуже старий, як показує повна згідність змісту її північних записів з символікою наших величальних і весільних пісень. В XVI в. згадує її як загальнозвісну тему Филон Кмита, хоч, мабуть, немає ясного поняття про сього билинного героя, уявляючи його собі одним з недооцінюваних Володимиром богатирів — сторожем Руси³. Очевидно, була вона вже тоді старою!

¹ Метл. 135, у Потєбні, II с. 667.

² Запис Кирші починається сим чудовим, найкращим з заспівів: «Высота ли: высота поднебесная, глубота, глубота Океан-море (широко раздолье по всей зѣмлѣ), глубоки, омуты днепровские!» Такий же характер заспіву має наведений вище початок сеї билини: «А изъ-под того вязу с-подъ черленого; а из-под того камешка с-под бѣлаго»...

При такому толкуванні билини як весільної ситуації — приїзду жениха «з чужої сторони», розуміється, траплять значення подробиці — звідки саме билина його виводить. Се може бути цілком випадковим добром імені, не безінтересним для поетичної географії, але без значення для самої теми: море Турецьке, Чорне, Волинське (Хвалінське-Каспійське), Вірянське (Мілюков толкував його в зв'язку з назвою східної Естонії — Vigōtia, Рожнецький і Лященко бачать тут море «Варязьке»); земля Веденецька; можливо Венецька, а може, і Віденська: город Леденць — сербський Ледьян (Новакович толкував його з угорського Ледель, Польща), інші бачили в ньому назву Венеції, естонської Lyanissa, шведської Lyncanissa, і под. Лященко, згідно з своєю реконструкцією прототипу билини, бачить тут поміщення двох приїздів жениха Гаральда: одного з півночі, другого з полудня і под.

³ В. Міллер, новішими часами О. Марков і А. Лященко, пробували відгадати, яким чином Соловій потрапив в таку ситуацію. Вони припустили, що Соловій Будимирович тут помішався з Соловйєм Розбійником, а той в деяких варіантах являється помічником Іллі в його богатирських ділах і міг бути товаришем його недолі. В українській казці про Іллю, опублікованій Мартиновичем, Соловій допомагає йому «нечисту силу звюювать». В одному білоруському варіанті Ілля в дорозі до Києва за поміччю Соловія-визволяє з неволі «город Кряков».

загально звісною темою. Не виключено, що на її нинішню форму вплинуло оброблення якогось епізоду — напр., сватання Гаральда, вказаного недавно Лященком, чи якогось небудь такого іншого, поетично обробленого, історичного факту (можливо, що традиційний мотив не раз використовувався для звеличення таких конкретних фактів в поетичні рамці), — але сам мотив загальний і ширший.

Особливо коли прийняти, що назва: Будимирович, наведена Кмитю, була затемненням первісного змісту — чудодійних чар музики і співу! Се ж дає нам незвичайно старий і загальний поетичний мотив!

Хотінь Блудович. Типова билина-новела про сварку двох значних фамілій:

Був у ласкавого князя Володимира пир на князів, на бояр і на княженецьких жінок (вар.: на князів, на бояр і на різних могутніх богатирів). І були на тому пирі дві чесні вдови: Блудова і Часова. Блудова, діставши свою чару солодкого меду (чи зелена вина), підійшла з нею до Часової вдови, похвалила її сім'ю: дев'ять синів, як ясних соколів, і одну дочку Чайну та й стала сватати її за свого сина єдиного, молодого Хотіня Блудовича: «Зведім дітей в одне місце, будемо з тобою рідними родичами-свашками». Хотіля з нею на тому випити чару, та Часова — «уперта жінка багата» або «зла баба зубата», «баба багата, занослива, уперта», почувши таке, скочила на бистрі ноги, вихопила з рук Блудової чарку й виплесла їй мед в лице, змочила її дорогу шубу, обезчестила її родину. Насміялася з імені її чоловіка, назвала її сина дурнем-юродом, що, як ворона, літає по місту з своїм парубком, шукає бобового зерна, щоб обід собі справити. Її донька Чайна Часівна сидить вся в «камші» (брокати) в золотоверхому теремі, щоб красне сонце не запекло, часті дощі не обмочили, добрі люди не обговорили, п'яний п'яниця не насміявся. Її дев'ять братів, що в чистому полі «полякують», Хотіня за таку його відвагу вхоплять в чистому полі, прив'яжуть до стремені і привезуть перед матір (Часову вдову), а та зробить з ним, що схоче: чи покладе в повари, чи покладе в конюхи, а хоч продасть його на боярський двір.

Збезчещена Блудова вдова пішла невесела додому. Стрічає її при теремі високому, при ганку білодубовому молодий Хотінько Блудович, питає, що сталось, що вона така невесела. Оповідає вдова все, що сталось, і всі слова Часової. Говорить Хотінько на се: «Я їй ті сміхи відсміюся!» Взяв він свого парубка і поїхав на Часів двір. Вдарив по терему булавою булатною (вар.: ратищем, тупим кінцем спису). — звалились стовпи посеред двору, про широкі ворота й слуху нема, високий вершок (терема) в чисте поле полетів, в теремі вікна побились, полки і жердки повипадали, піч цегляна розсипалась. І при тому Хотінько посватався: крикнув Чайні, що коли добром не піде за нього, то віддасть її за свого парубка. По сьому виїхав в чисте поле з своїм парубком, поставив шатро і ліг спати, а парубкові велів дивитись і збудити його, коли б якась сила стала наступати.

Згодом вертає з пиру і Часова вдова. Дивиться і дивується: не було ні бурі, ні вітру, а терем її по вікна знесло, обгорожа поламана, зелений виноград потоптаний. Донька оповідає їй: (вар.: донька прикрими словами

¹ Се, очевидно, первісна пара імен: Хотінь і Чайна: Хотень, або Хотінь від «хотіти», як Ждан від «ждати» — бажаний, Чайна або Чайна від «чаяти», сподіватись — сподівання. Так само основні прізвища вдів по чоловіках: Блудова й Часова їх імення натомість; очевидно, пізніші й дуже вагаються в варіантах. Одиноко стоїть ім'я Гордена замість Хотіня в КД.

вилаяла Хотінька, викликала мати з пиру. КД.). Мати посилала синів до Хотіня. Але його парубок, навіть не став будити свого патрона, сам їх котрих побив, котрих в полон забрав. Хотінько, прокинувшись і довідавшись, докорив йому, що він зробив все без нього, але поїхав до міста з полоняниками і крикнув Часовій, щоб викупала синів. Часова збирає своїх довжників¹, або наймає «бурлаків п'ятсот чоловік»², або за багаті дарунки дістає полки від князя Володимира³ і посилає їх на Хотіня. Але Хотінь з ними навіть не б'ється: вистало тільки погрозитися — крикнути, що коли хочуть бути живі, нехай тікають назад та скажуть, що силою Хотіня не взяти⁴ (вар.: нехай зв'яжуться самі та йдуть зв'язані сказати, що взяв їх Хотінь в полон⁵). Так чи інак, приходиться Часовій коритися, викупити синів. Грошей у неї на викуп не стає. Хотінь заткнув свій спис в землю і казав засипати його сріблом-золотом (звичайна билинна подробиця). Спис його був на дев'ять сажнів довгий: на шість сажнів стало у вдови грошей, на три не стало⁶. Прийшлося просити Хотіня, щоб узяв її доньку і помирився. Але роль посередника бере на себе князь Володимир. Хотінь дає себе перепросити, вінчається з Часівною, але веде потім її до матері своєї і каже, що вона тепер може своєю невісткою як хоче розпорядити: чи скаже двору стерегти, чи білі прати, хоч як нею обертати.

Так виглядає зміст билини, коли взяти разом її широкі редакції, котрих не так-то багато. Хоч маємо її текстів чимало (головно з олонецького району, менше з біломорського і сибірського), але вони переважно фрагментарні. Деякі, розповівши історію вдовиної сварки, вичерпують весь інцидент зараз же після першої погрози Хотінька⁷. Інші розвивають його помсту в кількох стадіях, поданих вище, або стягають до кінця в одній. Деякі, відчувачи доволі прикру ситуацію женячки з сестрою побитих братів, зовсім виключають весільне закінчення: Хотінько не хоче вже брати Часівни⁸. Інші — навпаки, щоб не захмарювати весілля смертю братів, приплітають чудесне оживлення їх⁹. Дуже змінні в зв'язку з тим і постави Чайни Часівни та князя Володимира. Чайна часом продовжує гордовиту і задиркувату роль своєї матері¹⁰, часом, навпаки, відразу, по першій остразі, Хотінька заявляє своє бажання вийти за нього («Три роки я Богові молилася, щоб попасти мені заміж за Хотінька Блудовича»¹¹). Володимир, замість підтримати Часову, часом відразу гамує її, радить миритись і дає їй гро-

¹ Г. 282 і 308.

² Г. 164.

³ Р. 53.

⁴ Г. 308.

⁵ Р. 53, 71.

⁶ Г. 308.

⁷ Р. 15-Г.

⁸ Г. 19.

⁹ К. V с. 76.

¹⁰ КД., Р. 44, Г. 19.

¹¹ Р. 15-Г. 84. Се звичайна епічна формула.

шей на викуп і перевросини¹ і под. Одним словом, як одностайна билина в своєму зав'язку, так потім розходяться її варіанти в закінченні: все різні комбінації. Се, одначе, не так важні відміни. Інтересніші ті, що дають історичне й соціальне освітлення інцидентів.

Безпосередніми історичними вказівками билина дуже бідна. Безсонов зв'язував ім'я Блуда, Хотиньового батька, з звисними воеводою Блудом, лукавим дорадником Ярополка, Володимирового брата, оспіваного старою епопеєю про усобицию Святославичів, переказаною в старому київському літопису². Він уважав його збіднілим потомком сього фаворита³. Подібно характеризував історичну основу билини Ор. Міллер, порівнюючи її з аналогічними темами сербських пісень, він бачив в ній відгомони старих родових відносин «з пізнішим наверхстванням варязько-дружинним»⁴. Натомість В. Міллер зарахував сю тему до новгородського циклу без яких-небудь аргументів, просто відкидаючи можливість поетичного відгону таких далеких часів, як епоха Володи-мира Вел. По його тодішній схемі вся обстановка великого міста з багатим купецтвом і малозначним князем ясно вказувала на новгородське походження билини; вона описувала один з реальних великоміських скандалів, що наробив свого часу галасу і був розповіджений піснею⁵. Халанський знов, з свого становища, хотів бачити тут відгомін боярських московських спорів про старшість («местничество»)⁶.

Навпаки, А. М. Лобода в своїй студії, присвяченій сій билині, старався довести, що реальна дійсність в її зложенні не грала ролі: се «епічна весільна формула», аналогічна з билиною про Соловія: як та в епічній формі дає символіку сватання, так билина про Хотиня в епічнім образі представляє обрядовий поїзд молодого по дівчину⁷. На потвердження він наводить різні паралелі з весільних пісень на тему гордої дівчини, чи її родини, котру молодий упокорює різними способами. Але ці мотиви розрізнені, їх аналогії не дуже яскраві і не трапляють у властивий центр билини. Щоб підтримати свою тезу, авторові приходиться лишити на боці і зав'язку — сварку вдів-матерів, і ті способи, котрими молодий богатир Блудович доказує свою силу гордовитій купчисі. А кінець кінцем символічного образу весільного заїзду моло-

¹ М. 20.

² Див. в т. II с. 146.

³ Кир. IV дод. с. 55—57.

⁴ Илья Муромець с. 365 дд.

⁵ Къ былинь о Хотънъ Блудовичъ, 1895, передр. в т. I Очерків.

⁶ Великор. былинь с. 144.

⁷ Сватовство Хотъна (Гордева) Блудовича, Рус. былинь о сватовствъ IV.

дим молодої билина все-таки не дає, не вважаючи на всі пісенні аналогії.

Ідея билини в дійсності соціальна. Се доволі добре зазначив уже Ор. Міллер, хоч і сформулював своїх гадок вповні влучно. Він бачив сю ідею в протиставленні бідного дружинника і багатой «купець-жени», котра покладається на силу свого багатства і вважає можливим зневажити всякого біднішого. Освітлення, дане їх конфліктові, він характеризував як не боярське, а старе дружинне — спеціально варязьке, і з сього погляду вважав заходи Хотиня дуже подібними до Володимирових сватань.

Багацька позиція Часової вдови виступає в кількох текстах цілком ясно. Се капіталістка, яка держить масу людей в залежності від себе:

«Вийхала вона до стольного Києва-города, говорила таке слово: Гей, мужики, мені винні, ваші голови всі запоручені, їдьте ви в чисте поле, забийте Фотеюшка (замість Хотиня) в чистому полі, я вам усі довги вибачу».

Або: «На те вдова розсердилася, кинулась до скринь окованих, виймала записи кріпки (такі, що кріпостять), на котрі були гроші роздавані, збирала «мужиків» — своїх довжників: «Гей мужики, мої довжники, вбийте ви Хотиня в чистому полі, з усіх грошей вас Господь простить (я вас звільню)!» Бачать мужики, що біда прийшла, дітись мужикам нема куди, зібрались вони та й поїхали.

А Хотинь, побачивши сю рать, що виступила проти нього під проводом Часовичів, крикнув до вдови гучним голосом: «Неси, вдово, записи закладні, на котрі казна роздавана!» Роздав Хотинь отсі записи, мужики поїхали та кланялись: «От спасибі, Фотеюшко Забудович!» (зам. Хотинь Блудович¹).

В інших варіантах, як ми вже знаємо, Часова наймає за великі гроші сотки бурлаків, або дістає за золото і срібло військо від Володимира. Один з кращих текстів називає її «купець-жоною», що мабуть треба розуміти не просто тільки як купчиху, але таку жінку, що сама провадить купецькі операції². Інші підчеркують її багатство як характеристичну прикмету³. А Хотиня і його родину вона зневажає, за бідність прозиває її родом жебрацьким, «кошельчатим», «калчичим», глузує з Хотиня, що він «шукає куска перехватного», «упалого зерна, чим голову собі прогудувати», або «бобового зерна», щоб собі обід спорядити⁴.

Супроти сього треба вважати притемненням первісної ідеї ті варіанти, де обидві вдови зветься «багатими», «дворянками», і у Хотиня похваляються «багаті пожитки», або рід Часової зветься княженецьким, вона представляється своячкою самого князя Володимира, його рідною сестрою і под⁵. Ідея конфлікту тут уже затрачена.

¹ Г. 282 і 307.

² Р. 15-Г. 81.

³ Р. 44, Г. 282.

⁴ Р. 15, 53, 71, Г. 164.

⁵ КД, Р. 105, Г. 164, М. 20.

Супроти багатого купецького, взагалі капіталістського роду Часової, рід Блуда представлений дружинним чи богатирським — значним, але бідним. Блудова вдова, хоч бідна, називається «чесною», поважною, і Хотінь, питаючи свою матір про причину її засмученого виду, питає, чи мала вона на пиру місце, відповідне родові, «вотчині» — отцтву¹.

Один з варіантів, який представляє Часову княжою рідною сестрою, описує, як її посадили на першій місці, як сестру Володимира, а коло неї Блудову вдову з огляду на її сина, «за його силу богатирську» (М. 20).

Отже справді, як то оцінив О. Міллер, билина, описуючи тріумф бідного Хотіня над гордовитою багачкою, освітлює сей конфлікт і упокорення пишного, зарозумілого капіталу перед бідним богатирем — з становища дружинного. Се дуже інтересний мотив, і я думаю, що він сильно промовляє проти теорії новгородського походження билини, поставленої В. Міллером. Та обставина, що в однім з текстів (з кращих варіантів) місцем дії виступає Новгород, не повинен нас дивувати супроти того, що билина довго жила в новгородській районі. А поза тим в ній нема нічого, що б вказувало на новгородську обстанова. Основна ж ідея — зведичення богатира, себто дружинника, воєнного чоловіка перед багатим купецтвом — менш усього підходить до Новгороду. На київському ґрунті така тема була, мабуть, протестом проти переваги, що брало фактично багате купецтво над дружиною: малюючи тріумф такого підупалого воеводи над гордовитою капіталісткою в обставині старих часів, автор, очевидно, хотів пролити трохи бальзаму на сучасні огірчення боярства на купецьку пиху. В сучасній обставині, мабуть, не було шансів для подібного тріумфу, тому й приходилось його переносити до далекої старовини.

В зв'язку з іншими подібними відкликами до «добрих старих часів» я не бачу нічого неправдоподібного в тому, що в билині могло бути випроваджене ім'я того самого воеводи Блуда, славного боярина ранніх Володимирових часів, епічну популярність, котрого посвідчує нам старий київський літопис.

Іван Годінович. Властива тема про жіночу легкодушність і невірність лежить в другій половині билини й їй завдячує вона свою популярність²; часом вона й

¹ К. IV с. 75, Р. 85, 105, Г. 277, Гр. 175.

² Всього видано понад двадцять записів її, з того половина припадає на олонцький район, але билина добре звісна і в біломорському районі, і в сибірському козацькому (КД., ТМ. с. 153 і 283, Гр. 134, 375, 414, М. 14, 7, Нед. 7—27.

стрічається в такому вигляді — самої другої частини¹, а виступ ліпиться з загальних місць досить хистко і не дуже органічно.

Здебільшого билина починається пиром у Володимира, де його племінник або хрещеник Іван звертає увагу князя своїм сумним виглядом і маломовністю, чи з іншими предлодіями заявляє своє бажання оженитись з дівчиною, котру давно знає, але нібито не має змоги її висватати, тому просить помочі князя. Володимир дає йому в супровід велике військо, котре й виїздить з ним, але Іван іноді війська не хоче, просить дати йому лише одного помічника-парубка. Часом помічниками стають богатирські старшини Ілля й Добриня. В одному варіанті Володимир сам їде на чолі богатирського весільного поїзду як «тисяцький», його княгиня — свахою, Альоша Попович — «піддружим», Добриня — боярином і т. д.²

Місцем, куди виїзять вони по дівчину, найбільш характеристично виступає Чернігів: тим часом, як усі інші означення дуже хиткі і змінні, Чернігів виступає в цілому ряді текстів і, без сумніву, мусить уважатись первісним означенням. Деякі варіанти навіть досить ясно уявляють положення Чернігова.

Аналогічно з Дунаєвим сватанням представляється часом, що Іван служив давніше у «чернігівського короля»; тому й знає його доньку.

В дальшому оповіданні весільний поїзд Івана різними способами усувається. Або ще в дорозі по дівчину надібає він звірині сліди, й Іван розсилає своїх поїзжан чи товаришів по тих слідах та їде по дівчину сам. Або щось подібне діється в повороті, коли вже дівчина взята й вивезена: Іван виряджає своїх товаришів поперед себе з вістю до кн. Володимира або посилає настріляти птиці. Розуміється, се потрібно для того, щоб zostавити Івана в критичний момент сам на сам з вивезеною молодого, але характеристично для билини, що ці подробиці також хисткі й не усталені.

Не однакостайно також представлена стріча Івана батьком його дівчини і нею самою. Се, власне, цікаво, що скільки-небудь усталеного мотиву для поведіння дівчини нема. Здебільше вона досить індивідуально й пасивно ставиться до сватання Івана, і се правдоподібно й єсть основна ідея: жіноча легкодушність, котра все бере легко, на все віддається, переходить з рук до рук «без радості і без суму». В одному варіанті Володимир так атестує Іванову дівчину, що вона «ростом не мала, та умом слаба (К), і в цілому ряді текстів билини висловлюється як провідна ідея афоризм, часом вложенний в уста самої героїні: «у жінки волос довгий, розум короткий».

В деяких текстах дівчина і її батько раді Іванові; в деяких інших батько приймає його зневажливо, часом питає, чи не прийхав знову стати до нього в службу. Але щодо сватання скрізь один мотив: дівчина вже засватана якомусь злочому і невірному цареві, а властиво, чародієві (бо виступає він звичайно сам-один без війська), що носить характеристичну казкову назву Кошія (Кошег, Кошуня та ін.) Трипетовича; однак се назва часто змінюється на інші билинні або казкові імена. В зв'язку з казочними образами його постать прикрашається часто й різними казочними ж подробицями: він не їздить, а літає, обертається різними звірами, але сей мотив загалом другорядний і не розгортається ширше.

Часом батько з жалем заявляє Іванові, або його сватам, що вони спізнались: «Дурний ти, Іване, нерозумний Іване, де ж ти, Іване, перше був? Тепер Настасія засватана, в дальню землю Загорськую». Або: «Було б добре і добренько (прийняти Іванове сватання), та тільки вчора вечером піаненько прилітав Кошеїше Безсмертний, просватано Настасію за Кошеїша, обручилися вони перстнями широзолотими». Часами батько готов ігнорувати

¹ Напр., Р. 94, Гр. 134.

² ТМ, с. 55.

³ ТМ, с. 55.

сі заручини і ладиться віддати доньку за Івана, аж та нагадує, що сього вже не можна зробити. В одному тексті батько висловлює бажання, щоб Іван, уповаючи на божу поміч, взяв дівчину та й вивіз («ви візьміть, завезіть, вам Бог то дасть!») — Г. 179.

Дівчина в кількох текстах висловлює радість, що може замість Костія вийти за Івана: «Світе, господарю мій батічко, не поїду я в землю невірну за того царюца Кошерюца — піду за Івана Годинювича» (Г. 188).

В одному тексті доволі характеристично представлено, як засватана дівчина сидить замкнена. «за тридцятьма замочками висючими, за тридцятьма сторожами кріпкими, вишиває ширинку красного золота для царюца Вахрамєйша, але як Іван, побивши сторожу, добивається до неї, вона скочила на бистрі ноги й проговорила: «Вже мені було гостя ждати не дждатись, звати не дозватись, аж тепер до мене гість сам прийшов» (ТМ. с. 285).

Здебільшого, однак, текст билини не спинається над сею психологією. Іван, розмовившись з батьком, заявляє йому, що коли за нього дівчини добром не дадуть, так він силою візьме. Забирає дівчину, не питаючись, на свого коня, і везе собі до Києва. Але се — очевидний занепад теми: сума мотивів каже припускати, що Іван бере дівчину «в любови», за її доброю волею — так часто ситуація й характеризується, і в кожному разі на сій психологічній передумові розвивається тема.

В дорозі до Києва доганяє Івана з дружиною Кошій, чи невірний цар, освідомлений про сю умичку. Звичайно відбувається се так, що Іван з дружиною спочиває в шатрі в дорозі, коли наїздить чи наліта цей цар і викликає Івана на поєдинок. Взагалі від хвили, коли Іван забирає свою сужену, первісне оповідання тримається в головних рисах в кращих варіантах доволі твердо і виразисто. Іван приймає поєдинок, який описується звичайними рисами стрічі двох рівносильних противників. Нарешті, Іванові вдається перемогти і звалити ворога, він сидить у нього на грудях і кличе до жінки, щоб подала йому ножа, забутого в шатрі — розтяти груди і вииняти серце ворогові. Несе вона ножа, аж Кошій промовив і собі до неї, став намовляти помогти йому, а не Іванові: коли вийде за Івана, буде у князя Володимир служницею (вар.: «за Іваном будеш холопкою зватись, хати мести, заходи скрегти», а коли вийде за нього, буде царицею і будуть їй усі поклонятись¹). Тут Іванова жінка задумалась — волос довгий у жінки, а ум короткий, замість дати ножа Іванові, вхопила вона його за кучері і стягла з Кошія. Тепер Кошій хотів різати Івана, але Іванова жінка відмовила його від того. Прив'язав його Кошій до дерева (або кинув зв'язаним під дерево), а сам з його жінкою положився в шатрі.

Так вони забавлялись, а тим часом налетіли голуби (або лебеді), сіли та й заговорили: «За що ся головонька зв'язана? Задля дурної дівки, негідниці». Деякі варіанти пояснюють, що то були не голуби, а ангели, зіслані по молитві Івановій², а в одному місці їх заступає віщий ворон і провіщає, що володітиме тою жінкою не Кошій, а Іван Годинювич³. Кошій хоче застрелити сих голубів — з власної волі або за намовою Іванової жінки. Але пушена ним стріла обертається на нього самого, і він падає мертвий.

Тут зажурилась Іванова жінка: «Від одного берега я відійшла, до другого не прийшла!» В одних варіантах вона рішається зарубати Івана, побоюючись його помсти, але Іван випрошується, обіцяючи взяти її за себе, давши наперед три невеликі «грози» науки, і жінка, роздумавши, розв'язує його. В інших варіантах вона переговорює з Іваном, обіцяючи його визволи-

¹ Вар. М. 14: «Не йди, Настасіє, за нього заміж, на святій Русі віра тяжка, по кожній ночі треба вмити лице, помолитись!»

² Г. 256, М. 78.

³ Р. 122-Г. 51.

ти, коли він їй пробачить, — а як ні, то вона його зарубає. Іноді ж шабля помилково перерублює Іванові пута, коли жінка хоче його зарубати, або перетинає їх стріла, пушена Кошієм на вищих гітках. Увільнений Іван тут же на місці чи в дальшій дорозі до Києва дає свої три науки жінці: він відтинає їй губи, що цілували Кошія; відтинає руки, що його обнімали; відтинає ноги, що з ним сплітались (вар.: відтинає руки, що тягли Івана за волосся, відтинає уха, що слухали Кошія, вириває очі, що дивились на нього і под.).

Іде до Києва по сім сам-один. Здивовані питають, де ж його жінка, про котру він оповідав. Іван відповідає приповідкою, що кожний молодець жениться, та не кожному женячка удається.

Сей мотив легкодушної, невірної жінки, що зраджує своєму чоловікові і поносить за се тяжку кару, звисний у східних, індійських оповіданнях, в дуже близьких формах стрічається в сербських піснях і в українських е група, споріднена з сербськими піснями. Халанський свого часу, аналізуючи билину про Івана Годинювича, на підставі полудневослов'янських аналогій виводив її з полудневослов'янських джерел, що пішли звідти через Україну на північ. Веселовський супротив сього вказав, що українська пісня про Івана і Марієчку ближче до билини, ніж яка-небудь з полудневослов'янських: Коли турчин викликав на поєдинок Івана, щоб забрати у нього жінку і став його перемагати, Іван покликав жінку на поміч:

Ой Маріє, Марієчку,	За Іваном бідувати,
Поратуй ми цес разочок —	За турчином панувати,
Хай не буде загибочок.	Били Івана та й зв'язали,
Марієчка як се вчула,	Та й до коня прив'язали.
Плечима ся обернула:	

Рятунок і тут приносять голуби:

Чи видиш ти дубровочку,	Та най убою голубочки,
Край дуброви два дубочки,	Один буде, пане, тобі,
Сидять на них голубочки,	Другий буде пані твоїй,
Подай же ми, пане, лучки:	Пані твоїй, жінці моїй.

Полудневослов'янської паралелі епізодові з голубами досі не знайдено, а тим часом в билині він грає дуже важну роль. Вище ж згадані варіанти, де сими голубами являються ангели, послані по молитві Івана до Бога, — «лежить Іван Годинювич під дубом-сировим та щиро Богу молиться, щоб від смерті йому втекти, — налетіли два сиві голуби, не два голуби — два ангели, вразили Кошею смертю скорою», — сей варіант переносить цілу історію до індійського прототипу всіх сих історій по невдячну і невірну жінку. В збірнику Сомадеви міститься така історія про зависного чоловіка, котрого жінка була втекла з молодим чужинцем. Вона віддала чоловіка в руки свого коханця, й той прив'язав його до дерева з заміром убити його другого дня, як жертву богині Бавані, а сам з його жінкою став потішатись на його очах. Але чоловік помолвився тій же богині, й вона увільнила

його, і він став коханка своєї жінки його власною шаблею¹. Ся історія, як бачимо, дуже близька до билини, і можна думати, що складачі билини йшли не за сербськими піснями в тих формах, як тепер їх бачимо, а за якимсь мандрівним оповіданням східного походження. Воно могло зайти до нас дійсно через Візантію і полудневослов'янські землі, як то припускав проф. Лобода в своїй студії про сю билину, але могло дістатись до нас й іншими дорогами. Тема була, без сумніву, дуже популярна. Аж Веселовський навів з одного пізнішого тракту проти жіночої злоби оповідання, досить близьке до сербської пісні по Бановича Страхиною. В сій славній сербській пісні Банович в боротьбі з турчином, що вхопив його жінку, просить її вдарити турка, а турок, навпаки, спокушає її багатством, щоб вона вдарила Страхиною, і та, як жінка Івана Годиновича, дійсно вдарила чоловіка. Тоді той кликнув на поміч пса, пес вхопив його жінку, турчин, занепокоєний тим, не допильнував своєї боротьби з Страхиною, і Страхино поконав його. В тракті, виданім Веселовським (з біографії Йосифа Саніна, XVI в.), жінка, вхоплена якимсь князем-«варваром», видає йому свого чоловіка; чоловік поконаний в поєдинку тим князем, і він його має зарізати, але пес хапає «варвара» за лице, і завдяки тому чоловік встиг його поконати. Рука аскета стерла всю поетичну закраску з сього оповідання, лишивши суху схему, але вона свідчить про існування іншого варіанта — з псом, паралельно з варіантом з голубами, як в билині і в нашій пісні. Супроти сього нашу пісню можна вважати відгомном билини, скомбінованим з новішими сербськими впливами².

¹ З видання Татпеу зацитована в студії Лободи, Рус. былины о сватовствѣ, с. 114.

² Халанський вказав іще як паралель билинній повість «о убіеніи злочестивого царя Батия» (XV в.), власне той епізод її, де король угорський Володислав, побивши турок, бореться з самим Батием, а королева-сестра, вхоплена татарами, помагає Батиеві: «бьсть повнегда сплѣстися Владиславу с Батиемъ, тогда сестра его помагаше Батю, иже самодержецъ обою погуби» (розширення сього тексту: «Король же Володислав з великим плачем і сльозами скричав до Господа Бога, аби поміг йому, і так за поміччю Божою подолав і вбив царя Батия і свою сестру разом з ним»). (Про сю повість студійка Розанова в Извѣстіяхъ отд. рус. яз. 1916, I).

Лобода в цитованій студії (V. Сватовство Івана Годиновича) притягає ще оповідання польської хроніки Богуфала Паска і хоче бачити в тім доказ, що таке оповідання тоді було вже відоме і на Русі; але дедукція його не дуже певна, а аналогія досить далека. Так само не переконує мене і другий аргумент його, що основною билиною був «момент сватання», потім скомбінований з мотивом боротьби претендентів. Я думаю, що погляд Потебні (проти котрого аргументує Лобода) був зовсім справедливий; центр оповідання лежить в мотиві: «в поєдинку жінка стає по стороні ворога». А мотив сватання ввійшов моментом другорядним. На се вказує хиткість мотивів сватання, яку ми бачили вище, а символіка сватання, котру спеціально просліджує проф. Лобода, являється тут елементом чисто декоративним.

Як повість на тему жіночої злоби, вона підходить доволі близько до вище оповідженої теми про жінку Михайла Потока.

Іван Гостів син. З сим іменем «Івана Гостинного сина» записано дві цілком окремі теми, котрі пок. Веселовський дуже дотепно попробував зв'язати разом за поміччю інших казкових і книжно-повістевих тем, припускаючи, що ся цілість розбилась і в своїх фрагментах стратила первісне мотивування, з полудневого ґрунту, де вона зложилась початково, опинившись «в тій північній сфері, куди пройшли її глухі і неясні відгомони»¹. Хоча реставрація, переведена небіжчиком, була відкинена В. Міллером², але вважаю, що гіпотеза Веселовського не стратила своєї вартості і після сеї, помімою, досить поверхової критики: навпаки, новіші записи принесли їй деякі потвердження. Тому коротко спинимось на ній далі, хоч властивий інтерес для нас лежить тепер тільки в одному епізоді билини — про пробу коней Володимира, незалежно від тої гіпотетичної реставрації цілості, даної Веселовським.

Ся тема звісна в трьох новіших текстах і кількох фрагментах; найкращою являється старий запис Кирші Данилова. Вона починається звичайним описом пиру у князя Володимира:

Коли день був в половині дня, а пир в половині пиру, Володимир розселився й, ходячи по гридні, став викликати присутніх: хто б узявся їхати на перегони з його кінями — трьомастами коней, а особливо з трьома кінями похваленими: з «сивим жеребцем», з «кологривим жеребцем» і з тим вороним, що здобув Ілля у молодого Тугарина Змієвича; пробігти між обіднею і заутренею двічі міряних дев'ятьдесять верст між Києвом і Черніговом. Ніхто не відзивається на се, ховаються один за другого, аж відозвався нарешті з лавки богатирської Іван Гостинний син — вискочив на своє місце богатирське і крикнув гучним голосом, що він береться бігти наперегоні з усіми тими кінями, а «заклад» ставить не в грошах, а свою «буйну» голову, тільки вимовляє собі часу три дні³.

Се один варіант. В другому парі не виходить від князя, тільки від самого Івана. Коли всі на пиру почали хвалитись, хто чим знав, Іван став похвалитись своїм малим коником — трьохлітком і заявив, що береться з ким-небудь скакати між Києвом і Черніговом, ставлячи в тім свою голову⁴.

¹ Южнорус. былины, IV: Былины объ Иванѣ Гостинномъ сынѣ и старо-французскій романъ объ Иракли, с. 49.

² Былины объ Иванѣ Гостинномъ сынѣ, 1896, передр. в I т. Очерків. Відкидаючи інтерпретацію Веселовського, В. Міллер уважав обидві теми новгородськими, досить пізніми. — одну билиною, а другу піснею не билинної характеру, не ранішою XV—XVI в. Ся аргументація за новгородське походження має всі прикмети тодішнього одностороннього захоплення її автора новгородською гіпотезою, з приводу котрого можна тільки повторити тодішню замітку одного з критиків, проф. Архангельського, що не можна ж уважити виключною прикметою Новгорода ні багатого мистецтва, ні впливового владки, ні малоавторитетного князя, як в сій билині (Извѣстія отд. рус. яз. 1898, III).

³ Аналогічний початок в сибірському записі, новішому і неповному ТМ: ч. 55.

⁴ К. III с. 177, 135 — такий зачин, як тут подав, можна реставрувати з сих двох відмінних варіантів.

Князь Володимир приймає парі; за нього в ста тисячах рублів ручаться князі, бояре і гості-корабельщики. За бідного ж Івана ніхто не хоче ручитися, аж «нагодився тут влади́ка чернігівський» — він заручив за Івана проти княжої заруки також в ста тисячах. Списали заручний акт і підписали — приложили руки білі».

Випив Іван заручинну чару¹ і пішов з княжого двору до стайні білодубової, де стояв його коник трьохлітній, бурий, волохатий. Припав йому до правого копита й розповів йому, як він ним похвалювався й заставив у тім свою голову. Промовив до нього коник голосом мудрим, чоловічим (вар.: руським): «Не журись нічим, мій ласкавий господарю! Сивого коня я не боюсь, кологривого не страшусь, як розженусь — і від вороного втечу. Тільки ти мене виводь що три зорі, медовою ситою напувай, сорочинським пшоном годуй. А як настане призначений час, прийде від князя грізний посол, щоб бігти-скакати на добрих конях, ти мене, Іване, не сидляй, лише бери на шовковий повід, а на себе візьми шубу соболіну в три тисячі, з гудзиками на п'ять тисяч. Поведеш мене по двору княжому, почну я, бурко, передом ходити, копитами на шубу наступати, по соболу чорному виривати, на всі боки підкидати, будуть князі-бояре дивуватись. А ти як будеш живий, справиш шубу (іншу), а не будеш живий — то так наче носив її».

Іван то все зробив, виводив і годував коня, а як від князя посол пішов, убрався в найдорожчу шубу й повів коня на княжий двір. Тут його бурко, як заповідав, почав передом ходити, соболі з його шуби рвати й на всі боки розкидати, князів, бояр, купців дивувати. Далі як почав ревіти по-туриному, а шипіти по-змійному, княжі коні полякалися, з княжого двору порозбігалися, сивий кінь дві ноги зломив, кологрив жеребець голову скрутив, полонений вороний назад утік, хвоста задер та тільки хропе. Князі, бояре налякалися, люди купецькі по двору рачки полізли. Князь Володимир з княгинєю зажурився, закричав Іванові: «Забери геть зо двору того виродка, заруки прості (уневажені), записи подерті!» Та влади́ка чернігівський велів узяти (арештувати за програне парі) три кораблі на бистрім Дніпрі з товарами заморськими — «а князь та бояри від нас не втечуть!».

Так кінчить найкращий варіант Кирші Данилова. Один з олонецьких записів дає інше закінчення: заплативши заручену суму Іванові, Володимир просить його, щоб продав йому свого коня. Іван каже, що може хіба подарувати — такий він дорогий. Отже, дарує коня, і князь велить своїм конюхам додувати його найкращим пшоном, поїти медом солодким. Але княжі конюхи прибірають зі звісткою, що з тим конем не можна витримати: пшоно не їсть, меду не п'є, кричить, свище і б'є інших коней. Тоді Володимир віддає Іванові коня його назад: «Не потрібен мені твій добрий кінь! Ідь собі додому!» (Р. 97).

Перше ніж перейти до розбору сеї билини, коротко спинюсь на другій темі, зв'язаній з Іваном Гостевим сином та запропонованій Веселовським реконструкції. Ся друга тема довго була представлена тільки двома записами, зробленими Рибніковим і Гільфердінгом у того самого сказителя², але досить відмінними: десять літ не минуло дурно, і пізніший, записаний Гільфердінгом текст, значно гірший

¹ Хто ставить парі, пропонує з ним випити чару вина чи меду; ся подробиця виступає найясніше в сибірському фрагменті, ТМ: Володимир кличе: хто з вас, бояре, охочий пити пиво, зелене вино, солодкий мед — скакати добрим конем з Києва до Чернігова? Й Іван заявляє, що він готов пити й скакати.

² Р. III Г. 172.

від записаного Рибніковим. Недавно прибули ще записи з біломорського помор'я. Коротко перекажу зміст, тримаючись головню рибніковського запису.

У розумних батька-матері родилось чадо нерозумне по імені Іван Гостів син. Коли батько його помер, мати-вдова виріядила Івана торгувати за сине море і остерігала, аби ніяк не ходив до корчми, не приставав з розпусними жінками та голотою корчемною. Але Іван не послухав, став пиячити і приставати з вищезгаданого публікою, пропив все, що мав, всі товари заморські, і в застав заставив чорні кораблі. Почуши про це, мати сама вибралася до тих заморських городів і відшукала свого сина, як він пиячив в корчмі. Тоді, взявши його за руки білі, вивела його над море сине солоне, щоб приставити корабельню і кликнула клич до «купців заморян вавилонян», над купили в неї її чадо миле, дитину любиму за п'ятьсот рублів. Купці перепитують її, чи вона продає не якого-небудь злодія-розбійника, «нічного подорожника»; мати потверджує свої слова, і син прилучається до неї. Проліваючи слези, він просить купців заплатити за нього цілу тисячу, щоб того стало його матері до смерті, аби не прийшлося їй жебрати («до гробової доски скитатись»). Купці купують Івана, і сей олонецький варіант закінчується останніми словами сина і матері. Син, прощаючись з матір'ю, каже, що вона йому «по закону була рідна мати, а по життю — змія люта». Мати, попрошавшись з сином, так промовляє до людей: «Не дивуйтеся, народе православний, що продала я своє чадо миле: не кормитель він був рідний матері, а розоритель казни, за вчинки його я продала!».

Тяжкий осуд, кинений Іваном в лице матері, дуже правдоподібно вважається перенесеним з інших пісень, які оповідають про тяжкі інтриги матері. Пок. Веселовський пішов далі, вважаючи, що весь взагалі епізод продажу матір'ю сина представлений в сім варіанті в фальшивому освітленні. Вказуючи на те, що сам же Іван просить купців дати за нього можливо високу ціну, аби мати була забезпечена, він нагадав аналогічний епізод в старому французькому романі про Іраклія, написаному в XII віці в Північній Франції, а судячи по грецьким іменням, опертому на якомусь візантійському романі або казці, що могла послужити також взірцем, в тому чи іншому варіанті, і для билини про Івана Гостевого сина. В французькому романі мати з сином роздали все майно бідним і збідніли, тому син намовив її продати його за можливо високу ціну (мотив, зв'язний нам з казок типу Оха¹). Йому дійсно вдається намовити царського дворського заплатити за нього високу ціну, з огляду на його незвичайні знання: що він має хист пізнавати дороге каміння, коней і жінок. Своє знання коней він потім доказує тим, що з усіх коней краю вибирає мале волохате лошя, котре, підрісши, мало перебігти найбистріших коней. Але цар зажадав проби зараз, не вважаючи на всі остереження Іраклія, і лошя, хоч перейшло всіх коней, але загинуло від такого передчасного зусилля.

З огляду на сю аналогію, Веселовський вважав пісню про продажу Івана матір'ю першим епізодом сеї поетичної історії. Іван, проданий матір'ю на його власне бажання, по смерті батька, завдяки чудесному коневі, доходить великої слави і впливу на царському дворі: сюди от і належить епізод про перегони. Але Іван міг володіти ще різними іншими чудесними здібностями, як «Іван удовин син», герой одної олонецької казки-билини, котру покійний дослідник притягнув також як матеріал для своєї реконструкції.

Я вважаю сю реконструкцію не тільки дуже дотепною, але й досить правдоподібною. Біломорські записи, опубліковані Григор'євим і Марковим, доказали се. Перша з них, оповівши історію продажу Івана згідно з олонецькими текстами, коротко згадує про його дальшу долю: Іван їздить з купцями по синьому морю, служить вірою-правдою незрадливою один рік і другий, на третій стає вже старшим над 30 кораблями, і сказитель переказує своїми словами дальшу історію: що Іван пішов з тими кораблями за море і забрав мати до себе. Билина, записана Марковим, уводить новий мотив: купці, купуючи безпутного сина, розвідуються у матері, чому вона править за нього так дорого, і довідуються про його дивні таланти: обертається птахом, вовком, рибою, грати в шахи з морським царем і под., збір різних билинних мотивів. Проданий син дійсно виграв золото у морського царя, повернув купцям заплачене за нього золото, а сам соколом полетів під небесами» (Нед. 92).

Твердження В. Міллера, що продаж Івана — се закінчена тема, без продовження, не справдилось: продовження були, і, можливо, що між ними були й такі, що йшли приблизно в напрямі, вказанім Веселовським. Але я не буду заглиблюватися в сю справу, бо вважаю поки що за досить використати саму билину про кінське парі Івана Гостевого сина.

Вона дуже інтересна тими суголосними мотивами, які ми маємо для неї в наших величальних піснях і казках з одного боку, а з другого — в матеріалі балканському. Той же Веселовський навів новогрецьку пісню про бідного Константина, що заложився з царем на кінський біг, заставивши свою голову, і виграв заклад. Величання коня, що рятує свого пана, бачили ми в колядках румунських. Ще пишніше і любовніше розвинений сей мотив в наших величальних піснях, де також виступає непоказний, «найменший коник», з котрим герой доказує різних чуд².

¹ Т. I.
² Там же.

Похвала коневі, його красі, його достаткам належить тут до популярніших мотивів в величаннях парубкові. Теми про перегони, як в сій билині, або такі, як справлені Дукою й Чурилом, в сих величаннях не знайдемо, але вся сума тих деталей, котрими оперують згадані билини, тут перед нами, і згадані билинні епізоди цікаві як взірці мотивів, котрі об'єднували колись епічні деталі, тепер розложені і відокремлено збережені в нашій сьрядовій скарбниці.

Кількома сторінками вище я навів сю колядку, де герой

ІІ
Двома яблучками підкидаючи,
Трьома горішками все читаючи,
Вичітав коня та з-під короля.
А в того коня золота грива,
Шовковий хвостик, срібні копита.

Золота грива коня покрила,
Срібні підкови землю пишуть,
Шовковий хвостик слід заміта.
Там (ім'я) коничком іграв,
Мечем воював та й ся вихваляв.

Або:

Нема в короля такого коня!
А в мого коня золота грива,
Срібні копита, жемчужний хвостик!
Золота грива станю світла,
Срібні копита камінь рубали,
Жемчужний хвостик слід замітав!

Молодець, що згубив стадо, не жалує за ним, тільки за конем, що там був:

Того єдиного коня вороного,
Що храпюньками звіреньки страшив,
Що оченьками звіздочки читав,
Що оченьками вірлоньки² слухав,
Що копитцями біл камінь лупав.

Або:

Я ж не жалую всього стадонька,
Як я жалую сивця не сивця,
Сивця не сивця сивого коня,
Що помислами листонько читав,
Що він гадками землицю писав,
Що копитами біл камінь лупав.

Будування конем з налупаного копитами каміння тепер церкви, давніше, очевидно, «терема» для свого господаря — се одна з найбільш популярних тем, з котрою ми вже мали діло.

Господар перший входить до сього, збудованого для нього конем церкви-терема, як Іван Гостів син на княж дворі, пишню вбраний:

На нім шубочка за сто червоних,
Коби ми знали, де вона шита?
Ой вона шита а в трьох кравчиків і т. д.

¹ Етнограф. зб. т. 36, с. 95—7.

² В ориг. гірлойки, там же, с. 102.

Розмова героя з конем звичайно обмежується тим лише, що герой грозиться коневі продати його¹; але в однім - варіанті, не дуже справнім, щоправда, явно йде мова про якісь перегони:

А виграв же си та й сивий коню!
Як він побіг, я го вдогоню.
Я тя вдогоню, йому тя й продам.
— Ой, як тя продам — то відай не в час!
Сідлай ко мене, сідай на мене,
А пробігай мною у чисте поле!
А в чистім полі коло дороги,
Коло дороги новенькі двори.
Хлопець-молодець заїхав конем —
Заїхав конем перед королем.
Нема в короля такого коня і т. д.

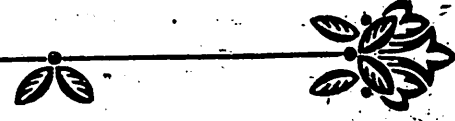
Скік коня через сине море, не замочивши білих копит, дає паралель до перегонів Дуки з Чурилом, що, перескокуючи через Дніпро, витягає з води і свого конкурента і под.²

Мотиви ці дають багаті паралелі до богатирських оповідань східноукраїнських, в котрих з таким замилюванням описується вірний товариш і помічник богатиря — його кінь. Ми бачили їх вище³.

¹ Див. в т. I.

² Е. З. XXXVI с. 99, 102, 110.

³ Пор. т. I.

ЕПОС І ЛЕГЕНДА. ТВОРИ МІШАНОГО ХАРАКТЕРУ

Пам'яті П. Кулища

Течія героїчно-епічна і релігійно-легендарна. В попередніх розділах дав я перегляд тем з яскравішим героїчним характером, подекуди розпущеним елементами казочної фантастики, обрядовим символізмом і новелістичними темами, а сюди відложив теми з сильнішою легендарною забарвленням.

Немало її, правда, було і в попередніх темах. Легендарна стихія — в розумінні літературного оброблення тем релігійних — розливається, можна сказати, по цілому билинному епосу, лише подекуди виступає особливо яскраво. До таких яскравіших проявів її належить, напр., змєборство Добрині, його символічне хрещення в Почай-ріці, що повторює мотиви Христового хрещення; чудесне уздровлення Іллі, його жертви на церкві і святе закінчення його життя; оповідання про Індійське царство, вложені в рамці билини про Дуку; Чурило і закохана княгиня; легенда про праведного Михайла з Потоки, перероблена в фантастичну билину, і под. В дальших розділах побачимо такі образи, як Святогора-Самсона, що скуплює навколо себе найрізноманітніші мандрівні притчі; біблійну історію Йосифа прекрасного, оброблену в поемі про сорок каліків; повість про премудрого Соломона, переповіджену в типових билинних формах; мотив малолітнього оборонця Києва, скомбінований з апокаліптичним імператором, що повернеться при кінці світу. Все — незвичайно цікаві приклади широкої дифузії легендарних і героїчних тем, що характеризує сю епічну традицію в її нинішнім вигляді — і в довговіковій її еволюції на ґрунті українським і великоруським так само!

Як давня ся комбінація елементів поезії дружинної і церковної, ся кооперація героїчного епосу і легенди? Чи се наслідок тільки розмірно новішої християнізації життя і старої поезії, чи явище старе, початкове?

Вище я наводив гадку пок. Ягіча, який уважав творців героїчних поем, прототипів нинішніх билин, людьми церков-

ними, книжними, а в кожнім разі добре обізнаними з кругом легендарної повісті, і виводив таким чином нинішню билину і духовний стих від того самого коріння: з тої самої більше-менше культурної верстви. Свій здогад він поставив дещо однобічно, але справді багато фактів вказує на те, що джерела одної, категорії — дружинної поеми, і другої — стиха на легендарні теми, дійсно, лежали недалеко від себе, від самого того часу, коли легендарні теми почали ставати предметом поетичного оброблення.

При аналізі дружинної повісті XII—XIII вв. перед нами не раз вирисовувались образи авторів книжно вишколених, перейнятих провідними гадками нової віри і церкви, але zarazом всею сумою своїх інтересів зв'язаних з дружинною, воєнною верствою, так що вони жили і творили під властю ідеалів доморідного лицарства. Сі круги творили героїчну поезію, або, принаймні, давали їй тон і напрям, провідні ідеї, ідеологію. Фрагменти сеї поезії, помилювані часом і долею, переконують нас у сім. Але, на жаль, немилостивий час не лишив нам взірців поезії на легендарні теми, поза чисто церковною гімнологією з того часу! Коли б вони були, вони б, мабуть, потвердили сі здогади, до котрих доходимо тепер дорогою різних посередніх вказівок та аналогій інших літератур! Вони показали б, можливо, що й до нашої

Паралелі зачатків західної, особливої французької, поезії і нашої підніс був пок. Е. Анічков в своїй книзі «Язычество и Древняя Русь», 1914, котру я мав уже нагоду згадувати. Тридцять літ перед тим, пок. Дашкевич мав на помислі перевести паралельний дослід над «києво-галицькими билевими піснями» і циклом короля Артура, — також повним характеристичних комбінацій мотивів дружинних з мотивами християнської легенди, — але, на жаль, не дійшов власне до сих «києво-галицьких» аналогій (Древне-кельтській епос о король Артуръ и витязяхъ круглого стола и былевия пѣсни Кієво-Галицкой Руси, Унив. Изв. 1886). Анічков, виходячи з новіших дослідів Бедьє, поставив тезу про церковні впливи на розвії епічної поезії взагалі, котру я теж згадував. «З теорії Бедьє виходить як неминучий вислід, що деякі церковні круги, ченці і клирики, причинились до розвитку поезії не тільки посередньо, але й безпосереднім співробітництвом. Християнство дало середньовічній поезії не тільки поетичні легенди про святих, як пісні про св. Євлалію і Олексія Божого чоловіка, не тільки хрестоносні chansons d'outrée, не тільки драматичні miracles і легенди про Богородицю, не тільки побожні пісні, що перероблюють любовну ліричну пісню, але крім того, і найправдоподібніше — старше ще від усього того — поеми епічні, chansons de geste. Чи перед ними існували якісь епічні поеми чи ні, се питання лишимо одвертим. Тепер же наче щось подібне виникає, після розвідок А. А. Шахматова, і щодо Руси: Сама собою встає гадка, що всі сі герої билин: Мстиша-Микита і його син Добриня, Мальфрідъ, Рогніда, як добувана дівчина, не кажучи вже про самого Володимиря, оспівувались не без участі клироса Десятинної церкви — стали героями поезії не поганської, а вже християнської. Чи були вони самі християни, себто чи були християнами їх історичні прототипи, хіба се має значення? Ми дізнаємось по Малфрідъ, що її пам'ятають в Десятинній

літератури мусить бути приложено багато з дослідів французьких медієвістів, і так, як римоване переложення церковного канту про св. Євлалію і розговорну мову зосталось найстаршою літературною французькою пам'яткою — ембріоном французької поезії, так і у нас, цілком правдоподібно, знайшлись би в подібнім роді прототипи пізніших духовних стихів, коли б наші книжники не пожалували труду і хартії для їх записування. Тепер же ми не маємо нічого старшого в сім роді, як запис 1470 р. Адамового плачу, що при своїм цілком церковнім походженні являється zarazом архетипом сучасного духовного стиха.

Нема сумніву, що, від перших зв'язків церковного життя почавши, не тільки духовенство, але й ті різні групи людей, які були так чи інакше зв'язані з церквою, і стояли під її протекторатом: каліки, богомольці-паломники, старці («притворяне», як їх зве легенда про сорок каліків) свідомо складали і популяризували співанки та співомовки, перекладаючи в ритмічні форми церковні повісті, чтенія і легенди, а щоб витримати конкуренцію з творами епіки дружинної і народної, використовували зчаста ті ж самі поетичні засоби, котрими орудували складачі епопей дружинних.

В тім же напрямі, хоч і без наперед повзятих завдань, працювала і свобідніша синкретична нецерковна творчість, свобідно сплітаючи, чи то для забави уяви, чи то для цілей обрядових, магічних і под. елементи домашньої епопей і казки з елементами чужорідної легенди, звідки б вона не приходила: з джерел юдаїстичних, браминських, буддійських чи богомільсько-іранських.

Не без правдоподібності припускають також, що з цілями релігійної проповіді представники різних сект, так, як то звісно на Заході про різні дуалістичні секти, про пізніших містиків XIII—XIV вв. і под. і у нас уже в дуже ранніх часах складали пісні, в котрих містилась їх наука, а в кожнім разі різними каліками ширились різними дорогами перейняті пісні й оповідання, в котрих популяризувались сектантські релігійні тези. Вказують на категорію «болгарських пісень» в старих індексах заборонених книг, використовуваних для такої еретичної пропаганди. Про се буду ще мати нагоду говорити далі, поки що тільки зазначаю ті різні дороги, котрими складалась релігійно-поетична верства

церкви разом з блаженною кн. Ольгою, про Рогніда — що вона постриглася, а може й заснувала монастир, а Добриня — сей не гіпотетичний, а дійсний билинний герой, передусім характеризується — як про нього говорить В. Ф. Міллер — як Купало, себто Хреститель. Крім того ж Добриня ще й Зміборець, такий же, як Георгій Побідоносець і Федор Тирон, Альоша з його небезінтересним тепер ратіоністичним Попович» (див. нижче).

півцерковного, півлегендарного, часом приблизно правдивого, часом і зовсім еретичного характеру, котра могла віддавати різні і дуже відмінні послуги в житті. Могла, з одного боку, напр., протиставлятися «бісовській» чи «поганській» поезії вповні світського характеру і знаходити поблагливість у гонителів-церковників, коли ті обрушувались на поезію поганську. З другого — завдяки своїм поетичним прикметам знаходила послух в кругах не церковних і могла з успіхом служити як для популяризації церковних поглядів, так і для поборювання їх!

Ми не маємо виразних історичних вказівок на уживання таких творів, але без всякого сумніву мусимо, напр., прийняти широке користування ними на тих пирях і трапезах, що споряджалися з участю духовенства або під його протектором при різних святочних нагодах. Вище ми бачили пізніші вказівки в сім напрямі: побожні стихи співані «за пивом», «старини» співані на храмових святах. Се була практика, безсумнівно, дуже давня і дуже популярна — одна з перших симптомів християнізації суспільства, що починалась на його верхах і поволі спускалась в долину з дальшими успіхами сеї християнізації. Я мав нагоду згадувати про се (в т. II), і щирше спинявся, обговорюючи характеристичні явища тодішнього життя. Одним з найбільш популярних надуживань християнських форм, на котрі вдаряли старі моралісти, були сі п'яні пири і трапези, справлювані під різними побожними претекстами навіть в монастирях, при церквах, в приватних домах з нагоди різних okazji. Нестримне пиячення покривалось на них співанням побожних пісень і балаканнями на побожні теми, що надавали йому вигляд побожної, корисної «будуючої» розривки¹. Дослідниками вказана була дуже цікава аналогія в характеристиці старої англосакської поеми «Беовульф» (кінець VII або VIII в.). З становища християнської моралі вона описує прикладний бездоганий пир в таких рисах: «Арфи дзвеніли і лунав солодкий голос співця; хто вмів, викладав повість про перше створення людей, як Всесильний сотворив небо, світлий простір, окружений водою, поставив необорне сонце і місяць, щоб світів світ для всіх, хто живе на землі, прикрасив лице землі квітами і листям, — співано про життя різних поколінь і тих, що живуть і рухаються»². В нашій моралістичній літературі маємо теж подібну, характеристичну побожного пирю, тільки держану в іронічному тоні. По четвертій чаші компанія звичайно тратить охоту до їди, зате виявляється нахил «бесѣды благи бесѣдовати», завважає таке слово

¹ Див. Історію України III, с. 388.
² У Анічкова, цит. кн. с. 184.

св. Василя проти п'янства¹: «допитуються від премудрих філософів, філософи ж ладять язик на відповіді, закидають удку слова в глибину божественного розуму, кидають мережу св. письма в море словесних риб, загострюють гадку, щоб нерозумних принести в жертву правдивого розуміння; великі особи стають дуже розважними і розпростирають на всіх свою любов, милосердя на бідних, на своїх домашніх піклування, хочуть помагати всім немічним і бідним, люблять честь, змагаються до більших успіхів; взагалі, кожний веде себе відповідно до свого життя: отці духовні, напр., учать своїх духовних дітей спасенню, кличуть на покаєння, показують дорогу до небесного Єрусалиму, і прості люди теж говорять кождий про своє». Аж по сьомій чаші звичайно пир тратить усяку моральність, починається «блуд і студь», «гри бісовські, пісні і пляси».

Оповідання і співи на релігійні теми гостей і професіоналів — різних церковних людей, без сумніву, належали до таких нібито побожних прикрас пирування. Наші моралістичні пам'ятки, щоправда, називають сі побожні співи, котрими маскувалось пиячення на наших пирях, тільки «тропарями», але ледве чи се були тропари в властивім розумінні. В церковних книгах так зветься короткі і звичайно дуже небагаті змістом стихи, кожний на окреме свято; зовсім неймовірно, щоб побожний спів на пирю обмежавсь тільки тими малоцікавими і короткими стихами; правдоподібніш думати, що церковні моралісти розуміли тут взагалі співи на релігійні теми. Можна послатись і на одну пізнішу традицію — билину про Ставра, де сей гусяр-співець, покликаний на Володимирів пир, виконує таку програму: «Сыгриш сыграл Царяграда, тонцы навел Єрусалима, величал князя со княгинєю, сверх того играл еврейский стих» (КД). Останне, очевидно, в кожному разі означає духовний стих, як відповідну п'єсу для пирю.

Отже, прототипи нинішніх духовних стихів, правдоподібно, були сучасниками прототипів нинішніх билин і разом з ними служили для окраси старих пирів, не тільки різних церковних okazji, паломницьких подорожей тощо.

Дослідники, супроти різних давніших некритичних здогадів про міфологічний підклад духовних стихів, дуже часто налягали на пізніші елементи в репертуарі стихів — пізніші прикмети тої форми, в котрій їх нині маємо.

¹ Срезневській, Свѣдѣнія и замѣтки о малоизв. памятн. VIII, з рукоп. XV в. — слово, можливо, свійське, або бодай приладжене до місцевих обставин.

Так, уже в 1862 р. Ол. Котляревський, прохолоджуючи ентузіазм деяких міфологістів, писав про них: «Духовні стихи виникли в розмірно пізніх часах, в XVI—XVII вв., і здебільшого, з джерел літературних: апокрифічних писань, житій святих і под.; вони не були ні оригінальними (само-бытними) творами руської народної творчості, ні виключною власністю руського народу»¹. Тихонравов, не заперечуючи відгомонів старих, передхристиянських поглядів в деяких, «старших», стихах, підчеркнув залежність інших від книжних творів XVII в. і бачив у них українські і великоруські переповідження книжних житій сього століття². Однак такі подібності не повинні спиняти нас в доходженні старших прототипів цих пізніших редакцій. Аналізуючи стих про Олексія Чоловіка Божого, признаного Тихонравовим за переложення книжної повісті московського Анфологіона 1660 р. (і сей приклад послужив йому підставою, щоб говорити взагалі про пізні походження духовних стихів!), ак. Перетц переконавсь, що тільки деякі варіанти, неосновного характера, відбивають на собі впливи сього книжного джерела, а основні стихи ідуть безсумнівно від старого житія, звісного в копіях уже XII віку³. Сей приклад може послужити доброю наукою — на підставі таких більш-менш випадкових і новотворних подібностей не спішити писати між новотвори самі стихи і не легковажити тих паралель, які знаходимо між ними і героїчними творами.

Між сими двома родами творчості: легендарним і героїчним існувала дифузія, обмін мотивами, по всій очевидності — не тільки в їх пізнішій співжитті: безсумнівна річ, що вони часто черпали з спільної поетичної скарбниці вже при своїм укладанні. Святі герої малювались рисами «хоробрих», а для богатирських подій не раз могли й відразу братися подробиці легендарні. Духовний подвижник — борець з диявольською спокусою і богатир — оборонець свято-руської землі проти невірної орди й степу рисувались як паралельні втілення тої самої героїчної ідеї: свійського руського, героїчного елемента в боротьбі з ворожою силою. Образ героя-змієборця висловлює її в приложенні і до одного, і до другого. Палій, що стріляє чортів і який-небудь печерський затворник, що ловить чортів і змушує їх трудитись на користь монастиреві — се дві сторони одної тої

¹ Старина и народность за 1861 годъ, с. 55.

² Сочиненія т. I, с. 351—2.

³ Сю тезу ак. Перетца, поставлену ним ще в 1903 р., розвинула і аргументувала його учениця В. П. Адрианова в цінній студії «Житіє Олексія Божія въ древней рус. литературѣ и народной словесности», 1917), про котру ми ще говоритиму нижче.

самої легенди: один раз героїчної, другий раз аскетичної. Святий, герой легенди, обліплюється всякими казковими епізодами — як се можна бачити на Михайлі з Потоки. А чистокровному дружинному-богатиреві, а в дальшій еволюції — і героєві поеми або новели, надаються різні побожні діла, божа і ангельська опіка, і т. под. — як се можна бачити, напр., в билинах про Добриню, Івана Годіновича й под.

Новіша форма духовних пісень не повинна нас тут збивати. Проф. Сперанський, маючи на увазі ближчі аналогії в пісенній будові і в розмірах стихів з т. зв. «історичними піснями», або «молодшими старинами», наполягав на те, що в нинішній формі духовні стихи (він мав на увазі тексти, записані в великоруських краях) належать до XVI—XVII вв.¹ Українські тексти, дійсно, теж впадають часом в стиль дум або інші — в стиль вірш XVII—XVIII в.; єсть типи посередні між нерівноскладовим ритмом, таким характеристичним, напр., для плачів і голосінь, і рівноскладовою віршою; декотрі переходять в форму пісенну. Все се показує велику пластичність форми, в котрій викладався зміст не раз дуже старий. Хоч досі майже не пробовано вилучити і уставити мотиви старші, і конкретних характеристичних вказівок, старших від XV в., з стихів не витягнуто, проте нема сумніву, що основа деяких тем — напр., дуалістичної космогонії, змієборства тощо, належить першим вікам християнства Руси. Новіший дослідник легенди про св. Георгія А. Ристенко готовий був класти старші редакції великого і малого стиха про св. Єгорія навіть на XI вік, і я вважаю се зовсім можливим, хоч він ближче не удокументував і навіть не обгрунтував сеї хронологізації². Але сама гола теза не заступить того, чого ми не маємо: історії духовного стиха.

Духовні стихи, і взагалі творчість на ґрунті легенди, досі студійовано дуже мало — і в нашій, і в великоруській літе-

¹ «Духовний стих, як відомо, в сім же часі (що й історична пісня) доходить свого розвитку: кінець XV—XVII в. — час утворення стиха в тій формі, в якій його знаємо тепер. І се хронологічне означення вповні потверджується розміром нашого духовного стиха, поскільки сей розмір виявляє ступень творчої сили: наш духовний стих, живучи одним життям з билиною, в найбільших своїх описах ледве доходить розміру середньої, а частіше — малої билини». — Духовные стихи из Курской губ., Этнограф. Обзор. т. 50, 1901. В своїм новім курсі він висловлюється більш обережно: «посередні дані начебто вказують, що XV—XVII в. були часом коли не появи, то в кожному разі — розвою нашого духовного стиха в тій його формі, яку досі знаємо» (с. 363).

² Легенда о св. Георгии и драконѣ, с. 343. Старішу редакцію великого стиха кладе він властиво на XI—XVII в., малий стих на XI і до дол. XIV в. Ак. Сперанський в своїм курсі теж признає за великим стихом значну старинність — хоч і висловлюється тільки загальною (с. 383).

Соколова про апокрифи попа Єремії, Владимірова про «Велике Зерцало» та його впливи на духовний стих й ін.

Вся ця література 1870—1880-х рр. кинула багато світла на східнослов'янську легенду, її відбиття в стиху, в колядці, в биліні, — і заклала тверді підвалини для дальших порівняльних студій над сею сферою творчості. Але в дальших десятиліттях вони не розвинулися так, як би можна було сподіватись і бажати по таких гарних і надійних початках. З тим як пок. Веселовський перейшов до інших питань, не знайшлося дослідника з такою енергією і силою мислі, котрий би давав дальшу ініціативу сим складним і нелегким студіям, і ті праці, які появлялись потім — в останнім десятилітті ХІХ і перших десятиліттях ХХ в., хоч не раз дуже цінні (як студії Драгоманова і Франка), зоставались явищами досить відокремленими. На місце недокінченої і ненаукової збірки Безсонова не прийшло нічого більш серйозного, повного і систематичного. Старші збірки Афанасьєва, Тихонравова, Костомарова-Піпіна: колекції текстів легенд усного і книжного походження не викликали продовжень, відповідних новим вимогам досліду. Тільки перед війною, як я мав нагоду згадувати, петербурзька академія прийняла проект видавництва корпусу апокрифів, але з стадії підготовчих робіт він не вийшов і досі¹.

В українській літературі після Костомарова, що, почавши від своїх «Мислей», не раз підходив до релігійної легенди², особливо багато присвятив їй уваги Драгоманов, що не раз протягом довгого часу звертався до студій над історією релігійної думки. В доповнення до корпусу Чубинського, де релігійній творчості не було уділено відповідного місця, він піднявся зладити спеціальний збірник легендарного матеріалу для III т. «Записок Київ. етнографічного товариства (Юго-западного Отдѣла Географического Общества)», і викінчив його перед самим виїздом на емігра-

¹ А. Яцим'євський. Бібліографічний обзор апокрифів в южнослов'янської и русскої письменности. Списки памятників І. Апокрифи ветхозавѣтныє. 1921.

² В 1870—80-х рр. він узявся до перероблень своїх «Мислей» в ширшій плані і в більших розмірах, але доля сеї нової праці була ще, може, сумніша, ніж його «Мислей», розкритикованих Белінським і нашим Гулаком-Артемовським: вона прийшла просто непоміченою і невикористаною в нашій науковій житті. Почасті се залежало від того, що вона виходила фрагментами в різних малорозповсюджених виданнях (Бєсьда 1872, Рус. Мысль 1880 і 1883, Литературное Наслѣдіє, 1890), і тільки в виданні «Литературного Фонда» 1906 р. була зібрана разом. Почасті вплинула старомодність методу і відсталість від новіших течій в науці. Але талановитий автор приносив і в сій старомодній формі чимало цінного, що незаслужено було так злегковажене.

цію¹. Сей легендарний матеріал старався він популяризувати в європейських фольклористичних кругах² і сам займався його науковим обробленням. На київський археологічний конгрес 1874 р. виладив реферат на тему, котру свого часу обробив Костомаров: «Українські пісні й оповідання про кровосумішку». Сю працю опублікував він тільки в 1891 р., кілька разів ґрунтовно переробивши на ширшій загальнослов'янській основі³. В 1887 р. вийшла більша студія його, присвячена укр. легендам про Шолудивого Боняка. Потім з'явивсь перший, короткий начерк студії про дуалістичну космогонію як коментар до зробленої ним (спільно з донькою) французької публікації болгарських легенд; далі розвідки про слов'янські легенди про пожертвування власної дитини, про імператора Константина (тема «Марка Багатого»), «про божу справедливість» (незрозумілість людині судів божих), і нарешті остання велика студія про дуалістичне створення світу⁴. Передчасна смерть перервала сю працю над історією легенди, що стала ґоловним змістом наукової роботи покійного.

Продовжив її Франко, що також сильно інтересувався історією релігійних ідей. В сам рік смерті Драгоманова (1895) предложив він Львівському Науковому Товариству план видання корпусу апокрифів і легенд з українських рукописів і потім займався сею працею дуже енергійно аж до повної утрати здібності до праці і встиг видати п'ять чималих томів⁵, що при деяких хибках, піднесених критикою⁶,

¹ Малорусскія преданія и рассказы, сводъ М. Драгоманова, К. 1876. Матеріал поділений на 13 відділів, дуже дрібно: 1) оповідання про природні явища і винаходи (legendes d'origine, або експлікативні оповідання), 2) приміти і повірки, 3) замовляння і магичні молитви, 4) оповідання про чортів, 5) мерців і 6) людей з надприродною силою; 7) скарби 8) особи і події церковні, 9) явища соціальні, 10) події політичні, 11) перекази про місцевості, 12) биліни, 13) казки фантастичні і жарти. Пізніше Драгоманов завважав, що забагато зробив концесій старим міфологічним поглядам, відділивши першу категорію від 8-ої («К. Ст.» 1888 — передр. в «Розвідках» II с. 176).

² E. Hins, Légendes chrétiennes de l'Ukraine Revue des traditions populaires. 1867. Друга аналогічна збірка появилася тоді ж, мабуть, без впливу Драгоманова: Mythes et croyances païennes de l'Oukraïne, Revue internationale, 1888, підп. Julien de Poradov.

³ Слов. прѣправки на Едипова — та легенда, в V і VI т. болгарського вид: «Сборникъ за народни умотворения», 1891, передр. в перекладі в IV т. «Розвідок», де подана й історія сеї праці та варіанти з попередніх переробок.

Передр. в «Розвідках», т. II—IV.
⁴ «Апокрифи і легенди з укр. рукописів», т. I — апокрифи старозавітні, 1896; т. II — апокрифічні євангелія, 1899; т. III — апокрифічні діяння апостолів, 1902; т. IV — апокрифи есхатологічні, 1906; т. V — легенди про святих, часть перша, 1910.

⁵ Напр., як Істрин вказав, що деякі рукописи, з котрих Франко друкував свої тексти, неукраїнського походження.

дали в кожному разі багатий і цінний матеріал. Заразом в своїх студіях він освітлював деякі питання з сеї легендарної традиції. Відмінно від Драгоманова, він і в сих студіях спинивсь майже виключно на традиції книжній, тим часом як той звертався головню до традиції усної. Крім того, ставлячи в своїх більших працях завдання слідження еволюції певних тем в міжнароднім обороті, він сорозмірно мало міг уділяти місця матеріалові українському: пропорціонально він займає в них мало місця. Так було і з студіями про легенди про Варлаама й Іоасафа і про св. Климента в Корсуні — двома найголовнішими працями Франка на сім полі.

Третім замітним дослідником на сім полі був пок. Сумцов, що, крім кількох спеціальних невеликих розвідок, узявся до загального огляду апокрифічних тем в українських оповіданнях і піснях¹. Огляд для свого часу був, однак, зроблений доволі побіжно, далеко не вичерпував всього матеріалу, і, на жаль, потім небіжчик не зібрався його поширити і поглибити. Нині з великим приростом матеріалу він уже зовсім не відповідає сьому завданню².

Слабе заінтересування усним легендарним матеріалом в науці відбивалось також і на незвичайно млявім видавничім русі. Тільки з Західної України з'явилось в нинішнім столітті кілька цінних збірок прозових оповідань і пісень на легендарні теми, головню заходом В. Гнатюка: збірка колядок і щедрівок, переважно галицьких записей, колекція духовних стихів і кантів з закарпатських кантичок і кілька збірників легенд з Галичини і Закарпаття³. З Східної України за сей час годиться зазначити працю П. Іванова, який кількома наворотами опублікував легендарний матеріал з Слобідщини (Куп'янський пов.)⁴, поза тим самі

¹ Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен, 1888 (передр. з Киев. Старини).

² Продовження його студій можна вважати статті Яшуржинського (Колядки релігійно-апокрифіческого содержания, К. Ст. 1895 й інші), О. Косачевої-Пчілки (Українські колядки, там же, 1903), В. Щепотьєва (Главня тема релігійного песінного творчества украинского народа въ християнскій періодъ) Труды полтав. ахр. ком. VII, 1910.

³ Найбільші збірки легенд в III т. Етнографічного Збірника — легенди з Закарпаття, т. XII і XIII — легенди з Галичини, т. XXV — записи з Банату; чимало сюди також належить в т. XV і XXXIII — «Знадоби до демонології». Багато цінного легендарного матеріалу також в V т. Гуцульщини В. Шухевича, і в матеріалах до гуцульської демонології А. Онищука в XI т. Матеріалів до укр. етнології. Колядки і щедрівки в т. XXXV і XXXVI тт. Етнографічного Збірника, вірші і канти в 46, 47 і 49 т. львівських Записок.

⁴ Изъ области малорусскихъ народныхъ легендъ (друкувалось в Етнографическомъ Обозреніи, в ряді томів 1890-х рр.) Жизнь и повѣрья крестьянъ Купянского, V, в XVII т. Сборника Харьков. ист. фил. общ.

дрібніші вкладки до всього запасу укр. легендарної літератури, зроблені В. Горленком, В. Боржковським, Б. М. Грінченками, В. Милорадовичем, О. Пчілкою, О. Малинкою та іншими.

Так, як справа стоїть в сім часі, колядки і щедрівки — се, властиво, єдина ділянка в релігійно-легендарній творчості українського народу, де ми себе чуємо скільки-небудь на твердим ґрунті. Їм пощастило в збірництві і видавничтві, їх записувано радо, від самих початків збирання, і давано місце в збірниках щедро. Більш тисячі текстів містилися вже корпуси Головацького і Чубинського, тепер по збірках Грінченка, Малинки, Шухевича і Гнатюка маємо кілька тисяч варіантів, бодай в часті виданих повно і акуратно. Маємо класичну працю Потебні, присвячену їм і цінні екскурси в сю сферу Антоновича-Драгоманова, Веселовського, Сумцова. Правда, увагу на себе звертали переважно не релігійно-легендарні, а героїчні мотиви та поетична символіка (праці Потебні), але дещо припадало і на долю легенди. Потебня присвятив їй останні розділи своєї праці, правда — дуже схематичні, але завсіди цінні; дещо докинули пізніші дослідники. В сумі, розуміється, лишається дуже багато невиясненого, але, як то кажуть, — бодай єсть за що руки зачепити. Маємо дещо і для легендарної народної повісті, в котрій все-таки пророблено деякі пробні аналізи; і вони кидають світло на відносини її до канонічної традиції, до християнських апокрифів, до деяких сект (як богомилство), до індійської юдаїстичної, магометанської легенди, завдяки особливо працям Веселовського і Драгоманова. Натомість, дуже безпомічно чуває себе дослідник на пункті старших верств релігійної поезії, котра творила переходові форми між легендарною повістю і обрядовими величальними піснями, такими як колядки, щедрівки, великодні величання і под. В Західній Україні ці старші верстви покрились віршами, чи кантами нового шкільного походження XVII—XVIII вв., котрі поширились і спопуляризувались особливо в I пол. XIX в. після видання почаївського Богогласника. В Україні Східній сей новіший шкільний репертуар розміщується з стихами, аналогічними з тими, що поширені на Великорусі. Та одна і друга категорія — наші канти і духовні стихи — трактувались зневажливо нашими збирачами і видавцями як продукт ненародний. Старші збирачі їх обминали, записуючи думи і пісні, зложені народною мовою; а і те, що було записане, не вважалось гідним видання: звісна, напр., цінна збірка Манжури 1870-х рр., що зосталась невиданою в архіві харківського істор.-філологічного товариства, і таких більших і менших збірок, без сумніву, чимало спочиває

по різних архівах. До величезного корпусу Головацького таких творів ввійшло дуже небагато, так само і до корпусу Чубинського: цілком випадково, очевидно, вони прослизнули між руками редакторів. Пізніші дослідники, що інтересувалися нашими кобзарями та лірниками, — Лисенко, Русов, Горленко, Сумцов, Боржовський, Малинка, Студинський, Гнатюк, Доманицький, Сперанський — переважно тільки в загальних рисах характеризували їх релігійно-легендарний репертуар. Новіша збірка лірницького репертуару Слобжанщини, споряджена в 1910 рр. Г. Хоткевичем, спочила так само в актах, як і старша збірка Манжури. Ми, таким чином, і досі не знаємо докладно релігійно-легендарного українського репертуару XIX в. і рухаємось навмання в зв'язаних з ним питаннях.

Різні позначки вказують на те, що як у билінній традиції, так і в калічій — духовних стихах, великоруський народ краще зберіг старшу поетичну творчість, яка сягає, бодай в часті часів старшої культурної спільності України і Великоруси XVI—XV вв. На жаль, як я зазначив вище, історію великоруського духовного стиха студійовано дуже мало, і сі старші верстви з нього не вилучено. Через те трудно говорити і про давність українських варіантів великоруського духовного репертуару XVII—XIX вв. Ми маємо, з одного боку, факти, які свідчать про єдиний духовний репертуар каліків, кобзарів і лірників на всім просторі від Карпат до Білого моря. Прошу порівняти, напр., сей варіант стиха про Лазаря з старих записів Галичини (Золочівського пов.) з паралельними великоруськими та білоруськими:

Єден чоловік багатий бував,
Которий роскошно їдав та й пивав,
В дорогах шатах на двор хеджував,
Про милости пана-Бога ніколи не
знав...

А брата Лазаря за брата не мав.
Ой лежав святий Лазар в
смердячій гною

Перед богачевими врітьми його.
А вийшов сильний богач перед свої
ворота,

За ним слуг красна переписна рота,
Скоро бо святий Лазар багача узрів
Та й зараз до нього гласом возопив,
Ей гласом заволав, братом називав:

«Брате мій брате, сильний богачу,
Дай мені хліба, соли третьої води,
Заплатить ти Господь з неба з
високого!

«Ти бо лежиш в смердячій гною,

Един был человек, един богатый,
В которой роскоши он едал и пивал,
Дорогие одежды он рад был носить,
А про Господа Бога он позабыл,
Брата Лазаря за брата не имел,
Как лежал Лазарь семь лет во гною
Пред богачевыми воротами его.
Выходил богач-ат сам за ворота,
За ним вся вселенная, свышняя
раба.

Какъ будет богатый против Лазаря,
Да закричал Лазарь громким
голосом:

Милостивый братец мой, ты
богатый человек,
Сошли мне убогому ты, брат,
милостину,

Да не я ж тебе заплачу, а Господь
царь с небес».

«Да лежишь ты яко гной,

Ти бо смердиш як гнилий пес,
Ще ся моїм братом називаєш?
Ой не є ти мій брат, тільки песів
брат!»

А плюнув сильний багач, і сам
пішов прич.

Тільки було у богача три люті пси,
Котрі завжди по-піл стіл ходили,
Ще дрібні кришки збірували
І святому Лазареві у гній носили,
Тим його душу й тіло живили.
Криваві рани зализували,
Що в смердячій гною попрогивали,
Полегкості його душі й тілу давали.
Став же сильний богач довідувати,
Казав всі собаки преч вившати.
Преписна челядь тоє вчинила,
Взяла собаки та й вившала.
Став ся святий Лазар до Господа
Бога молити —

Молитви святої вірне творити:
«А вислухай, Господи Боже,
молитви мої,
Прийми мою душу й тіло до хвали
своєї!»

А вислухав Господь Бог молитви
його,
Зіслав два ангели по душу його:

Знесли два ангели барзо зтихенька,
А взяли Лазаря барзо злегенька,
Посадили Лазаря в пресвітлім раю,
В святого Авраама на правім лоні,
А Господь Бог на правім — в моці
та хвали!

Або сей стих про П'ятницю в виконанні Остапа Вересая⁴ і в записях Олонецької, Новгородської і Псковської губ.

Ой пустельник по пушам трудився,
Не владів ні рукою ні ногою,
Во сні йому Пятниця увиділась,
Пресвятая Парасковья,
Що в правій руці хрест держала,
А в лівій руці свічу тройцю.
Вона його хрестом охрестила,
Свічею тройцею освітила,
Темними ладанами⁵ накадила,
Божими словесами розбудила:
«Ой устань, рабе божий, прочутися,
Ой устань, рабе божий⁶, помолися.
Да пойдь, рабе божий, по всьому
світу,
Нарікай, рабе божий, всьому миру:

А смердны уста яко лютый пес,
Да зачем меня братом занарекл,
Есть у меня братья, и таков как я
сам!»

А плюнул богатый, а самъ прочь
отошел.

Были у богатого и два лютые псы,
Да псы по подстолию да и хаживали,
А уронены мелки крошечки
собиравали.

Ко убогому Лазарю принашивали,
Да тем его душеньку и пропитывали,
Все скорби и болезни зализували,
Стал святой Лазарь Богу молиться.
«Услыши, Господи, молитву мою,
Прими мою душу до хвалы своей!»
Услышав Господь молитву его,
Ссылал Господь святых ангелов
По тую душу Лазареву:

«Возьмите вы душу Лазареву,
Посадьте ее во светлом раю,
У Господа Бога во чести-хвале,
У святого Авраамия на лоне его».

Молился труженик до пустыни,
Не владел онъ ни рукою ни ногою,
Пришла Пятница Парасковья,
Трудника свечею осветила,
Трудника хрестом оградила,
Божьи речи говорила:
«Возстани, труженик мой божий,
Сходи в народ божий, потрудися,
Скажи слово божее, не убойся:

Головацького III, с. 263 (витагаю паралельні місця).² Московська губ. — Безсонов ч. 23. ³ Смоленск. губ. ч. 25. ⁴ Записки юго-зап. отд. I. ⁵ Замість: темьяном — ладаном. ⁶ Зайве: Богу. ⁸ Безсонов, ч. 596.

«Ой ви, мужі вгодні, жени спасені!
Не робіть ви три дні на неділю:
Що й у п'ятницю плаття не золіте,
А в суботу пилом не пи́літе,
Сталобить мички не микайте,
Сажі не трусите,
У воскресний день до церкви ходіте.
І отець і мати чади свого не

проклинайте,
Жидами-урагами не називайте.
Бо Жиди во Христа прокляті,
Жиди Суса Христа роспинали,
Терновий вінець на главу клали,
Гвоздями і руці і нозі прибивали,
Копієм йому ребро пробуждали¹.
Кров його святую проливали.
Терпів Сус Христос муки і рани,
За всі православні християне,
Терпів Сус Христос муки і страсти,
Да избавит нас от напасти.
А хто сей штих!² перепише,
А хто сей штих перепоет,
От його душі царствіє вічне

уготованное!
А ми сей штих-глас поємо:
Алілуя, алілуя,
Славим тебе, Христе Боже наш!

Сумцов, згадуючи ці українські варіанти стиха про П'ятницю, називає їх «простими переповідженнями українською мовою великоруського духовного стиха», і образ безногого трудника, представленого в нім, виводить від билини про Іллю, що проявив себе на великоруській ґрунті і відси вже пройшов серед українську людність, інакше сказавши, — вважає українські варіанти несамоістними відгомонами великоруської традиції⁶.

Горленко, наводячи з лірницького репертуару український стих про Василя і Евладія, відізвався про нього так: «Наведена псалма цікава як один з небагатьох взірців українських духовних стихів, що мають джерелом містичні повісті або апокрифи. Таких забобонних і темних оповідань повні великоруські збірники Безсонова і Варенцова, з їх величезними відділами раскольничих стихів. В українській духовній пісенності се явище припадкове» — і на доказ він вичисляв немогі взірці, видруковані в різних збірниках⁷.

Але от ми бачимо, що й стих про Лазаря, безсумнівно протягом цілого ХІХ в. розповсюджений по всій українській

«Православные рабы, християне,
Поймите вы три дня в недели,
Вы среды и пятницы поститесь,
Воскресный день Господу молитесь².
Чтобы были люди справедливы,
Были бы жены благосливы:
По середам пыли не пылили,
По пятницам золы б не золтили,
В воскресный день Богу бы

молились.
В утробе младенца не проклинали³,
От матерного слова мы погибаемъ,
Мать Божию мы прогневаем,
Дети, отца-мать почитайте,
Отец-мать, детей не проклиняйте,
Жидовьем детей не называйте:
Жиды у Христа есть проклятыи,
Которые Христа распинали,
Святую его кровь проливали⁴.

території в дуже близьких варіантах, на народній мові¹ виявляє також буквально близькість з великоруськими текстами; значно віддаленими географічно! Чи не показує се, що в основі духовного стиха, чи переробленого на народну українську мову, чи виконуваного в старшій, церковнослов'янській формі, треба шукати старшої спільної основи, так само, як під колядковими та казковими українськими варіантами, з одного, і билинною великоруською традицією, з другого боку?

Матеріал релігійно-поетичний простудійований далеко слабше, ніж героїчний, тому не можна так певно говорити в сій справі, як в питанні про епос героїчний. Але належить констатувати, що для великоруських духовних стихів, звисних в церковній мові в великоруським і українським репертуарі, так само, як і для поем мішаного, героїчно-легендарного змісту і для дружинних билин знаходяться суголосні мотиви і теми в українським фольклорі, і книжні джерела їх однаково звисні в Великорусі і Україні. З другого боку, ми спостерігаємо, що наші новіші лірники не раз свідомо стараються підмішувати слов'янський елемент до своїх нинішніх продукцій, щоб надати їм якнайбільше церковного, релігійного характеру. Я певен, що в їх репертуарі, при більшім перегляді, знайдуться варіанти, перероблені під церковнослов'янський стиль на Україні новішими часами: Коли так, то, очевидно, мали шанси захватитись церковнослов'янські тексти старших часів. Тому не треба спішити без ближчого розгляду записувати кожен церковнослов'янський текст з України за новіший відгомін великоруського репертуару: поруч таких новіших запозичень, котрі присвоюють собі наші лірники від своїх великоруських колег, можуть бути варіанти і старшого, первісного українського походження.

Напр., згадані вище студії ак. Перетца і Адріанової-Перетці, переведені над одним з популярніших стихів — про Олексія, ранішими дослідженнями признаним за пізньопівнічну (великоруську) переробку московського тексту 1660 р., виявили, як я то вже згадав, що в дійсності книжні впливи відбилися тільки на деяких варіантах сього стиха, а в основі він виходить з життя, звисного ще в старих Златоуструях (в копіях ХІІ в.). Таким чином, він може бути твором старшим, полудневого походження. Його нинішні українські варіанти, при всій різноманітності (то скорочені і вищліфовані під впливами народної пісенності, то злегка тільки язиково притерті варіанти великоруських), являються безсумнівними

¹ Див. ще нижче, в розділі моральної легенди.

¹ Там: Прободали.

² Замість стих: Безсонов, ч. 162.

³ Там же, ч. 600.

⁴ Там же.

паростями старого архетипу. Аналогії з героїчною билиною і ліричною поезією, що дають тепер в різній мірі українські, білоруські й великоруські варіанти, не всі можуть рахуватись за впливи пізнішого симбіозу, а в часті, очевидно, належать самому архетипові. «Кожен раз, коли йому в оповіданні траплявся момент, що пригадував билину, (автор) спішив скористуватися її формою і тим наближав свої стихи до смаку і розуміння слухачів», — влучно завважає Адріанова (с. 430).

Я певен, що детальний розбір, переведений над більшим числом духовних стихів нашого репертуару, скріпить і поглибить такі спостереження і zarazом — як то передбачав іще Веселовський, приступаючи до своїх «Южно-русских былин», — тільки певна сума подібних спостережень дасть змогу і генеалогію поодиноких творів виводити з більшою певністю¹.

Висовуючи се як програму будучого досліду, дуже потрібного й пожаданого, поки що тільки для ілюстрації вищесказаного, наводжу, з одного боку — кілька билин на легендарні мотиви і кілька духовних стихів великоруського репертуару, вказуючи до них паралельні мотиви з репертуару українського, а з другого боку — нашу легенду про Михайлика і Золоті ворота з паралельними мотивами великоруських билин. Матеріал сей теж послужить доповненням епічного апарату, котрий подаємо нижче, і в сумі, на підставі його можна буде собі виробити поняття про ту стару героїчну дружинну традицію, що, розмішана легендарними мотивами, дійшла до нас в сих билинах і героїчно-легендарних творах.

Билинно-легендарні теми та їх українські відгомони.
Серед легендарних тем, приодягнених билинною формою, що так цікаво ілюструють споріднення і обопільну дифузю сих двох кругів народної традиції, передусім звертає на себе увагу трійка «старших богатирів», що з одного боку, формально введені в билинний круг і навіть володимирів цикл, тому звичайно й фігурують в переглядах тем сього циклу, але з другого боку, всі своїм еством належать до сфери міфічно-релігійної легенди. Се Самсон, Коливан, Святогор: надлюдські велети, які самою традицією проти-

Я думаю, що тільки недостача такої загальної перспективи була причиною, що Адріанова свій уважний розбір стиха закінчила нічим позитивним не обґрунтованим висновком, що стих сей таки був уложений в XVII в., як то принустив Тихонравов, на підставі міркувань, які сама ж авторка цілком відкинула. Очевидно, се невільна дань утертому в науці поглядів.

ставлюються властивим богатырям, як то вже ми бачили, хоча і вводяться нею не раз і в круг історичних володимирових богатырів¹. Індивідуалізовані вони взагалі слабо. Самсон і Коливан раз у раз зливаються в одну фігуру: Самсона Коливановича; з другого боку, Самсон і Святогор теж трактується як одна особа: ті самі мотиви зв'язуються без різниці то з Самсоном, то з Святогором, або з двох імен робиться одне — Самсон-Святогор. Нам супроти того нема також великої потреби докладно розділяти те, що в тім чи іншій випадку зв'язуються з одним, а що з другим. Досить буде розглянутися загально в мотивах, зв'язаних з сею трійкою, головню — з більш популярною її частиною: мотивами, зв'язаними з Святогором-Самсоном.²

Святогор-Самсон. Передусім спинимось на тих зв'язках, які зв'язують сих велетів з київським циклом. Вони нескладні. Поминаючи ті тексти, де сі велетні тільки поіменно вчисляються серед київських богатырів, а з другого боку ті, де той чи інший богатыр цілком випадково вплітається в компанію згаданих велетнів, ми маємо кілька стріч з Святогором Іллі, що таким чином виводиться наступником того старшого покоління титанів. Подробиця ся, до речі сказавши, може свідчити, що до київського епосу велетнів сих притягнуто сорозмірно пізно, тоді коли центральною фігурою його став Ілля.

Таких епізодів товаришування Іллі з велетами, власне, з Святогором-Самсоном небагато. Кілька билин розроблюють під сими йменнями загальний мотив стрічі богатыря з велетом. Ілля заїздить на Святі гори і надібає богатыря, що дримає, їдучи конем. Ілля б'є його з цілої сили раз, другий, третій — той не ворухнеться, тільки за третім разом він збудивсь, ухопив Іллю з конем і «поклав до кишені». Возив їх в кишені два дні, третього дня кінч Святогора став спотикатись, і на запитання господаря пояснив, що він уже тепер вивозить на собі двох богатырів, а третього — коня. Тоді Святогор зацікавився Іллею, айняв його з кишені і побратався з ним.

Один варіант вплітає сюди новий мотив — невірної жінки Святогора. Ілля в самім початку своєї богатырської кар'єри наїздить в полі шатро під

¹ Див. вище, спостереження Іллі при уздоровленні — не битися з Святогором, Самсоном, Вольгою і родом Микулиним, Самсон і Коливан на богатырській заставі — нижче. Самсон Коливанович і Святогор на Володимировім дворі — К. I, 45.

² Головна праця до сеї теми Ждановъ. Къ литературной исторіи рус. былевой поэзіи. Потім його ж: Повесть о королевичѣ Валтасарѣ и былина о Самсонѣ-Святогорѣ (недокінчена, передр. в Соиненияхъ, т. I, В. Миллеръ. Матеріали для исторіи билиннихъ сюжетовъ. Этн. Об. XIII (1892). С. Шамбинаго. Старини о Святогорѣ и поэма о Калеви-позѣ, Жур. Н. Пр. 1902, I, В. Миллеръ, О некоторыхъ местныхъ отголоскахъ в былинахъ (Коливанъ-Святогоръ) (Изв. 1911, IV, перед. в Очеркахъ III).

дубом: в нім велетенське ліжко. Ілля кладеться на те ліжко й спить три дні і три ночі, аж нарешті будить його кінь, остерігаючи перед поворотом Святогора. Ілля вилазить на дуба, бачить відти богатиря, що іде на коні, упираючися головою в хмари. На плечах везе кришталну скриню. Приїхавши, відмикає її, й відти виходить гарна жінка. Святогор обідає з нею і потім кладеться спати. Жінка ж іде на прохід і, помітивши на дубі Іллю, велить йому злізти до неї «на любов», інакше грозить віддати велетові. Ілля «творить діло повелене», і жінка після сього посадила його Святогорові до кишені й збудила Святогора. Святогор поїхав до Святих гір, і в дорозі кінь сказав йому, як вище, про Іллю. Святогор, витягнувши Іллю, розпитався, вбив жінку, а з Іллею побратався й навчив його всім похваткам і поїздкам богатирським.

З сим останнім мотивом: титан-Святогор виховує Іллю на богатиря, мабуть, стоїть в зв'язку епізод, де Святогор посилає Іллю до свого батька. Варіант заховався в дуже лихих стани, зв'язується з передсмертними розпорядженнями Святогора, але, мабуть, існував самостійно як одна з форм наділення Іллі великою силою (паралель до передачі сили від Святогора Іллі при смерті). Святогорів батько, «древній та темний» (сліпий), — з Святогорового прізвища виходить, що його ім'я було Коливан, але виразно по імені він не зветься; живе він «на горі Палавонській», доволі популярній легендарній місцевості. Святогор остерігає Іллю, щоб він не давав батькові руки, тому Ілля замість руки подає старому кавалок нагрітого заліза. Кінець призабувся, очевидно; в іншому варіанті Святогор, вмираючи, посилає Іллю принести від батька останнє благословення, і се теж виглядає як затемнення початкового мотиву — наділення силою. Ілля часом бере участь в підйманні велетами земної тяги, що в деяких варіантах приносить Святогорові кінець. Але участь Іллі в сім епізоді випадкова, органічно не зв'язана з темою, про котру будемо говорити далі.

Нарешті Ілля стає свідком смерті Святогора і його спадкоємцем в історії з гробом: Святогор з Іллею надібали на Святих горах гроб з написом, що він призначений тому, кому буде по мірі; спочатку пробує його Ілля, але для нього сей гроб був занадто великий. Коли лягає Святогор, накриває себе віком, — віко так твердо накриває гроб, що Святогор не може вже його підняти. Каже Іллі рубати віко його (Святогоровим) мечем, але Ілля не годен піднести меча. Тоді Святогор дише на Іллю раз і другий, від того у Іллі прибуває сили, він рубає гроб Святогоровим мечем, але за кожним ударом все нові залізні обручі вискакують на віку. Тоді Святогор ще раз кличе Іллю прийняти від нього дух, але Ілля побоявся, що земля не буде його носити. Святогор похвалив його за се, бо сей останній дух був мертвий, і коли б Ілля прийняв його, він ліг би мертвий поруч Святогора. Святогор відступає йому свій меч, а коня велить прив'язати до гробу, бо з тим конем ніхто не дасть ради. Ілля сповняє ці розпорядження й іде в чисте поле з Святогоровим мечем.

В деяких варіантах Святогор перед смертю передає Іллі свою силу, ведучи дихати його дух, лизати його піт, або ліну, яка виходить від нього з пробу, або навіть митись і купатись в ній; Ілля лиже раз, другий — більш лизати Святогор йому не велить, бо інакше ні кінь, ні земля не могла б його носити.

Гільфердінг 265 і 273, Гр. 350, 354, 418. В Гр. 350 разом з Іллею приймають силу від Святогора Добриня й Альоша; Святогор служить у чернігівського князя; але текст записаний від сказителя, вже рушеного книжним впливом.

Отсей зв'язок Іллі з Святогором-Самсоном м'г улегшити перехід на нього деяких мотивів, зв'язаних з велетнями. Таке походження має, правдоподібно, вся історія наділення Іллі силою, котру ми стрічаємо в українських переказах про його uzдоровлення. Зменшення сили вміру, щоб вона не була занадто велика — се мотив більш логічний при передачі сили від покоління велетів. Похвалка Іллі при тім, що він потрапив би повернути весь світ за кільце або залізний стовп, — се характеристична похвалка титанів, як побачимо нижче, недопустима для богатиря — тому вона потягає за собою зменшення сили святими до богатирської «міри».

Тепер поглянемо на джерела легендарних мотивів, котрі ми перевантажені оповідання про Святогора-Самсона. Сі мотиви поділяються на дві групи: одні зв'язуються і з Самсоном, і з Святогором (або з тим об'єднаним персонажем: Самсоном-Святогором), другі належать тільки Самсонові: вони дають спільній історії Самсона і Святогора спеціально Самсонове закінчення. Почнемо з перших.

Виїхав Святогор в чисте поле. Нема з ним йому силою поміряться. А сила так і переливається по жилах, тяжко від неї, як від тяжкого тягаря. Говорить Святогор: «Якби землі тягу знайшов, я б усю землю підніс». В тім наїздить на торбу переметну (сакви, беаги). Пробує він її не сходять з коня «поганялкою» — торба не рухається. Рухає її перстом — не зрушити. Хапає рукою — не підноситься. Злазить з коня, хапає обома руками — підносить її вище колін, але сам угряз при тім по коліна в землю. По обличчю його не слюзи течуть, а кров. Як угряз, так і встати не міг, «жили й сустави його розійшлись», і тут йому кінець.

Інший варіант менш трагічний. Розходившись, Святогор похваляється: «Якби був стовп від землі до неба, а в стовпі кільце, повернув би я всю землю «підвселенню», (вар.: якби одне кільце в землі, а друге в небі, повернув би я землю-мать догори). Ледве се вимовив, аж побачив двох перехожих (в іншому вар.: Микулу Селяниновича). Вони несли по торбі і, коли Святогор їх догони, покладали торби на землю. На запитання Святогора, що в тих торбах, сказали, що в них тяга землі, і сказали йому попробувати. Святогор попробував перстом, рукою — не рухається. Став тягнути цілою силою — по коліна в землю угряз, а торби не підняв. Тим його серце заклопоталося.

По сім питає Святогор Микулу про свою долю. Микула справляє його до коваля під Сіверними горами. Знаходить Святогор коваля — той кує два волоски: кому з ним женитись. Питає його Святогор про свою долю; коваль відповідає, що призначена йому дівка в Поморськім царстві, тридцять літ на гною лежить. Святогор рішив розшукати її і вбити, щоб спекатись такого ганебного-подружжя. Розшукав на гноші дівчину, шкіра на ній, як жора на ялині. Вона спала, й Святогор, утявши її кілька разів по грудях, ишив гроші й поїхав. Через ті рани дівчина позбавилась своєї кори і прославилася своєю красою. Святогор, почувши про неї, засватав, оженився і потім тільки дізнався, що се була та призначена, котру він пробував убити.

Полтавський переказ Мартиновича і волинський В. Міллера, як вище.

Досі всі ці епізоди без різниці прикладаються різними варіантами — то до Святогора, то до Самсона; для дальшого таких цілком паралельних записів нема. Історію з невірною жінкою Святогора, котру він носив у скрині, знаємо вже; її закінчення для Самсона оповідається доволі близько до біблійного:

Довідавшись, як Самсон хотів її убити дівчиною, жінка завзялась на нього. Вона стала вивідувати у нього, в чім його сила, і Самсон признався, що сила його в «семи волосах ангельських» на його голові. Тоді жінка, напоївши його обстригла і по сім скликала своїх приятелів, а ті вибрали йому очі і вигнали його з одною «кріпачкою служкою», «блукати між дворами». За три роки відросло Самсонові волосся і вернулась його сила. Тоді він велить своїй служці провести його до колишнього його дому, де його жінка забавлялася з приятелями. Зрушив головний стовп і задавив всіх і себе.

В тих подробицях, де се оповідання розминається з біблією, воно покривається з деякими півапокрифічними варіантами, напр. Палей. Тому висловлений був оправданий здогад, що, може бути, й деякі епізоди історії Самсона-Святогора йшли за такими літературними обробленнями історії Самсона, які містили прототипи сих подробиць — тільки ми їх тепер не знаємо. Що біблійна постать Самсона в різних літературних переробках й усних передповідженнях дуже добре могла придатись для оброблення домашніх мотивів про велетнів, се ясно. В історії Самсона, як її оповідає Йосиф Флавій, напр., єсть слід мотиву похвалки Самсона своєю силою, що могла відбитись на мотиві про обертання землі чи підіймання «земної тяги». Біди, які довелось Самсонові потерпіти від жіночої підступності і зроблення його з сього погляду класичною фігурою для церковних моралістів, могли також послужити взірцем для різних варіацій популярної теми: сильний богатир, чи велетень, котрого обманює і губить жінка. В нашій усній і книжній традиції се образ добре звісний:

Пишуть о Самсоні історики так, же таку силу мав: гди би таке коло велике, жеби затримана земля, управлено — і Самсон би узяв руками за тоє коло, то би усепо світа землю повернул. Такою то был Самсон силний Самсон славний муж и воін валечний, і окаянная жена его извела, і силу ему отняла, і очі ему вибрала — бо жена єсть всему злому початок і приводца злих діл¹.

Образ Самсона (чи взагалі сильного чоловіка, розбійника і под.) з «ангельськими волосами» на голові, що роблять його неборним, належить до популярних — особливо в

¹ Корпус апокрифів Франка I, с. 270, пор. Етнографічний Збірник XII, с. 37.

Галичині¹. Звісна легенда про розбійника Жолобчука оповідає:

Пани, не можучи його зловити, підійшли його через найняту жінку, яка випитала у нього секрет його сили: «три волоси ангельські» на його голові. Як вона йому ті волоси вимкла, так пани його ймили, очі вибрали й всадили до темниці. Як йому ті волоси відросли, так сила вернулась і він подавив панів, заваливши будинок, де вони зішлись судити його на «згубу»².

В переказах про Довбуша бачили ми також у нього на голові золотий волос, вирослений йому ангелом за те, що вбив чорта³.

Мотив долею призначеної жінки приходиться, напр., в отсіім оповіданні:

Як обмирав я парубком, то ходив усюди по другому світу, усякі муки бачив, а далі зайшов до якогось діда. Сидить і все до купи лика зв'язує. Оце одріже од жмутка два шматочки та зв'яже до купи, та й повісить на кілочку. «Дідусю, — кажу, — що оце ви робите?» — «Се, каже, я пари парую». — «А моя ж тут пара єсть?» — «Єсть, каже, ось дел!» — та й зв'язав і повісив на кілочку. — «Як же мені пізнати свою пару?» — «А ось як: як підеш ти на святках у корчму та заграють музики, то вона перше піде в танець. — Бо вона охоча до музик, — отож твоя й пара». А я, грішний, і подумав: «Коли буде хороша, то буду сватать, а як же погана, то візьму каменя з собою та й вб'ю». Узяв каменя та й пішов до корчми. Коли ж скоро заграли музики, аж і вийшла — та така ж нечумазна! Я як хряпну її каменем по голові, а сам навіткача, та як пішов, то волочивсь років може зо два. І вже де не сватавсь, ніхто не йде та й не йде за мене. То я собі й думаю: «Піду ще в інше село та зачну свататись з крайньої хати, не минаючи жодної, може чи не оддасть хто? Іду, аж стоїть сельце. От я в крайню хату, дивлюся — дівчина гарна, чи вже може так мені тоді здалось. Став сватать — оддали. Отож і став я жить з нею. Та раз у свято зібрались жінки до купи побідавши та й ськаються собі під хатою у холодку. А одна ськає моїй жінці в голові та й питає, а я й чую: «Чого се в тебе шрам на голові?» — «Се я ще дівкою гуляла раз на святках у корчмі, а один вражий син здурів чи впився — ухопив каменюку та мене по голові, то трохи не вмерла, та вже якось одходили». А я слухаю та й догадавсь, що се та сама, що зв'язав мені Бог у пару. От за те-то я тепер у жару по пояс стою, що пішов против божої волі⁴.

Гострий приклад жіночої невірності, вплетений до білїни про Святогора й Іллю, повторює широко розповсюджений орієнтальний мотив, для котрого я в тій хвилі не можу вказати українського варіанту, але записи його, звісні з Угорщини, з Білоруси, з Кавказу, в дуже подібній, майже ідентичній формі, не подишають сумніву, що в такій формі вона була звісна також і на Україні:

Пан, князь чи купець, відкривши невірність своєї жінки, знеохочений сьм, пустився в світ. Під час мандрівки він надибує хлібороба-велета: він

¹ Етнограф. 36. III, с. 20, XII, ч. 39 і 40.

² Ігнатія з Никлович Кавки, передр. у Драгоманова «Преданія...», с. 339.

³ Вище.

⁴ Зап. о Ю. Р. I, 368.

оре, носячи на плечах великий міх або скриню. Виявилось, що в сій скрині була не тільки його жінка, котру він носив, як Святогор, але й її полю-бовник, з котрим вона забавлялась. Сей інцидент переконує мандрівника, що невірність жіноча — річ загальна, котрої не можна уникнути, і він рішає помириться з своєю долею й вернутись додому¹.

Міряння гробу — один з популярних мотивів семітської легенди (юдаїстичної й арабської) — прикладається нею до Арона й Мойсея, у нас на Україні зв'язаний з іменем Соломона і зрідний в кількох варіантах. Сі дотепер звісні українські варіанти, одначе, стоять даліше від билини і ближче до неї підходить талмудичне оповідання про Арона: ангел каже Мойсееві й Аронові іти на велику гору; там вони побачили в печері гроб з написом: «Я призначений тому, кому буду вміру». Мойсей ліг до нього — він був замалий; ліг Арон — гроб якраз, і Арон помер. З українських найпопулярніший запис Руданського (з Схід. Поділля); інтересно, що місцем події в ньому виступає «Безсмертна Гора», куди удається на старості Соломон, щоб утекти від смерті:

Коли Соломон наблизивсь туди, Господь велів черцям, що жили під горою, зробити Соломонові домовину — очевидно, щоб не дати йому утекти від смерті.

Ото вони і роблять гроб і домовину, аж підходить Соломон. «А що ви, люде, робите?» питає. А вони й кажуть: «Грб на Соломона». Почув Соломон: крути не верти, треба вмерти! — «А маєте ж ви міру?» питає їх. — «Ні, не маємо». — «То беріть міру з мене: він такий, як я». Взяли черці з нього міру, зробили домовину, по домовині припустили й грб. «А ну, чекайте, каже Соломон, я зміряю домовину». Положився в домовину. «Ну, каже, до міри! а впустіте в яму!» Опустили в яму. «Тепер засипайте, а Соломона нам не треба, бо я сам Соломон» (Драг. 103).

Галицький варіант ще далі відходить від сього мотиву, бо Соломон «самохітньо» велить робити йому грб по мірі, щоб закінчити життя; ідея затратилась зовсім, зосталась тільки зовнішня пам'ять про неї. А в отсім гуцульським варіанті мотив сей комбінується з темою про Соломонові мудрування над нечистою силою:

Щоб смерть його не знайшла, Соломон обернув чоботи передами назад, і смерть сто літ його шукала і не могла знайти, бо його слідами все йшла в противний бік. Але раз убрав чоботи як слід, і тоді смерть зараз його знайшла і хотіла стяти. А він каже: «Чекай, панно, най я зроблю на себе домовину та й відтак умру». А смерть каже: «Но роби». Соломон зробив домовину таку, що мурашок не виліз би з неї, та й каже: «Знаєте що, а ну лягайте ви, най я вижу, як вам буде пасувати, та й я тоді ляжу». Смерть лягла, а Соломон хапнув борще та й замкнув смерть².

По всьому видно, що мотив про міряння гробу був у нас добре звісний і, мабуть, існував і в версії, ближчій до

¹ Матеріал, зібраний найбільше в процитованій статті Жданова.

² Гуцульщина V, с. 20 = Етн. Зб. XIII, с. 231.

билини. Можливо, в його акції «на горах» лежить і секрет імені Святогора, що багато бентежив інтерпретаторів, які то Святі гори були, де пробував Святогор? Думали про Кавказ, вказували й Святі гори на р. Донці в Слобідщині¹. Але може бути, що в дійсності ніяких конкретних гір не було під сею назвою, бо вона мала походження чисто літературне.

Заразом первісний космічний образ велета під впливом легендарного елемента дуже давно поблід і розпустивсь в купі легендарних мотивів, що з часом обсіли його. (Про велетів в українській традиції див. нижче ще, в розділі про легенду).

Соломон. Билина про Соломона і Василя Окульевича дає переробку в характеристичних формах билинного епосу епізоду Соломонової легенди, а саме — викрадення Соломонової жінки невірним царем і покарання її Соломоном². Вона доволі популярна, але тільки в північній, олонецько-архангельській районі. Рибніков записав її три тексти в Олонецькій губ., новіші розвідки принесли десятків текстів; головно з Біломорського району. Всі вони доволі однотайні, розходяться тільки в другорядних подробицях і досить близько підходять до книжних версій. Але билинна версія бере в них тільки коротку схему, цілком самостійно перероблюючи її в билинний стилі: легендарна схема цілком заповнена загальними поетичними місцями билинної традиції, які дають їй всю свою закраску і тільки що не ввели ще Соломона до київського циклу.

Билина розпочинається звичайно пиром у «прекрасного царя кудріянського» Василя Окульевича — копією з Володимирового пирю. На нім Василь, так як Володимир в билині про Дуная, жаліється, що досі не женився, і випитує, чи не знає хто відповідної жінки для нього. На се питання, іноді кілька

¹ Кавказьку гіпотезу розвинув В. Міллер, навівши кавказькі паралелі до мотивів, зв'язаних з Святогором (Кавказско-русский паралели, Етн. Об. X—XI, 1891, передрук при Экскурсах). Вона була досить прийнята, але Міллер сам відрікся її потім на користь Святих гір коло Пскова (Печерський монастир Успенія на Святій горі), О некоторых мѣстн. отголоскахъ, с. 256 дд.

² Головніші студії: Веселовський. Славян. сказанія о Соломонѣ та Китоврасѣ, і Новія даннія къ исторіи соломоновскихъ сказаній (Разысканія въ области духов. стиха, V, 1881). В Миллеръ, Къ былинѣ о Соломонѣ и Васильѣ Окульевичѣ. Журнал Мин. Нар. Просв. 1913. III (передр. в Очерках, III).

³ Ся назва — «кудріянський» приходить в багатьох записях сеї билини; також в стиху про Егорія Хороброго і в билинах про оборону Києва, і всюди означає невірного царя. Веселовський, по аналогії з Сурган, батьком Соломонової жінки в німецькій поемі про Соломона, толкував її як «купріянський» — кипрський. В деяких слов'янських книжних записях сеї історії противник Соломона дійсно зветься царем кипрським або купрським.

разів повторене, виступає персонаж, який носить дуже різні імення: Івашка Таракашка, Івашка Поварений, Василь Пустоволосович і под. Він рекомендує цареві як відповідну партію жінку царя Соломона, коли ж цар Василь дивується, як йому прийшла в голову така дивка гадка — відібрати жінку від живого чоловіка, персонаж береться се зробити, аби тільки дали йому для того кораблі і відповідний припас. З ним приїздить він до царства Соломоного, коли самого Соломона не було дома, і зваблює на корабель його жінку — подивитись на привезені товари. Там він упоює сонним питтям, і коли цариця заснула, виїздить з нею в море. Прокинувшись, Соломонова жінка в одних варіантах дуже журиться своєю пригодою, навіть хоче втопитись, в інших — досить пасивно й спокійно сприймає відомість, що її везуть до царя Василя. В кожному разі в останнім результаті мириться з новим положенням і стає його жінкою.

Тим часом Соломон, повернувшись додому і довідавшись, що йому вкрадено жінку, збирає військо і вирудається з ним до Василевого царства. Підійшовши до його столиці, він велить своєму війську сховатись і чекати, аж він тричі затрубить (часом ся інструкція дається ще перед виїздом з дому). Сам же, перебравшись за старця-каліку, йде до Василевого двору. Василя дома не було, жінка ж зараз пізнала Соломона, «скоро вибігла на широкий двір, брала царя Соломона за білі руки, цілувала в сахарні уста, називала любимим мужем, царем Соломоном». Виправдувалась перед ним, що завезено її підступом, і замовлялась утекти з ним від царя Василя, тільки тим часом просила сховатись до скрині. Коли Соломон послухався сеї намови (або сховався туди з огляду на поворот царя Василя: «приїздив Василь з чистого поля, застукав срібним кільцем»), жінка замкнула його в скрині й сівши на ній, казала Василеві відгадувати, як то вона «на царі сидить, з царем говорить», — або й без загадки стала хвалитись, що той, кого вони так вель час боялись, тепер під нею сидить замкнений. Остерігаючи перед його мудрістю і перед його військом, вона радила Василеві зараз же вбити Соломона, не пускаючись в розмови. В деяких варіантах Василь тому береться зараз же стягти Соломонові голову, але Соломон випрошує, щоб йому дали смерть царську: «Стрять мене не по-калічому, стрять мене по-царському: у нас же на Святий Русь царей тратять, вішаючи. (Вар.: «У нас на Русі царей не стинають — постав мені шибеницю високу, повісь на ній три петлі великі, першу варову, другу липову, третю шовкову»). В інших варіантах почесний рід смерті призначається Соломонові і без його прошення: Вішають для нього три петлі: одну червону, другу білу, третю чорну. Везуть його на страчення, і Соломон при тім говорить різні загадкові слова, які представляють притемнену ремінісценцію книжної повісті про сі його речення.

Перед смертю Соломон просить позволення заграти йому в трубу, в турі ріг чи в три дудки. Жінка даремно радить Василеві вішати його без проводаюки, на даючи часу на видумки, — цар Василь дозволяє Соломонові заграти скільки хоче. Ся гра Соломона розроблюється в різних варіантах з замилюванням і поетичною інвенцією, доводячи до кульмінаційного пункту розвій теми. По першій його затрубленні почала його сила уздати-сидлати добрих коней і від того задрижала земля. Цар Василь питає Соломона, чому земля трясеться; Соломон пояснює, що се від його рогу йде «відзив», гук по синьому

В. Міллер зв'язував сього Івашку або Ваську Таракашку з іменем московського агента в Новгороді поч. XVI в. Василя Тараканова, і се, в зв'язку з іншими, ще менш важними подібностями, живив на підпертя гіпотези, що билина була заложена в сфері новгородської культури в першій половині XVI в. Але Таракашку, Таракана ми бачимо також в билинах про Батия, як правдоподібний відгомін Тугорхана. Форми таракан-тархан, Таракан-Тугорхан наводять сам Міллер в цитованій розвідці з здогадом, що се ім'я означало в книжнім ужитку татар (с. 129).

мору до города Єрусалима, а в Єрусалимі у нього сорок тисяч гусів, лебедів — годовані-учені, до язиків людських призначені, вони почули Соломонову гру з-за синього моря, вилетіли далеко на славне синє море, говорять між собою: «Не стало у нас старого царя Соломона, приходить йому кара смертна в землі-Кудріянській: тратить його король не по-калічому, а по-царському!» Гонять вони крилами по воді, збили хвилю на синім морі, хвиля вдарила в береги, від того трясеться сира земля. Р. 137 (вар.: Се всі звірі й птахи утішилися тому, що Соломон змалку був охочий до ловецтва, — всі птахи злітаються, всі звірі збігаються подивитись на його скору смерть. Р. 94).

Попросився Соломон заграти другим разом — зачула його сила, стала сидати на коней, стала дрижати земля. Соломон став Василеві толкувати, що се в Єрусалимі сорок тисяч його добрих коней — годовані-учені, до язиків людських приучені) почули гру, вискочили далеко в чисте поле, говорять між собою: «Не стало у нас старого царя Соломона. Б'ють вони копитами сирю землю, від того дрижить мати сира земля». Нарешті заграв він утретє, й приїхала його сила, побила військо Василеве, вхопила, повісила в одній петлі Івашка Поваренина, в другій царя Василя, в третій стали ладити вішати царицю, стала вона просити у Соломона пробаєння. Але Соломон пробачив їй першу й другу вину, що вона пішла на чужий корабель і пила пиття, і те, що вона замкнула його в скрині, та не пробачив третьої вини, що вона просила його смерті. І так повісили царицю, а царство «кудріянське» пограбували, додають деякі варіанти.

Порівняння сих билинних записів з книжними переповідженнями показує, що билина значно покоротила легенду, дарне оповідання, особливо ті варіанти його, які задержалися в усній традиції. Билина зовсім ігнорує попередню історію Соломонової жінки й того царя, що її викрав, тим часом як легендарна повість се викрадення трактує як відплату Соломонові за його раніші вчинки. Вони упускають далеко складнішу історію змови з царицею сього царя чи його посланця і ті заходи, які потім робить Соломон, щоб відшукати жінку. В деяких варіантах зосталась пам'ять нічим не умотивованою довгою перерви, яка зайшла між викраденням Соломонової жінки і приходом до неї Соломона — тим часом як легенді сей час, власне, йде на вишукування. Можна думати, що в старших версіях билини ся історія була розповіджена до легенди, себто ширше, тим часом як пізніше скупчили свою увагу на фіналі й обробили його справді ефектно, та й взагалі можна сказати, що стративши в фабулі билинна повість багато виграла в яскравості, в багатстві рисунку, в порівнянні з досить сухими книжними переповідженнями².

Про сам Соломонів цикл в цілості будемо говорити нижче. Тут зазначимо, що епізод викрадення його жінки і віднайдення її належить до найбільш популярних епізодів в се-

¹ Найважливіше — збірка в VI т. Летописи рус. літератури Тихонравова, 1862. (Повісти о царь Соломонъ).

² При всіх скороченнях теми ширші варіанти билини належать все-таки до більших билинних поем: Р. 137 має 519 віршів.

редньовічній європейській новелістиці, і дослідники думають, що ті варіанти, які заховалися в книжній і усній східнослов'янській традиції, хоч мають під собою, мабуть, стару основу, візантійську (індійсько-ірансько-візантійську, як думав Веселовський), носять на собі сліди пізніших західних впливів. Вони підносять сю обставину, що в нинішній усній традиції сі оповідання популярні найбільше в західних частих східної слов'янщини¹. На Україні, одначе, сі оповідання досить розповсюджені не тільки на Підкарпатті, але і в східних краях². От як оповідає ту ж тему, що в билині, одне оповідання з Київщини:

Жінка зговорила з одним невірним царевичем втекти від Соломона і змовилась так: жінка приставиться мертвою, і як поховають її, то тоді царевич викопав її, й вони втечуть. Зробили так. Царицю вбрали, положили на стіл і покликали Соломона. Пришов Соломон, обдивився кругом жінки й думає: «Ні, бісова віро, не обдуриш в другий раз, не вмерла ти!» Взяв розпик залізний підісок, та як держала вона руки складені — так і пропик наскрізь. Але вона хоч би писнула — така була завзята! Соломон нічого не сказав. Ввечері поховали жінку. Тільки що її поховали, невірний царевич зараз під'їхав до кладовища, одкопав її, повіз до себе жінку Соломонову. А Соломон на другий день прийшов до її батька та й каже: «Біжить, тату, та подивіться, чи є в труні ваша дочка». — «Бога ти бійся, — каже батько, — я буду ще тривожить тіло мертвої дочки!» Але Соломон таки' настояв на своєму. Пішли, заглянули в яму, та тільки руками сплеснули: труна була пуста. (Тут оповідання пропускає, як по тих пропечених руках висланці Соломона відшукали його жінку — ся подробиця є в підкарпатським оповіданні — Е. З. III, 12).

Думав Соломон, думав, а далі приказав зробити собі тачку й насипати туди землі. Взяв з собою військо; одне чорне, а друге біле, третє червоне. Звелів він, щоб його завезли до невірного царевича і вкотили в ту хату, де царевич з його жінкою п'ють чай. Взяв він ще з собою три сопілки. Привезли його до невірного царевича і вкотили в хату. Царевич і жінка Соломона засміялись та й кажуть: «А чого тобі тут треба?» — «Вас побачить!» — «То випий жє з нами хоч чаю». — «Не хочу, каже, вставать з своєї землі, подайте сюди»... Царевич вийшов і приказав зробити шибеницю на Соломона. Випили чай, а царевич і каже: «Іди з нами, Соломоне, на балкон!» — «Ні, каже, з своєї землі не оступлюсь, хіба винесете мене!» Царевич приказав винести його на балкон. Сидить царевич з жінкою на стільцях, а Соломон на тачці. Царевич показує на шибеницю і питає Соломона: «Кому то хата строїться?» — «Або тобі, або мені, але скоріш тобі», каже Соломон. Ті обоє засміялись та й кажуть: «В наших руках, а ще каже, що шибениця скоріш на мене, ніж на нього».

Ото повезли його вже до шибениці. Соломон і просить царевича: «Нехай я перед смертю хоч заграю!» Як заграв в одну сопілку — його! біле військо біжить, як може заскочити! А царевич питає: «Що таке?» — «То, каже, моя смерть!» Як заграв в другу сопілку — червоне військо летить, як може. Царевич питає: «Що це таке?» — «Це, каже, вибігає моя невинна кров!» Як заграв в третю сопілку, чорне військо в одну мить прилетіло. «А це, що таке?» — «Це, каже, чорти по твою душу приїхали!» — «А що, каже, я на

¹ В. Міллера оп. сс. 134.

² Оповідання про Соломона і його жінку: Драгоманова Преданія, с. 103. Ивановъ. Изъ области малорос. легендь, Э. О. XVIII, с. 104. Грінченко I, с. 75, I, с. 262. Етнограф. Збірник III ч. 12, і 13, XII ч. 58—9.

твоїй землі та й повішу тебе!» Як крикнув на своє військо, так царевич і шмогонув ввєрх на шибеницю. Цариця тоді в ноги Соломонові: «Прости, каже, мені, мій голубчику!» — «Ні, — каже — Соломон, — бісова віро! З тобою вже мені не жити!» Приказав зараз прив'язати її кісьми до конячого хвоста і пустив його в чисте поле.

В сих і в інших оповіданнях, як і в билині, інтерес скуплений головно коло хитрого визволення Соломона від шибениці. Три кольорові петлі в билині, котрих зачення в ній затратилось, відповідають трьом символічним кольорам Соломоново го війська: книжний запис пояснює їх подібно, як українське оповідання: біле військо — се ангели йдуть по душу Соломона, червоне військо — се йдуть ангели по тіло його; чорне військо — се дияволи прийшли по душу царя і цариці.

Незвичайно популярний мотив — виклик свого війська триразовим гранням в момент страчення — проходить напр., в англійській баладі про Робін Гуда, в німецькій поемі про Ротера, в французькій *chanson de geste* про булонського байстрюка, *Bastard de buillon* й ін., причеплений також до пісень про Романа (вище):

«Становив він силу свою в чистім полі, сам своїм силі наказував: «Гей, сіло моя велика, годуйте-но добре коней, годуйте не травою шовковою, годуйте пшеницею білоярою, годуйте коней, самі слухайте, з якого боку заграю чорним вороном: за першим разом сідайте-гнуздайте добрих коней, заграю другий раз чорним вороном — сідайте на добрих коней; третій раз заграю чорним вороном — їдьте скоро-скоро, заставляйте мене ще при животності!»

Порівняння з західноєвропейськими паралелями не лише сумніву, що маємо тут мотив з Соломонової легенди. Цікаво, що в слобідським варіанті жінка Соломона тікає до свого брата; П. Іванів, видаючи сей текст, висловив підозріння, що тут маємо відгомін легенди про Китовраса — брата Соломонового.

Сорок каліків. Ся поема темою своєю вповні входить в сферу духовних стихів, але оброблена в билинним стилі, і повість твердо пришта до володимирового циклу. Вона досить популярна: крім старого сибірського тексту Кириї Данилова в олонцьким районі зроблено було 9 записів її, а недавніми часами в архангельським II. Вона належить до тих п'єс, які каліків з особливою приемністю затримують з старого епічного репертуару і прилучають до нового, релігійного, як апофеоз, прославлення своєї професії. В такім значенні легенда про сорок каліків виступає в одній вибірці з літописів, зроблений, правдоподібно, в першій половині XVI в. Тут оповідається про «притворян», соборних старців

¹ Р. 135, пор. 152, 45.

міста Торжка, котрі мали чашу, принесену сорока каліками з Єрусалиму за князя Ростислава, і одержали право на постійний додаток з княжого двору в XVI віці¹. Незалежно від автентичності тих дат, котрі тут наводяться, ці записки цікаві як доказ того вжитку, який робився з сеї легенди — звеличання верстви старців-калік, і, дійсно, для психології сих сторожів старої легендарної і поетичної традиції билина ся має чималу вартість.

В усіх текстах вона починається виходом каліків в їх подорож. Тільки в одному олонецькому запису (Г. 72) маємо пролог сеї історії:

На тім полі, на турецькім, збиралося, з'їздилося багато сильних, могутніх богатирів — тридцять богатирів з одним. Спустилися з добрих коней, сідали на зелений лужок бесідувати. Стали тут між собою міркувати, де бував котрий добрий молодець, в якій землі, та в якій орді, хто де був поганіх татар, а хто поганих ідолищів. Як вислухав молодий Касіян Опанасович мову сильних богатирів, сам сказав їм такі слова: «Гей же ви, сильні, могутні богатирі! Тяжко перед Богом ми согрішили, відай, безвинно побили багато бунних гнів, пролили крові горючої! Чи згодні ви, що я вам скажу: чи не краще закинути нам військо велике, та замість їздити чистим полем, піти до городу Єрусалиму, святей святині помолитися» і т. д.

Логічно оправданий, сей вступ не визначається особливою стильністю, і міг, власне, бути доданий як логічне умотивування того початку, який має билина в інших варіантах:

З пустини Єфімової, з монастиря Боголюбова починали каліки збиратися до святого городу Єрусалиму: сорок каліків з калікою (вар. «З Волинця города, Галича, з тої Корели багатої, з тої пустині Данилової збиралося, споряджалося сорок каліків за калікою, дородні добрі молодці»). Збиралися каліки на зеленім дугу, становилися каліки в одному кругу. Вибрали старшим отаманом Касіяна Михайловича, а молодий Касіян Михайлович кладе їм заповідь велику, на всіх тих дородних добрих молодцях: «Іти нам дорога не близька до городу Єрусалиму, святей святині помолитися, до Господнього гробу приложитися (уцілувати), в Ердань-ріці скупатися, нетлінною ризою утертися. Іти, отже, селами і хуторами («деревнями»), і в тім заповідь положена: «Хто вкраде або хто збреше, або хто пуститься на блуд з жінками, не признається старшому-отаманові, а отаман про те діло довідається, такого

¹ В справоздан. Петерб. Публічної Бібліотеки за р. 1894 була опублікована з збірника, письма другої пол. XVI і поч. XVII в., збірка записок про різні церковні події м. Торжка XVI в., і тут оповідається про принесення 40 каліками різних святинь за кн. Ростислава і архієпископа Новгородського Іоана. Їх чаша дісталася притворням церкви Спаса в Торжку, котрі під час походу кн. Івана Московського на Новгород в 1329 р. випросили собі у нього різні привілеї, як додаток до сеї чаші. Тексти передруковані в згаданій статті В. Міллера, котрий постарався витягти з них potwierдження своєї теорії про новгородське походження також і сеї билини. Він бачив в них доказ, що в основі її лежить реальний факт XII в., що в XIV в. в Новгородській області було популярне оповідання про подорож 40 новгородських каліків до Єрусалиму. Але сам признає, що оповідання про привілеї, одержані притворнями від Івана Московського, має виразні прикмети епічної ідеалізації, отже належить пізнішому часові. Отже, тим менш можна покладається на реальність переказу про подорож каліків за князя Ростислава.

лийшить одного в чистім полі, закопати по плечі в сирій землі». (Вар.: «Чистий-ричистий язик виинятий через тем'я, очі ясні через виски («косиці»); палке серце — поміж плеч»). На тім заповідь підписано, білі ручки приложені: отаман Касіян Михайлович, підотаман його — рідний брат, молодий Михайло Михайлович.

Каліки пустилися в дорогу, йшли час не малий і прийшли під Київ. Здибали князя Володимира, що виїхав на лови: «ставилися в один круг, клюки-палиці до землі повтикали, торбинки повішали, як крикнули каліки гучним голосом, так здригнулась мати сира земля, з дерев верхи попадали, під князем кінь скорчився, богатирі з коней попадали. Прийшовши до себе по сім крику, Володимир перепросив калік, що не має для них з собою милостяні і справив їх на свій двір до княгині Апраксії. Там їх запрошено «до ясної грядні» і прийнято найдакми сахариными і напитками медовими. Так провели вони дві години і вже чекали, щоб їх княгиня наділила на дорогу золотом-сріблом, щоб їти далі до Єрусалиму, коли ж у молодой княгині Апраксії не те в умі-розумі. Посилає вона Альошу Поповича до отамана і всіх каліків намовляти, щоб зостались ночувати, а молодого Касіяна Михайловича кличе до княжої досипальні, довгим вечором один на один посидіти, забавні речі побалакати. Але Касіян відмовився, і розгнівана княгиня посилає Альошу зашити йому до торби срібну чарку, з котрої князь приїжджаючи п'є (КД).

Деякі варіанти розвивають сей мотив ширше. Деякі (КД) застає його на молитві і кличе до себе «на перину пухову». Каліка відмовляється, але вона приходить вдруге і трете, так що нарешті він ухопив свою «дубину дорожню» й загрозив нею княгині, коли вона не підє геть. В іншій вар. княгиня вночі трічі приходить до ліжка каліки, намовляючи його на любов. Коли він не піддається, вона сама зашиває йому до торби княжу чарку.

Коли каліки одійшли, княгиня оголосила свою згубу і послала Альошу з ними, щоб відібрати украдену чарку. Альоша грубо закидає калікам злодійство, але за се побитий каліками ключками вертає з нічим. Тоді Володимир, вернувшись за той час, посилає Добриню, і той з своїм «віже-ством рожденним і ученим» сповняє свою місію більш дипломатично: каліки дають себе обшукати, і чарка знаходиться у самого отамана. Каліки виконали над ним «заповідь велику», закопали його по плечі в чистім полі і лишили самого (або в інших вар.: витягли йому язик, вибрали очі і т. д.), та попрощавшись, пішли до Єрусалиму. В деяких варіантах отаман оповідає епізод з княгинею, що то вона підложила чарку, тим не менш піддається усталеній карі. Чарку відвезено Володимирові з справозданія про покарання, але з того часу молода княгиня захоріла хворобою недоброю — «злягла на велике гноїще».

Каліки побували в Єрусалимі, поклонилися святиням, відправили молебні, по поклону положили за покараного і по п'яти місяцях ідуть знов поєз Київ: «не трапили на те саме місце, де закопали товариша, обійшли трохи боком», — коли ж здалека доноситься його голос. Каліки підійшли і побачили, що отаман до них рукою махає і голосом кричить: привітавшись, він вискочив до них з землі, «як ясен сокіл з теплого гнізда». Разом пішли до Києва і сповістили князеві Володимирові; князь кличе їх на обід, а про княгиню каже, що вже кілька тижнів ніхто не ходить до неї. Але чудотворець не гордує її недугою; іде до неї з князем. Тут княгиня перед усіма повинилася за покліп свій, положений на невинного, і той дмухнув на неї «духом своїм святым», поблагословив «святою рукою» і зняв з неї хворобу.

Калікам знову справляють гостину, князь Володимир просить погостити хоч день. Але отаман виймає книжку, показує як вони довго забавились в до-розі, і каліки пускаються в дальшу путь.

Так кінчить повість варіант Кирші, старший і найкращий. Інші значно

відкадаються від нього в формах розв'язки. Так напр., в однім каліки, словивши заповідь над отаманом, стратили зір і заблудили, Господь же посідає ангелів, які оздоровляють безвинно скаліченого отамана — і на тім оповіданні уривається¹. В іншій отамана уздоровлює св. Микола і велить доганяти товаришів. Разом вони йдуть до Єрусалиму і назад і в Києві оповідають князеві вину його княгині². В інших знов каліки, ідучи, бачать свого отамана перед собою і з того здогадуються його безвинності³ і т. д.

Кінець кінцем всі ці відміни не мають особливого значення супроти головної теми, що для звеличення каліків прикладає до них чи до їх отамана билинну історію Йосифа Прекрасного — спокушання його пентефріевою жінкою і епізод з чашею, вложеною Йосифом до торби його брата Венамина.

Один з новіших дослідників О. Марков висловив здогад, що на билині відбилась ще інша легенда — про Михайла Міхна з Єрусалимської лаври св. Сави, що потерпів через жінку якогось магаметанського «царя», подібно як Йосиф через єгиптянку. Він думає, що ця історія могла з Єрусалиму донестись до Русі «і послужила одним з джерел для автора билини». Але, що ніякої аналогії понад далеко популярнішу історію Йосифа ця легенда не приносить, то і ця гіпотеза, властиво, нічого не дає для роз'яснення походження билини (автор кладе натиск на вказану вище подробицю, що в багатьох варіантах страждає підотаман Михайло, а отаман Касьян «немиловистий» виконує над ним «заповідь», але я не рішаюсь надавати їй подробиці такого значення).

На мій погляд, інтересніші подробиці билини з західними легендами про чудесне урятування невинно скараного палігрима тим святым, до котрого він ішов на прощу. Це дуже популярна тема, відома в великій числі варіантів, власне, в комбінації з мотивом підложеної чаші. Один з найстрашних варіантів читається у Вінцентія з Бове (*Speculum Historiale* XIII в.): Батько і син ідуть на прощу до св. Якова до Компостели; по дорозі, на нічлігу, корчмар, щоб поживиться їх добром, підсовує їм до торби срібний кубок, в котрім давав їм пити, і потім оскаржує в крадіжці. Сина вішають, але св. Яков рятує його від смерті. Оповідання Вінцентія потім багато разів перероблювалось, і поруч сих переробок існувало в XV—XVI в., як я сказав, багато варіантів, які часом досить близько нагадують тему билини, але в колекції, підбраній Чайльдом⁴, не бачу, де б виступала така палігримська дружина, як в билині.

Та головний інтерес билини полягає в кожному разі в тім, що мотиви мандрівної релігійної легенди так зручно вилу-

жено і переведено в типових формах билини, в гарно витриманій обстанові київського циклу. А в якій мірі при тім припускати чи не припускати якоесь підсобне джерело, крім історії Йосифа Прекрасного (котрого образ, безсумнівно, відбивається на билині про калічого отамана, у котрого під час гостини у княгині «від лиця молодецького, як від сонечка красного, проміння стоять великі»), се при незвичайній популярності мотиву питання трудне, і з шойно вказаного становища таки й не має особливого значення.

Святі-змієборці. Серед духовних стихів на честь різних християнських святих своєю епічною близькістю до билинних мотивів звертають на себе увагу стихи про Федора Тирянина і Юрія Хороброго, святих змієборців¹.

В основі їх лежать грецькі легендарні апокрифічні життя сих малоазійських святих, звісні в ранніх слов'янських переказах². Певними джерелами і іменнями вони так зближені до різних редакцій сих популярних стихів, що не може бути сумніву в тім, що в основі стихів лежать віршовані перетолчення сих грецьких легенд: не конче, однак, їх писемної форми, а може, скорше, усних переказань. Але з другого боку, ці історії в стихах прикрашені цілим рядом характеристичних епічних подробиць, спільних з билинною традицією і дуже зближені до билинних поем трактування певних епічних мотивів, чи до даних їх прототипами грецькими легендами: чи до притягнених при поетичнім обробленні сих грецьких легенд на східнослов'янським, а може, й балканським ґрунті. Образи бо сих малоазійських святих-героїв, вояків-змієборців тишіть сив незвичайною популярністю, як в їх малоазійській вітчизні; так і в прилеглих краях, кавказьких і балканських. До них ще можна додати одного святого лицаря — Дмитра Солунського, що в нашій фольклорі, так само, як і балканським, виступає як зимовий паралельний образ св. Юрія³. Як неборні вояки, вони носять епітет «анікітів», необхідних; і се прилітає до їх компанії ще й св. Никиту-мученика. Але головне

¹ Головніші праці: Кирпичниковъ. Источники некоторых духовных стихов, Жур. Мин. Нар. Просв. 1877. X, його ж: Св. Георгій і Егорій Храбрый. Исследование литературной истории христианской легенды, 1879. Веселовский. Грецький апокриф о св. Федорѣ, Св. Георгій въ легендѣ, пѣснѣ и обрядѣ. Большой стих о Георгіи и сказка объ Ильѣ и Змѣѣ. Разысканія въ области рус. дух. стиха, I, II і XXII, 1880—1892. Сумцовъ. Очерки истории южнорусскихъ апокрифическихъ сказаній и пѣсен, розд. 31 (1888). A Parisotti, il culto e le legende di S. Giorgio (attide II Congr. intern. di archiologia cristiana, Roma, 1902). А. Рыстенко, Легенда о св. Георгіи и драконѣ въ визант. и славянско-русскихъ литературахъ: Одесса, 1909.

² Крім текстів, наведених Кирпичниковим і Веселовським, кілька видано в Памятниках стар. рус. лит. (збірка Пипіна) і в Памятникахъ отреченной рус. лит. (збірка Тихонравова).

³ Див. в т. I.

¹ Р. 43 = Т. 96 ² Т. 72. ³ Он. 47. ⁴ Користаю з недрукованої праці К. Грушевської, де зібрані паралелі до наших тем, даних Чайльдом.

ся трійця: Юрій, Федір і Дмитрій виступає в різномірних комбінаціях в обрядах і поезії навколо цілого Чорного моря, в старій сфері ірансько-галеністичних легенд і культів, як патрони скотарства (особливо коней), хліборобства, молодецького парубання, війни і т. д. — у нас і так само у народів закавказьких, греків, болгар, волохів і сербів.

Змієборство являється одною з найбільш яскравих прикмет сих «непереможних», тому Веселовський дуже влучно (на жаль побіжно) пригадав з цього приводу староіранський образ, відбитий в Шахнаме Фірдоусі — богатира Ферідуну, що бореться з Зогаком, напівдраконом, що вбив чудесну корову, яка вигодувала Ферідуну, і вхопив двох доньок Йіми. Можна думати, що, як в легендах про дуалістичне створення світу, до котрого ми далі прийдемо, так і в сих образах змієборства наші старі, свійські образи були підігріті не тільки церковними легендами про святих змієборців, але знайшли свій розвиток завдяки й богомільським легендам, що розвивали стару Іранську традицію. З цього погляду, як ніколи з дуже яскравих прикладів релігійно-поетичного синкретизму (сполучення), ці легенди про святих змієборців незвичайно цікаві і варті ближчого розслідування. В них дуже характеристично об'єднуються елементи свійського натуралістичного міфу з впливами релігійної легенди християнсько-візантійської й Ірансько-богомільської і з поетичними фольклорними впливами балканськими і малоазійськими. Незвичайна живучість і популярність змієборства в нашій українській фольклорі вказує на широке розповсюдження й інтенсивне оброблення цього матеріалу в старій нашій епіці — дарма, що її витвори у нас здебільшого розложились і ослабли. Більш консервативна великоруська традиція і тут може віддати нам цінну прислугу, помагаючи орієнтуватися в тім, що *проводоподібно було у нас в віках минувших.*

В великоруським репертуарі є стих про Федора і два окремі стихи про Юрія: так званий «великий стих» про його муки і «малий» — про чудесну перемогу над змієм; в деяких варіантах великий стих настільки розпространяється, притягаючи мотиви змієборства, що, властиво, сей розширений варіант можна рахувати за окрему редакцію.

Апокрифічне життя Федора, що послужило джерелом стиха, складається з трьох епізодів, які, з різними відмінами, повторюються і в стиху:

За правдивого царя Самуїла заліг воду «дракон», так що приходилось йому від часу до часу давати велику жертву — волів і баранів: дракон тоді пив воду, і люди та худоба з того міста напувались водою. Але одного разу цар забув дати йому на час сю жертву. Трапилось се так, що цар бачив у сні,

якби на нього напав якийсь ватажок і побив його. Занепокоєний тим цар розпитував своїх князів, чи хто бачив такого ватажка. Ніхто не міг нічого сказати, і тільки воїн Федір узявся відшукати його. Дійсно, по довгій пошукуванні він знайшов ватагу сарацин, що заховалися в лісі, він привів її до царя, і той в ватажку пізнав власне того, що йому снився. Утішений тим, цар на радощах забув про жертву дракону, і той стримав воду. Люди і худоба zostались без води. Тоді мати Федорова, бачачи, як страждали його коні, взяла його найкращого бойового коня і повила сама до криниці, щоб його напоїти. Там дракон ухопив її і поніс до свого схову. Федір був тоді у царя на нараді і, прийшовши додому, довідався про пригоду від слуг. Зараз другого дня зібрався і озброївсь, щоб їхати визволяти матір. Цар, довідавшись, спочатку відмовляв був Федора від такого небезпечного діла, коли ж той доводив, що не може полишити матір, котра стільки настраждалась його родивши, — цар поблагословив його на сей подвиг, прийняв його заповіт — поминати його першої суботи посту, й велів відправити публічну молитву за нього. Федір добувся до зміевої печери і застав там свою мати під охороною 12 зміят і інших різних гадів, старих і малих. Перемігши молитвою перший страх, він побив їх і забрав свою матір. На те наснів сам дракон, що був на ловах тоді: він був страшений видом і приніс з собою двох зловдєних хлопців. Але Федір знов-таки покріпив себе молитвою, і голос йому був: «Тримайсь, Федоре, я з тобою!» І так стяв він дракона, але той, упавши, загородив йому вихід і вода, котру він затримував, грозила затопити Федора і його матір. То Бог по молитві його по семи днях послав архангела, і той відкрив воді дорогу, і так Федір вийшов на світ з матір'ю й врятованими хлопцями. І люди утішились врятуванням його і водою.

Стих зробив з цього насамперед наступ ворожого війська:

Жидівська сила прийшла на Константинополь царя Константина Самойловича. З стрілою летить від неї до міста грамотка з домаганням поєдинщика. Цар Константин зажурився, питає князів-бояр, гостей багатих і людей почесних: хто б поїхав проти сили жидівської. Всі мовчать, ховаються, старий за'мало, аж нарешті виходить царське «чадо миле» — молодий Федір Тирон. Він просить у батька-царя благословення. Цар стримує його, як їхати проти царя жидівського і його сили жидівської. Цар стримує його, як Володимир Михайлика: «Гей ти, чадо мое миле, малий ти, розумом ще дурний, з роду тобі тільки 12 літ! В боях ти не бував, зброєю не владав, на що ти надієшся, на кого покладаєшся?» Федір покладає на Спаса, Богородицю і на батьківське благословення. Тоді батько благословляє його. Він зброїться і на батьківське благословення. Тоді батько благословляє його. Він зброїться і перелітає через стіну звичайним богатырським способом, б'ється з жидівським військом кілька день і ночей, не п'ючи, не їдючи, з коня не злязавши, аж кров жидівська затопляє його по коліна, далі по пояс, по груди. Тоді він ударив до городу. Земля пожерла кров, і Федір вернувся на батьків двір — прив'язав коня і став трапезувати, нічого не передчуваючи.

Мати ж його, жалуючи коня, відв'язала його й повила над синє море (вар.: на Дунай), щоб обмити з крові і напоїти. Коли налетів лютий огненний змія, ухопив і заніс за море до печери білокам'яної, до своїх 12 зміят. Слуги дали знати Федорові, і він ледве проконтнувши, що в устах було, став збиратися рятувати матір. Бере з церкви євангеліє, зброю й їде на море. Кит-риба лягла поперек моря, і він пройшов, як по сухому через море, перелітаючи через гори до печери білокам'яної і побачив там свою матір — ссуть її дванадцять зміят. Федір поколов їх, узяв мати на голову і пішов з тим. Коли налітає змія огненний з 12 хоботами. З страху скричала його мати, але Федір заспокоїв її, що є з ним зброя, і слово боже — євангеліє. Він стрілив і вбив його. Кров змія затопила його по груди, але Федір читає євангеліє і молить Бога, щоб земля розверзлась і пожерла зміїну кров. Він несє матір додому і цар Константин, побачивши його, скликає людей, щоб збиралися до церкви і сдухали молебни за його сина. Але Федір просить не служити молебнів,

а поминати його на першу неділю: хто буде поминати, той визволиться від муки вічної і буде наслідником царства небесного¹.

Отже, стих перетворив сонний привід в дійсний наступ ворожого війська і тим способом розвинув сей епізод в образ богатирського побоїща²; упустив мотив залягання води змієм, що мав центральне місце в апокрифі і затоплення водою обернув на затоплення кров'ю, звісне нам з биліни про Добриню, — повторив його навіть двічі. Рядом деталей — особливо деяких варіантів — він наблизив апокрифічну тему до свійської героїчної епіки: увів послану з стрілою грамотку (пор. корсунську облогу); Тирона, котрого в апокрифіці цар називає «чадом» чисто етикетально, він перетворив у царську дитину, богатиря-малолітка. Мати його дістала ім'я «Микитични», себто всю фамілію прилучено до роду «анікітів». Змія часом титулується «Гориничем»: введена епічна «жидівська сила» (пор. нижче Жидовина-нахвальщика на заставі). Оповідання розмальовано різними загальними місцями, і так з'явилась поема дуже близька до билінного стилю — сильніше і суцільніше тільки закрашена релігійним, церковним елементом, ніж биліни про змєборців Добриню і Потока.

Переходимо до Георгія-Егорія. Книжні житія оповідають про муки, задані Діоклетіаном комітові Георгієві, молодому римському воякові.

Ставши християнином, навчив він християнству свого батька і став нищити поганські святощі. При об'їзді імператором країни, подано йому се до відомості; імператор, викликавши Георгія, велів йому принести жертву, коли ж Георгій одмовивсь, казав його мучити, доки не покориться. Під час сих різномірних лютих мук Георгій кілька раз зомлівав так, що його вважали за мертвого, потім оживав, і його знову мучили. Під час сього заінтересувалась його героїзмом жінка імператора, стала теж прихильницею християнства і була за те стята, а кінець кінцем стято і самого Георгія; з огляду, що ніяка мука не може його зломити.

Осібна, незалежна від сих житій повість оповідає про чудо, вчинене Георгієм над змієм — вповні аналогічне з звісною нам уже повістю про св. Михайла з Потуки:

Георгій під час військового походу попадає в поганську країну, де люди мусили давати дівчат в жертву дракону, що залягав воду; жереб упав на царську доньку, й її відвели на озеро до дракона. По молитві Георгія дракон упав до ніг його, і він велів царівні прив'язати його своїм поясом до коня, і так, з драконом і дівчиною, прийшов до міста. Тим навернув усіх на християнство і по сім вернувся додому.

Стихи, незвичайно популярні, в ряді редакцій і варіантів використовують сей апокрифічний матеріал, наближаючи до билінних тем і представляючи святого в традиційних епічних

¹ Шість записів стиха у Безсонова Калики с. 122 дд., особливо 126 і варіанти його.

² Веселовський з сього приводу влучно зауважає, що в мотиві сну, так популярнім в геленістичній і апокрифічній літературі, наш старий епос, очевидно, не любується.

формах «Егорія Хороброго», як вони його звать — себто богатира.

Деякі варіанти представляють його уродження в стилі билінного Вольги-Волха як пізнішого патрона звірів: рух великий настав між звірями, птаством і рибою, коли на землі родивсь «могуч-богатир на ім'я Егорій — світ храбрій»¹. Його вигляд описується тими ж казковими подробицями, як дитина Дуная: в чолі у нього красне сонце, на потилиці молодий ясен місяць², на висках дрібні звізди качаються, за вухами білі зорі замикаються; або «по коліна ноги в чистім сріблі, по лікті ручки в червонім золоті, голова у Егорія вся жемчужна, по всім Егорію часті звізди»³. Місцем уродження являється вся жемчужна, по всім Егорію часті звізди»⁴; в інших се Єрусалимом навіть Київ і батько Егорія «цар стольнокиївський»⁵; в інших се Єрусалимом, тим не менше ареною діяльності Егорія стає земля Святоруська. Дійшовши п'яти—шести років, він уже став «конем владати і копієм штурмувати». Крім нього, були у батьків ще прекрасні сестри і сини, і коли вість про се все дійшла до невільного царя Декитіянища—Декитіянища, Демянища—Кудреванища і под., безбожного пса-бусурманського, він вирушив на Егорієв город, батька його вбив, сестер і братів забрав до неволі, город знищив, а щодо Егорія самого, то тут історія роздвоюється. Одні варіанти зовсім полишають історію його мучеництва: мати з Егорієм тікає з руїни свого города в гори-печери: просить гору сховати її — там Егорій зростає, розпитує про батька і вибирається на боротьбу з насильником, щоб визволити сестер і братів⁶. Інші тримаються свого джерела твердіше: Декитіянище забирає в неволю з братами й сестрами й Егорія, каже їм покинути віру свою християнську, прийняти віру латинську-бусурманську, поклонитись ідолам-кумирам. Брати й сестри Егорія услухали, він відмовляється. Декитіянище ще каже його мучити, але не беруть його ні пили жидівські, ні сокири німецькі, кати вибиваються з сил, Егорієве тіло сціляється по всіх ранах, він співає стихи херувимські, підносить гласи архангельські. Нарешті саджає його Декитіянище в глибокий погреб, накриває дошками залізними, засипає пісками рудо-жовтими, затоптує й приказує: «Не бувати Егорієві на Святій Русі, не бачити світу білого, не чути дзвону колокольного; не чути співу церковного». Сидить там Егорій тридцять днів, і тоді повіяли вітри буйні від Єрусалиму, розвіяли піски рудо-жовті, розкидали дошки залізні (вар.: явивсь Егорієві Богородиця, обіцяла йому царство небесне). Вийшов Егорій на Святу Русь, прийшов до Єрусалиму, побачив його руїну: нема ні старого, ні малого, стоїть тільки одна церква соборна, і в ній Егорієва мати молиться за свого сина. Він просить у неї благословення йти на Декитіянища, відомстити йому за батька (вар.: йти по всій землі Святоруській, утвердити віру християнську). Мати або відразу благословляє поучуючи, як знайти собі коня богатирського, взяти зброю і євангеліє (пор. образ Федора); або відмовляє, вказуючи на різні небезпеки (як мати Добрині і Дуки). — але Егорій таки іде.

В дальшій історії варіанти виявляють велику різномірність. Одні звертають особливу увагу на ті «застави», котрі загрожують дорогою Егорієві так, як Дуці в декотрих варіантах; інші розвивають мотив «устроєння Егорієм землі Святоруської, що нагадує нам мотиви, зв'язані з Олегом—Ольгою—Іллею. Треті переносять центр важкості на боротьбу

¹ М. 24 і 89, по його словах біломорські сказителі рахують сей твір до «старин».

² М. 89.

³ Безносов, 105.

⁴ Гр. 57 (97).

⁵ Се архангельські записи Маркова і Григорьєва.

з Диклітіянішем, що з «глибокого змія», як його прозиває за його ненависть до християн грецький апокриф, стає справдішнім змієм, котрого поборов Єгорій. Коротко перейдемо цікавіші поміж сими варіантами:

Застави: перша — гори толкучі, як зійдуться — ні пройти Єгорію, ні проїхати; друга застава — волки ідучі; третя застава — птиці клеучі. Єгорій просить їх розійтись, розбігтись, розлетітись, і вони пропускають його. Сей простіший мотив доповнюється різними подробицями: Єгорій обіцяє поставити на горах церкви соборні і под.

Мотив застав переходить в мотив устроєння землі Святоруської і далі — утвердження віри християнської:

«Наїздить він, Георгій Хоробрий, на ліси темні, дрімучі, хоче тут проїхати, проторити — не можна йому проїхати ні подумати, і Георгій Хоробрий проглаголює: «Гей ви, ліси темні, дрімучі, заростіться по всій землі Світлоруській, розкиньтесь по крутих горах високих, по божому велінню, по моему молінню!» По його, Георгія Хороброго, слову-молінню заростали ліси темні по землі Світлоруській, розкидалися ліси дрімучі по крутих горах високих.

Наїздить він, Георгій Хоробрий, на ті гори високі, на ті горби широкі, хоче тут проїхати-проторити, не можна йому проїхати ні подумати, і Георгій Хоробрий проглаголює: «Гей ви, гори високі, гей ви, горби широкі, розсиптесь, гори високі, по всій землі Світлоруській, ставайте, горби широкі, по степах-полях зелених, по божому велінню» і т. д. По його, Георгія Хороброго, слову розсипалися гори і т. д.

Наїздить на моря глибокі, на ріки широкі і т. д. і проглаголює: «Ой ви, моря глибокі, ой ви, ріки широкі, потечіть, моря глибокі, від сходу до заходу!» По його, Георгія, слову потекли моря глибокі і т. д.

Наїздить на звірів могучих, рогатих і проглаголює: «Ой ви, звірі могучі, ой ви, звірі рогаті, заселіться по всій землі Світлоруській, плодіться по степах-полях без числа!» І він заповідає всім звірям могучим, рогатим: «Про вас на їжу на полях трава-мурава, на пиття про вас в ріках вода студена!» По його, Георгієву, слову і т. д. заселилися звірі могучі по всій землі Світлоруській, плоділися звірі могутні по степах-полях без числа — п'ють-їдять повелене — заповідане ним Георгієм Храбрим.

З огляду, що св. Георгій являється патроном диких звірів, розвивається часом його стріча з звір'єм, особливо вовками. В деяких варіантах се воче стадо пасуть Єгорієві сестри, захоплені Диклітіянішем, здичіли в бу-сурманстві (в інших вони пасуть навіть стадо зміїне). Єгорій посилає їх на ріку Йордан викупатись і очиститись від духу нечистого, «от того Царища-саможержавнища», а вовкам наказує розбігтись по лісах, по горах, по два, по три і їсти повеленне і благословенне ним, Єгорієм Храбрим.

Стріча з стадом зміїним має два варіанти: раз се звичайні змії, котрим Єгорій каже розсипатись по сирій землі дрібними кусничками і годуватись землею, і вони його слухають. В другім — се змії злі, котрих Єгорій побиває до того, що кров зміїна починає його заливати, як Федора, і він подібним же способом каже землі її пожерти. Стадо зміїне, нарешті, перетворюється в змія, котрого Єгорій січе на дрібні часті, і сам невірний цар представляється чудодивом на подобу змія, що шипить по-зміїному, реве по-звіриному так, що Єгорій ківь падає на землю, як від свисту Соловія-розбійника. Але Єгорій обиває його і утверджує віру християнську.

Так сей стих в своєму розвитку поволі поповнюється мотивами змієборства, яке крім того служить спеціальною темою «малого стиха», що з деякими епічними подробицями, але загальом далеко ближче до свого книжного джерела, оповідає визволення Єгорієм царівни від змія:

Проявляється в царстві змій; йому приходится давати щоденно по голові. Випадає жеребок самому цареві йти на жертву. Жінка радить йому замість себе віддати змієві «доньку немилу», що вірить в чужу віру (християнську). Дівчину вивозять над море, де її має взяти змія. Але тут її витязить назустріч іздець, св. Юрій, велить дівчині слідити за хвилию на морі; сам засипає. Дівчина не може його добудитись, але будить його, нарешті, сльоза, що впала з її очей на його лице. Він будиться, топче змія і приводить його до повної покорн — дівчина веде його на своєму поясі до городу.

Сей малий стих далеко менш популярний. Українське оброблення сеї теми, зовсім відмінне, я наведу далі. Тут подаю один з українських варіантів великого стиха (з Чернігівщини), дуже близький до великоруських — в перекладі із деякими поправками явних помилок:

У шостому году восьмої тисячі
При царю при Яноарію
Жила цариця Алісафія.
Родила собі аж три дочери,
Три дочки — три любими,
Четвертого сина світ-Єгорія,
Світ-Єгорія (світ-прехробраго),
З тої сторони, із невірної
Наїздила віра бесурменская:
Наїздив царише Даймонише —
Він старих людей плінив-рубав,
Молодих людей во полон забирав,
Він заповонив аж три дівці —

Три дівці — рідні сестриці,
Четвертого сина, світ-Єгорія,
Світ-премудрого, світ-прехробраго.
Він забрав Єгорія в свою сторону,
Він почав Єгорія розпитувати:
«Ти скажи, Єгорія, правду-істину,
(Ти) якого рода, якого племени?»
«Змія же царише, цар-Даймонише,
Я тобі скажу правду істину,
Якого (я) рода, якого племени.
Я єсть рода богатирського —
Царя Федора — я й отрок його,
Матушки Софії, світ-премудрої!»

(Э. Об. XII, с. 168).

Щодо мотиву дракона, що спирає воду і вимагає за неї жертв, в українськiм фольклорі єсть дуже інтересні паралелі. Наведу отсе гуцульське оповідання (очевидно, дещо постилізоване вже при записі, — я дещо скорочую його і правлю на звичайну орфографію):

Як намножилося людей, що давалися дуже юдити (піддавалися Сатані), пішов Бог на вишину і вибрав собі повірницю-жертву. Вона була зроду така як чоловік. На горі високо, межі небом і землею, де вона сиділа, росли лиш афини (черниці): жертва живилася ними, від того була чиста. Бог послав її на землю, аби вона повітувала, що діється на землі. Не раз засилав її Бог карати людей вогнем. Як Бог послав її на землю, то вона прикидалась у гадіну з крилами, а на кінці хвоста була поцьорка, що на весь світ світила. Бог зіслав її раз на землю, аби дивилася, чи моляться люди, а як зголодніла, нажерлася якоїсь мерші (стерва), що по потоці лишилася. Після того вона притяглася на гору на череві: легіти не могла, бо була дуже наїджена. Бог питає: «А що таке ся забарила?» — «Я була слаба, ледве що притяглася сюди». — «Доки сього віку, аби ся так свала!» З того часу не посилає її Бог на землю, бо вона вже стала нечистию. Іла мершу. Але ще вона довго служила Богові вірно, заставив її Бог стерегти криниці з водою, відки вона рушитися не могла. Аби людей за гришки карати, дозволив Бог, аби жертва пускала лише тоді воду, як її притягала живого чоловіка: дівку чи хлопця. Як довго жертва була голодна і не давала живого чоловіка, не пускала води; не раз те не ставало не раз людям води. Вони то змиркували, то кидали їй хлопця чи дівчину, доки не прийшовсь такий чоловік-святий, що її вбив, і з того часу стало багато води на землі (Гуц. V, с. 16).

щодо шорокої популярності сеї повісті, зчасти, очевидно, перероблюваної і доповненої різним матеріалом: історичними й літературними прикладами, поетичними образами, зачерпненими з книжної й усної літератури. Ясно, що на ґрунті сеї популярної теми, яка так сильно зачіпала моральні і соціальні почуття людини, йшов неустанний і живий обмін між усною і книжною творчістю. Епічна рамка, в котрій вона виводиться, дуже скупа, але zarazом змінна; вся вага лежить в діалозу лицаря і смерті — далеко просторішим, ніж в великоруській повісті. От, напр., промова смерті в тексті Хитарського збірника (мову модернізую злегка):

Слухай, пане! Адама і Еву, праотець ваших, до потопа, людей перших я узяла. По потопі знову Ноя славного і його синів узяла. Авраама, Ісаака, Іякова я побрала. Був один Самсон сильний; на всім-тім світі під сонцем сильнішого не було, він сам так повідав: аби, мовить, такий майстер, аби ми колце у землю управив, аби ся не вирвало, то бим усім світом так повернув, як жорнами, — я і того узяла. Цар Давид Псалтир виложив через Духа Святого — я і того узяла. Цар Соломон був премудрий, котрий 46 літ Свята-Святых церков будовав і три роки дияволами робив — я і того узяла. Навходоносор, цар вавилонський, грозний був на увесь світ — то я і його узяла. Троян цар, Юліан цар, Максиміян король, Дафіян король славні були — я і тих узяла з того світу. Ну ж який був цар Дарій перський, цар Пор індійський — котрі богами земними писались, то я і тих побрала. Ну ж іще — який був цар Олександр Македонський — цар над царі і всьому світу господар був, я і того узяла. Іще, чоловіче, був а цей такий витязь хоробрий Бова король — я і того узяла. Іще був а цей такий, як ти витязь Бронствік король, що знайшов Салвом під зелену сторону — я і того узяла. І многих королів, царів, гетьманів потужих, вищих людей різних вір і язиків, і еретиків, поганих мучителів, гонителів немилосердних. Що ж тепер гадаеш з своїм немічним рицарством? і т. д.

При своїй діалогічній формі ся повість дуже надавалась для сценічного представлення, і дійсно інсценізувалась в різних формах. «Інтермедія на три персони: смерть, воїн і хлопець», видана пок. Тихонравовим, інсценує повість в редакції, дуже близькій до подільського запису, що переховалась в однім збірнику Київ. духовної академії. Можливо, що се інші записи вже перейшли через вплив таких інсценірувань, як се здогадувався Жданов. В короткій формі розмова смерті з лицарем ввійшла і до нашого вертепу, як розмова смерті з Іродом:

нов с. 710. Третю, досить близьку до сеї, — з збірника бібл. Осоліньських, мб. XVII в., подав Макушев в журналі Мин. Нар. Пр. 1881. Новішу копію тої ж групи, за XIX в., опублікував Грінченко «Изъ усть народа» (1906). Інший варіант дає збірник першої пол. XVIII в., переховуваний в с. Хитарі Стрийського повіту і опублікований В. Гнатюком в Записах львів., т. XVI. Подібний варіант, але коротший, кілька разів був виданий в популярній бібліотечі М. Білоуса в Коломиї. Нарешті, сьомий з ряду текст надр. Гудзій з збірника XVIII в. бібл. Народ. Дому у Львові.

Що мя словеси страшаси?
Разві ти мене і до днесь не знаеши?
Аз єсм богат і славен
І ність нікто ми равен.
— Слава і багатство перейдуть:
Сей коси довольно взмаху
І мертв уже чоловік од страху!
— Коси ти, бабо, траву своєю косою,
Не тобі, машкаро, споритись зо мною:
Я могуществом і силою
Заставлю тебе покориться
— Безумне, всього світа я сильний нахожуся,
Із начала віка нікому не клонюся;
Аз всім монархия, всього світу пані,
Я цариця суши над всякі страни,
Князіє і царіє под властью моею,
Усіх вас я посічу косою своєю.

Порівняти з сим, напр., таку мову лицаря:

Ти, смерте, шпетная, й неувидимая, що ти ся хвалиши своїм неужитим і непристойним оружьем? Коси ти своєю косою по болоту осоку (вар.: коси ти своєю косою плодъ земний, то єсть траву, що на кося принадлежить, биліє, кропиву), і т. д.

При незвичайній популярності сеї теми майже напевно мусимо думати, що вона ходила також в формі стиха у нас — хоч досі, скільки знаю, не опубліковано якогось тексту його. Сліди віршованої форми виступають, щоправда, в деяких текстах повісті, але се можуть бути і останки віршованого діалогу. Тому трудно що-небудь сказати, чи нинішні великоруські стихи про Аніку відбивають старший, спільний Україні і Великоруси прототип, чи являються спеціально великоруською переробкою такого старшого, спільного твору. Але що поетичне оброблення сеї теми у нас існувало раніше, ніж в XVII., в сім не може бути сумніву з огляду на його широке розгалуження в книжній і усній словесності.

В кожному разі питання се вартє якнайпильнішого дослідження.

Голубина книга. Ся легендарна космогонія — правдива «перлина руської біблійно-міфологічної билини», як її характеризував колись пок. Ягіч, не звісна досі в українських варіантах, тільки в великоруських і білоруських, але тісно

Напр., в подільськїм тексті, вид. Ждановим:
Уже ба тобі в твоєм панськом дому не бувати,
І слуг твоїх не розряжати,
І палацов роскошних не видати,
Але на том роскошном полю лежати...

Або:
Єще постій, вельможний пане;
Поки моєї бесіди стане:
Поки ся думаєм бити,
То мусимо щось говорити.

зв'язана з нашою легендою і чимало дає для освітлення її розвитку — тому прилучаю ще й її до вищерозглянутих тем. На жаль, останніми десятиліттями вона була мало студіювана — не через те, щоб до неї страчено інтерес, а скорше, мабуть, тому, що після ґрунтовних праць пок. Веселовського, переведених в 1880—90-х рр., ясніше виявилась велика скомплікованість питань, зв'язаних з сею складною, чи навіть «загадковою», як висловився той же Веселовський, пам'яткою східнослов'янської легендарної поезії¹.

Для нього вона послужила центром цих монументальних «Разысканий въ области русскаго духовнаго стиха», в також деяких інших праць: з різних сторін підходив він до неї, освітлюючи то ті, то інші її епізоди і мотиви, але так і не взяв в цілості під свій історично-літературний мікроскоп, і се рішило долю сеї пам'ятки для дальших десятиліть. Те, чого не відваживсь зробити сей провідник студій над східнослов'янською легендою, тим менш рішались пробувати його ученики і наступники в сих студіях.

В 1880-х рр. рахувалось понад 20 записів «Книги»; я не маю можливості перевести тепер скільки-небудь повної статистики їх, і тому не буду й братись до сього. Найбільш визначною появою з пізніших десятиліть на сім полі було опублікування найстаршого запису «Книги» з збірки Кирші Данилова, що не ввійшла з цензурних причин до перших видань її і була видрукувана тільки в 1890-х рр., коли віднайдено наново її оригінал. Через те, що сей найстарший запис віставсь незвісним науковому світові, «Книга» стала предметом наукового досліду тільки від опублікування її в збірці Кіреєвського (1848), головний же матеріал для сього досліду подала колекція Безсонова, де було видано (1861 р.) 16 текстів²; разом з тим в збірнику Варенцова з'явилось 4 записи; вони зостались і потім головною підставою матеріалу.

Сі записи доволі значно різняться своїм складом. Перші частини «Книги» я подаю (в перекладі) по тексту Кирші:

I. З початку віку животліного створив Бог небо з землею. Створив Бог Адама з Своєю, наділив поживою в світлім раю, положив на них заповідь велику: жити Адамові в світлім раю, не кушати Адамові з одного дерева — того солодкого виноградного. І жив Адам у світлім раю зо своєю Своєю триста тридцять три роки. Спокусила змія підколотна, принесла ягоди

¹ Важніша література: Веселовский. Славянскія сказанія о Соломонѣ и Китовраць, 1872, і Разысканія, III, IV, X (1881 і дд.). Ягіч. Die christlich-mythologische Schicht in der russischen Volksepik, 1875 (Archiv т. 1). В. Моцульскій. Историко-литературный анализ стиха о Голубиной книгѣ, 1887. И. Ждановъ. Бесѣда о трехъ святителѣхъ и Юса Монашогити, 1892 (передр. в т. I Сочиненій).

² Вони нійжче значаться буквою Б, цифра означає число сеї збірки.

з одного дерева. Одну ягоду скуштував Адам з Своєю, і пізнала між собою тяжкий гріх — тяжкий гріх і великий блуд. Согрішив Адам у світлім раю з своєю Своєю, стали вони тут в раю нагі і босі, закрили сороми долонями. Прийшли до самого Христа-царя небесного, зайшли вони на Фавор гору, кричать, ревуть гучним голосом: «Ти небесний царю Ісусе Христе, почув еси молитву грішних рабів твоїх! Спусти мене на землю трудну, щоб копати землю «копарулями», сіяти насіння першим часом.

Небесний цар, милосердний світ, спустив його на землю трудну, копав він там землю трудною копарулями і сіяв насіння першим часом. Виростало насіння другим часом. Вижилав він насіння третім часом. Від своїх трудів став він ситий, обувався. І від того покоління Адамового пішли християни (селяни) православні по всій землі Святиоруській.

Живучи, Адам постарівся, постарівся-перестарився, свята голова погребена, а по тій потоці, по Ноевій, на тій горі Сіонській коло голови святої Адамової виростало дерево кипарисове. А до того дерева кипарисового випадала книга «голубиная». З небес та книга випала, в довжину та книга сорок п'ядь, впоперек та книга двадцять п'ядь, вглубшки та книга тридцять п'ядь.

II. А на гору Сіонську збиралося, з'їздилося сорок царів з царевичем, сорок королів з королевичем, сорок калік з калікою і могуті сильні багатирі — в один круг становились. Заговорив Волотомон — цар Волотомонович: «Сорок царів з царевичем, сорок королів з королевичем, сорок калік з калікою, і всі сильні могуті багатирі б'ють чолом і поклоняються цареві Давидові Есеєвичеві: «Ти премудрий цар Давид Есеєвич! Підійми та Книгу голубину, розпечатай і переглянь, і прочитай: від чого зачався наш білий світ? Від чого зачалося сонце праведне? Від чого зачався ясен місяць? Від чого зачалась зоря ранішня і вечірня? Від чого зачалась темна ніч? Від чого зачались часті звізди?»

Проговорив премудрий цар Давид Есеєвич: «Гей ви сорок царів з царевичами, сорок королів з королевичем і ви, сорок калік з калікою, і ви, сильні могуті багатирі! Голубина книга не мала! Голубина книга велика! В довжину книга сорок п'ядь, в поперек книга на двадцять п'ядь, вглубшки та книга на тридцять п'ядь! На руках держати ту книгу — не вдержати, читати (ту книгу) — не прочитати! Скажу я вам з своєї пам'яті старої:

Білий світ від лиця божого. Сонце праведне від очей його. Ясен місяць від тем'ячка. Темна ніч від затилочка. Зоря утрєня і вечірня від брів божих. Часті звізди від кучерів божих.

III. Всі сорок царів з царевичем поклонились, і сорок королів з королевичем б'ють чолом і сорок калік з калікою, і всі сильні могуті багатирі. Говорить Волотомон — цар Волотомонович: «Ти премудрий царю, Давид Есеєвич! ти скажи, пожалуй (будь ласкав) з своєї пам'яті і стародавньої: котрий цар над царями цар? Котре море всім морям батько? Котра риба всім риbam мати? І котра гора всім горам мати, і котра ріка всім рікам мати, і котра птиця всім птицям мати, і котрий звір всім звірям батько? і котра трава всім травам мати, і котрий город всім городам батько?»

І говорить премудрий цар Давид Есеєвич: «Небесний цар над царями цар — то Ісус Христос.

Окіян-море всім морям батько. Чому він всім морям батько? Тому він всім морям батько — всі моря з нього випали і всі ріки йому покорились.

А кит-риба всім риbam мати. Чому кит-риба всім риbam мати? Тому кит-риба всім риbam мати: на семи китах земля заснована.

Ердань-ріка всім рікам мати. Чому Ердань-ріка всім рікам мати? Хрестивсь у ній Ісус Христос.

Сіонська гора всім горам мати. Ростуть дерева кипарисові, а береться сіра по всіх церквах замість ладану.

Кипарис-дерево всім деревам батько. На нім розп'ят був сам Ісус Христос, небесний цар.

Мать Божя плакала, плакун-травою утиралася — тому плакун-трава всім травам мати.

Однорог-звір всім звірям батько. Ходить він під землею, не здержуть його ні гори кам'яні, ані ті ріки бистрі. Коли вийде він з сирієї землі та шукає собі супротивника — лютого лева-звіра, зійшлись вони з левом в чистім полі, почали вони, звірі, битись, хочеться їм царями бути, над усіми звірами перевагу взяти...

Ширший вступ Кирші (I), що належить легенді про кресне дерево, в інших записах XIX віку зводиться до зовсім короткого заспіву, до простої локалізації повісті на горі Фаворській (вар. Сіонській), коло хреста ливанського (Ливанидова), при голові Адамовій; так в коротких словах означається те, що ширше оповідає вступ Кирші.

З-під східної сторіночки уставала туча грізна, страховита. З тої тучи грізної на ту гору на Фаворську, до чудного хреста животворящого, до латиря білого каменя, до святої голови Адамової випадала Книга голубиная (Б. 80). Або: Коло святого города Єрусалима, коло дуба Маврійського, коло чудного хреста Леванидового, при святей голові Адамовій (Б. 89).

Натомість ширше розвинені в деяких записах сі дві серії питань-відповідей, що становлять основу твору: про походження речей (космогонія — II частина твору) і про найважливіші речі в кожній категорії (питання про першинство — III частина) твору:

II. До того царя премудрого Давида Єсеевича проговорить Володимер — князь Володимерович: «Гей ти, премудрий цар Давиде Єсеевичу, прочитай нам Книгу голубиную, розповідж нам про білий світ: від чого почавсь у нас білий світ, від чого почалось сонце красне, від чого у нас молод-світел місяць, від чого у нас часті звізди, від чого у нас вітри буйні, від чого у нас ум-розум, від чого у нас наші помисли, від чого у нас мир-нарід, від чого у нас тіла наші, від чого у нас кості міцні, від чого у нас кров руда наша?» Б. 86.

У нас білий світ від Господа — самого Христа царя небесного, сонце красне від лиця божого, молод-світел місяць від грудей божих, ночі темні від думок господніх; зорі раніші від очей господніх, вітри буйні від Святого Духа. (Громи пішли від голосів господніх, дощі сильні від милостей господніх, дощі дрібні від слюз божих.) Б. 80 і 92.

У нас ум-розум від самого Христа, наші помисли — від облаків небесних, мир-нарід божий від Адама, кості міцні — від каменя, тіла наші — від сирієї землі, кров руда наша — від Чорного моря (себто Черного-Червоного).

В кількох текстах до сього прилучається ще походження соціальних верств:

Від чого у нас царі пішли, від чого зачались князі-бояре, від чого крестьяне православні?

Від того у нас царі пішли — від святої голови Адамової. Від того зачались князі-бояре — від святих мощей Адамових. Від того крестьяне православні — від святого коліна Адамового. Від того ж почавсь і женьський рід (Б. 80 і 81).

Походження самої Голубиної книги при тім описується так:

Писав сю книгу сам Ісус Христос, читав сю книгу сам Ісай пророк (вар. Іван Богослов); читав він книгу рівно три роки, прочитав з книги рівно три листи.

Друга серія питань-відповідей: про першинство різних речей (III част.), відмінюється далеко більш; я виберу кілька інтересних варіантів, поминаючи тавтологічні повторення:

III. У нас білий цар над царем цар — він прийняв віру хрещену, християнську, віру єдиній Трійці нероздільній (стоїть за дім Богородиці, всі роди йому поклонились, всі язики покорились, область його превелика над усею землею).

Свято-Русь-земля всім землям мати — на ній будують церкви апостольські, богомольці, пресвященні, вони моляться та Богові розп'ятому, Христові — цареві небесному.

Єрусалим — город всім городам мати — він стоїть посередині світу білого (в нім пуп землі). В святім городі Єрусалимі стоїть церква соборна (собор-церква) святої святих Богородиці. Висить (в ній) на воздухах гробниця білокам'яна, спочивають ризи самого Христа (фіміями, ладан поруч куряться, свічі горять невгасимі).

Собор-Церква всім церквам мати — родився у ній сам Ісус Христос, животворящий хрест.

Єрдань-ріка всім рікам мати — охрестивсь у ній сам Ісус Христос, небесний цар, з силами небесними, з святим Іваном Хрестителем купавсь в матері Єрдань-ріці з усією силою небесною, з грізними херувимами, з страшними серафимами, з Петром, Іоаном, Яковом¹, з дванадцятьма апостолами.

Фавор-гора всім горам мати: переобразивсь на ній сам Ісус Христос, з силою небесною, з дванадцятьма апостолами, вчинив славу перед учениками своїми, показав, кому мука, кому рай буде.

Захабур-гора всім горам батько — Ісус Христос преобразивсь на ній, преобразивсь — і на розп'ятті був: текла руда (кров) по коріннячку, з його руди кора виросла, брали кору по всім попам і посвічали по всім церквам і церквочкам².

Ільмень-озеро всім озерам мати — стоїть Ільмень коло Єрусалима, з того Ільменя-озера протекла-пройшла мати Єрдань-ріка³.

Білий Латир-камінь всім каменям батько, (на нім) спочивав Ісус Христос з дванадцятьма апостолами, укріпив віру християнську на камені, тос з дванадцятьма апостолами, розпустили Книгу голубиную. (Вар.: З-під розпуску книги по всій землі — розпустили Книгу голубиную.) (Вар.: З-під розпуску книги по всій землі — розпустили Книгу голубиную.) Лежить він серед моря синього, ідуть морем багато корабельщиків, коло того каменя спляють, беруть з нього багато надобу, посилають по всьому світу білому⁴.

Кит-риба всім риbam мати — на трьох китах-рибах онована мати — сира земля (а на тридцяти малих). Стоїть кит-риба не ворухнеться, коли ж кит-риба рухнеться, тоді мати — сира земля повернеться, тоді білий світ кит-риба рухнеться, весь мир-народ жах-скінчиться: кит-риба заграє, синє море схвилюється, весь мир-народ жах-скінчиться, буде врем'я зослідне. Онована земля Святим Духом, тримається словом божим⁵.

¹ Се імена з історії преображення: сі два образи — хрещення і преображення міняються своїми подробицями в різних варіантах дуже широко.

² Сполучені образи розп'яття і преображення, Голгофти.

³ Отже се Тверядське озеро, що виступає в космогонічних легендах (нижче).

⁴ Як бачимо, тут сполучено кілька зовсім різних образів, останнє, мабуть, належить до електра-янтаря (бурштину). (Толкування свого слова взагалі має чималу літературу, тим більш, що є для нього суголосна назва міста Алатиря на Московщині).

⁵ Сі толкування — на чим тримається земля, двох різних категорій, виступають в тих самих текстах: се вказує на їх-скомбінований характер.

Голова головам мати — голова Адамова, бо як жиди Христа розпинали на лобнім місці, поставили Хрест на святій голові Адамовій.

Кипарис-дерево всім деревам мати (зветься: дерево преблаженне), на тім дереві кипарисі об'явився нам животворящий хрест. Розп'ятий був сам Ісус Христос, розпинали його жиди з Пилатами, розливали кров неповинну, пішов від нього (кипариса) святій дух і ладан (вар. Деревана дерево — мати кипарис, пегг і кедр: як робили церкву, Святій Святих, на тьаблі (дошки) дерево не годилось, лежало на паперті церковній, а пригодилося на хрест і розп'яття самому Христу).

Плакун-трава всім травам мати: пресвята мати Богородиця коло того дерева довго мучилась, ронила сльози з ясних очей на сиру мати-землю, з її сльозок трава виросла (вар.: коли жиди Христа на розп'яття повели, святу кров його пролили, побачили мати-Богородиця ходила, гуляла, ридала, ронила сльози на матір — сиру землю). З того коріння плакунового ріжуть чудні хрести, носять (їх) старші-ченці і мужі благовірні, тим спасаються.

Океан-море всім морям мати — посеред моря Океанського виходила (вар.: виходить раз на рік) церква соборна святого Климента попа (так) римського. На церкві соборній стоїть на воздухах гробниця блокам'яна, припочивають моші попа Климма римського (в.: в святій церкві соборній з'явилися книги самого Христа). З тої церкви соборної виходила цариця небесна (Богородиця): в Океані-морі умивалася, на собор-церкву Богові молилася. Обкинуло те море навколо всю землю, обішло навколо вселенної — всього білого світу, в нім — Океані — пуп морський; всі ріки, всі моря до Океан-моря збігалися, Океан-морю поклонилися і з нього нікуди не виходили.

Страфіль-птиця¹ всім птицям мати — живе на Океан-морі на білім камені (держить білий світ під правим крилом), плід плодить в синє море, і Богові моляться за синє море. Як ся птиця стрепенеться, все синє море сквилюється, топить кораблі гостей, з товарами дорогодінними. (Як Страфіль стрепенеться в другій годині опівночі, співають півні по всій землі, розвидняється тоді по всій землі.)

Індрик (однорог)-звір всім звірям батько — живе він за океаном-морем, ходить він попід землею² (вар.: рогом проходить попід землею) — куди хоче йде попід землею, як сонечко попід небом, проходить через гори блокам'яні, прочитає джерела і проточини, пускає джерела на всю землю. Коли сей звір поворухнеться, заграють усі джерела підземні (всі святі гори сквилюються, всі земні звірі йому поклоняться).

Нарешті, в кількох варіантах: Псалтир-книга всім книгам мати, в довжину книга на сорок сажнів, шир-та книга двадцять сажнів, втовщні книга десять сажнів, читати ту книгу — не прочитати, в руках тримати — не утримати (вар.: Читав ту книгу сам Ісус Христос, читав він книгу рівно три роки, прочитав з книги рівно три листи). Поминаються (в ній) праведних родителі. Се, як бачимо, дублет Голубиної Книги, пор. вище с. 248, 250.

Поza сими питаннями-відповідями, що становлять, як я сказав уже, основу «Книги» і повторюються в різних розмірах у всіх її текстах, в деяких оповідаються ще два сни.

¹ Грецьке струф, страус: в спеціальній струді (Къ вопросу о птицѣ страфилѣ, Ж. М. Н. П. 1890, VII), пок. Киричичиков старавсь розплутати густий моток мотивів, стягнених в символі — основою його він уважав космогонічних дуалістичних птахів (див. нижче), а між варіантами сього образу вказував на укр. «морського півня», що своїм голосом будять всіх півнів і проганяє нечисту силу.

² Вар. (паралель з страфіль-птицею): живе він в Святій горі (Сіон, Фавор, Афон-горі), п'є і їсть у Святій горі, дітей виводить у Святій горі, і Богові моляться за Святую гору.

Один — більш розповсюджений (міститься в переважній більшості текстів), і для нас інтересніший; символічно представляє боротьбу Правди і Кривди в світі:

IV. Проговорить Володимир-князь: «Гей, же ти, премудрий цар Давид Есеевич, одгадай мені премудрий сон! Сеї ночі мені мало спалось, багато в сні привиділось. Наче б з тої сторони східної і з другої — полуденної ніби два звірі збиралися, два люті збігалися, між собою дерлись-билися. Один одного подоліти хоче.

Вар.: Вчора раннім раном з далекого чистого поля сходилися два зайці, один сіренький, другий біленький, билісь між собою, сірий білого подужав, білий пішов в чисте поле, сірий пішов в темні ліси. (Інший варіант: Начебто два молодики сходилися й рубалися.)

Відповів премудрий цар Давид Есеевич: «Се не два звірі сходилися, не два люті збігалися: сходилась се Правда з Кривдою, між собою билісь-дерлись, Кривда Правду подоліти хоче. (Кривда Правду ніби перемогла, Кривда Правду переспорнула, сірий (заяць) білого подолів, або: Правда Кривду переможила¹). Правда від Кривди відступилася, Правда вся на небеса пішла, а Кривда вся пішла по всій землі, по всій землі Святоруській, по всьому народові християнському. (Через те у нас в мирі правди нема, стали беззаконства великі.) Від Кривди земля захиталася, весь нарід від того схвилювався, від Кривди став нарід неправильний, злопам'ятний, один одного обмануть хоче, один другого з'їсти хочуть. Через те в народі Правди не стало, через наше велике прогрішення, за блудне беззаконня, віднині і довіку.

Вар.: В останнім часі — при восьмій то буде тисячі, Правда буде взята Богом з землі на небо, а Кривда піде по всій землі, по всій вселенній, по всім християнам православним, оселиться в тайні серця — від того піде велике беззаконня (Б. 80).

Хто стане жити правдою, той причаїний буде до Господа, та душа наслідуює собі царство небесне і спасеться від злої муки вічної. А хто буде жити Кривдою, той відчаїний буде від Господа, засуджений на муки вічні, того душа не наслідуює собі царства небесного.

Се толкування переходить у закінчення «Книги», бо сон сей міститься при кінці її. Але в двох текстах наступає ще другий сон Володотмана-Володимира:

Мені, царю Володотманові, мало снилось, багато в сні виділось. Начебто у моїм зеленім саді виростало дерево сахарне, з далекого чистого поля прилігала пташечка малесенька, сідала на деревце сахарне, розпускала пір'я до сиріої землі.

Цар Давид толкує, що се дерево означає: родиться у цариці донька Соломовіда, а мала пташка — син Соломон, що родиться у Давидової жінки, і за тридцять літ вони поженяться між собою. Епізод сей, не розвинений далі, закінчує «Книгу» в цих текстах.

Як бачимо вже з сього, «Книга» містить матеріал дуже різномірний і носить явні сліди довгого розвитку. Деякі епізоди явно пізніші — такі, напр. похвали «білому цареві» і виводи царського походження окремо від князюго. Ясно, що білий цар заступив собою, в період московського цароства, місце небесного царя, Ісуса Христа (що стоїть в записі Кривди).

¹ В одних текстах білий заяць побороє сірого. Правда Кривду, в інших навпаки, в деяких сеї подробиці нема, але результат все той сам: Правда йде на небо, Кривда застається на землі, а се логічно вказує на перемогу Кривди.

ші), а царський, княжий і боярський рід з'явилися як ампліфікація єдиного «покоління адамового». З другого боку, вказівка на кінець «сьомої тисячі літ» в епізоді про Правду і Кривду стоїть, очевидно, в зв'язку з тими страхами перед кінцем світу, що поширилися в другій пол. XV віку, з огляду на наближення до кінця сьомої тисячі тодішнього числення. При тім вона стилістично являється явним додатком до старшої редакції сього епізоду — отже, свідчить про старше походження самого епізоду (сн). Сей же сам сон, очевидно, являється одною з новіших складових частей «Книги». Сама «Книга», очевидно, значно старша від нього, але як?

Коли в наукових кругах вперше познайомились і зацікавились «Книгою», се були часи особливого захоплення індоєвропейською міфологією, і в космогонії «Книги», в самім образі її, розуміється, побачили відбиття народних міфологічних понять, які корінилися в міфології індоєвропейській — такі були перші інтерпретації Надеждина, Афанасьева, Буслаєва. Одначе скоро той же сам Буслаєв звернув увагу на літературні паралелі «Книги», особливо на «Бесіду трьох святителів», і признав книгу поетичним обробленням сього апокрифа, з додатком різних інших матеріалів, напр., західноєвропейських «бестіаріїв» (оповідань про звірят). В сім напрямі пішли потім інші дослідники, вишукуючи безпосередні літературні запозичення, а можливі відгомони народної дохристиянської міфології відсуваючи на далекий план, так що тепер ся міфологічна підсонова, властиво, не грає вже ніякої ролі в інтерпретації «Книги». Весь її зміст, очевидно, зачерпнений з християнської, переважно апокрифічної літератури, і дискусія можлива лише над тим, де саме шукати найближчих, безпосередніх джерел різних епізодів «Книги» та як представляти собі процес їх переробки.

Тихонравов, і за ним ще більше Веселовський, вважаючи, видко, на ту особливу роль, яку грає в «Книзі» Фавор-гора², висловили здогад, що першим джерелом її були «Запитання Іоанна Богослова на горі Фаворській» — так називається

¹ Цікаву паралель містить псковський літопис, зложений в XVI в. З приводу одібрання у Пскова його старої самостійності літописець завважає: «у намісників (московських) та їх тивунів і у дяків великого князя правда її, крестне цілування, полетіла на небо, а кривда почала ходити, і багато було від них лиха» (Пол. сбор. рус. лет. IV. с. 282).

² В деяких варіантах Голубина книга і «встала на Фавор-гору», але в записі Кирші, котра зоставалась незвісною в 1870—80 рр., а я їй надаю особливе значення в питаннях про старшу редакцію Гол. Книги, ся Книга паде не на Фавор-горі, а на горі Сіонській, і ся гора тут грає найбільшу роль.

вається одна з апокрифічних апокаліпс¹. Веселовський вважав її слов'янською переробкою богомільської «Книги св. Іоана» і саму Голубину Книгу — також богомільським твором. Одначе, на се справедливо було завважено, що сей апокриф, виключно говорячи про послідні часи, має тільки досить далекі аналогії і з богомільським св. Іоанном і з Голубиною Книгою, а питання-відповіді, що становлять головний зміст Голубиної Книги, мають таки ближчу аналогію з «Бесідою трьох святителів», вказаною Буслаєвим. Досліди переведені над сим твором в 1890-х рр.², виявили доволі ясно історію сього апокрифа. Передусім вияснили його окремішність від старшого твору — «Питань-Відповідей» Григорія Богослова і Василя, з котрим його не раз брали всуміш за одно. Сей останній твір, чисто догматичний і правовірний, дуже рано став звисним на слов'янським ґрунті (міститься в збірнику Святослава 1073 р.) і, мабуть, ще на грецьким ґрунті послужив взірцем для «Бесіди трьох святителів» — твору більш складного і різноманітного. Поруч питань чисто догматичних, аналогічних з попереднім твором, «Бесіда» містила різні питання курйозні, і відповіді, більш або менш фантастичні, черпалися з різних апокрифічних творів, або були простою грою дотепу. З дальшим розвитком сього твору, що потягнувся аж до найновіших часів в різних редакціях — візантійських, слов'янських і західноєвропейських, власне, ся друга категорія питань розвинулась коштом першої — догматичної. Відповіді переходили в символіку, загадки, анекдоти³, будили цікавість і давали початок до нових вигадок, так що сей матеріал відновлявся неустанно⁴. Деякі (болгарські) варіанти «Бесіди» мають доволі виразну еретичну, дуалістичну закрутку, хоч в початках своїх сей апокриф мав, мабуть, теж характер правовірний і не забо-

¹ Слов'янські тексти його в Памятн. отреч. літер. Тихонравова II с. 174 дд. Старший текст, XV в., має заголовок: «Слово св. Іоанна Богослова о пришествіи Господни», і починається словами: «По възнесеніи Господа нашего Іс. Христа аз Іоаннъ вшедшу ми на гору Фаворскую и на ней причесое тѣло свое и божество свое показа нам»...

² Архангельский. Творенія отцовъ церкви въ древн-рус. литературе, 1889. Красносельцевъ. Къ вопросу о греческихъ источникахъ «Бесѣды трехъ святителейъ», 1890, і Еще по вопросу объ источникахъ «Бес. трехъ св.»

³ 1891. Ждановъ, Бесѣда трехъ святителейъ, як вище.
⁴ От напр. кілька прикладів: «Хто не родивсь, а умер?», «Хто родивсь, а не умер?», «Хто впав, а не зотлів?». Відповідь: Адам, Ілля, жінка Лотова. Хто родивсь бородатим перше від Адама? Козел. Водяний замок, дерев'яний ключ — заєць утік, а ловець утоп, Мойсей палицею розділив море і потопив фараона, і под.

⁴ Одним з пізніших оброблень сього матеріалу на українським схоластичним ґрунті був, напр. твір п. н. Бенкет Духовний, з котрим познайомсь на своїм місці.

ронявся православною ієрархією. В пізніших індексах (починаючи від Номоканона XIV в., погодинської колекції) він зветься вже твором еретичним і в ряді інших надається болгарському попові Єремії, що вважавсь основоположником болгарського богомильства.

Рамцями, в котрих випроваджений був сей матеріал в Голубиній Книзі, послужила легенда про хресне дерево. Найбільш виразно се видно на варіанті Кирші, і в різних місцях Книги стрічаються різні запозичення з сього незвичайно популярного легендарного циклу, котрим ми займемося нижче.

Не так очевидно, але кінець кінцем теж доволі ясно представляється й походження інсценування питань-відповідей в формі діалогу царя Давида і другого персонажа, що носить ім'я царя Волотомана (варіанти: Волот, Волотомар, Волотоман, Володимер, Малодимер, Молотомин, Антоломан), а свідками являються, часом названі поіменно з числа присутніх сорока царів, цар Константин, Ісай, Василь Акульевич.

Розуміється, ім'я Володимира тут з'явилося під впливами билін володимирового циклу. Але що треба вважати первісним іменем, се не так легко рішити. Старші дослідники виходили від імені Волота-Велета, бачили тут міфологічну постать. Жданов, приймаючи сю форму, дав інше походження цьому образі: він думав, що «волот» — се нове означення «мудрого кентавра» (Китовраса), з котрим обмінюється питаннями Соломон — отже, бесіда Голубиної Книги являється відбиттям Соломонових диспут (див. нижче). Пок. Ягіч натомість висловив здогад (прийнятий і Веселовським), що в основі лежить тут ім'я Птолемея. Дійсно, в однім з варіантів «Бесіди Єрусалимської» він носить се ім'я «Втолмей»¹, тільки зостається неясним, як міг Птоломея сюди попасти. Можливо, що ім'я з'явилося тут випадково і неорганічно, бо головну роль грає завжди Давид, як речник «голубинної» премудрості. Подана тут характеристика Псалтиря, описаної подібними ж рисами, що й Голубина Книга (вище), дає зрозуміти, чому Давид завдячує таку роль. Псалтир в старій книжності толкується як «Глибина премудрості великомудрого царя Давида»².

¹Рибніков І, с. 316.

²Цитати у Мочульського, с. 49. На зв'язок Голуб. книги з Псалтир'ю (і апокаліпсом Івана Богослова) вказав свого часу Ягіч в цитованій праці; сьому погляді притакнув потім Мочульський, а за посередне огниво прийняв «Глубину» як назву тої ж «Бесіди трьох святителів». Сей заголовок приходить в старших індексах між дозволеними книгами, і Мочульський думав, що се було назва «Бесіди»: він вказує на один збірник новішого письма, де міститься «Бесіда», а на обгортці збірника напис: «Глубина».

Отже «Голубина», або правильніше «Глубинна» книга (чи «Глубина-Книга») — се премудрість царя Давида; висловлена ним почасти в Псалтирі, почасти в сій другій книзі, так сказати — новім виданні Псалтирі, проголошеному на Сіонській горі, коло Адамової голови, перед царями, королями і богатирями, попами і дяконами (в деяких варіантах) — і тими каліками, котрі беруть своїм завданням популяризацію сеї глубинної, темної мудрості, укриваної від людей офіціальною церквою! Інсценування, треба признати, дуже влучне, і, оскільки показують дотеперішні пошукування в світовій літературі, може й оригінальне, бо звісне тільки на східнослов'янським ґрунті.

Епізод про Правду і Кривду, котрим закінчується «Книга» в більшості редакцій, безсумнівно пізніш до них доданий, прилучає тему, часто трактовану в формі загадки. Напр. у «Снах Шахаіші», здавна звісних на Русі¹, цар бачить у оні золотий стовп від-землі до неба, на стовпі голуб; стовп упав, голуб полетів на небо, на його місце прилетів ворон, став дьзобати золото, позбігались звірі, ехидни і змії — се толкується, що правди не стало, починається усобиця, неправда і всяка нужда².

В «Соломонових судах», включених до Палеї, оповідається про таку загадку, задану Соломонові: «Стоїть щит, а на щиті заєць; прилетів сокіл, взяв зайця, і тут сіла сова». Біс, що служить Соломонові, пояснює, сей образ: щит — земля, зайць на щиті — Правда, сокіл узав зайця — взяв ангел Правду на небо, а тут сіла сова, себто Кривда: Правду взято на небо, а на землі зосталася Кривда³.

В скороченій формі ся загадка ввійшла і до «Бесіди трьох святителів», в варіантах ближчих і дальших до сього оповідання. Через неї, чи, безпосередньо, сей образ ввійшов до Голубиної Книги, оброблений в формі морального закінчення і поучення тими каліками, що переробляли і розширяли книгу. Потім до сього прилучено ще один епізод в формі загадки з Соломонового циклу — сон про дерево. Символіка його в нинішніх варіантах Гол. Книги притемнилась, але в «Бесіді Єрусалимській» — книжному парафразі Голубиної Книги, що розпочинає власне сим сном діалог Волота Волотовича з Давидом Єсеевичем в деяких варіантах «Бесіди трьох святителів» лишились сліди якоїсь ширшої символіки сього дерева: чи то загальної, чи тої приложеної спеціально до землі Святоруської (Киева). Від тої сторони східної

¹Див. в т. II.

²Сухомяковъ, О переданіяхъ въ древне-русской летописи, Сборникъ т. 85, с. 252. Веселовскій, Слово о двѣнадцати снахъ Шахаиши с. 5 дд.

³Памяти. отреченной литературы I, с. 269.

виходить промінь сонця красного, освітить всю землю Святоруську — буде на Русі город Єрусалим головний, в тім городі церква соборна премудрості божої з 70 верхами»¹. Сей другий образ в первіснім початку, може бути, служив паралеллю до попереднього сну: боротьби Правди і Кривди.

Начеркнувши отак в можливій короткості сю історію походження пам'ятки, наскільки її можна тепер собі уявити, я ще коротше спинюсь на її зв'язках з українською легендою, відкладаючи деякі спеціальні питання на пізніше — до перегляду поодиноких українських тем. Як я вже зазначив, українських варіантів Гол. Книги досі не звісно, але думаю, трудно сумніватися в тім, що в своїм архетипі сей твір був звісний на Україні і навіть там-таки перейшов перші стадії свого одомашнення в Східній Європі, якщо був в основі своїй принесений уже готовим тими гіпотетичними богомільськими проповідниками².

Ті головні елементи, з котрих зложилась Голуб. Книга нинішнього складу — легенда про хресне дерево (з виразними слідами дуалістичної ідеї), Соломонова легенда і питання-відповіді, заховалися в українській усній традиції в дуже показних останках. Ми далі стрінемося з ними. Епізод про Правду і Кривду в оригінальній новішій переробці став одною з перлин сучасного релігійно-моралістичного українського репертуару, і ми будемо ще мати нагоду говорити про її зв'язок з Голубиною Книгою.

Тут я ще хочу вказати на Климентову легенду, вплетену до її питань-відповідей: до оповідання про Океан-море, що раз до року відкриває вірним підводну церкву, де спочиває тіло святого Климента. Ми знаємо сю легенду (III). В Велико-руських землях вона ніде не мала спеціальних опорних точок, і те, що в неї заціліло в великоруській релігійній поезії, по всій очевидності було принесене сюди з Києва, де Климентова легенда, навпаки, культивувалась, як ми вже знаємо, дуже заподаниво поколіннями клиру св. Богородиці Десятинної, в котрій спочивали мощі Климента-папи, принесені з Корсуня. Климентові чуда популяризувались тут при всяких святочних okazях, і легенда про підводну церкву Климента, де спочивало його тіло, належала до найбільш

¹ Памятники стар. рус. литературы, III с. 307. Пор. ще деякі вказівки у Мочульського с. 221 дд.

² В житті Авраамія Смоленського, писаному в XIII в. одним його учеником, оповідається, що вороги Авраамія закидали йому, що він еретик і читає «голубинныя книги». Се можна справді вважати за слід існування коли не нинішньої «Голубиної книги», то її прототипа — при кінці XII в. або в початках XIII, себто в часах, коли те, що читалося в Смоленську, майже виключно приходило ще з Києва.

популярних Десятинних історій. Тому для мене сей епізод Голубиної Книги служить одним з найбільш проречистих свідоцтв її зв'язку з передтатарським Києвом.

Михайлик — оборонець Києва і билинні паралелі сеї теми. Тема ся звертала на себе особливу увагу, і вона її варта з різних поглядів. Интересувались нею головно тому, що се старокиївська тема, яка виїмково добре переховалася в українській традиції. Через се вона служила одним з популярніших аргументів тубильності нинішньої української людності в старім Києві і притягнена була також до висвітлення українського походження київського билинного епосу — жваво обговорювалася в дебатах за і проти сеї тези.

В такому вжитку видвинули її свого часу за київські учені, а пок. Веселовський збивав, доводячи її літературне походження. Потім, увіривши в її приналежність до нашого героїчного епосу, він же положив її підставою своїх студій над «полудневоруськими билинами», а противники його полудневої теорії, як Халанський і В. Міллер старались зв'язати сю тему з північними подіями. Довгі часи для українських наукових і літературних кругів се була найяскравіша і майже одинока зв'язь, яка виступала в народній традиції між старою Руссю і новою Україною (так, напр., ще в 1883 р. відзивавсь про неї пок. Антонович в дебатах над доводами Дашкевича).

Та незалежно від усяких інших доказових вартостей сього твору, незвичайно цікаво було бачити на сій темі, з одного боку, живі зв'язки з старою княжою традицією, з другого — безпосередні аналогії в поезії козацькій. Івась Коновченко—Вдовиченко, випрошуючись у корсунського полковника на герць з татарами, говорить до нього словами Михайлика, а Палій звертає на себе увагу шведів і Мазепи вистрілом, який повторює богатирські прикмети Михайлової стрільби на Батієве військо. З сього погляду ся тема варта особливої уваги й нині. Не говорити вже про більш романтичні інтерпретації її, давані в нашій літературі як вияв народної віри в вічне оновлення своєї історії (пор. т. I), або меланхолійних думок про трагічну долю вибранців долі, спасителів народу, легкодушно ним відкиданих або зраджуваних.

Але наші замітки про сю тему не мусять бути занадто детальними, з огляду на існування сумлінної й вичерпуючої праці, зробленої над сею темою київським істориком Л. П. Добровольським — такої, що тільки побажати

іншим аналогічним темам¹. Отже, по всякі деталі її літературної історії можемо справити читачів туди, а обмежитись лише на важніших спостереженнях, почасти висловлених раніше, почасти своїх власних.

Перший запис сеї «співомовки»², записаний коло Копацева, в околиці Стугни (на полудень від Києва) з'явився в 1845 р., в книзі М. Грабовського «О гміпнучь роданиахь укгаіnskіch»: Одначе, ся книга була настільки рідка, що запис не звернув нічиєї уваги. В тім же приблизно часі записав се оповідання Куліш в самім Києві, але його перша збірка матеріалів була конфіскована, і тільки в повторній формі, як І т. «Записок о Южной Руси» вийшла в 1856 р., і аж тоді ся тема звернула на себе увагу та викликала кілька інших записів або пригадок. Так, Костомаров згадав звісну йому версію (в 1861 р.)³, київський етнограф Ревякін видрукував другий запис з-над Стугни (1862)⁴, другий етнограф Трусевич переповів так, як він чув се в Києві (1866)⁵, і нарешті, талановитий київський історик Ів. Новицький з приводу поновленої польської публікації Трусевича пославсь на се оповідання як на доказ полудневого походження богатирського епосу та його пережитків серед української людності (1871).

Потім сі дебати розгорілися ще живіше з нагоди вже обговореної вище дискусії на київськiм археологічнiм з'їзді, а за тим пішли нові публікації текстів про Михайлика: Антонович і Драгоманов, передрукуючи Кулішів текст в своїх «Історичних піснях», додали до нього не тільки коментар, але й деякі нові звістки. В «Преданіях» Драгоманова з'явився новий текст, записаний пок: дядьком моїм Вол. Менчицем, в особливо повній та інтересній формі (на жаль, з доволі

¹ Л. Добровольський. Михайло і Золоті Ворота. Старі й нові записи й література до сього питання. Записки київські т. XI і XII. Пок. Т. Сушицький, публікуючи невиданий ще запис Біленького про Батія, з тої нагоди пробував дати нове освітлення легенді про Михайлика (що зв'язується в деяких варіантах з Батиевою). Ся студія його — «Оповідання про Михайлика й Золоті ворота та про Батія» (Записки істор. філ. від. У. А. Н. т. I і II 1919 і 1923) являється «останнім словом» в сій справі. Але гадки автора про те, як легенда про Михайлика розвинулася з легенди про Батія, здаючись мені цілком не стійними, і досліду над легендою Михайлика вони не посунули наперед. Запис Біленького інтересний тим, що в ньому легенда про Батія не скомбінована з легендою про Михайлика, отже, сей запис добре ілюструє самостійність легенди про Батія — про котру мова далі, в огляді легендарних саг.

² Я вживаю се слово в значенні французького середньовічного *chante-fable*, див. в т. II.

³ Черты народной южно-русской истории, в «Основах» 1861 р.

⁴ Там же, за 1862 р. I, «Сближения и следы»: *Entdruckte Helden* (лицарі-невмираки).

⁵ Народныя легенды про Киевъ и его окрестности, «Кієвлянинъ», 1866.

глухою вказівкою: «записав по всій правдоподібності коло Бердичевя») ¹. До того прибув ще й старий запис XVIII в. — «Гисторія о київскомъ богатыре Михайле сине Даниловиче дванадцати леть», що становить цікавий перехід від української співомовки до великоруських варіантів билини про Михайла Даниловича. Так зібравсь поважний матеріал на сю тему.

Ак. Веселовський, що перед тим, маючи на увазі запис Куліша, вважав київський переказ за відгомін апокрифічної повісті Методія Патарського про кінець світу — її оповідання про останнього імператора Михайла, змінив погляд і визнав великоруські і українські тексти паралельними варіантами колишньої української («южноруської») поеми, або навіть цілого циклу пісень про малолітнього спасителя Києва, ображеного киянами (с. 52). Ся незвичайно талановита і яскрава студія, котрою він розпочав свою працю про «Южнорусскія былины» (1881), освітила ще ясніше незвичайну, виїмкову, можна сказати, *методологічну* цікавість сеї теми, де старий книжний запис перекидає міст між українською і великоруською героїчною традицією в такому характеристичному пункті — локального київського переказу («саги»).

Після сього інтерес дослідників до сеї теми мусив піднятися ще вище. Вона стала пробним каменем для оборонців південного і північного походження билинної поезії. Дашкевич ентузіастично привітав зроблені на підставі сеї теми висновки Веселовського про довге існування богатирського епосу на Україні і в цілості прийняв його висновки про епічну стару українську пісню про Михайла Ігнатієвича, «котрого пізніший український варіант зробив Михайликом, що заніс Золоті ворота». Халанський, «розвінчуючи будову київського епосу», постаравсь підшукати великоруський корінь сеї теми в конфлікті кн. Михайлика Юрієвича з володимирською громадою, в 1175 р. Про се, мовляв, мусила повстати дружинна пісня, вона оповідала, як громада виїла з міста такого хороброго і популярного князя; перенесена потім з Великоруси на Україну, вона дала почин переказові про Михайлика. Сю гадку з великим співчуттям прийняв і посилювавсь далі розвинути й обгрунтувати В. Міллер; по його гадці київська легенда про Золоті Ворота, забрані з Києва якимсь Михайликом (що лише локалізувала есхатологічне оповідання Методія), була доповнена різними подробицями з великоруської билини про Михайла-малолітка і його боротьбу з Батием. II, мовляв,

¹ Малорусскія народныя преданія, вид. Драгомановим, 1876, с. 249.

принесли до Києва великоруські прочани: у них золотоворотська легенда викликала ремінісценцію отої билини про Михайла-малолітка, і так зложилась синкретична локально-київська легенда про Михайлика¹.

Коли ще додати до сього пробу Потаніна вивести Михайла з монгольської легенди про царевича-богатиря Мекеле і толкування пок. нашого міфологіста Дикарева, що Михайлик — се молодий Діоніс², то матимемо повний круг найрізноманітніших течій в толкуванні героїчної традиції, які виявились в вясненні сеї теми. Се ілюструє вагу й інтерес її для українського дослідника: се найінтересніший для нього пункт в усій епічній традиції.

Переходжу тепер до варіантів сеї теми — до котрих останні десятиліття докинули ще кілька небезінтересних текстів, українських і великоруських³.

Я почну від українського варіанта, який протягом яких двох-трьох віків уже, мабуть, закаменів, не підпадаючи дальшим впливам інших билинних тем, котрі в великоруськім репертуарі, як ми вже бачили, переходили неустанні сполучення (контамінації) мотивів і загальних епічних місць. Всі дотеперешні українські тексти настільки близько підходять до себе, що творять властиво один варіант⁴, котрий одними оповідачами тільки розповідався ширше, іншими коротше.

Найширший і найбільш архаїчний варіант Менчиця; він пояснює, хто такий був Михайлик, виводить Володимира як київського царя (князя), його свояка, і кладе натиск на їх відносини, так як і великоруські варіанти. Тексти Трусев-

вича і Новицького ампліфікують сю тему подробицями про київське походження Батія і пізніше спустіння Києва, поза тим належать до групи коротших текстів, які знають лише Михайлика і київську громаду й інтересуються головно долею Золотих воріт. Я виходжу від варіанта Менчиця, пропускаючи непотрібну фразеологію і означаючи відхилення інших текстів:

Колись давно був князь Володимир. Владимир-князь царством своїм обладує, але Михайл — то син царський, але ще він молодий. А в стороні татари своє царство мають. І знахарі татарські стали ворожити, догадались про Михайла, кажуть своїм: «Глядіть, щоб не було чого нам! Росте збоку коло нас такий і такий Михайл — воїн, воїн з нього вийде, ще світ не бачив такого лицаря!» Татарський цар пише до Володимира: «Ми довідались за Михайла, він ще дитина у вас, його царство, його все буде, як підросте, то віддай нам його, будьмо сватами (очевидно, оженивши Михайла у себе; zarazom оповідач опускає, що татарський цар обступає своїм військом, татарами-уланами¹ Київ, грозячи його зруйнувати, коли Михайла не віддадуть, се ясно з інших текстів і з дальшого оповідання).

От Володимир скликає людей, говорить, що татарський цар хоче до себе взяти Михайла. Міркували скрізь, чи зробити так, як татарський цар пише, і придумали, що віддаймо малого. Вся громада сказала так.

Володимир примітив, що Михайл став хмурний дуже, ходить такий засмучений. А Михайл був же літ 18. Спитав Володимир його, що йому за туга така:

Михайлятко-дитятко,
чого ти засмучений такий?
в тебе чаша золотая
вина повна
завжде,
і часть Києва на тебе йде.—

Мені так здається, що журиться тобі нема чого.
Михайл і каже Володимирові:

Господару-цару Володимирові!
Так, в мене чаша золотая,
вина повная завжде,
і часть Києва на мене йде,
але київська громада —
то ала в неї рада!

Володимир на це промовчав. А Михайл каже до меча свого, що на стіні висів:

Мечу мій, мечу — та на татарове!
Мечу мій, мечу — та на юланове!

Михайлові байдуже, що татари хтять його брати. Він меч свій як візьме, то! Але Володимир це вислухав і дивиться, що Михайл малий такий, і каже йому:

Михайлятко-дитятко,
Молоде ти і неспосібне —

то тра, щоб бути літ двадцяти або тридцяти, тоді хіба за меч можна братись!
А Михайл йому одказує по-своєму:

Господару-цару Володимирові!
возьми ти утятко молоденьке,

¹ Улани — вища шляхетська верства татарських вояків (верстви такі: беки, мурзи, улани і, нарешті, прості «козаки»).

¹ Былины о Саурь и сродныя по содержанию, 1893, передр. в I т. Очерков. Се толкування повторив потім в своїм курсі Келтуяла, I т. с. 952—3, але сам Міллер в передсмертній праці відрікся від них по деяким міркуванням, які «вважав зайвим викладати ширше» (III, с. 62).

² Докладніший виклад сих толкувань у Добровольського с. 56 і дд. Я тут на них не спиняюсь.

³ З українських прибули, крім вичислених, вище: з-під Трипілля, записаний Ляскоронським, видр. 1900; з Почтової Віти під Києвом, записаний Добровольським, видр. 1913; запис Біленького (зроблений мабуть іще в 1870-х рр. на дніпровським пароплаві, опублікований Сушицьким в 1919 р.), містить саму легенду про Батія (в деяких варіантах зв'язану з Михайликом), тому про неї мова далі окремо. Разом Добровольський рахував 12 версій, з того 8 записей (Грабовського, Куліша, Костомарова, Ревякина, Трусевича, Менчиця, Ляскоронського і Добровольського), одне повторення Трусевича (по-польськи, з деякими змінами) і три констатування подібних варіантів, котрі свого часу чув той чи інший дослідник. До сього рахунку треба додати як 13-у версію і 9-й запис — текст Біленького. Запис Добровольського показує, що тема дожила в київській околиці до війни; новіших звісток не прибуло. Годиться зазначити, що Веселовський в своїм, можна назвати класичнім аналізі сеї теми, користувався лише трьома текстами та трьома ремінісценціями.

⁴ Се справедливо підкреснув в своїй студії Добровольський.

і пусти на море синеньке:
всю попливе як і стареньке!

Тоді Володимир каже до Михайла: «Як так оце ти говориш, то Боже тебе благослови!»

Після того Михайл взяв меч, копіє. Коня йому вивели. Іде Михайл і зострічає, що стоїть той татаруга, турок той. Михайл нічого не робив, оно перехрестив військо татарське своїм мечем, то по обидві сторони Михайла не стало того війська: на ліву сторону так як огнем спалило, по праву — так як солому виклав. Як посів тее військо Михайл, то поїхал в світа. І прийшлося йому їхати через Царські (розумій Золоті) ворота, то до ідного стремена взяв на ногу ідну половину, а на другу ногу (до) другого стремена взяв другу половину. З тими воротьми поїхав за якісь гори і став там жити. Та й досі, каже, живий. А, може, й помер².

Коротші тексти, як я вже сказав, не знають кн. Володимира і відносин до нього Михайлика. Оповідання починається просто з того, що Київ обступили татари; тексти Ляскоронського і Добровольського називають їх Батиевим військом. В текстах Трусевича і Новицького до історії Михайлика приплітається Батиева легенда (звісна в самостійній формі з запису Біленького), але сполучення зостається досить механічним. У Трусевича Батий — киянин зроду, тому знає вперед про Михайлика: що він не здобуде Києва, поки його боронить Михайлик (Михалко). Але ся подробиця непотрібна в дальшому розвою його тексту, і тому її можна лишити на боці, тим більш, що Трусевич переповідає, а не віддає тексту докладно, так як чув. В інших текстах Михайлик

¹ В думі про Івася Коновченка сей молодий герой так промовляє до полковника:

Благослови ти мені, пане Филоне, на доброго коня сідати,
З кримцями та ногайцями на поединку погуляти!

То корсунський полковник словами промовляє:

«Іване Коновченко, ти дитина молодая,
Ні на полі, ні на морі не бувала,

Козацької крови не видала:
Як ти кров християнську узриш,

То ти сам ся злякаєш!»

Іван Коновченко словами промовляє:

«Корсунський полковнику, пане Филоне,
Піди ти на ріку, та піймай утя старое і малое,

Та пусти на ріку — если не попливе старое як малое!»
(Житецький 216).

Або

— Пане Хвилоне, корсунський полковнику,
Позволь мені на герць піти погуляти,
Славного царства вже заживати!

— Сину Івасю Коновченку, ти дитя малое,
Підеш ти на герць гуляти,

Будуть тебе турки побіждати!

— Пане Хвилоне, корсунський полковнику!

Адже ж пусти ти одно утя старое,
А друге молодое,

То вже ж може попливе старое

Такоже і молодое. (К. Ст. 1904 IX)

² Малор. народ. преданія, с. 249—51.

дає про себе знати, пустивши з міста стрілу до татарського табору¹. В одних текстах (Грабовського, Куліша, Добровольського) се проста стріла, але вона влучила в страву татарського ватажка (Батия)², і з того він зміркував, що то за богатир у Києві (сей термін «богатир» виступає в текстах Грабовського, Куліша і Добровольського, до речі — останній найбільш автентичний, кілька разів провірений). В двох текстах (Трусевича і Ляскоронського) до стріли прив'язаний листок (мотив Корсунської легенди). В листі Михайлик висміває Батия або заповідає, що хоч він іще сім літ простіть під Києвом, не візьме його («Простояв ти сім літ, іще будеш стоять стільки, а нас не возьмеш, поки я буду»). Се змушує татарина (Батия) добиватись від князя видачі Михайла: він обіцяє відступити і більше не нападати, коли йому видадуть Михайла.

В тексті Трусевича Михайло запевняє і присягає, що відборонить місто від Батия, люди дуже йому вірили, любили його і жалували, але страх татар перемиг. Може бути, се ампліфікація записувача. Інші тексти говорять просто, що київська громада рішила видати Михайлика. Текст Куліша надає сьому характер потаємної змови: «От кияне шушу-шушу і радяться: А що ж, оддаймо!» В інших текстах сього нема: рада, очевидно, має характер явний:

«Коли хотіли випровадити його з міста, ні один кінь не міг його винести. Тоді аж сам богатир нарадив, щоб привели батьківського коня з батьківської стаїні, який витримає його» (текст Грабовського).

«Довідавшись (що громада ухвалила його видати), Михайлик попрохав, щоб йому дозволили попрощатися з Києвом. Він одів всю свою зброю і, сівши на улюбленого коня, виїхав на площу коло Золотих воріт. Там в коротких словах змалював перед народом, що зібрався коло нього, всю плачевну будучину Києва і закінчив словами: «Кияне, кияне, погана ваша рада» (текст Трусевича).

Інші тексти не дають сих подробиць, вони знають тільки сі останні слова (пісню), що Михалко прорікає перед київською громадою перед виїздом з міста, сидячи на своїм коні:

Ой кияне, кияне, панове громаде,
Гов. на ваша рада:

¹ Найбільш скорочений текст Ревякіна не знає і сеї подробиці: просто татари «слізуть до міста, як муравлі», і кияни рішають піддатись, але один «лидар Михайлик» не пристав на се й, забравши Золоті ворота на ратище, поїс: їх з собою до Царгорода.

² Мотив сей повторюється на різні способи в оповіданнях про Палія, напр.: «Палій пустив стрілу, та стрілка попала в лусту м'яса, де Мазепа з чужоземним королем на радощах бенкетував, балював. Як побачили вони стрілку, та й кажуть: «Годі воювать, бо вже є Семен Палій», та й до утеку тоді (Записки Юго-зап. отд. I, с. 299).

Або:

Якби ви Михайлика не віддавали,
Поки світ сонця вороги б Києва не доставили!

Панове громада,
Погана ваша рада,
Не хочу я з вами жити
Татарину служити (текст Ревякіна).
Кияне городяне (або київська громада),
Погана² ваша рада.
Пропадете, як руде миша (Добровольського).
Громадо, громадо,
Г—на ваша рада,
Був сокіл, та випустили з рук.
Ні Батию³, ні вам (Ляскоронського).

Сей трипільський запис дає продовження:

Сів на коня, взяв Золоті Ворота на копіє та й каже:
Тоді я Золоті Ворота принесу,
Як кум до кума пирогів не буду носити,
І син батька не почитатиме,
І батько сина (тут щось бракує),
Тоді я принесу і поставлю на ті ставні ворота.

(мотив звісний з обрядових пісень: світ скінчиться, коли люди перестануть сповняти святочні обряди: «Чи кум до кума з вечеров ходить. Чи син вітцеві знизька ся клонить? — Ой кум до кума з вечерою не йде. Ой син на вітця руку здійсмає» і т. д.)⁴

В тексті Куліша Михайлик страшить киян: «як оддасте мене, то в останній раз будете бачить Золоті Ворота», і, доказавши (як вище) за «гов.ну» раду, бере ворота на ратище, «так як от сніп святого жита візьмеш». В текстах Трусевича і Добровольського він «вдарив в Золоті Ворота», в інших просто «підніс», «підняв», «надів на спис» і так повіз (Трус.: «полетів»).

В тексті Грабовського Михайлик відвозить таким чином ворота до татарського табору, татари зрадили, одержавши богатиря і Золоті Ворота, і одіслали до Царгороду. Але се, очевидно, помилка оповідача, а основний мотив той, що так сильно виступає в вар. Менчиця: Михайлик без перешкоди переїхав через татарське військо й подався до Царгороду. У Куліша: «поїхав у Цариград через татарське військо, а татари його і не бачать. От як одкрив ворота, то чужоземці свалились у Київ да й пішли потоптом».

¹ Се текст Куліша (в друкованім: «погана» в листі до Стороженка він дає дійсний вираз — Записки іст.-філ. від. Укр. Акад. II, с. 212). Дуже близький текст Грабовського дає лиш зам. погана — дурна, «поки сонце на небі», зам. вороги — татари. Так само близькі ремінісценції Костомарова і Нувичького.

² Властиво було теж: гов.-на.

³ Видавець додає очевидно від себе: «Не дамся».

⁴ Див. нижче: Есхатологія, кінець світу наближається.

Текст Ревякіна глухо вгадує, що «Михалко» поніс ворота до Царгороду. Інші кажуть що Михайлик поїхав, невідомо куди (Добр.), або просто уривають оповідання на виїзді його (Трус., Ляскор). Есхатологічно зв'язані з кінцем світу закінчення дають оці тексти:

Граб: І досі живе богатир у Царгороді. Перед ним стоїть святий хліб, його виду вистає йому за їжу і питтє. Стоять і Золоті Ворота. Коли перехожий, минаючи їх, думає, що вони там і лишаться, вони затуманюються й мерхнуть. Коли ж в думці скаже: «О Золоті Ворота, ви знову повернетесь на старе місце», — золоті мури блищать і світяться мов сонце. Бо повернуться до Києва і Золоті Ворота, і богатир. Сього вже не довго ждати.

Куліш: А лицар Михайлик і досі живе в Цариградї: перед ним стоїть стаканчик води і проскурка лежить, більш нічого не їсть. І Золоті Ворота стоять у Цариградї. І буде — кажуть — колись таке время, що Михайлик вернеться в Київ і поставить ворота на своє місто, і як ідучи хто мимо скаже: «О Золоті Ворота! стоять вам ізнов там де стояли!», то золото так і засяє. А якже не скаже, або подумає: «Ні, вже не будь, вами у Києві», то золото так і померхне.

Ревякін: Оповідають старі, що ще раз братимуть татари Київ, ще раз знівечать церкви божі. Тоді знов явиться Михалко. Принесе на копії і прожене ворога. Він і тепер живе, і все їсть одну проскурку, яку йому дали з Лаври.

Але найсильніший есхатологічний характер має все-таки заповідь Михайлика в тексті Ляскор: він принесе Золоті Ворота назад до Києва на старі «сравні» аж тоді, коли наспіє кінець світу.

Переказ про будучий поворот Золотих Воріт з Царгороду до Києва жив на Україні в другій половині XVII в., як випадком довідуємось з одної московської реляції.

З приводу недалоного походу запорожців на Крим 1672 р., зробленого під проводом кошового Вдовиченка, запорожці оповідали московському послу, що сей Вдовиченко, прийшовши на Запоріжжя, називав себе жителем харківським, провидцем і пророком. Сім літ тому, казав він, велів його зруйнувати, а в Царгороді взяти Золоті Ворота і поставити в Києві на давній місці. Кн. Ромодановський (воєвода московський) йому сього доброго діла забороняв і мучив, але його муки не беруть: писано, що син вдовиці всі землі звоює, і тепер Бог його прислав в військо Запорізьке і велів по містах казати всім людям, аж до суущих немовлят, що він такий провидець, аби йшли з ним Крим руйнувати: як прийде до Криму п'ять городів здобуде і в них зимуватиме; бусурмани не стрілятимуть, бо він невидимо приходитиме під городи; мури самі падатимуть, брами самі розчинятимуться. І від того прославиться він, Вдовиченко, по всій землі. А попереду має він здобути Перекоп і військо Запорізьке пожитками поповнити.

Почувши такі слова, багато людей полишили дома свої і збіжжя в полі й пішли за Вдовиченком на Запоріжжя, зібралось сила людей і домаялись вони від війська Запорізького, щоб ішло з Вдовиченком на Перекоп. Кошовий не хотів йти без згоди московського уряду, тоді ці городовики, крик, поприходили, щоб з Вдовиченком йти, хотіли кошового вбити, підняли крик, що вони прийшли не задля військової слави, а для Вдовиченкової, і січовики піддалися на ці слова, скинули кошового і вибрали замість нього Вдовиченка. Стали збиратись в похід і пугали Вдовиченка, скільки гармат брати. Вдовиченко сказав, що ніяких гармат не потрібно, — добудуть їх в першій

більшим бусурменським городі. Але коли прийшли під Перекоп, і татари почали відстрілюватись, а Вдовиченко став від стрільби ховатись, військо зневірилось до Вдовиченка, відібрало від нього булаву й бунчук і хотіло вбити, та він утік. Але потім об'явивсь у Баришівці, і тут наново почав свою проповідь. Та тут уже його вхопили і відістали до гетьмана, а той до кн. Ромодановського!

З кінцевим пророцтвом про Золоті Ворота Веселовський влучно зв'язав псевдометодіїві провіщення про останнього візантійського імператора (котрого прототипом вважав Іраклія, що визволив чесний хрест). В пізніх східнослов'янських редакціях цього апокрифа оповідається, що в останні часи «Ізмаїльтяне» повоюють всю землю, зістанеться тільки один Царгород:

Ізмаїльтяне приступлять і дійдуть до Золотих Воріт, що замкнені здавна і нікому не відчиняли, а тоді за божим велінням відчиняться перед ними, й ізмаїльтяне вступлять до міста й досічуться до св. Софії. Тоді ангел принесе царя Михаїла з Риму і положить в алтарі св. Софії; від розпучливого крику християн він прокнеться, «встане, як зі сну, і візьме меч свій, і скаже: «Дайте мені борзого коня», і піде на Ізмаїловичів з великим запалом, підійме меч свій на них зо гнівом. Ангел же господень, що ходив з Ізмаїловичами, обернеться на них з Михаїлом, розслабить серце ізмаїльтянам, як воду, тіла їх ростануть, як віск, і мужество їх буде ні на що. Михаїл царствуватиме в спокою і добрі, але люде скоро забудуть біду і почнуть жити беззаконно. Тоді Господь звелить ангелові сховати Михаїла на островах морських до уреченого часу. Розчиняться гори Сіверські й вийдуть нечисті народи, Гог і Магог, і бушуватимуть знову; народиться Антихрист, і тоді повернеться назад цар Михаїл і сяде в Єрусалимі на царство. Антихрист служитиме йому, взявши на себе образ тьхого і нищелюбного чудотворця. По 12 літах Михаїл прийде на Голгофту, і тоді спуститься з неба хрест господень; Михаїл вложить на нього свій царський вінець, віддасть царство Богові, — хрест вернеться з вінцем на небо, Михаїл же засне навика.

Тут бачимо містичні Золоті Ворота в Царгороді і чудесно-го царя Михаїла, що побиває Ізмаїльтян. Приймавши, що на Україні зложилася легенда про богатиря Михаїла, який забрав Золоті Ворота з Києва від татар, можемо справді уявити, що візантійська легенда могла скомбінуватися з нею та додати свою есхатологічну закріску. В деяких інших текстах вона виступає, як бачимо, доволі сильно.

¹ Соловьевъ. Исторія Россіи, т. XII, компакт. вид. т. III, с. 439—0.

² Тихонравовъ. Памятники рус. отреченной литературы II с. 257. Франка Апокрифа IV с. 274. Веселовский. Опыты по исторіи развитія христ. легенды, I, і Южнорусскія былины, I. В незвичайно цікавим білорусько-українським збірнику XVI бібл Красінських в Варшаві (що містить литовські літописи) ряд есхатологічних писавь (візія Тундала, Сівілли, месіаністичні пророцтва) замикається сею повістю про «Михайлове царство» — але тільки початою і, на жаль, — не дописаною («Слово о последнем времени; о Михайловѣ царствѣ... Егда будет о последнем времени, о исходе 7 тысящъ лѣтъ, тогда умножить безаконіе в людехъ»). Дав. Карского, О языкѣ т. н. Литовскихъ лѣтописей, с. 17.

Переходимо до варіантів великоруських — передусім до старого книжного запису сеї билини, захованого в рукописі «початку XVIII в.»¹

Починається загальним місцем: пиром у вел. кн. Володимира Всеславича в красній стольнім городі Києві. Наїздить на те молодець з поля чистого, з сторожі, що стояла на шоломені (на горбі), — спішить до князя з вістю про наступ великої орди, під проводом царя Бахмета Тавруевича, в епічних виразах описуючи її безконечність. Володимир наливає в туровий ріг солодкого меду й підносить своїм тридцяти богатырям: нехай п'є той, хто візьметься вийняти з-під знамені Бахметового чоловіка першого, який видає думу царську. Але богатири ховаються один за одного і не беруться такого діла.

Тоді виступає молодий Михайло Данилович і береться виконати поручення. Володимир стримує його: «Молодий Михайло син Данилович, малим ти маленький і розумом молоденький, всього-тобі зроду дванадцять літ! розумом ти глупесенький, в чистім полі не бував, кривою чоловіка не видає², на крипкім ділі не стояв — дитячим розумом говориш!» Відпо-відає йому Михайло: «Господарю-князю, Володимире Всеславичу! вели зловити гоголя й держати три роки, а пусти того гоголя на воду — чи зуміє той гоголь плавати — таке й наше богатырське серце не «умчиве» (не-стримне). Слово се Володимирові полюбилось, обіцяє він Михайла нагородити «у всім стольнім городі Києві».

Михайло збирається до бою і кладе на голову золотий вінець. Перескочив, як годиться, через київську «ограду кам'яну», але попереду до монастиря «почесного», до батька свого Данила по благословення. Батько каже, що він прожив у Києві 90 років, побував в 90 побоїшах, а такого діла не підіймався; одначе благословляє сина, велить йому ні на кого не надіятись, а Бог йому поможе.

Михайло з тим виїздить, з шоломені овладає силу татарську. В один бік подивиться сила-рать велика, в другу — ще більша, в третю гляне — як сильна вода хвилюється. Молодий Михайло настрачивсь, але сказав собі: тільки мені, молодцеві, не побивши побоїша, до стольного города Києва і Потохати мені, молодцеві, не прийде(ся) прийняти від нього гнів великого князя Володимира — (прийде(ся) прийняти від нього гнів великий, а від братії моєї сором мені буде великий; а як поб'ю я побоїше, буде мені честь і хвала від великого князя і від усеї братії велика. Тоді покликав мені Господа в поміч і став «напускати на полки татарські, як ясен сокіл на стада галичі»³. Побиває він раз за разом всю силу татарську: трьох брата-богатирів і з ними сили три тисячі, і нарешті сорок царевичів і з кожним сили сорок тисяч.

Тоді виїздить до нього мурзи-улани і просять перемир'я, на три дні Михайло дає їм перемир'я і спить три дні і три ночі в своїм шатрі, а мурзи-улани за той час поробили наоколох «своїх полків» рови, натикали в них вістря, зверху накрили; і Михайло, наїхавши на полки, провалився у ті ями. Тільки кінь його видерся, а його самого татари закували й повели до царя (мотив, як бачимо, той же, що в билині про бій Іллі з Калином-царем). Цар пропонує Михайлові служити йому, як він служив Володимирові. Михайло відповідає, що він рад йому послужити — своєю шаблею гострою над

¹ Рукопис тепер в Москов. Публичнім (Румянц.) Музею. Видав його спочатку Веселовський з копії, уділеної йому Майковим, і з заміткою, що рукопис, писаний письмом другої половини XVIII в. Передрукував В. Міллер (Рус. билины старой и новой записи), категорично значачи рукописе початком XVIII в., але не пояснюючи сеї різниці в датуванні.

² Пор. слова полковника Филдона до Іваса, с. 265.

³ Старі епічне порівняння — див. в повісті Василья т. II («як сокіл галичі збиває») і Слово о Полку Игоревім (соколи і галичі).

Його щією товстою. Цар велить його стягти, але Михайло скидає заліза з рук і ніг і починає побивати татар: спочатку з руки, далі віскою залізною, виломаною з теліги ординської, і от уже добиває орду, бродячи по коліна в крові. Цар Бехмет б'є йому чолом о сиру землю, щоб він не добивав її до кінця, а пустив його хоч сам-третього до орди. Михайло пускає його й сам вертається до Києва.

Але в Києві тим часом був на Михайла «лихий оговорщик», він наговорив князеві, що Михайло замість сповняти поручення їздив «по деревнях», пив-їв та пиячив. Володимир нагнівався і по повероті Михайла велів посадити його в темницю, в яму глибоку на сорок сажнів, де сидів Ставр Годинович, і замість хліба велів йому давати по снопу вівсяному, за його заслугу. Накрили його дошкою залізною, закопали землею накріпко, спустили грати залізні й приставили сторожу («кріпость») велику.

Але — не мотивуючи такого спам'ятання, очевидно, пропускаючи чинючу участь, билина каже, що Володимир послав Ілля Муромця перевірити, чи дійсно Михайло побив рать татарську. Ілля їде, оглядає й спішить потвердити князеві, що скільки він живе, не бачив такого грізного побоїща: від трупу татарського на горбах коневі крові по шітку, а де логовина — по черево. Володимир велить зараз війняти Михайла з ями глибокої, каже йому: «Будеш мати від мене нагороду: золотий скарб для тебе незапечатаний, дорогий одіж тобі не зношена, добрі коні стоять не їзжені!» Але Михайло відповідає: «Велика твоя нагорода, але прошу тебе, пусти мене до батічка мого до монастиря постригтись! Бо у тебе в Києві «лихи оговорщики», не дають служити тобі вірою і правдою».

Тоді Володимир пустив Михайла до батька на постриження. Він князеві поклонився, чудним образом помолився й поїхав до батька свого в монастир. І постригшись став жити в тім монастирі в великій славі і честі до смерті.

В сучасній билинній традиції ся тема не визначається популярністю, але звісна в різних районах — олонецькому, біломорському, поволзькому і східносибірському. Варіанти розходяться досить далеко, і в сумі доповнюють старий запис деякими подробицями, цінними для реконструкції давнішого змісту.

Передусім тут маємо історію виходу до монастиря Михайлового батька:

На пиру у Володимира всі понаїдалися, понапивались і понахвалялись, «оден лише Данило Ігнатович не їсть, не п'є й не похваляється. Се Володимиру не подобалося, питає він його, і той іронічно відповідає, що хвалиться йому нема чим: широкого двора у нього не було, золотої «казни» не трапилось, бо й сила його мінна: служив він князеві п'ятдесят років, побив йому п'ятдесят царів, дрібною силою побив без рахунку, — а тепер йому стало дев'яност літ, просить він його пустити в пречестний монастир, до «низьких келій», постригтися в старці чорнії, посхиमितися в книжки спасенні (вар.: постригтися к Федосію в Пещер-монастир, наложити на себе схиму спасенну). Володимир довго не годиться, бо як довідаються орди невірні і царі нечестиві, що богатирі пішли в монастирі, прийдуть на Київ і не буде кому боронити. Тоді Данило каже, що єсть у нього молодий син Михайло, тепер йому шість літ, а поки нечестиві королі довідаються, буде дев'ять, а поки зберуться, буде дванадцять, і буде він сильніший від батька»¹

¹ Пор. слова Володимира в запису Менциця, с. 264.

² В однім з варіантів (М. 76) Данило називає Михайла дванадцятилітнім уже в сім моменті і описує його силу: батьківська броня вже на нім не сходиться, батьківською булавою він бавиться: кидає її під небеса, ловить одною правою рукою і т. п.

В однім з варіантів Володимир висловлює бажання бачити молодого богатиря. Батько каже йому вбратися в «цивітну» одіж, послає його до княжої палати, там його Володимир приймає чаркою «зелена вина», не малою не великою — в півтора відра. Батько дистає дозвіл князя на постриження й виходить до монастиря¹.

Побокювання Володимира справджуються: «невірний цар», довідавшись, що богатирі постарілись і пішли до монастирів, вибирається до Києва: хоче Київ-город щитом узяти, князів-боярів вистинати, Володимирові-князеві голову зрубати. Але Михайлові дійсно за той час вийшов дванадцятий рік. Коли Володимир запитує своїх князів і богатирів, хто б узявся поїхати в поле й привезти рахунок вражої сили, і всі від такого діла ховаються, виступає Михайло й береться се зробити. Володимир його стримує, навіть доволі грубо в деяких варіантах: «Гей же ти Михайло Данилович, зростом літами ти маленечкий, та й розумом дурнечкий, тепер тобі, Михайле, дванадцять літ, страшиш ти, Михайле, свою голову!» (Вар.: Молодий зубун (жовтодзюб), зарано підлітаєш, єсть сильніші від тебе й мугутніші). Та коли таки ніхто більш не береться, Володимир його пускає, — або Михайло, розгніваний словами князя, самовільно вибирається в поле.

Батькове благословення, що він бере перед виїздом, в деяких варіантах обмежується тільки осторогою — не зариватися в бою²; в однім ширішій (К) батько теж остерегає, що се завдання йому не під силу (се діло не твоє, не пустив би я тебе в чисте поле) — але коли Михайло, не сподобавши се собі, звертає коня в чисте поле, — «крикнув старий старчище Данилище, грімким голосом: Стій ти, Михайло, та стримай коня, та візьми від мене благословення повнее! Він поучує його, як він має відшукати його коня і зброю, заховану в землі (в ін. варіанті Михайло старає собі се все без батьківської науки). Потім «старчище Данилище» молиться до Спаса і Богородиці: «Ти Спаса всемілостива Богородице, прийми моє моленне пустинне, прийми моє моленне скоро-наскоро, помози мойому синові Михайлушкови, — сповняє ж він добре, чинить оборону всьому Києву!»

Михайло не послухав батьківських наряд ні осторог свого коня; що звернув його увагу на ворожі підкопи (один з варіантів знає й сю подробицю старого запису — довгий сон Михайла після трехденного бою, використаний ворогами для зроблення підкопів)³. Через те попав він у підкопи, але вибився з рук татарських, помолвивши Спасові й Богородиці, або послухавши небесного голосу, що велить йому розтягнути руки, розправити ноги, — і заліза спадають з нього. Тим часом Михайлів кінь, вирвавшись з підкопів, приглядався, що робили з його паном татари. Побачивши, він біжить до Михайлового батька, своєю появою дає йому зрозуміти, що з Михайлом сталося нещастя, і старець вирушує в поміч синові. (Більшість варіантів забула сю подробицю, і тому вихід батька на поміч стає слабше умотивованим). Сам же кінь прилітає до Михайла, і той всівши на нього, докінчує побіду. Списує силу татарську, бере на спис голову царську, і їде до князя Володимира.

Аж тут на зустріч їде старчище Данилище в класичнім одязі каліки-богатиря: одіж чорного оксамиту, на голові колпак землі Грецької, в руках «клюка» сорок пудів. Не пізнавши здалека сина, думає він, що то хтось

¹ Кир'ївській III с. 41, Рыбниковъ ч. 104, Гильфердингъ ч. 192, Марковъ, ч. 12 і 76.

² Не безінтересні сі деталі: К. «Повертав доброго коня до келій іноцьких, в ту пору мати сира земля схвилювалася, старе старчище Данилище засова-лося: Чи не мій то приїзв Михайлушко?»

³ Р.: Виходить його родителъ із пустині, старий Данило Ігнатович, плечем підійшов він під кінські груди, спинив з ходу бистрого»
³ Текст Рыбникова — в деяких інших подробицях теж найближчий до запису XVIII в.

з поганих уланів, що вбили його сина, — викликає його на бій. Тоді Михайло скликав «голосом громким, голосом дитинним!»: «Стій-но, монах, притримай кидоку, підійми свій козлак шовковий, побачиш, кого тобі треба!» Батько пізнає сина, Михайло оповідає, як молитва вирядувала його, і відсилає батька назад в «Пешер-монастир», а сам іде до Володимира, і тут дивуються привезеній голові, славлять і дарять Михайла (в однім вар.: Володимир хоче його оженити, але Михайло не хоче — він буде весь вік їздити в поле, охороняти церкви і князя).

Відмінний і дуже інтересний варіант дає східносибірський, колимський запис:

Починається Володимировим пиром, на котрий наспіває вість про наступ на Київ невірної сили. Володимир питає святоруських богатирів, хто заступить віру християнську, але всі ховаються один за одного. Тоді відзначається Данило Ігнатович: він постарівсь, але у нього як у старого дуба є «одростень» — син одинак, «Мишенька»; якби він мав п'ятнадцять літ, заступив би віру християнську, але йому тільки дванадцять літ: не може він на коні сидіти, від гострої шаблі ховається, від гострого списа лякається. Сказавши се, Данило поклонивсь і пішов в монастир Богу молитись.

Тоді Володимир посилає слуг — потихеньку викликати і привести Мишеньку Даниловича. Приїздить він до князя «во світлу гриденьку», приймають його з честю-радістю. Володимир наливає чару зеленя вина в півтора відра — питає, хто прийме її одною рукою, вип'є її одним духом, заступиться за віру християнську? Миша приймає і випиває чашу, збирається в поле і заїздить до батька по благословення. Батько благословить і наказує взяти коня «найученішого», булаву найлекшу, і не битись довше, як три дні — четвертої доби вернутись додому.

Але Миша не послухав його добре: взяв булаву найтяжшу і коня «найсердитішого». Бивсь три дні і три ночі, не їдючи, з коня не встаючи, і підорвався очевидно: «четвертої доби Мишеньку поранили». Повернувшись круто-накруто, повернувшись до Києва, до свого двора. Стрічає його батько, здіймає з доброго коня, кладе на лавочку дубову, накриває хусткою червоною шовковою. Сам сів на коня, вирубував невірну силу «в корінь», ватажка коневі до хвоста прив'язав. Приїздить до свого двора — його Мишенька «преставився». Повернувшись він тоді коня, поїхав до сонечка-Володимира. «Пощо було малого запоювати, пощо було вам малого підмовлювати?»

«Тут спроговорив сонечко-Володимир князь: Ой гой же ти, Данилушко Ігнатович! Ми похороня справимо княженецькі, покличемо попів з сорока церков, сорок першого владика софійського, і чесного отця «печережського». Відспіваємо йому пам'ять вічну, іще тризну справимо шестоденну, нищий братії на гостину, чесному мирові на поминання».

Так же трагічно кінчається історія в іншому східносибірському, недавно записаному варіанті — в котрому, однак, обложено місто називається Єрусалимом, а обложив його цар Тіт!

Данило кладе пораненого сина під образами, іде замість нього рубати татарську силу, а вернувшись застає свого сина вже мертвим і з жалю іде оповісти се свому цареві (Тимофіїві). «Погасла, каже, свічка воску ярого, померло, каже, наше красне сонечко, переставилась моя дитиночка! — Кинувсь, метнувсь Данило о цегляний поміст, розбивсь на смерть о цегляний поміст».

Нарешті є ще ряд записів, які замінують, дуже характерним для билинної традиції способом, малолітнього богатиря Михайла цілком історичною особою кінця XVI в.

¹ Перед. у Міллера Очерки I. с. 426.

² Етнографич. Обзор. 1913, I.

Єрмаком Тимофіївичем, звісним завойовником Сибіру, героєм великоруського козацтва. Доволі складною асоціацією мотивів сей отаман, про молодість котрого нема взагалі ніяких відомостей, попадає в роль малолітнього оборонця Києва, племінника князя Володимира, і замінює Михайла в різних варіантах, котрі таким чином доповнюють досить цінним способом круг мотивів про малолітнього богатиря, зв'язаних з іменем Михайла¹. В одних молодий Єрмак щасливо розправляється з татарами і повертає до Києва, в інших вибивається з сили й «преставляється». Побоюючись такого трагічного кінця, богатирі в деяких варіантах посилають когось-небудь затримати і завернути молодого героя: коли послухає, то намовою, а не послухає, то й силоміць; або самі їдуть йому в поміч і за нього докінчують битву. В деяких молодий богатир іде виручати старшого (Ілдію), котрий або попав в підкопи ворожі, або заступає його, коли той випив і заснув. Нарешті маємо й такі, що старші богатирі «пересілись» і через свою похвалку згинули в боротьбі з татарською силою, молодий Єрмак один застається на продовження богатирського племені².

Збираючи тепер докупи всі варіанти, українські і великоруські, бачимо, що все се багатство мотивів про малолітнього оборонця Києва складається в кілька досить виразних тем:

Старий богатир-оборонець Києва постарівшись іде в монастир, але коли погані царі, довідавшись, хочуть з того скористати і взяти Київ, виявляється, що старий богатир лишив по собі підлітка, який за нарадами і молитвами батька поборку ворожу силу, приводить чи привозить невірного царя на княжий двір, і займає на нім місце свого батька. Отже, тема з щасливим кінцем, в мажорному тоні, так би сказати.

Можна допустити, як її старший варіант, що старі богатирі загивають у битві, й малоліток докінчує початий ними бій, рятує місто і продовжує богатирську традицію.

Сій темі в мажор відповідають кілька комбінацій мотивів з кінцем більш або менш сумним — за найбільш типові я вважав би:

Київ обступає невірна сила. Князя Володимира, як звичайно безрадного і безпомічного, береться виручати його малолітній родич. Володимир його стримує, але переконаний пригадкою про природженність богатирства (порівняння з качкою або гоголем), кінець кінцем пускає. Малоліток

¹ Перегляд билин про Єрмака, досить численних, у Веселовського Ю. Рус. б. розд. IV.

² Г. 138: Прибились вони, примучились (один одного порізали — додаток непотрібний), не зісталося на Русі богатирів, зіставсь один молодий Єрмак Тимофіївич.

побиває ворожу силу, але стрічається в тій чи іншій формі з невдячністю князя і не хоче більше лишатись на його дворі. (Сюди, очевидно, належать Володимирові улаштування його часткою Києва, завсіди повною чашею і под., що мають свою паралель в старому великоруському записі.)

Друга комбінація: В небезпечі, яка впала на Київ, Володимир, не маючи ким виручитись, підмовляє на подвиг богатиря-малолітка, ще не готового на подвиг. (Порівняти популярний сучасний мотив богатирських оповідань: богатир, щоб побивати ворогів, мусить дожити в тиші й непомітності двадцяти літ.) Малоліток побиває ворожу силу, але сам підривається в передчаснім бою і вмирає; похорон марно страченого героя становив мабуть одну з ефектніших деталей епосу.

Третя комбінація: Невірний цар, що обступив Київ, дістає острогу від міста — чи то богатирським вистрілом, чи то в писаній формі (се теж по аналогії Корсунської легенди може бути первісним, паралельним мотивом). Він добувається видачі героя-оборонця, і громада малодушно ухвалює його видати: змушує йти до ворожого табору. Але богатир невидимо проходить через нього або побиває вороже військо й зникає — в горах, в монастирі, в Царгороді: варіанти могли бути різні, на мотив народного героя, що ховається, щоб вернутись в слухний час (пор. Палія, що подався на острови, і колись прийде звідти — визволити простий люд — вище).

Варіант: Обступлена ворогом київська громада ухвалює піддатись; малолітній богатир відмовляє її від сього, запевняючи, що ворог Києва не здобуде. Але громада таки хоче піддатись. Тоді герой остерігає її, що місто стратить свій паладій, напр., Золоті Ворота, і не дістане аж «в останніх часах». Він забирає його й виїздить.

Сі мотиви могли бути рівно старі, могли переплітатись і покривати себе навзаєм, даючи різні скомбіновані варіанти. Пок. Веселовський припускав, що старший полудневий мотив говорив про малодушну громаду, яка під натиском ворогів змусила героя-князя вийти з міста, а той на глум один побиває ворожу силу: се, мовляв, була дружинна пісня, зложена в докір малодушним мішухам. Потім на півночі, коли забулись сі старі відносини князя і віча і пережилась політична активність громади взагалі, дійовою особою став самодержець Володимир, що під намовою «оговорщиків» ображає героя¹. Але я не бачив би нічого неправдоподібного в дуже старому та й початковому паралелізмі таких двох мотивів.

¹ Южно-рус. былины I, 37—8.

Розмірно пізнішим вважаю мотив заборання Золотих Воріт. Він може належати не до часів Половецької або Батиевої руїни, а до пізнішого знищення Києва, в XV—XVI вв. Тодішній спустошений вигляд київського паладія (яким виступають Золоті Ворота в літературі XI—XII вв.¹) в зв'язку з переказами про містичні Золоті Ворота царгородські міг викликати сей новий варіант: відібрання від малодушних киян сеї святині, котру вони готові були відчинити невірному цареві, і перенесення її до Царгороду до слухного часу.

Старою натомість, хоч може й не початковою, тільки в нинішніх варіантах призабутою подробицею, вважав би я мотив чудесного меча малолітнього богатиря — захований в однім лише тексті Менчиця. Він нагадує чудесний меч імператора Михаїла в псевдо-Методієвому оповіданні. Архангел Михаїл, що виступає в тім оповіданні, міг грати певну роль і в старих варіантах нашої поеми, і власне він навіть міг дати ім'я героєві, яке сорозмірно твердо за ним держиться (в деяких тільки великоруських записах він стає «Іваном Даниловичом»). Може бути, що не без значення була деталь (тексту Трусевича), де Михайлик зветься фундатором київського монастиря Михаїла архистратига (Золотоверхого) — сі подробиці, завважу, могли вплинути на появу пізнішого київського герба з архангелом Михаїлом (досі не виянену)².

Ся риса відповідає загальному нахилу сеї поеми в сферу християнської легенди, задля котрого я поставив її в сій групі героїчно-легендарних тем. Сей же легендарний елемент бринить і в споріднених темах про оборону Києва від невірної сили, до котрих перехожу.

Батий і Василь П'яниця. Ся тема, як і історія молодого Ермака, місцями дуже близько підходить до теми Михаїла Малолітка. Пок. Веселовський пробував психологічно умотивувати перехід від одної до другої, вказуючи на процедуру напування Володимиром малого Михаїла³ і висловив свої гадки про те, як се ім'я Василя могло виникнути як типове ім'я гадки про те, як се ім'я Василя могло виникнути як типове ім'я для героя — пняка. Сі міркування, одначе, не дуже переконуючі і я вважаю за краще зостатись при констатуванні тільки паралельних мотивів в обох темах.

Сі билини про Батийв наступ і Василя П'яницю розпочинаються чудовим образом плачу Богородиці на київській стіні — однією з найцінніших перлин старої легенди. Нижче

¹ Южно-рус. былины I, 37—8.

² Мішання імператора Михаїла з архангелом Михаїлом помічаються і в візантійських та західних прототипах сеї легенди, див. у Веселовського Опыты II, с. 60 дд.

³ Колімський варіант, де ся подробиця (в докорах Михаїлового батька Володимирові) виступає найвизрашніше, йому тоді не був ще звісний.

подаються його тексти і варіанти; тут я піднесу тільки його неорганічність в динішній билині. Образ перейшов сюди, очевидно, з якоїсь старої пісні про Батиеве побоїще, більше закрашеної духовною легендою, тим часом як в нинішній билині про Батія і Василя П'яницю оповідання перейшло в стиль скоморошо-корчемний, що цілком не відповідає велично-тужному побожному заспівові.

Оповідши про сю появу Богородиці, що провіщала прихід Батія, билина переходить до самого наступу:

Наступає «Батиґа»¹ з сином і зятем, з «дяком-видумщиком» і з незчисленною силою, а в Києві нікого з богатирів не трапилось тоді! Знайшовсь тільки молодий п'яниця Василь «супянсливий», «в молодих літах, у двадцять літ, він пропив житте-бутте, боацтво батьківське»². Сей п'яниця влучними вистрілами, як Михайлик, застрілює трьох найбільших прибічників Батиевих: сина, зятя і дяка-видумщика: «Виходив він з кабака царового на ганок «перений» (обгорожений поручами), спиравсь о поручі точені, глядів на поле чисте, натягав свій лук, накладав гартовану стрілу»³, або в інших варіантах — викрадавсь поночі з Києва, стрілив по шатрах татарських і убив ті три «найкращі головки»⁴. Батій посилає Володимира з докором, що він йому «воровски» вибиває людей, і жадає видати стрільця. Сторожі доносять Володимирові, хто був той стрілець, і Володимир, викликавши Василя, посилає до Батиґи — відповідати за своє діло. Василь просить дати йому «чару зелена вина, другу — пива п'яного, третю — меду солодкого», зливає се все разом і випиває, по сім іде до Батиґи. Признається в своїй вині, береться за те здобути йому Київ, просить тільки дати опохмілитись, та придати відповідну силу. Випрошує все нові полки татарські, побиває їх, нарешті витинає решту татарської сили, і Батиґа чимдуж тікає, зарікаючись за себе, дітей і внуків в Києві не бувать, ні Києва не видать.

Деякі варіанти влітають в сю історію Ілля, відповідно до тенденції билинної традиції — циклізувати все коло сього свого улюбленця. Тоді роль Василя сходить на перенесення вісті до богатирів, і далі акція перебігає на одну з тем циклу Іллі.

Ілля і Калин цар. Виразні сліди такої ж циклізації має й ся билина, з котрою ми вже мали діло, — головно з її початком — мотивом невдячності князя Володимира до свого головного богатиря. Розправа ж Іллі з невірним царем, що носить в сій билині загадкове ім'я «Калина»,⁵ являється паралеллю оповіданням з історії богатиря-малолітка. Роль коня, що остерігає богатиря від зроблених підкопів, необережність

¹ Се найчастіше ймення, але в варіанти імен взагалі не буду входити.

² Г. 258. В іншому варіанті Василь «по полям гуляв двадцять літ», Г. 18 Крім сього числа літ Василя П'яницю з Михайликом, можливо, в'яже і прізвище: П'яниця часто зветься Василем Гнатовичем, як батько Михайлика в в. рус. записах.

³ Г. 231.

⁴ Веселовський одмітив се, що з українських текстів ремінісценція Стоянова також говорила про три стріли Михайлика.

⁵ Пок. Міллер виводив його з імені р. Калки; пок. Марков справедливо оспориював се об'яснення.

богатиря, який не стримує свого серця і попадає в татарські підкопи; кінь, що видирається з сих підкопів, очевидно з тим, щоб завести батькові вість про нещастя богатиря (хоч ся мета вже призабута) — всі ці подробиці далеко більше підходять і логічніше в'яжуться з виступом молодого і недосвідченого малолітка, ніж «старого козака» Іллі. Деякі ж подробиці зовсім ясно вказують на пізніше приладження до Іллі теми про богатиря-малолітка: Калин-цар ні з того, ні з сього в деяких варіантах прозиває старого козака «молодим щенням». Ілля кличе собі в поміч не когось іншого, а свого хрещеного батька Самсона-Святогора. Є такі варіанти, де Ілля виступає разом з заступниками Михайла-малолітка: Єрмаком або Василем; Єрмак з Іллею побивають Татар, або Іллею супроводжує Василь, і ці епізоди служать переходовими формами та дають зрозуміти, якими дорогами переносилася тема на старого богатиря.

Ті подробиці, які відрізняють сю билину від билин про Михайла і Василя: грубіянське посольство Калина до Володимира, посилення до нього дарів, щоб дістати перемир'я і под., теж ледве чи становили спеціальну приналежність пісні про Іллею. Скорше — се загальні місця всього циклу: оборони Києва і боротьби з наступом невірних, що в різних варіантах прикладались до того чи іншого героя: входили раз до сєї, другим разом до іншої комбінації сих епічних мотивів.

Сурога-Суровець. Ся слабо захована і мало популярна билина (в олонецько-біломорському районі незвісна) також повторює той же образ боротьби з татарською ордою, який маємо в билинах про Михайла і царя Калина¹. Тільки сей мотив уводиться інакше, іншим епічним загальним місцем (звісним напр., з билини про Козарина).

Богатир Сурога-Суровець (в деяких вар. Суудалець) їздить на ловах, нічого не знаходить і збирається застрілити ворона — віщу птицю. Та промовляє до нього, щоб він її не стріляв, а краще звернув свою силу на невірного царя (Кумбала, Курбана, Курғана), що піднявся з усею силою могутю, з усею поляницею удаю, так що синє море схвилювалось від того. Богатир, послухавшись ворона, лишає його, іде у вказанім напрямі, бачить дійсно невірну татарську орду, починає її бити. Тоді цар ведить своїм татарам-уланам копати рови глибокі, ставити «поторчі» гострі, і Сурога, так як Михайло й Ілля, попадає в ці рови. Кінь вривається, і богатир дає йому якісь поручення, які, однак, пропали в теперішніх варіантах. Самого Сурогу татари виводять з підкопів, цар пропонує йому служити, але він побиває татар, вхопивши одного з них за ноги.

Кінець часом цілком мирний: богатир пробує сили з царем, вони роз'їжджаються. Але закінчення взагалі настільки збите (або й зовсім затрачене), що на цьому нема ніякого інтересу спинятись.

¹ Найповніший варіант був виданий в пісеннику Новикова 1780 р. передр. в зб. Кіреєвського III; се один з найстаріших друкованих текстів взагалі. Про билину у В. Міллера Очерки-І, с. 330, II, с. 71 дд.

Сухман — ся билина також містить різні мотиви з сього ж циклу¹. Мало розповсюджена і очевидно збідніла в змісті, вона інтересна тими пережитками, які не стрічаються або досить рідко стрічаються в інших комбінаціях.

Олонецько-біломорські записи починаються з Володимирового пиру, де всі веселяться, один Сухман мовчить, і на розпитування Володимира робить йому не дуже умотивовану пропозицію — привести білу лебідь, не ранену, не скривавлену. Часом дістає таке поручення від князя: князь сам дає таку задачу богатырям; і Сухман підіймається се зробити. Виїздить на лови на сине море, або на Почай-ріку, але скільки не їздить по «тихих заводях», не знаходять ні лебеді, ні інших птахів. Тоді їде над Дніпро (чому саме — не мотивується).

Варіант з Сибіру не знає Володимирового пиру: «Суханьша» просто виїхав на лови і трапилось йому доїхати быстрого Дніпра (ТМ. 51).

Дніпро «тече не по-старому», скаламутився, і на запитання богатыря поясняє, що се від невірної татарської сили, що стоїть за ним й мостить мости, щоб іти на Київ. Тоді богатыр уважає, що не було б се ні в честь ні в похвалу йому, коли б він не поборовся з сею силою. Втягає він «сирий дуб крякоivistий з коріннями» і, взявши його за вершок, з сею булавою напускається на татар. «Куди махне — вулиця, куди завернеться — переву-лочок». «Навалив трупів коневі по стремена, горячої крові попід черева». Побив усіх татар, тільки трьох татар притаїлося за корчами, стрілило й підстрілило богатыря. Він тих татар також убив, а рани маковим листочком заткнув.

В сибірським варіанті богатыр знемігся в бою, дістав 30 ран, «ті рани були зносні, а три рани сердечні». Тікає на болото і тут засипляє під «облаком попливучим», положивши сідло на купину (кочку) болотну під голову. Так надібає його Володимир і забирає до Києва, і тут в церкві соборній він «покаявся й переставився». Се паралель до богатыря-малолітка, що підірвався і згинув в першій бою. Олонецько-біломорський варіант повертає оповідання на мотив невдячного князя. Побивши татар і заткавши свої рани, Сухман повертає на княж-двір. Володимир питає, чи привіз лебідь не ранену. Богатыр каже, що було йому не до лебеді — він побивав силу невірну. Володимир велить посадити богатыря «в глибок погреб», а Добриню послає на Дніпро, провирити його оповідання. Добриня обзирає побоїще, знаходить і булаву Сухманову, облиту і скривавлену, та привозить її Володимирові на доказ. Володимир переконується, послає князів і богатырів привести Сухмана з темниці, щоб нагородити його «городами з пригородками, селами з присілками, незчисленною золотою казною до сходу». Ті виводять Сухмана, переказують йому княжі слова, але Сухман ображений, не хоче ні князя, ні його ласки: «Не честь, не хвала молодецька брати городи з пригородками, брати села з присілками, брати незчисленну зологу казну! Не умів мене, сонечко, милувать, не умів мене, сонечко, жалувать (нагрожати) — не видать йому мене в ясні очі! Я поїду тепер у чисте поле, (там) мені смерть напрасная — від тих ран, від великих!»

«Виходив на далеке, на чисте поле, виривав листочки макові з тих ран кривавих, говорив такі слова: Ой гой, мої рани криваві! Потечи ж но з ран Сухман-ріка від моєї крові від горячої крові від напрасної»².

¹ Про неї студії: А. Якуб: *Къ былинѣ о Сухманѣ* (Етногр. Об. т. 60, 1904) і С. Шамбінаго. *Историческія переживанія въ старинахъ о Сухманѣ*. Сборникъ пріс. Ключевскому, 1990, перед тим у Халанского, Великорус. былинны. Ім'я богатыря дуже змінне: Сухман, Сухан, Сухманьша, Сухмантій, Сухматій, Сухматка, по батьку Дихмантіевич, Домантіевич, Дем'янович.

² Форма Сухман найбільш прийнята, отже тримаюся її.

³ Р. 148, Г. 63, М. II — фінал збираю з сих трьох текстів.

Як бачимо, се паралель до старого запису билин про Михайла Даниловича. З другого боку вона близько нагадує старий запис про Дем'яна Куденевича. Тому нема підстав вважати сю билину витвором московської доби, як то роблять деякі дослідники. Матеріал її старий, хоч і міг підпадати пізнішим обробленням.

Дем'ян Куденевич — сей старий запис, XVI в. про переяславського богатыря був уже поданий раніше (III т.), і там вказані були гадки про її відносини до билини про Сухмана, висловлені різними дослідниками. Сей запис дає найстарший варіант теми про богатыря, що знемігся в нерівній боротьбі з невірною силою і про невдячного князя, що не міг його відповідно цінити за життя, а розсипався з своєю ласкою, коли вмираючому богатыреві вона вже була непотрібна (мотив княжої невдячності в сьому записі, одначе, прости-лізований дуже м'яко і невиразно). Особливий інтерес її полягає в тому, що він сей мотив — оборони від невірної сили — трактує ще в обстанові передтатарській (боротьба з половцями) і без зв'язку з Києвом: Дем'ян боронить Переяслав. Ми завдячуємо сі подробиці, очевидно, більшій давності запису. Він нагадує нам, що в старших версіях ті мотиви, котрі ми розглядаємо, були взагалі старші від татарщини, і не завсіди в'язалися з Києвом.

«Камське» побоїще і кінець богатырів. Билина ся прибула тільки недавно з біломорських записів¹. Оригінальністю її зміст не визначається — се комбінація різних мотивів на тему боротьби богатырів в невірною силою й їх загибелі в ній; мотиви сі були звисні й давніші, з інших комбінацій, більш органічних, ніж оця доволі-таки нескладна збиранина. Але дещо заціліло в ній, що помагає в реконструкції затраченої теми «грозного» або «сильного» «Камського побоїща».

В. Міллер висловив здогад, що ся назва «Камського» повстала з «Калкського», Калецького побоїща.² Чи так, чи ні, в кожнім разі се ясно, що в основі своїй се була поема про катастрофальну битву, де погинули руські богатырі — так, як се дійсно оповідалось про битву над Калкою. В деяких варіантах (Гр. 415) виступають і ті 70 богатырів, звисні нам з старих історій Калкського побоїща. Але пізніші переробки сеї теми, як в стількох вище наведених уже випадках, так

¹ Маркова ч. 81, 94, 104 Григорьева ч. 394, 415. Перед тим був опублікований один запис Єфименком (передр. ТМ ч. 8) як варіант билини про ділю і Мамаю. Цікавий варіант «Мамаєвого» побоїща в збірці Очучкова ч. 26.

² Къ былинѣ о Камскомъ побоищѣ, 1902, передр. в Очеркахъ, II. Перед тим була надрукована студія самого Маркова «Камское побоище» в ювілейнім збірнику Міллера — його здогади доповнює й справляє Міллер в своїй студії. Свої замітки до його праці дав Марков в поминці Міллера в Изв. отд. рус. яз.

І тут, не додержали цього трагічного тону і постарались закінчити історію більш щасливо. В. Міллер надавав особливий вплив на такі звихнення первісного плану пізнішим вплітанням до цих історій Іллі Муромця, котрому «в бою смерть не була написана», — тому, приплітаючи цього модного в пізніших часах богатиря, співці через те саме мусили доробляти щасливий кінець для даної теми. Вважаю сю гадку досить влучною; але, незалежно від того, тенденція до щасливих закінчень таких історій, після того, як невірна, татарська сила стратила свій трагізм і небезпеку, досить виразно виступає загально, в зв'язку з сею зміною історичної обстанови.

Оповідання починається наступом татарської сили на Київ, з доволі характеристичним заспівом: «Що ж то, браття, засмутився місяць небесний, померкло сонце красне?» Переходить слідом на загальні місця невірного наступу, які мають доволі стертий і невиразний, стереотипний вигляд. Присутність Іллі притягає часом Ідолище-Тугарище, що виступає на чолі сеї рати; в інших варіантах проходить Калин-цар. Він висилає посла до Володимира, той випрошує собі малу проволочку, тим часом скликає богатирів. Роль герольда-позовщика відіграє часом малий Михайло, що справляється незвичайно скоро. Збираються богатири: в одних варіантах 30, в інших 70. Провідну роль грає Ілля, Добриня, Альоша. Коли вважати Іллю пізнішим дебютантом, то роль Добрині й Альоші з 70 богатирями відповідає старим глосам XV—XVI в. про тих багатирів, що згинули в Калецькій побоїщі. Як присутність Іллі притягає сюди історію його розправи з Ідолищем і поєдинок з сином, так знов присутність Добрині втягає його поєдинок з бабою з Латигоркою. Виключивши ці, очевидно, пізніші додатки, дістаємо, в доволі неясних зарисах, першу щасливу битву, в котрій невірне військове побиття богатири спочивають. Але весь успіх губить похвалка двох богатирів: вони звуться часом Довгополим Поповичами, і се походить мабуть з первісного варіанта, де сими хвальками виступали Олександр Попович з своїм товаришем Гаврилом Довгополим. Похвалка передається в традиційних формах легенди: нахвальщики кажуть, що якби була драбина з землі на небо, то вони побити б і силу небесну (інші варіанти менш характеристичні). Наслідком сеї похвалки було, що коли богатири пробудились після спочинку, побачили, що побита ворожа сила відродилася ще в більшій масі: з кожного татарина, перерубаного надвое, стало двоє татар, з перерубаного натрое — три. Богатири починають їх рубати — але результат той самий: кожний перетятий і двоїться і троїться. Щоб дати щасливий вихід з сеї страшної ситуації і рятувати репутацію Іллі, деякі варіанти розв'язують справу його молитвою: він моляться до Спаса Пречистого (Спаса і Пречистої), і ся молитва нейтралізує погубельні наслідки похвалки: вся сила погана впала знову. Ситуація вирішувана, але подробиця, що нахвальщики кінчають потім самогубством, ясно вказує, що такий щасливий кінець додано неорганічно. Богатири поїхали до білих шатрів, а Альоша з Гаврилом в чисте поле, і на гострих списах закололися.

Очевидно, кінець мусив бути фатальний. Богатири погинули в битві з викликанною «силою небесною». Сей кінець, затертий і затрачений в нинішніх записах «Камського побоїща», захоронаний в деяких переробках биліни про Михайла (Єрмака): «Тут руські могутні богатири прибилися,

примучились, один другого покололи-порізали, не зосталося на Руси богатирів» (окрім малого Михайла-Єрмака). Або в запису Мея, богатири всі закаменівають, як побачимо зараз.

Як фінал колишнього фатального закінчення Камського побоїща виглядає поява в деяких варіантах його баби Латигорки; вона їздить по трупах, підкидає трупи списом і приговорює: «Ой мені лихо, не застала я сильного Камського побоїща!» Трупи, котрі вона підкидає, се очевидно трупи богатирів — хоч ся подробиця призабута вже нинішніми сказителями. Живим зістався в сім побоїщі Добриня, але він гине, переможений і збезчещений в поєдинку бабою. Билина вирятовує одного Іллю (як билина про Михайла-Єрмака малого Михайла). Але Ілля, дійсно, мусить бути трактований тут як пізніший додаток.

З цього боку цікавий згаданий тільки що запис Мея, який дуже займав дослідників — поки новіші записи Камського побоїща не дали розв'язки цьому питанню. В 1840 р. російський поет Л. Мей, як він оповідав, записав від одного старого сибірського козака, котрого прізвище не пам'ятав, биліну про те, «як перевелись богатири на Святій Руси». Він поділився нею з Шевицьким, який і спопуляризував її в своїм курсі історії літератури, а пізніше (1856) опублікував її сам Мей². Сей опублікований запис, при всій своїй інтересності, однак, будив підозріння: по-перше, він мав безсумнівні сліди стилізації самого Мея; по-друге — він складався з двох фрагментів, доволі слабо і штучно зв'язаних між собою, так що се піддавало гадку, що і в самій композиції не обійшлося без руки Мея.

Починалась вона мотивом богатирської застави. Стоять сім богатирів на Сафат-ріці, де сходяться дороги на Київ, Новгород і Сине море. Вийшовши рано на ріку, Добриня побачив за рікою татарина, виїхав і викликав на поєдинок. Але в сім поєдинку, коли стали боротися вруч, Добриня впав, татарин зарізав його і виїхав серце з печінками. Київ вернувся сумний на заставу. Альоша виїхав собі на ріку і побачивши коня зрозумів, що з побратимом сталось нещастя. Поїхав його шукати й знайшов труп Добрині. Викликав на поєдинок татарина, переміг його й хотів зарізати, але ворон порадив йому татарина пустити (для чого не ясно), а Добриню покропити мертвою і живою водою, котру він, ворон, принесе. Тим способом Добриня був оживлений.

Потім виходить на річку Ілля й бачить, що ріку переходить нечисленна бусурманська сила. Він покликав богатирів, і ті за три години і три хвили порубали всю силу погану. Стали богатири похвалитися: «Не намахались (ще) наші могутні плечі, не змучились наші добрі коні, не затупились наші мечі булатні!» Говорить Альоша Попович молодий: «Попадай нам силу немечі булатні!» Говорить Альоша Попович старший: «Нездешню!» Тільки промовив тутешню («нездешню»), міді з-тою силою упоравсь!» Тільки промовив слово нерозумне, з'явилось два «воїтели», крикнули грімким голосом:

¹ Г. 138, пор. вище с. 276.

² Передрукована в збірці Кіреєвського IV, с. 108.

«давайте, витязі¹, битись!» Бились три дні, три години і хвилини — змахалися плечі могутні, змучилися коні добрі, ступилися мечі булатні, а сила все росте (двоїться).

Злякалися могутні витязі, побігли в кам'яні гори, в темні печери — підбіжить витязь до гори, так і скам'яніє; як підбіжить другий, так і скам'яніє; як підбіжить третій, так і скам'яніє. З тих часів перевелися витязі на святій Русі.

Коли прибули олонецькі записи про фатальну битву з невірною силою (Ілля і Єрмак), і potwierдили основні мотиви Меевої билини, дослідники, звівши їх до купи, уже в тім матеріалі дуже влучно вгадали поетичний відгомін Калецького побоїща. В сім напрямі висловився Л. Майков, Ор. Міллер, Дашкевич, Веселовський². Вони вказали на подібність мотивів сеї билинної традиції з літописною повістю про Калецьке побоїще і пізнішими її голосами: билинна «сила нетутешня» — і таємничість, в якій виступає в літоп. повісті «незнаемий язик» татарський; «гордість і величання князів руських», що підчеркуються в ній; сімдесят богатирів (з Олександром Поповичом і Добринею — 72), що полягли тут — очевидно означає всю богатирську верству (варіант: «вси побьени быша»). Епічна цифра 72 богатирів, що полягли в бою з татарами, читається вже у молодшого сучасника події, Матвія Парижського, в переповідженні вістей, принесених про татар на ліонський собор; се вказує на широку популярність мотиву уже зараз по події.

Я додав би ще асоціацію похоронного богатирського поля під Переяславом, засипаного великим камінням, описаного подорожником XVI в., з сим переказом про закам'янілих богатирів³. Паралельні мотиви дає ісход богатирів до печер (київських) — туди їде то сам Ілля, то молодий Михайло і богатирі взагалі («Сідали удалі на добрих коней, поїхали удалі к городу Киеву, заїхали до красного Киева города, в чесні монастирі, в печери київські — там всі вони преставилися», ТМ.).

Таким чином нові записи про «Калецьке побоїще», при всій хаотичності і покаліченості своїй, доповнили весь сей матеріал кількома цінними подробицями, і нині ся тема фатальної битви, де гине старе київське лицарство через свою гордість, в приблизних зарисах виступає перед нами доволі ясно. З тим ще більше переконує гадка, що історичним під-

¹ Сі «витязі» мабуть поставлені самим Меем замість «богатирів» або якогось іншого слова.

² Найбільш ґрунтовно розвинена була ся гадка в звісній уже нам студії Дашкевича, де вказана була і попередня література; до його виводів в значній мірі прилучився потім Веселовський (Южно-Рус. Был. II), а потім і В. Міллер в цитованій статті.

³ Див. вище. Подорожник не розвиває своєї гадки, але я думаю, що тепер ми можемо її відгадати в такому розумінні.

кладом для неї стала нещаслива битва на Калці, де згинув цвіт українського лицарства, і тема ся була поетично оброблена на Україні¹ під свіжими враженнями катастрофи, в межичасі між першим і другим приходом татар.

В сій поемі найбільш яскраво і сильно розкривався мотив, що переходить, більш або менш помітно, через усю сю групу оповідань про богатирську оборону Києва і боротьбу з невірною силою, як символ всієї княжої Київської Русі: як надломлюється в знесиленні, в понад міць піднятому подвигу ся богатирська сила, і ховається в святих печерах, в церквах і монастирях, в невідомих краях, зломана історичним фатумом чи непереможним моральним законом. Сей, власне, мотив був тим нервом, що зібрав навколо сих тем в так цінних, хоч і неясних переважно зарисах, все се багатство легендарних відгомонів.

Полудневий підклад билинної традиції. По сьому перегляді більш інтересних для нас билинних та билинно-легендарних тем звернімось ще раз до питання про їх історичний підклад. Постараймось здати собі справу, які історичні особи, події й ситуації відбилися в сій билинній традиції, в якій мірі і формі. Поодиноких подробиць з сеї сфери доводилось нам дотикатися вже не раз, але мусимо зібрати все разом для вияснення поставленого вище питання — українського походження билинної поезії (властиво — певної чи переваженої її частини) і українського початку її епічних засобів (загальних місць).

З передволодимирових часів я зазначив вище вже як найстаршу, приступну нашому розбору верству — цикл мотивів, зв'язаних з Олегом Віщим — Вольгою — Волховом. Дослідники, котрі займалися ними протягом останнього півстоліття, вважали правдоподібним, або навіть і певним, що маємо тут останки старих епічних творів, які оспівували Олега Віщого — з тої ж серії, що й витязі та переповідження старого київського літопису. Одні висловлювались про се більш категорично — як, напр. О. Міллер або Костомаров; інші більш гіпотетично — як Веселовський або Жданов. Одні збирали всі варіанти, де лиш виступав Вольга, і з того старались скомбінувати повну поетичну історію сього героя, паралельну з літописними оповіданнями про нього: так поставив справу Халанський в своїй недокінченій праці про «Поетичні оповідання про Віщого Олега». Шамбінаго, пере-

¹ Дашкевич, навпаки, був тої гадки, що билина зложилася на півночі в Суздальщині. Але аргументи, котрими він підпер сю гадку, дуже слабкі, і Веселовський, пишучи по нім, вважав правдоподібним полудневий початок билини. Що хвальками виступають часом братія суздальці, се досить влучно толкується впливом повісті про північну битву на Липиці.

глядаючи сі оповідання, навпаки, вважав потрібним докладно розмежувати різні теми, зв'язані з Вольгою Волхвом, як цілком окремі і нічим між собою не зв'язані твори. Пісню про Вольгу-ловця він уважав цілком категорично відбиттям переказів про Олега—Ольгу, а щодо пісні про похід на Індійське царство він уже добачав «деякі труднощі». В пісні про Вольгу-збирача дані дослідники бачили комбінацію образу Вольги—Олега з Олегом-молодшим (Квашнін—Самарін, Шамбінаго, Шахматов) і под.

Один В. Міллер, з-поміж видніших дослідників билини, рішуче відкинув саму можливість існування в билинній традиції мотивів, зв'язаних з Олегом і взагалі з передволодимировою добою. По його гадці «епічна історія» «знає тільки князя Володимира-християнина і не спускається нижче, в попередні часи — період племінного розрізнення норманських князів, що ходили на «полюдь» і з дружинами, зложеними з пануючих норманів і підбитих слов'ян, вибиралися в розбійничі морські походи на Візантію. Наш епос не пам'ятає не тільки сих варязько-слов'янських подвигів Олега, Ігоря, Святослава, він забув боротьбу з печенігами і половцями, — хоча безсумнівно, вони колись входили в епічний краєвид, як доказують народні перекази в літописі. В дружинному кругу в часах складання початково літопису ще ходили перекази норманського походження, прив'язані до імен Олега, Ольги (як от смерть Олега від коня, помста Ольги над древлянами), але сі перекази ґрунтовно забулись і не ввійшли до нашого епічного циклу «старого» Володимира і київських богатирів»¹.

Але се твердження тільки категоричне, а не правдиве. Автор не постаравсь його умотивувати доказово, і думаю, що се й не можливо було б зробити. Цілком довільно, за поміччю своїх улюблених «новгородських» побутових рис², В. Міллер зробив Вольгу новгородським князем, не постаравшись навіть вказати, котрий саме з никлих новгородських князів сього імені міг так заінтересувати поетичну увагу! Без особливої радії проголосив пізнішим фабрикатом билину старого запису про наїзд київських богатирів на Царгород — хоча в дійсності не можна заперечити, що в ній з пізнішими образами лучається відгомони старих поем, з Х в., про страх, задаваний Царгородові. Без уваги перейшов над екскурсією Вольги за получкою, котра дає нам власне поетичний образ «полюдь» Х віку, якого собі тільки можна бажати! Цілком

¹ Очерки II, с. 148, подібно в останній праці надр. в III т. Очерків с. 17 дд.

² Їх нестійкість особливо добре виказав пок. Коробка в цитованій статті «Сказави обь урочищахь Овруч. V».

голословно заперечив, що в поході на Індійське царство не можуть міститись спомини про старі походи на Царгород, — бо ж присутність казочних мотивів або впливів Александрії, на котрі він вказує, зовсім не усуває присутності свійських героїчних традицій, з котрими сплелися потім сі казкові чи книжні елементи. Поступаючи аналогічно, можна б поставити тезу, що не тільки з Х в., але з усеї передтатарської доби східнослов'янський епос не запам'ятав нічого, — бо ж одинокий, скільки-небудь конкретний образ, донесений ним, — се облога Києва Батием! Все інше так густо заплетене казковими і книжними споминами, так тісно асоційоване з образами пізніших часів, що від нього так само можна відмахнутись, як від індійського походу Вольги! Але не можна сього зробити з пам'яттю XI—XII, і так само з поетичною пам'яттю Х віку!

Билина забула половців. Не донесла навіть їх імені¹. Але ми документально знаємо, завдяки Слову о полку Ігоревім і деяким фрагментам, що якраз боротьба з половцями, на протязі майже двох століть, була тим нервом, який оживляв і рухав поетичну творчість на героїчні теми! Отже, коли в тій же билинній традиції (між іншим, завдяки праці самого ж В. Міллера) і поза нею в різних уривках колишніх поетичних творів ми стрічаємо ряд половецьких імен, почасти правдоподібних, почасти таки зовсім певних, то се ясно і безсумнівно свідчить, що під пізнішою татарською поволокою в билинній традиції залягає ціла верства мотивів, зв'язаних з боротьбою з степом, з половцями, з печенігами XII, XI і, очевидно, так само Х віку, котрої треба доходити різними підходами літературного аналізу². На її рахунок в переважній мірі мусить бути покладена вся аксесорія героїчної боротьби з невірною силою, що становить один з головних, цінних для нас складників билинної традиції.

Подібно і з відгомонами передволодимирових подій і тем. Зрівняння: Вольга Святославович = Волх Всеславьевич-Олег

¹ Один з виїмкових випадків див. зараз нижче прим.².

² Веселовський писав в своїх Южнорус. был II с. 372: «Старі пісні про половців загублені, але багато їх могло заховатись окремими мотивами в наших билинах під покривкою нових імен. З-від татар нам тяжко розглянути половців. Про Тугарина ми говорили (Тугарин—Тугорхан, про се нижче); в билинах про Саула Левандовича він іде в однім варіанті «в дальню орду, в половецьку землю» (в іншій пісні заступлену царствами: Латинським, Латвинським і Сорочинським) — б'ється там з татарами... Київська легенда про Золоті Ворота говорить про татар, але не можна заручити, чи не наперестувались вони на половцях — пригадаймо київський епізод з Боняком і літописну похвалку Бонякового сина Себенча, — Царище Уланіше, побитий Михайлом, може ще половецький відомін пор. Valani—Kumani у Riysbroeck'a; одна половецька орда звалась Уланами і таке ж було ім'я її хана. Завважимо, до речі, що bogutur — богатир стрічається вже в Куманським словарі».

не підлягають сумніву. (пор. Вольга—Ольга в пізнішому записі, т. III. Можна вважати певним, і властиво нема сумніву, що вихідним образом, первообразом, коло котрого обвилися ці різні теми і мотиви, був образ Олега Віщого. Так, як про билинного Володимира ми не маємо сумніву, що при всіх можливих пізніших асоціаціях з Мономахом, навіть з Володимиром Васильковичем (Даниловим братаничем), як припускають деякі, — в основі його лежить образ Володимира Великого (Святого), так нема підстави сумніватись і щодо Вольги! З Олегом тут, без сумніву, зв'язався образ Ольги¹. Деякі клали дещо на рахунок Олега Святославовича деревської (див. II). Можна думати і про Олега Гориславича. На образі «Волха Всеславича» без сумніву відбилася пізніша постать «рожденного від волхвовання» хитрого Всеслава. Але, все се налягло, наверстувалось по аналогії, на старшому. Віщому Олегу, — так, як всі образи, скомбіновані в образі Володимира, налягли — такі на образі Володимира Великого! Іншого Олега не можна тут положити підвалиною, так само, як іншого Володимира. І завдяки його імені, чи тому вищеподаному зрівнянню Вольга = Волх = Олег, ми маємо деяку можливість реконструювати групу героїчних мотивів X в., чи перед володимирового часу, скажімо. Коли доповнити мотиви, безпосередньо зв'язані з іменами Вольги—Волха в традиції (вище) деякими аналогічними мотивами з інших билин, се, *приблизно*, були б такі мотиви:

Чудесно рождений, віщий, наділений надприродними здібностями князь чи ватажок, що сим своїм талантам завдячує незвичайному своєму воєнному щастю (тут казкові мотиви про оборотців).

Князь чи ватажок, оборотний чи господарний, що промишляє про свою дружину і наділяє її всім потрібним: поживою, одежею, грошима, жінками і, нарешті, оселями-маєтностями (пор. літописний комплімент Свенельдові, що його дружина «ізоділась»).

Обходи князя з дружиною «за получкою» з підвласних городів і сіл (полюдь); самооборона і опір «мужиків», їх

¹ Се підніє особливо Халанський, його гадка була прийнята Шамбінаго, з огляду на літописну згадку про ловища Ольги, і за ними й Міллер в своїй передсмертній праці зробив виняток для Ольги з усеї передволодимирової доби: допустив, що завдяки популярності Ольги — тому що її славили в церковних кругах, що вона була родом русинка й ім'я її безпосередньо зв'язувалося з іменем її славного внука, вно перейшло разом з ним і до епічної традиції, «без усякого впливу переказів про Олега. Отже Вольга — се Ольга, і тільки Ольга: з переказів про її лови вирости образи грандіозних ловів якогось богатиря-князя Вольги, що жив за часів Володимира, I т. д. (с. 17 дд).

засіки і засади, де дружини гинуть на «підроблених місточках», але кінець кінцем приборкують непокірних і задають їм страху.

Сюди ж, очевидно, належить покласти мотив очищення доріг, зв'язаний тепер з Іллею, а давніше, мабуть, з Олегом-Ольгою, і прототипи богатирської застави, яка боронить Київ і Русь від невірної сили: їх ми розглянемо далі в іншій комбінації. Тут лише належить згадати про можливо найстарший варіант «застави»:

«Під славним городом під Києвом, на тих степах «Цицарських» стояла застава богатирська», — Добрина, виїхавши, побачив слід богатирського коня — «з тої землі Жидовської проїхав жидовин могуч богатир на сі степи Цицарські»¹. Дальше йде Історія про виїзд на сього «нахвальщика» Альоші, Добрини й Ілли нарешті, котрий його поборав.

Нам тут інтересна в сім варіанті назва Жидовина. Вже Хом'яков висловив здогад, що тут треба розуміти Жидовина—Хозарина, з землі Хозарської; проти сього полемізував Халанський, але Веселовський підтримав і розвинув сей здогад, пославши на румунські перекази про «жидів-велетнів», котрі румунські фольклористи теж толкують як ремінісценцію про Хозарське царство іудейської віри, пізніше змішане з образами татар². Я вважаю се толкування вартим уваги як можливий причинок до мотивів передволодимирової доби³. До речі, нагадаю, що недавно відкрите єврейське джерело познайомило нас з війнами Русі і хозар за часів Олега: нападом Олега на хозарські володіння, вчиненим з поручення імператора Романа і походом хозар на руські землі, що скінчився політичною залежністю руських князів від Хозарії і походом їх на візантійські землі в інтересах Хозарії.⁴

Щодо старої билини про похід київських богатирів на Царгород, то, аналізуючи її разом з новішими записами про

¹ Кир. I с. 46, IV с. 6, мабуть, той же самий запис, з Архангельської губ.

² Веселовський, Мелкія замѣтки къ былинамъ, XI, Журналъ Мин. Нар. Пр. 1889, V і Разысканія XX (с. 168 дд) Халанський, Былины о Жидовинѣ, Р. Ф. 1890, Южнослав. сказанія о кралевичѣ Маркѣ II с. 239 дд. Л о б о д а, Былины про Илью Муромца с. 13. Веселовський посилається на румунську студію Saineapny Jidovii sau Tatarii sau Uriasii (велетні) з 1887 р.

³ Назву «Цицарські» Веселовський в зв'язку з сим також толкував, як Хозарські, й стрічу з жидовином малював собі на Хозарських степах — пізніше перенесених під Київ. Інші розуміють їх як цесарські-німецькі або австрійські, Соболевський, Матеріали с. 248 (в значенні середне-дунайські).

⁴ An. unknown Khazar document, by S. Schechter, the Jewish Quarterly Review 1912, October. Реферат про неї П. Коковцова: Новий єврейський документ о хазарахъ и хазарско-русско-византійськихъ отношеніяхъ въ X вѣкѣ, Ж. М. Н. П. 1813, X і моя замітка з приводу сього Україна 1914; IV. Новіша студія Ю. Бруцкуса: Письмо хазарского еврея от X века (Еврейская Мысль, I, 1922) і замітка з її приводу В. Пархоменка в Записках Іст.-Філ. від УАН т. IV, 1924, также його «У истоков русской государственности», с. 75.

розправу Іллі з Ідолищем в Царгороді¹, по моєму розумінню треба розрізняти тут два старі епічні мотиви. Один — се страх, заданий Царгородові київськими богатирами, котрі без властивої війни, більше своєю відвагою і навіть хитрістю (захоплення царгородських коней) змушують царя царгородського на вічні часи заріктись зачіпатися з Києвом («І учали заклинать, чтоб им на Русь не бывать въкъ по въку»). Се відгомін того ж епічного мотиву, що в книжних, літописних переказах зв'язувався з Олегом, Ігорем, Святославом, Володимиром, сплітався з історіями про велику дань, взяту з Царгороду, одержану відти царівну, оповіданнях про царські убори, чудесних коней і под. Він мандрував з століття в століття, чіпався Мономаха, цесаря Емануїла — учасника великої війни за Київ в середині XII в.: його ім'я перейшло, можливо, сею дорогою в билинний епос, в формі грізного царя Етмануїла Етмануїловича, що з поміччю звичайного билинного синкретизму став нарешті царем *ординським* (в билині про визволення Царгороду се ім'я відзивається в назві царя Константина Атаульевича і под.) Ми стрінемося з ним нижче при Володимирі.

²⁴ Другий мотив — се воєнна поміч Києва Царгородові, що визволяє грецького царя від невірною насильства. Історія X віку дає кілька таких епізодів, почавши від часів Олега, коли руський помічний полк, в числі 700 мужів, брав участь в морськім поході Візантії на арабів під проводом Імерія, і до часів Володимира Вел., кбди руський помічний корпус рятував царгородський двір від страшного Варди Фоки, що стояв уже над Босфором². Я думаю, що саме один з таких епізодів, убраних в епічні форми, лежить в основі теми про рятування київськими богатирами Царгороду від Ідолища. Вона потім правдоподібно сплелася з образом Єрусалима, поневоленого невірною силою і рятованого хрестоносним воїнством. Бачимо, що в нових записях билини про Іллю й Ідолище Царгород раз у раз мішається з Єрусалимом: цар Константин і благовірна цариця Елена мучаться в засильстві поганого Ідолища то в Царгороді, то в Єрусалимі. Стрічений Іллею каліка йде то з Царгороду, то з Києва, то з Єрусалима: «Іду я від города Єрусалима, від царя Константина Боголюбова, від цариці Елени Александрович — не здорово живе цар Константин Боголюбівич, не стало в Єрусалимі читання, співання церковного, не стало дзвону колокольного, розселилось Ідолище погане, погане ідолище прокляте»³. Тому що

¹ Див. вище.

² Історія Укр. т. I, с. 433, 496.

³ Кр. IV, с. 22.

наші князі, скільки знаємо, не брали участі в хрестоносних походах, треба міркувати так, що образ Єрусалима наліг тут на образ поневоленого і визволеного руською силою Царгороду (так, як в деяких варіантах Цар-город, як святе місце, замість Єрусалиму асоціюється з Бар-городом, куди ходили прочани на поклін святому Миколі¹). Може бути й так, що не без впливу тут зоставсь і образ Цар-городу, в XIII в. поневоленого Латиною.

Похід Вольги—Волха на Індійське царство відбиває, правдоподібно, спомини походів на Царгород і на Схід. По аналогії билини про Дуку можна б думати, що й тут з-поза образу Цар-городу встає образ Індії, взагалі Сходу, просто по асоціації з Царгородом. Але, маючи на увазі численні походи X віку на Каспійське узбережжя, кінчаючи походом Святослава², треба гадати, що вони не zostались також без відгомону, і їх риси скомбінувалися з образами царгородських походів.

Порівнюючи їх літописні відгомони з мотивами величальними (коляшковими), ми бачили³, що образи сих екзотичних тріумфів, здобич і под. вінчалися здобуванням героєм дівчини-жінки, і так мусимо собі уявляти ці старі епічні теми. Так кінчиться й билина про похід Вольги на Індійське царство, тільки в ній сей мотив занадто вже спресований, — він не грає ролі в оповіданні. В старих, непорушених прототипах билин він мусив виступити більш активно і мальовничо, як руховий мотив сих епічних подій: далеких походів і війн. Те, що в билинах про Володимирові сватання виступає доволі блідо, далеко яскравіше і сильніше малюється вже в літописній парафразі історії Рогніди, а ще яскравіше мусимо уявляти собі ці мотиви сватання і здобування жінки в епічних творах передволодимирової доби.

Нарешті, по всякій правдоподібності, якийсь передволодимирський субстрат треба припустити в пізнішому мотиві посилення богатирів з Києва по дані до різних народів, з котрими іще стрінемося далі.

Такий *приблизно* сей круг найстарших епічних мотивів переданий билинною традицією і в значній мірі скуплений навколо постаті Олега—Вольги—Волха. З тих загальних епічних місць і ситуацій, до котрих далі перейдемо, без сумніву, треба дуже багато покласти на рахунок сеї найстаршої традиції. Найстарше епічне ім'я донесене як усною, так і книжною традицією — се дійсно Олег. Хоча в літописі ми знаходимо деякі ще старші епічні відгомони, але вони анонімні або

¹ Гр. III: Поезджай ко Добрыня ко Бару-городу, отъ Бара гдѣ града ко Царю-городу.

² Див. Іст. України I, с. 403, 433, 443, 451.

³ В т. II, с. 152.

псевдонімі. Про Кия, напр., згадується, що він ходив до Царгороду і прийняв там велику честь від царя¹ — отже, щось ніби з кола походів на Царгород; але се велике питання, чи ім'я Кия як героя було дане народною традицією, чи явилось як книжна комбінація (подібно як новгородський Волхв, про кртого зараз далі) Київська Либідь, княжна-ріка, являється дуже інтересним прототипом Ніпри-ріки, Дунаєвої жінки², і коли етимологічне зрівняння Либедь—Лебедь, поставлене Потебнею³, дійсно справедливе, се являється також найстаршою згадкою образів дівчат-лебедь, котрі вступають в билінній традиції. Але се образи, подіблені всякої хронології, все досить гіпотетичні, тим часом билінний Олег щось-таки певне!

Розуміється, він прийняв на себе різні діла не тільки пізніших героїв, але й раніших. Тут можуть бути відгомони діл норманських і наших слов'янських ватагів попереднього часу, рефлекси старшої війни з степом, всяких внутрішніх і зовнішніх конфліктів, що не минули без сліду в поетичній пам'яті⁴.

З другого боку двоївся, розщиплювався образ самого Олега, приплітаючись до різних подій і до різних часів. Я вже вказав на вагання київських книжників щодо історичного місця епічного Олега. Він виступав то в ролі великого київського князя, то як княжий родич і найвищий воевода. В Корсунській легенді Олег і Жберн, Володимирові воеводи, які виконують всі акти епічної формули: здобуття здобичі, царства і цариці, які по черзі мусили проробляти різні герої нашого старого епосу.

Тут, власне, приходиться на чергу дотепна гіпотеза пок. Халданського про Олега—Ілля. Незважаючи на лінгвістичні сумніви щодо такого зрівняння, вказані спеціалістами, я не вважаю можливим його ігнорувати: зрівняння могло статись не на ґрунті звукового переходу, а бозна якої звукової аналогії! А в кожному разі, лишаючи на боці філологічну сторону, треба признати, що з погляду еволюції поетичних образів, таке епічне зрівняння Олег—Ілля має чимало правдоподібного. Ілля—селянський син й Ілля-козак — се, розуміється,

¹ Див. в т. II.

² Вище.

³ Завважу, що в живому київському говорі я сам чув таку вимову назви ріки: Лебедь; але можливо, що се вже пізніше етимологізація.

⁴ Нагадаю, що пок. Партицький догадувався старого антського Божа у «времях Бусовім» «Слова о полку Ігоревім» — найстаршої героїчної теми нам звісної. Думаю, що і під Менаандровим оповіданням про «Мезаміра» і його горду мову перед аварським каганом, так само, як і під літописним переказом про аварські «насилля» лежать епічні перекази. Див. Історію I, с. 160—1 і под.

пізніші образи, дані XVI—XVII століттями, — розвоєм сеї теми може на нашому, може, і на великоруському ґрунті¹. Але германська середньовічна епіка знала Іллю як «грецького» ярла-воеводу, брата чи стрія Володимира. Історичного прототипу з таким іменем не знаходиться (вказувано на Іллю, старшого Ярославового сина, але він рано вмер і ледве чи міг лишити такий активний епічний образ). Тож, шукаючи чогось звуково подібного, дійсно спиняєшся на Іллі—Олегу! Билинна пара Ілля—Добриня дуже добре відповідає епічному Олегу і Добрині, княжим своякам (в літописно-епічній традиції). Два головні билинні боги-тирі, які на собі несуть всі тягари і клопоти київського правління, були б спаровані, зв'язані до купи паралеллю двох епічних літописних опікунів-свояків київських князів: Олега, що виступає то пістуном Ігоря (в старшому київському літописі); то переноситься на часи Володимира (в Корсунській легенді) — і Добрині, даного літописною традицією як вуй Володимира. Се пояснило б нам і процес переходу епічних мотивів, зв'язаних якийсь час з Олегом—Ольгою, на Іллю і Добриню, минаючи Володимира, що застається в ролі тільки пасивного осередка епічної акції. Олег і Жберн Корсунської легенди — се були б прототипи билінних Іллі і Добрині².

Се дало б відповідне освітлення і тим генеалогічним зв'язкам Вольги і Володимира, котрі дає билинна традиція. Вольга — племінник Володимира, що могло значити первісно не племінника в нинішньому розумінні, а родича, сваяка. Володимир і Вольга однаково звуться по батьку — то Святославичами, то Всеславичами.

Може бути, що не без впливу на всю сю епічну генеалогію лишилась пізніша пара — Володимир Мономах і Олег Святославич, брати в перших. Правда, вони не спільники, а вороги — але епічна традиція могла запам'ятати їх сваяцтво, ігнорувавши все інше. Образ Володимира Мономаха правдоподібно асоціювався з образом Володимира Велико-го; дещо з образу Олега Святославича могло асоціюватись з епічним образом Олега—Володимирового родича і воеводи та скріпити сю генеалогію!

З другого боку — се вже можна сказати не вагаючись — з образом Олега зв'язався образ волхвуванням рожденного

¹ Адаптація Іллі донським козацтвом, що жило в такому тісному зв'язку і під безсумнівним впливом більшого козацтва запорізького, се факт, над котрим ще варто задуматись.

² Приходить на гадку, чи Жберн не Добриня навіть? чи се не друга, норманська форма слов'янського імені Добрині (як деякі рівняють Малфрідь—Малуша).

Всеслава, віщого князя-чудодія¹. Він взяв на себе багато з старого епічного образу класичного віщого князя Олега—Волхва: в відбитках образу Всеслава в літописному оповіданні (про його уродження) і в «Слові о полку Ігоревім» виразно відчувуються запозичення з цього старшого образу (обертання Всеслава вовком, пробігання величезних просторів, припівка Бояна про його «віщу душу», яка не могла відвернути від себе нещастя. В результаті цих перенесень образ віщого Всеслава не тільки асоціювався, а кінець кінцем розпустився в образі старого віщуна; стратив свою індивідуальність і лишив свій слід тільки в патроніміці Вольги «Всеславъевича». Очевидно, в епічних обробленнях XI—XII віку Всеслав настільки став дублетом старого Вольги—Волхва, що нарешті перестав існувати як окрема постать: злився з тим старшим образом, тільки оживив і відсвіжив його наново, збагативши різномісними епічними подробцями казкового, книжного й історичного характеру. Може бути, що сій обставині — от сьому відродженню поетичному ми й завдячуємо се, що Олег — Вольга так сильно сконцентрував коло себе епічну традицію передволдимирової доби, і що він все-таки вижив, а не згинув до решти під розростом Володимирового циклу. Дещо напр., як мотиви посоромлення Віщого Олега Вольги, що являються ілюстрацією вищезгаданої припівки Бояна, може було ближче зв'язане власне з Всеславом і від нього перейшло на Вольгу—Олега.

Казковий і книжний елемент впливався, певно, довго до Олегового циклу через зрівняння Вольга-Волх. Само по собі воно не що більше як паралельна форма для літописної формули «Олег Віщий». «И прозваша Ольга Вѣщій — бяху бо людие погани и невѣголови», завважає літописець. «Людие» назвали Олега «Віщим» в розумінні чудодійних його здібностей; по гадці літописця — се був вияв їх несвідомості, бо сила чудодійна прислугує тільки Богові і святим. Епітет «волхв» мусив з'явитися при імені Олега безпосередньо, чи через якусь посередню фігуру (може навіть того ж Всеслава), в такому же розумінні чудесних здібностей, і через нього на стару героїчну постать переходили різні мотиви з кола поетичних уснів і книжних оповідань про волхвування і чудотворення. Уже Буслаєв звернув увагу на аналогії билинного Волха — Вольги з повістю про Волхва — новгородського героя епоніма. Нам також годиться глянути тут на неї.

¹ Див. т. II.

«Історія еже о началѣ Рускія земли и созданиі Новгорода и откуда влечашеся родъ словенскихъ князей», пізній книжний утвір, скомпонований, правдоподібно, в XVII в., оповідає, що річка Волхов під Новгородом давніше звалася «Мутна», а нинішнє ім'я дістала від Волхва, сина Славенового, бісоугдного чародія, що залягав на сій ріці дорогу тим, хто йому не кланявся: одних пожирав, інших потопляв; бісовськими штуками приймав різні образи, лютого звіря крокодила, а невігласи вважали його за бога і прозивали громом або Перуном. Сей окаянний чародій для нічних відправ і зборів бісовських поставив малий городок на місці, що зветься «Периня», і невігласи говорять про нього «в боги сів». А його біси задушили в ріці, і бісовськими штуками тіло його поплило горі рікою і викинено на березі проти того його городка. Невігласи з плачем поховали його тут, але по трьох днях земля розійшлась і поглинула його гідке тіло — кажуть, що знак ями стоїть і тепер і не наповнюється¹.

В. Міллер, розвиваючи гадку Буслаєва, на сій підставі взагалі проголосив билину про Волха Всеславовича новгородським утвором². Але вартість наведеної повісті про новгородського епоніма не годиться перецінувати: вона має всі прикмети дуже пізнього книжного фабриката, й пок. Жданов справедливо завважив її споріднення з апокрифічними оповіданнями про Симона Волхва і його «прѣніе» з апост. Петром. Сей апостольський Волхв теж манив людей, приймаючи образ різних звірів, робив рухомими статуї й різні предмети, літав в повітрі і под., поки ап. Петро не помолився Богові, і Волхв упав і провалився крізь землю, а місце се стало прозиватись його іменем³.

Що якийсь пізній книжник надумав використати се оповідання для об'яснення назви ріки Волхова, в сьому нема нічого дивного; але спеціально новгородського в оповідженій ним історії нема нічого, і ототожнення Волхва з Перуном тхне занадто пізнім евгемеризмом, аби можна було підозрювати в ньому якусь поетичну ноту. На доповнення і потвердження сього оповідання наводять переказ, записаний в околицях Новгорода в середині минулого століття, про «звіря-зміяку Перюна», що жив на місці Перюньського скиту. Переказ сей нічого спеціально новгородського не має, він існував і на Україні⁴, та й, як бачимо, ніскільки не підтвер-

¹ Буслаєв. Историч. очерки рус. народ. словесности и искусства, II, с. 8. Короткий текст в Изборнику А. Попова.

² Очерки т. I і знову в т. III.

³ Рус. былевой эпосъ, с. 407 дд.

⁴ Катеринославські варіанти сього оповідання нижче: Легенди, прив'язані до України.

джує існування переказу про Перуна—Волхва, а хіба навпаки: незалежність повісті про Волхва від оповідання про Перуна-змія. Бо змії змієм, а волхв волхвом.

Але раз явилась формула Олег-волхв, так вона саме без сумніву відкрила двері до сеї теми для всяких книжних чародійських мотивів. В тому ж київському літописі, що розповів історію смерті Олега, напроороченої волхвом, один з укладчиків приписав по аналогії кілька казусів «от книг» про різні волхвування класичних чудодіїв — пом'янувши при тому і того апостольського Симона Волхва! Сею дорогою книжні елементи могли особливо легко і безупинно напливати до циклу, зв'язаного з Олегом, і нічого дивного, що аналогії з Александрією, скажімо, знаходяться в історії про похід Вольги на Індійське царство (тут ще аналогія походу Олександра на Індію допомогла!). В літописнім оповіданні про Олега його поява асоціюється у царгородських греків з образом св. Дмитра — і под.

Що, з другого боку, ввійшло до сеї найстаршої верстви, формованої в часах найбільших впливів скандинавів в Києві й на Новгородсько-Чорноморській дорозі, з джерел скандинавських? Се питання не раз підіймалось і досі стоїть непорішеним. Я вже згадував, що зараз після опублікування збірки Кирші тодішні учені вказували на подібності билини з скандинавською поезією — так само як в різних літописних переказах. Але ґрунтовно справа не була продискутована ні разу. В 1860-х рр. серйозно занявся германськими аналогіями в билинному епосі Ор. Міллер; але зібраний ним матеріал не переконав в існуванні скандинавських, чи ширше — германських впливів чи запозичень. Пізнішими часами налягав на сю сторону особливо Халанський і Рожнецький; але їх безоглядні підтягання під скандинавські впливи без відповідного обґрунтування не могли прояснити справи! Пок. Веселовський в останнім десятилітті своєї праці забравсь до ґрунтовнішого розгляду сього питання, котре поручав слов'янським філологам ще Міленгоф: про відносини староруського і старогерманського епосу. Перший начерк своїх спостережень над відгомонами староруського епосу в германському він дав в 1896 р.² Потім, стрівшись

¹Критичні замітки в приводу поглядів Рожнецького в студії А. Я. Ляшенка про Дюка, цитованій вище.

²Уголокъ русскаго эпоса въ сѣбѣ о Тидрекѣ Берискомѣ. Предварительное сообщеніе (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1896, VIII. Мелкія замѣтки къ былинамъ XVIII). Загальний вислід автора, в формі «здогаду» тільки, в сій студії був такий: німецькі люди, заходячи в Двинські сторони, застали там «велику загу», allmikill saga, якісь перекази про «Вільтінів», що й тепер доживають в «вѣдотах» місцевих легенд; могли чути й оповідання-пісні про «старого» Володиміра та Іллію — вони заходили сюди гори дніпровско доли-

з цілим рядом неясних питань в історії самої старонімецької традиції, почав детальніший перегляд їх¹, але смерть заскочила його серед сеї праці, далеко не доведеної до яких-небудь твердих, рішаючих виводів.

Загальне враження від дотеперішніх екскурсів в се питання таке, що досі не удалось викрити чогось такого, що рішуче вказувало на якісь основні, ґрунтовні впливи германського і, зокрема, скандинавського епосу на богатирський східнослов'янський епос в процесі його формації. Подібності, розуміється, стрічаються, не раз дуже інтересні (змієборство, чудесні народження, уздоровлення, поєдинок батька з сином і под. — ми вже стрічалися з ними почасти). Але з приводу їх можуть бути сумніви — чи не походять вони з спільних християнських, візантійських або орієнтальних ісламсько-іудаїстичних або індійських джерел, з котрих східнослов'янський епос міг черпати на власну руку, незалежно від германської поезії. Так, напр., Веселовський ставив питання про відгомони соломонової легенди, аналогії Еди й інші. Нинішні германісти багато такого виводять з мандрівної легенди, що давнішим представлялось спадщиною германського міфологічного або героїчного епосу, і, стрічаючи аналогії орієнтальні, візантійські і германські, новіші дослідники билинної традиції загалом скоріш схиляються в бік перших, ніж останніх². Бо перші, орієнтально-візантійські, безсумнівні, хоч се не значить, що й останніх не було! Далі, вони рахуються з тим фактом, що германські мотиви могли перейматись не при первісній формації, а в пізніших часах, приплітаючись до старших тем. Ми бачили вище погляди В. Міллера, що годиться признати норманське походження за літописними переказами про старих київських князів, але думаю, що в нинішньому володимировому тих норманських переказів не лишилося і сліду, і все, в чому можна бачити німецький елемент, зайшло в пізніших віках. Стрічались ми з безсумнівними німецькими запозиченнями,

ною, через «чорні болота смоленські» та «хоробру Литву». Ще в XVI віці в Білоруси пам'ятали Іллію Муромця та Соловія Будимировича; білоруські казки про Іллію се, можливо, останні, хоч і підновлені сліди епічного розвитку, перерваного історичними обставинами та мішанням народностей. Такі от перекази застали в Двинській стороні німецькі купці, або шпільмани, і надали їм закраску недавніх подій, в котрих виступав кн. Володимир полоцький (поч. XIII в.), а Полоцьк та Смоленськ стояли на першій місці. Так вийшло оповідання про Вільтіна і Вільтінів та їх боротьбу з Руссю, котрій дано також княжу руську генеалогію (с. 255).

¹Русские и Вильтины въ сѣбѣ о Тидрекѣ Берискомѣ — Извѣстія отд. Рус. яз. 1906.

²Див. вище теорію Ярхо про переходи східних мотивів через східнослов'янську епіку до германської.

що йшли через Західну Слав'янщину різними дорогами і в різних часах. Присутність же в билинній традиції первісних скандинавських чи взагалі німецьких впливів в періоді її формації лишається питанням відкритим.

Володимирова верства в билинній традиції документується сим рядом імен:

Володимир Святославич або Всеславич.

Княжна, очевидно, сестра Володимира, як показує її патроніміка — Марфіда Всеслав'євна — літописна Малфрідь, котрої смерть без ближчого пояснення записана під 1000 р.

Добриня, брат Володимирової матері, його опікун і педагог в літописі.

До сього можна додати Хотена Блудовича як правдоподібного сина Володимирового воеводи Блуда, але ся гіпотеза менше прийнята. Натомість перший ряд: Володимир — Марфіда — Добриня не викликає ніяких сумнівів.

Щодо Володимира припускають, правда, наверствування на образ Володимира Св. різних подробиць з часів Володимира Мономаха, але ніхто не сумнівається, що в основі лежить пам'ять про Володимира Святого. Щодо Добрині, ми вже знаємо, деякі дослідники висловлювали підозріння, що в билинному герої маємо до діла з пізнішою особою² —

¹ «Престави ся Малфрідь» в Іпат.; в Никонів. з сього зробився богатир: Малфрідь сильний.

² «Марфіда Всеслав'євна» зветься «дочка царская, княжєнецкая», котру вирятовує від змія Добриня в тексті, записанім Гільфердінгом ч. 59. В билинах, записаних Богоразом в Схід. Сибіру «Марфа Сєслав'євна» зветься племінниця Володимира «крестова сестра» Добрині (Былины нед. зап., с. 47 і 255). Се ж ім'я носить мати Волха в тексті Кирші (Марфа Всєслав'євна). Ослаблення сеї традиції бачимо в «Марфі Дмитрієвні», Володимировій племінниці, визволеній Добринєю, в запису Маркова; с. 377.

Літописну Малфрідь в сій Марфіді відгадав Квашнін-Самарін, і його погляд потім розвинув В. Міллер в своїх Екскурсах. Малфрідь уважають найчастіше матір'ю Володимира; ім'я її, передане літописом: «Малуша», приймають як здрібнілу форму Малфріді. Див. в I т. Історії України, с. 469—470.

³ Соболевський в своїх замітках про билинні імення про Добриню висловився так: «Здається, нема досить підстав, щоб бачити в сьому богатирі відбитку найстаршого з історичних Добринь, дядька Володимира св.» (с. 228). Лобода, оборонець історичної традиції, не сумніваючись в історичності билинного Володимира, про Добриню висловлюється з деякою резервою (Рус. былины о сватовствѣ, с. 282). Історичний підклад билини про Добриню-зміборця підкреснув особливо В. Міллер, в тих же Екскурсах, але зв'язував його з Новгородом — маючи на увазі тамешні перекази про «зміяку-Перуна»; в сім напрямі пішов і Марков в цитованій розвідці. Але Почай-ріка виразно вказує на Київ як вихідну точку, а про перекази про боротьбу з змієм тут свідчать нинішні варіанти легенди про Кожемяку. Новгородський же переказ про зміборство не згадує. Український дублет (або протитп) нижче: Легенди, прив'язані до України.

напр., з Добринєю Рязанцем, котрого подвиги описують під іменем Добрині — «Золотого Пояса», товарища Альоші, пізніші великоруські компіляції XVI—XVII в. Але, допускаючи наверствування пізніших мотивів і пригадок, ми й тут майже так само певно, як при Володимирі, мусимо вважати основним образом старого епічного Добриню, Володимирового вую, звісного нам з літописних парафраз XI—XII в. Його роль Володимирового свата і участь в хрещенні не лишають в тім сумніву.

Але образ Володимира сильно поблід і стерся в сій билинній традиції. Дуже мало, майже нітрохи він не нагадує того до крайності енергійного й імпульсивного, нестримного в похоті і пожаданню князя, замазаного кров'ю і ославленого громами побід, якого малюють по епічних переказах літописці XI—XII в. Правда, можна підозрювати, що вони умисно перечорнили, з свого аскетично-побожного становища, образ Володимира-поганина, щоб тим яскравішим контрастом представити його моральне відродження під впливом християнства. Але і величавий образ маєстатичного «Кагана», змальований тростою Іларіона, не знаходить собі ніякої аналогії в билинному Володимирі. Сей не має в собі нічого величного, нічого імпазантного, нічого благородного, так що його епічний епітет — «Красне Сонечко» стоїть в дивному контрасті до його несимпатичних і зовсім не блискучих рис.

Одні билини трактують його зовсім індіферентно як епічну подробицю, ніскільки не інтересуючись змістом сеї фігури, уживаючи її тільки як «загальне місце» — зовнішній мотив, що служить для об'єднання і удержання в цілості билинної теми. Інші, як то ми вже бачили, мають явну тенденцію розробляти образ Володимира і його княгині в напрямі негативнім, як контраст героїчним, ідеальним постатям богатирів. Наскільки ті благородні, героїчні, чесні, величні, порушуються не особистими, а лицарськими, патріотичними, гуманними мотивами, настільки Володимир і його жінка вульгарні, егоїстичні, невдячні, водяться мотивами страху, пожадання, користі. Володимир ганяє своїх богатирів, наділяючи їх різними порученнями, не тільки героїчними, політичними, але й просто подиктованими його забаганками; сам же не рушиться з місця, пирує і забавляється — щонайбільше виїде кудись в гостину або на

¹ В хронографі т. зв. першої редакції «два храбра» Добриня—Золотий Пояс і Олександр Попович виступають помічниками кн. Константина Всеволодовича в війні 1216 р. Так зв. Царственный Літописець про Калєцьке побойє каже, що там убито Олександра Поповича і сь слугою его Торопомъ и Добриню Рязанича Златого Пояса и семдесятъ великихъ и храбрыхъ богатырей.

полювання. Він навіть ради мудрої ніколи не дасть, в небезпеці тратить голубу, безпомічно плаче, і тільки богатирі рятують його — а він платить їм чорною невдячністю, особливо своїм головним протекторам і оборонцям — Іллі й Добрині. Іллю, як ми знаємо, він в сліпому роздраженні каже заморити голодом; Добрині в його неприсутності чинить пакість, видаючи його жінку. Його княгиня заводить розпусні романи з ким лиш може, заслуговуючи від богатирів назву «сучки-волочайки». Подібне ж зневажливе трактування і свого монарха, «Красного Сонечка» являється обов'язковим для видніших богатирів.

Дослідники міфологічної школи, особливо Ор. Міллер, тим пробували й толкувати ці негативні риси, що билинний оповідання про Володимира мусять розглядатись як натуралістичний сонячний мир: образ Володимира — се дійсно образ сонця, образ аморальний, що виявляє себе різними сторонами, добродійними і шкідливими з людського погляду. Прихильники теорії запозичення пробували пояснити, що з історичним іменем Володимира тут зв'язалися образи інертного, лінивого, малодушного монарха, занесені з інших циклів: напр., вказувано на Іранського царя Кейскауса, також пасивного, малодушного, невдячного супроти свого добродія, героя Рустема (толкування Стасова і В. Міллера).

Ці пояснення нині облишені, але натомість іншому ближчому, більш науковому розборі образ Володимира не був підданий. Пок. Веселовський принагідно схарактеризував його еволюцію як «детеріоризацію», повільне за grubіння і вульгаризування первісного героїчного типу. В. Міллер в своїх студіях розвивав уже звісний нам погляд про вплив на билинні характеристики селянсько-опозиційних і противодержавних течій Московщини XVI—XVII в. Се замітки, з котрими належить в повній мірі рахуватись. Але треба числитися також і з тим, очевидно, що в самому заложенню Володимир послужив циклічним центром, а не активним героєм тої епічної поезії, котрої, останки дійшли до нас, і вже в самих початках її могли бути тенденції можливо висунути заслуги, активність, високі прикмети улюблених героїв-дружинників — коштом самого Володимира.

Я висловив свого часу гадку, що моделлю сього епічного Володимира послужили не історичні факти першої половини його правління, повної ініціативи, воєнної, заборчої енергії, а навпаки — його останні десятиліття, коли місцева адміністрація і пограничні війни відійшли до Володимирових синів, розсаджених по волостях, під наглядом старших досвідчених бояр, котрі й були властивими правителями і мусили звертати на себе увагу громадянства. Володимирова

ж увага була скупчена коло організаційної, культурної й законодавчої роботи, яка менше кидалася в очі дружинникам і дружинним поетам¹. Ми маємо сліди такого зрозуміння вже в старому літописі. Книжники були повні піетизму до заслуг Володимира коло християнізації Руси — але вони не могли з сеї сфери дати щось більше, понад кілька загальних фраз, і то мало оригінальних, переважно зачерпнених з старшої християнської літератури, яка прославляла різних інших діячів, заслужених коло поширення християнства. На доповнення вони подають перекази різних свійських оповідань про Володимира, але сі вже малюють його в стилі пізньої билинної поезії — ласкавим господарем княжого двору в Києві, організатором пасивної оборони української границі проти степового натиску, взагалі доволі пасивною фігурою, котру тільки печенізькі напади на найближчі околиці Києва і Переяслава змушують до самооборони. Сі оповідання служили прототипами пізніших пісень, переказаних билинною традицією. В них маємо мотиви боротьби з степом, оборони Києва, богатирської сили і обдурювання дурних варварів хитрими штуками; сі мотиви розвиваються за поміччю загальних місць епічної традиції, і Володимир уже в сих літописних переповідженнях виступає в положеннях зовсім не героїчних. Так, в наведеному уже попереду оповіданні про битву під Василевим Володимир, вийшовши проти печенігів з невеликою дружиною, мусить тікати і ховатися під мостом: обіцяє церкву поставити Спасові, коли вирятується з сеї біди².

Отже билинна традиція, розписуючи Володимира відданим пирам сибаритом, пасивним, боязким і безрадним, у всім залежним від богатирської дружини, розвивала мотиви, заложені в сьому циклі властиво відразу, не вважаючи на всю безсумнівну популярність сього князя і певний піетизм дружини до нього як признаного прихильника, описуваного з сього становища на взір і науку всім іншим князям. Раз пустившись в сім напрямі, вона, очевидно, все більше домішувала до своїх характеристик тих рис малодушних, капризних і невдячних тиранів, котрі давала їй ходяча поетична література. Так дійсно збільшувалась і розвивалась ся «детеріоризація» Володимирового типу, паралельно з тим, як завдяки його популярності се ім'я і постать розвивали свою атракційну силу, як циклічний центр, та притягали до свого циклу все ширший круг мотивів з різних епох і різних поменших груп. Не поправила сеї

¹ Див. Історію України I, с. 537—8.

² Див. в т. II.

характеристики ні асоціація з ідеалом активності — «добрим страдальцем за Руську-землю» Мономахом, ні можливе приплетення дечого з поетичної пам'яті великодушного ідеаліста Володимира Васильковича. Епізоди додавались, але основна характеристика розвивалась в напрямі відразу заложених в ній провідних мотивів!

З раніших років Володимира можна констатувати тільки мотив його сватань, свого часу так сильно розвинений в нашому епосі, як показують старі парафрази поеми про Рогнідь-Гориславу і Корсунської легенди, але в сучасній билинній традиції сильно зблідлий. Класичне женолюбство Володимира ледве звучить ще в докорі Добрині за просватання його жінки: «Не дивуюсь я князеві Володимирові: що сам робить, те й другому велить: від живого чоловіка хоче жінку відібрати»¹; або в деяких варіантах билини про Потока, де Володимир-похочує взяти собі «Лебідь-білу», привезену ним, тільки Поток не годиться йому відступити, і справа тим кінчиться.

Нещодавно опубліковано новий рід билини про оженення Володимира з грецькою царівною (Гр. 349); але її походження викликає підозріння новіших книжних впливів, а по змісту се доволі сухий і блідий варіант сватання Володимирові жінки Дунаєм та Добринею:

Володимир на пиру розпитує богатирів, чи хто не знає йому жінки. Добриня береється йому висватати «великую княжну да царя Греції», іде «ко граду Греції», лишає коня на дворі, наказуючи не даватись нікому, а сам іде до царя і передає йому лист від Володимира. Цар питає доньку — та здається на його волю, але цар не хоче її видати за Володимира. Посилає на Добриню спочатку 20 воїнів — від них Добриню відбиває кінь, і Добриня їх побиває. Далі цар «трубочкою» збирає всю свою «несмьтнуу силу» — Добриня починає її побивати. Тоді царівна намовляє батька не нищити «силу-армію», а видати її за Володимира. Цар з усім двором везе її до Володимира, і билина дуже лаконічно закінчує сю історію: «Цар видав свою доньку за князя Володимира; на пиру, на весіллі всі понаїдались, понапивались до ситості». Сказитель безпосередньо переходить, і сей зв'язок — може найбільш інтересне в сім варіанті до визволення Києва від Ідолища. Поки київські богатири проводжали царя з Києва додому, приступив Ідолище і взяв в полон Київ і Володимира з княгинею — аж Ілля їх виводив.

На жаль, записувач спішив і не обслідував докладніше свого цікавого сказителя, лише зауважає, що він письменний і читав «в друкованій книзі в історії, як охрестивсь і оженився — Володимир з Ольгою» (1) Сполучення Володимирового сватання з визволенням Києва (в архетипі, можливо, Царгородда) — се річ, котра ледве чи могла бути дана винятковою книгою, а воно трапляє якраз до вищевисловлених здогадів про значення цього епізоду в розвою теми.

¹ Р. 41 — сказитель се місце пояснив так, що у Володимира було двадцять жінок, декотрі від живих чоловіків.

Можливо, що на рахунок Володимирової епічної верстви треба покласти розвій мотиву про збирання даней з різних підвласних народів; походження він старшого, але Володимирова верства могла дати йому нові епічні фарби і засоби. Підходить до його часів також ідея «прибавлювання землі святоруської», що виступає мотивом богатирської діяльності.

Говорить Ілля таке слово: «Гей же ви, братики хрестові-названі, молодий Михайло Поток, син Іванович, молодий Добриня Никитович! Ідь ко ти, Добриня за Сине море, підбивай язики невірні, прибавляй земельки Святоруської, а ти, Михайлику, ідь до лісів темних, на болота чорні, підбивай язики невірні, прибавляй земельки Святоруської; а я, старий, бач, старший вас — я поїду далеко в чисте поле, буду там підбивать язики невірні, прибавляти земельки Святоруської (Г. 52).

Так само могли вони відбитись новими наверстуваннями на мотивах царгородських походів, як то вже зазначено було вище, і даней, здобутих в далеких краях. Те, що тепер бачимо, напр., в книжних переповіданнях Мономахової легенди, як напр., здобуття грецької корони і царського убору, різних таємничих сакральних предметів, дивних коней тощо, по всякій імовірності, колись належало до Володимирової епіки або перейшло через неї. Напр., В. Міллер влучно зв'язав з билинними конями, котрими величається Володимир (билина про Івана Гостьового), оповідання історика московської Смути Петрея про Мономахового коня, записане ним, очевидно, в Москві в поч. XVII в.

Оповідали, що у Мономаха був кінь, який походив від Олександрового Букефала і визначався характеристичними чорними смугами. Він нікому не давав сідати на себе, крім князя і свого конюха; але під конюхом ходив повільно і негарно, як ливний осел, коли ж його убирали під князя, він підноси́в голову і вуха, бив копитами, іржав і хропів так, що наганяв на всіх страх. Коли ж князь потріпає його злегка канчуком і промовить, він починав гратися ще більше: підскакував, хапав зубами і копав ногами, жартуючи. В ставні пильнував, щоб його ставили на найшановнішому місці і тоді був дуже слухняний; коли ж ставили там іншого коня, він переривав припони і кусав того коня, аж поки його не виводили і не віддавали того місця йому.

Я думаю, що ми маємо тут один з книжних відгомонів поетичної традиції про Володимира Великого, перенесений, мабуть, на московським ґрунті, на Мономаха, яко ближчого предка тутешньої династії, в ряді інших аналогічних подобиць.

Виразніше вказують на Володимирову добу відгомони його охрещення і всенародного київського хресту. Вони зв'язані з образом Добрині і задокументовані іменем Почайни (Почай або Пучай-ріка, в однім вар. Г. 54 — «Пучай-

¹ Про сей процес перенесення Володимирової легенди на Мономаха див. в історії України I, с. 507.

ння»). Се ім'я київського потока, де сталося всенародне київське хрещення, має дуже важне значення. В тім комплексі казкових і легендарних елементів, в який перетворився факт хрещення в епічній передачі, воно зосталося, властиво, єдиним історичним, фактичним спомином; але завдяки своїй безсумнівній історичності, так би сказати, повертає до історичного початку всю сю легендарно-казкову історію і дає їй фактичне освітлення.

Вона містить в собі, як ми бачили, такі мотиви: Добриня купується сам в Почай-ріці і тим провокує змія на боротьбу. Він привозить князеві Володимирові і всій богатырській громаді з «Почай-ріки» «свіжу, холодну», молодильну воду (яка переходить в деяких вар. в молодильні яблука). Він підіймає боротьбу з Змієм-Гориничем, що живе на горах Сорочинських і ловить людські душі; побиває його і визволяє його полон. Нарешті, як я вказав, з Добриною повинен бути зв'язаний ближче мотив боротьби, поединку і перемоги над тою невірною силою, що виступає під іменем Ідолища; Невіжі, баби-Яги, або Горинянки, і тепер комбінується з іменами різних богатырів.

В основі їх лежить образ Добрині як переможця над «Ідолською», поганською («сорочинською»); зміною силою, що держала у своїй власті Русь. Мотив сей підпав, з одного боку, впливам християнської легенди з її мотивами змєборства і був оброблений з сього становища. З другого боку, ідея поганства свійського, староруського (билинне Ідолище і Зміяка-Перун різних переказів) асоціювалася з ідеєю поганства степового, печенізько-половецько-татарського. Тугарин-Тугорхан зветься Змієвичем; Кожем'яка — переможець печенізького богатыря стає змєборцем, який змушує змія викопати глибокі рови і насипати ті високі «змієві» вали, які боронять Русь від степової сили, і п.

Вище я навів влучний здогад, що під впливом християнської легенди «Анікіт», переможець, стало другим іменем-епітетом Добрині. На сьому ґрунті, правдоподібно, його образ дав своє нинішнє українське відбиття в змєборці-Кожем'яці, що носить часто ім'я Микити (поруч того є, правда, багато відмін і паралельних образів). Варіант сей ілюструє перехід мотиву перемоги над староруським поганством до мотиву боротьби з степом, почасти втілений в образі Кожем'яки. Билинний Добриня в Почай-ріці і літописний поєдинок Кожем'яки з печенізьким богатырем під Переяславом — се дві вихідні точки, два документи — один притемнений неустанною усною передачею, другий яскравіше захований в літописній парафразі XI—XII віку. Вони ілюструють нам сей процес сполучення, контамінації сих

двох мотивів: перемоги над поганством і перемоги над степом і дають змогу орієнтуватися в таких притемнених усною передачею образах, як всі, оці билинні Ідолища, Змієвичі, Баби-Латигорки і т. д.

Відбиття в билинній традиції Володимирової християнізації таким чином розлазиться, роздрібнюється в цілому розгалуженні образів, які приносять різні риси до первісного мотиву. В сьому напрямі дослідників чекає ще дуже вдячна праця. Але присутність сього історичного факту і старої київської епічної традиції в основі нинішньої билинної не підлягає сумніву вже й тепер.

Боротьба з степом становить другу групу мотивів, зв'язаних з Володимиром. Вона, без сумніву, була одним з центральних нервів Володимирового циклу, що розвинув велику атракційну силу і дуже сильно вплинув на процес циклізації епічної традиції, притягаючи різні героїчні, а з ними — казкові й новелістичні мотиви до сього епічного центру — Києва часів Володимира св. «Сторожеве сполучення на Україні, що пішло від часів Володимира і перейшло, можна сказати, — через усю нашу історію, стало основним змістом нашого епосу», влучно завважив свого часу О. Міллер, (с. 809), і я думаю, що мотив сей разом з таким же другим — облоги Києва степовою силою мав рішуче значення для сього літературного процесу. За їх посередництвом висав сей цикл старші епічні перекази й притяг потім пізніші, сам при тому підлягши впливам сеї пізнішої, половецько-татарської верстви. Не входячи занадто в деталі, ми можемо вказати такі головні мотиви сеї групи:

Богатырська застава, що стереже на степових шляхах під Києвом і виглядає кожного «нахвальщика».

Невірна сила приступає під Київ і вимагає поединщика, а коли його не знайдеться, грозить Володимирові і Києву поневоленням, знищенням, поневіркою.

Невірна сила облягла Київ, заступила всі входи і виходи, грозить його полонити.

Короткі звістки, кинені нашим старим літописом й чужоземними звістками (напр., листом Брунона, що звидів Київ в поч. XI в. і описав ті великі укріплення і вали, котрими був тоді загорожений Київ з полудня), показують, яка маса енергії й засобів була звернена в останніх десятиліттях Володимирового панування на боротьбу з степовим натиском, що тоді назвичайно обгострився. «Був неприятельський наступ неустанный» (б'є рать безъ переступа), характеризує тодішню ситуацію літописець, збираючись розповісти історію про облогу Білгороду і здурення печенігів киселем. Володимир мусив силоміць переводити людність з північних

земель на полудневу границю, що пустіла й розсипалася під сям натиском. Стягав зусюди воєнні, дружинні континенти з великим напруженням всіх державних засобів ставив нові городи й обсаджував їх залогами, переводив великі фортифікаційні будови, описані, власне, згаданим Бруном¹. Це все дає нам зрозуміти, наскільки ці мотиви мусили сильно бриніти в тодішньому житті, і при дуже інтенсивному, без сумніву, розвитку дружинної, героїчної поезії — відбиватися в прототипах нинішньої білини.

Але вони дуже сильно покрилися пізнішими верствами: половецькою і татарською, прийняли не тільки ймення, але й пізніші стилістичні форми. Особливо останній мотив облоги Києва живо відбив на собі мотиви Батиевого побоїща, тим часом як мотив застави ще в розмірній свіжості зберіг риси старші, Володимирової доби й наступних половецьких часів.

Нарешті, третя група мотивів, зв'язана з Володимиром — ласкавим господарем Києва, київського двору і київської гридні. Він загально вважається найбільш активним, творчим моментом в циклізації епічного репертуару, і дійсно йому можна признати се значення, але поруч того моменту, що був підоймою епічної творчості у нас, так само, як і на заході: боротьби християнства з поганством, Городу з Степом.

Ми знаємо сей третій, двірський мотив з книжної творчості XI віку: з літопису, «Закону і благодаті», «Пам'яті і похвали», при своїй нібито відчуженості від суспільного життя, ся книжність тут іще раз досить живо віддає суспільні настрої й ідеї, стараючись тільки своїм звичаєм християнізувати сю репутацію Володимира. Надає їм святості, підсуває його пирам мотиви християнські, розтягує його опіку і ласку на верстви найбільш опікувані церквою: духовенство, убогих, калік і под. Епічна традиція, передана билиною, ігнорує сі змагання книжників. Вона так само, як усна традиція XI в., знає княжу гридницю, де збираються князі, бояри і могучі богатирі — «бояре, гриді, соцькі, десятицькі і нарочиті мужі» літописної парафрази², але її Володимир не займається убогими. На Володимирів двір рветься все, що є визначного, активного, сильного, ініціативного в землях Руської держави і на всьому хрещеному світі, щоб стати членами київської богатирської дружини, взяти участь в її «постоянню за християнство і хрещений люд», і Володимир приймає всякого чесного лицаря до свого

¹ Див. в Історії України I, с. 239 дд.

² Див. в т. II.

двору. Частує його чарою зелена вина з своїх рук, і се означає прийняття до сього «хороброго» гурту і його лицарського подвигу¹. Се свого роду лицарське посвячення, приєднання до богатирського братства (пор. пиття побратимської чаші).

Поволодимирової доби мотиви, притягнені здебільшого Володимировим циклом, через се переважно тільки різними іменами або деякими характеристичними подробицями виявляють свою хронологію.

Найбільш інтересний приклад такого розпливання в старших верствах, аж до самого імені в останку, дає нам образ Всеслава. Ми зовсім виразно відчуваємо його присутність в різних билинних темах — в образі вішого Вольги—Волха, в різних «мудруваннях» його й інших билинних героїв. З другого боку, се зовсім ясно і певно, що в образі Всеслава, переданому нам Київським літописом і «Словом о полку Ігоревім» на образі вішого полоцького князя XI в., осіли епічні мотиви старшої доби; я сказав уже, що в його уродженні, описаному київським літописцем, в його «обертаннях», «прорискуваннях», описаних «Словом», ясно прозирають сі старші загальні місця. Його ім'я, притягнене назад сіми старими мотивами, осіло на старших героях: Вольга став Всеславицем, і через нього, мабуть, також Володимир і його мати Малфрідь². Сам же образ Всеслава розпустивсь і розтопивсь, як фантастична химера, осівши на різних інших фактах і йменнях.

Конкуренція двох найбільших політичних центрів — Києва і Чернігова та їх династій, що наповнює політичну історію України XI—XII в., лишила легенькі, ледве помітні, але певні і безсумнівні сліди в різних дрібних деталях. В билині про Івана Годиновича Чернігів характеризується як город «славний», що додержує пари Києву: «хоч у Києві жить, хоч у Чернігові», каже Іванові князь Володимир, й Іван признається, що нагледів собі доньку у чернігівського «царя», або «короля», котрий пізнішою титулатурою означається як суверенний володар — «вольний Чернігівець»³. В билинах про Дуку й Івана Гостьового сина, коли приходиться протиставити Володимирові якусь постать приблизно рівнозначного авторитету, в сій ролі виводиться «владика чернігівський». Коли треба поручитись проти Володимира за сій

¹ Див. нижче, в виїмках.

² Деякі дослідники припускають тільки просту заміну через подібозвучність: Святославович—Всеславович; я ж переконаний, що тут більш, ніж така подібозвучність: тут комбінування мотивів, — бо ж само по собі «Святослав» — ім'я далеко популярніше, ніж Всеслав.

³ М. с. 414, К. III, с. 11—5, КД.

героїв, нікого не знаходиться, крім владки чернігівського, і «меч» (match), по теперішньому кажучи, розігрується між Києвом і Черніговом:

«Держали поруку двома городами — першим Києвом, другим Черніговом, а по тому молодому боярину (Дуці) не було ніякої поруки, а взяв поруку той владко чернігівський».

Або: «За князя Володимира держать поруки кріпкі всі князі й бояри, гості корабельщики, закладу за князя кладуть на сто тисяч, — за Івана ніхто поруки не держить, трапився тут владка чернігівський, він за Івана кріпку поруку держить» (в тій самій сумі — сам-одни).

Коли ж парі виграно, владка розпоряджається в Києві: «у великого князя на почесному піру велів захопити три кораблі на быстрому Дніпрі, з їх товарами заморськими» — щоб гості корабельщики не вислизнули, — «а князі та бояри нікуди від нас не підуть»¹.

Проф. Лобода справедливо завважив з сього поводу, що в пізніших формаціях билин — в тих часах, коли Чернігів цілком стратив і політичну, і культурну роль (після батиево-го погрому), і пам'ять його колишнього значення затратилась, не можна собі уявити таких подробиць. Билини мусили бути зложені скорше, і ці подробиці «вказують на старинність билин і споконвічну їх гравітацію до Полудня»². Додам, що доволі докладне поняття про положення сього маленького київського пригородка, з пізнішого становища, показує теж, що билини складались за кращих часів Чернігова: вони знають, що між Києвом і Черніговом лежить Дніпро, що між ними «два-дев'яноста верст» (можливо, туди й назад).

Безсумнівно, поняття Києва—Чернігова як двох найвизначніших пунктів на Дніпрі лишається відгомном епохи їх політичної конкуренції.

¹ Р. 29 = Г. 152 (Дюк), КД (Іван Гостів син). В репертуарі того ж біломорського сказителя Анікієва, що проспівав Григорієву билину про сватання Володимира у «царя Греції», чернігівський двір князя Олега в билині про Святогора виступає в подібній ролі, як київський двір князя Володимира в інших билинах:

«В славному городі в Чернігові, у ласкавого князя у Олеговича (sic) збирались усі його богатири, 12 богатирів на чолі, і славний богатир його Святогор. Вони всі до князя збирались, виходив до них князь до нової «горенки», наказував їм діло молодецьке: «Ви їдьте, браття, в чисте поле, в широке роздолля, східною стороною, — там підіймається грізна туча на мене, князя Чернігова, рать-сила незчисленна князя Додона: хоче він Чернігів у полон узяти, мене, князя, до в'язниці всадити, мою княгиню собі взяти» і т. д. Богатири просять князя Олега (sic) дати їм по царці вина в півтора відра, і по сьому їдуть на ворога: Святогор своєю булавою вибиває велику силу, решта тікає; Святогор повертає, «в красен Чернігов-город»; князь Олегович (!) пропонує «Святогорові Романовичу» гроші, честь, села з присідками, Святогор того не потребує, а проситься «в чисте поле — себе показати й людям побачити» (Гр. 350). Повторюю вже сказане, що репертуар сього сказителя вартий додаткового пильного розгляду, коли він ще живий!

² Рус. билини о сватовствѣ, с. 206.

Билина про Гліба Володіевича донесла нам, як ми бачили, доволі виразний і свіжий відгомін чорноморсько-азовських, тмутаракансько-корсунських відносин: старої дружинної пісні про смерть Ростислава, Володаревого батька, з руки підступного корсунського Грека, рефлексі боротьби за панування на Керченській протоці — хоча й обліплени, як звичайно, різними казковими мотивами¹.

Доба Мономаха дає себе відчувати тільки в різних другорядних подробицях, в іменах, захованих билинною традицією, але перенесених на інші часи й теми і відірваних від їх епічного змісту. Епічний образ Мономаха, як правдоподібно приймають, наперстнувався на образ Володимира Святого і розпустився в ньому. В московських дружинних і династичних кругах була тенденція навпаки — винести якнайвище сього молодшого Володимира як предка московської династії, і для того на нього переносились різні перекази про блискучі триумфи старшого Володимира і утворення ним сильної імператорської власті: перенесення на Русь імператорських регалій і взагалі всяких форм царської влади старого Риму. Можна думати, що і в героїчному епосі були моменти, коли старий епічний добуток, зложений на Володимирі старшому, використовувався для звеличення Мономаха — популярного особливо своєю боротьбою з степом, більш ініціативною, більш активною, ніж оборонна тактика Володимира св. Походи в глибину степів, в самі осідки Половецької Орди, переведені Мономахом, послужили сильним імпульсом для героїчної творчості, запліднили її новими мотивами, що долетіли до нас в фрагментах поеми про Кончака й ін. Але початий уже раз процес циклізації епічних мотивів навколо Володимира «Ясного Сонечка» знов узяв гору, в якимсь часі, над сим екскурсом в Мономахову добу. Мотиви глибоких степових походів, «пиття золотим шоломом Дону» поблідли й розвіялись перед старшими, твердо сформованими мотивами оборони Києва, а нова система «застав» — довгих ціломісячних чатувань на шляхах половецьких, практикованих в другій половині століття, нова половецька навала кінця XII в., а потім трагічні образи облоги українських городів татарами скріпили й розписали новими фарбами старі мотиви київської оборони.

Може тільки в мотивах посилення Володимиром богатирів по дані в «Золоту Орду», або в тих оповіданнях, де невірний цар, приступивши під Київ з наміром його підбити й данню обложити, сам мусить прийняти обов'язок давати дань князеві Володимирові, віддати своє царство під його

¹ Вище.

зверхність і признати себе його васалом чи намісником, можна побачити сліди перемоги над половецькими ханами; котру в таких яскравих рисах описувала поема про Кончака і пізніші відгомони сеї епохи (як згадки «Слова о погібелі Руської землі»). В билинах сей результат досягається, одначе, не тільки воєнною перемогою — богатирською розправою над невірним військом, що змушує невірного царя проситися — лишити йому «хоч на насіння» його недобитків. Він буває також часто наслідком якоїсь штуки, переходить з турніра воєнного в турнір шахматний і под., одним словом, не додержує лицарського рівня Мономахової епіки.

В усякому разі існування в нашому епосі дуже багатої і сильно розвиненої половецької верстви, котра потім була покрита верствою татарською, але дала їй силу епічного матеріалу, не підлягає сумніву. Її давно відчули проникливіші дослідники старого епосу, як, прим. ак. Веселовський, і нині, по кількадесятьох літах можемо ще з більшим запасом матеріалу розвинути його здогади¹, а судячи по переданому нам писаною літературою, головними центрами, коло котрих скуплялась ся верства, мусимо вважати часи великої Мономахової агресії, і пізнішого

¹ Між історичними даними про боротьбу з половцями в часах Мономаха і нинішніми билинами могла існувати затрачена тепер писанна традиція, в котрій половці грали роль, перейняту потім татарами, а історичне тло виступало ясніше — влучно завважив він з приводу билини про Тугарина.

В піснях і переказах народів, які зазнали на собі половецьке насильство, вони не могли пройти без сліду. Ними інтересувались; та редакція грецької Александрії, що стала основою сербської, прийняла куманів, половців замість скитів Псевдокалістена і наділила їх царем — якимсь Алтамішем; в слов'яно-руських Питаннях-Відповідях серед символічних означень народів виступило нове: «Куманів пардось есть», і автор «Слова о полку Игоревім» пригадав сей епітет («пардуже гніздо»), хоча йому знайомі й інші, більш народні: він говорить про «погані», «зеліні», «великі» полки половецькі, половці у нього «дѣти бѣсови», половчин — «чръный воронъ». Наче повів степової поезії пройшов над деякими епіводами «Слова», в тій же народній сфері, на котру воно вказує, сей повів мусив відчуватись сильніше. До сього вели довгі зносини між народами, не тільки ворожі, але й тихомірні: Русь умикає «красних дѣвок половецких» і сама надовго лишається в улусах кочовиків; князі женяться з половецькими княжнами: коли Ігор утік з неволі, і Гзак говорить Кончакові: «Аже соколъ (Ігор) къ гнѣзду летить, а въ соколца (Ігоревича) опутаеъв красною дѣвицею». Новий зв'язок знайшовся, коли й християнство знайшло дорогу до половців — вказує тільки легенду про сполоненого половчанина (див. в т. II). При такому зближенні сих народів легко припустити, що у нас не тільки співано пісні про половців, але й підспівувано половецьким пісням. Про першу категорію, очевидно, мова в тому епізоді «Слова», де готські дівчї співають на березі синього моря про «время Бусово, летьють мѣсть Шаруканю»; уривок пісень або переказів, що їхнє ще ароматом степу, заховався в нашому літописі під р. 1201 (автор розуміє фрагменти про Кончака в Галицького літопису). Южно-рус. билини II. 371—3; пор. вище.

половецького натиску 1180-х рр. Цілий ряд половецьких імен, захованих в поетичній оправі, дає досить пророчисті вказівки в сьому напрямі:

«Шолудивого Боняка» ми мали вже нагоду пізнати з сього боку в літописних оповіданнях і українських переказах різних часів.

«Тугарин Змій» або «Зміевич», по всякій правдоподібності Тугорхан, другий половецький хан Мономахових часів і провідник тодішніх половецьких нападів, лишив, очевидно, теж багаті спомини і малюється в дуже змінливих формах. То він богатир на баскім коні, не обридливий, а гарний з себе молодець, так що його образ мішається з образом класичного джигуна Чурила Пленковича і Володимирова княгиня кохається в ньому, як в Чурилі². То в ньому беруть перевагу прикмети монструальні, нелюдські, і тоді він малюється тими ж рисами, як Ідолище: зростом на три сажні, голова, як пивний казан, межі очима стріла зміститься. Або він змії-літавець, що дихає вогнем і літає на крилах, котрі, одначе, в інших варіантах стають крилами приробленими, «бумажними». Сі поетичні варіанти степовика-змія ми вияснили собі на іншому місці³; тут згадаю історичне толкування, досить правдоподібне, тої ролі, яку Тугарин грає за столом Володимира, засівши між князем і княгинєю, поводиться нечемно, обертається до князя спиною, а з княгинєю на очах у всіх грубо женихається, жере і п'є не по-людськи. Святополк київський, сучасник Мономаха, з політичних мотивів замирюючися з половцями в 1094 р., оженився з донькою Тугорхана, і се вповні можливо, що образ такого княжого тестя, «дикого половчина», котрий засідає в княжій грідні між князем і княгинєю, не вміє себе повести відповідно і допускає різні прогріхи проти двірського етикету, був темою сатиричного образка в якомусь сучасному епічному творі, особливо в двірських кругах святополкового конку-

¹ Див. в т. II.

² «Рушала княгиня лебідь білу, втяла рученьку ліву, загорнула рукавцем, під стіл спустила, говорила таке слово: «Гей ви, княгині-болярні! Любо мені різати лебідь білу, любо дивитись на молодого Тугарина Зміевича» (КД) — мотив з билини про Чурила (той самий, що про Йосифа прекрасного і Потіфарову жінку). Любов княгині до Тугарина цікаво запам'ятали козацькі варіанти, і в одному з них князь велить кінець кінцем повісити княгиню разом з її коханком (Билины не дав. записи, с. 301) — вплив піснї про «молодця і королівну», як справедливо помітив Міллер (Каз. епич. пѣсни, с. 135, передр. в III Очерків).

³ Див. т. I. Згадаю інтересну гіпотезу Веселовського, що перетворення наших степовиків на зміїв сталось по аналогії драконів — «драків» і «драконтупулів» (драконовичів) грецького середньовічного епосу, де вони означають ворожих сарацинських богатирів.

рента — Мономаха. Роль грубого тестя, котрого треба терпіти з політики, зв'язала його з іншим образом степового насильства — Ідола, тим часом як з другого боку — епітет «Змія» або «Зміевича» притяг різні казкові подробиці мотивів про літучого змія.

Третя половецька постать тої ж епохи не так певна. Се Шарк-велетень (Шарк-великан), звісний з двох записів Олонецької губ., присланих Рибнікову з других рук., і то з явними позначками «літературного» підправлення. В ньому добачали Шаруканя, третього популярного хана з кінця XI в., згаданого і в «Слові о полку Ігоревім» як героя пісень. Се було б вповні правдоподібно, коли б можна було, бути цілком певним, що Шарк-великан не був видуманим тим аматором, що переслав ці тексти Рибнікову. Тому що Шарк—Шарукань взагалі фігура мало популярна, більш правдоподібності, що він її не вимислив. Але поки що справа зостається під сумнівом.

З другого половецького натиску епічна традиція донесла ім'я славного Кончака, оспіваного в поемі, котрої фрагменти донесла нам похвала Романові Галицькому. Його богатирська постать — велетня з надлюдською силою, свого часу йодана була з народних переказів Архангельської губ.² В билинах же він попав в обстанову Батиевого наступу на Київ: Батий підіймається на Київ «з улюбленим зятем Сартаком (вар. Артаком) і з улюбленим сином Коньшиком (вар. Гончуг, Киршик, Лоншик)»³. Нема сумніву в тому, що тут маємо різні відміни імені Кончака, і се піддає мені гадку, що може в обстанові свого батиевого наступу знайдеться ще щось інше з половецької традиції. От «Тороканчик Каранников» (вар. Карабликов), що в інших варіантах сеї билини виступає замість Кончака Батиевим зятем, нагадує Тугорхана, — може се дублет до імені Тугарина. А «дядчок-видумщик» (часом «чорний дядчок», або «вор дядчок-видумщик») ⁴, що без ближчого пояснення його ролі товаришить сим ватажкам, приводить мені на пам'ять того літописного видумщика «мужа текового бесурменина, иже стрѣляше живымъ огнемъ», котрого Кончак вишукав собі (обрѣлъ бяче) для свого наступу на Переяславщину кілька місяців перед Ігоревім походом. Літописна повість про сеї

¹ Р. 214 і 215.

² Пор. в т. III, там і про здогад Міллера, що брав варіант: «с Артаком» і добачав тут ім'я Артака-Отрока, Кончакового батька.

³ Гр. 314, 319, 337, Он. 87, 77, КД — про ці варіанти Очерки В. Міллера II, с. 375—6. Ім'я Батия заступають часто епічні ймення Кудреванка, Калина.

⁴ Пор. в т. II — примітку до слова «шерешіри».

наступ має досить виразні сліди поетичного оброблення; дуже правдоподібно, що вона використала якусь сучасну дружину поему — так само, як літописне оповідання про Ігорів похід: з тяжкою книжною фразеологією переплітаються в них елементи дружинної поезії, і подекуди «Слово о полку Іг.» наче робить натяки на поетичні епізоди в них¹:

Кончак похопився з множеством половців на Русь, хотячи городи руські пополонити й огнем попалити — «вишукав такого бісурменина, що живим огнем стріляв, і були у них тугі луки-самостріли, що п'ятдесят людей ледве могли натягнути». Став на Хоролі й послав «лестю» до Ярослава Всеволодича чернігівського, пропонуючи миритися; Ярослав готов був переговорюватися з ним, але Святослав стримав його, заповівши, що піде на нього. Пішов з Рюриком з усіма полками, і стріли гостей, що йшли проти їх з половців, і сказали ті їм, що половці стоять на Хоролі. Кончак же стояв у лузі, і «наворопники», ідучи «шоломенем», проминули його, але інші «в'язати» доглянули й ударили на них. Кончак, побачивши, втік через дорогу, а «меньшицю» (жінку) його взяли, і того бісурменина, що мав живий огонь: привели до Святослава з тим огнем «сутроеним», а інше військо побили, а коней і зброї множество пополонили і т. д.²

Отже думається мені, що похід Батия з сином і зятем покрив тут старший наступ Кончака з дядком-видумщиком, розбитий руськими богатирями, і ближчий дослід над сею билиною ще зможе викрити сліди сього сполучення (контамінації).

З інших відгомонів XII століття вже знаємо візантійського імператора Мануїла Комнена (1143—1680), союзника Володимира Галицького і Юрія Мономаховича в їх боротьбі з Ізяславом Мстиславичем і його швагром угорським королем Гейзою (1150—1152). Один з найбільш активних і рухливих візантійських писарів, він очевидно пожив довго в нашому старому епосі як представник епічної Візантії, поки перетворився в те, що ми бачимо: епічне ім'я чужого екзотичного «царя» (цар Золотої Орди Етмануйло Етмануйлович).

Друга епічна фігура домашнього походження — «молода Забава» (вар. Запава, Любава) Путятична, билинна племінниця Володимира—Ясного Сонечка. Се донька київського тисяцького, себто найвищого достойника часів Святополка і Мономаха — Путяти, котрого двір розбили кияни під час розруху 1113 р., зверненого проти київської аристократії, капіталістів і всяких спекулянтів, євреїв між іншим. Непопулярний, як бачимо, серед біднішої київської людності сеї

¹ Наїхав Батигушка з своїм сином Батигію Батигевичем, з зятем Таракаником (Тараканчиком) Коранниковим (Корабликовим) і з чорним дядком-видумщиком, у Батиги сили сорок тисячів, і у сина теж сили сорок тисячів, у зятя сили сорок тисячів, у дядка сили сорок тисячів — Р. 81, 161, 194, 209- Г. 60, 66, 116.

² Іпат. 429.

боярин і його родина, правдоподібно, фігурували в дружинній поезії як найбільш блискучі представники дружинної аристократії. В. Міллер пробував дуже дотепно реставрувати його власну фігуру в «Мишаточці Путятинім», що виступає як зловбий Володимирів заушник в билині про Данила Ловчанина: він поправляв се ім'я на «Путятю Вишатича», в інших варіантах сеї билини він зветься Путятин Путятювич. Але сьому здогадові один з дослідників протиставив інший — що тут належить розуміти Путятю Меншого, одного з московських княжих повірників XVI в. Отже я поки що лишаю його на боці. Але «Путятин двір», про котрий чув пісні Татишев в першій половині XVIII в. і Забаву Путятичну, Володимирову племінницю, котру виволоже Добрий від змія в одній билині і сватає Соловій Гудимирович в другій, я вважаю можливим з усею певністю покласти на часи Мономаха. Як одна з найбільш блискучих фігур тодішнього Києва, вона була, очевидно, темою різних романтичних композицій XII в. Чи була вона споріднена з родиною Мономаха, застається незвісним. Але, правдоподібно, в піснях про неї фігурував сей Володимир Молодший, і се улегшило потім перехід сих пісень до циклу Володимира Старшого.

Відгомони XIII в. всі вже властиво приготовані і обговорені вище, тому мова про них буде коротка.

Се передусім образ грізного Романа, оплетений різними мотивами: героїчними, новелістичними і казковими навіть. Напр., в деяких варіантах пісні про його війну з литовськими королевичами він представлений оборотнем і чародієм, на нього перенесені казкові мотиви Вольги—Волха, він нищить ворожу стайню і зброю, обертається вовком, потім горностаєм і под. (Г. 61). Його сигнали війську повторюють мотиви Соломонової легенди (вище) і т. д.

Далі образ грізного Калецького побоїща, в котрім полягло київське лицарство наслідком гордої похвалки, котра мусила бути покарана! Чи лежать під тим ще старші образи такого фатального бою, не знати. Наша епічна пам'ять не знає такого старшого образу, і можливо, що се й було щось нове, дане подією 1224 р. Але на сей образ налягли без сумніву новіші мотиви XIV—XV вв., піддані образами тих цвинтаріщ, як Летське, де спочило старше богатирство, або Київські печери, де показувано тіла сих колишніх героїв. На образ фатальної битви наверстувались мотиви, піддані легендами і казками: вороги двояться

¹ Б. Соколовъ. Историческій элементъ въ былинахъ о Данилѣ Ловчаничѣ, Рус. Фил. Вѣстникъ, 1910.

в безконечність під ударами богатирів, богатирі закам'янівають, замикаються в печерах. Се, кажу, відгомони вже пізнішого перероблення билинного матеріалу на українському ґрунті — в районі київської легенди передусім XIV, XV, XVI вв.

Батиеве побоїще — в первісних формах кінчилось, як вище зазначено, теж фатально: знищенням Києва, його святинь, профанацією християнства. В первісній формі се були пісні-плачі про погибель Києва, — їх відбиття зосталося в чудовому образі плачу Богородиці над Києвом, або плачу київської стіни — див. нижче.

Закінчення щасливе — побивання тим чи іншим багатирем сеї незчисленної невірної сили з'явилося пізніше, правдоподібно через скомбінування з старшими поемами про погром половецьких сил в тому роді, як схарактеризований вище твір про Кончаків похід 1185 р.

З другого боку, на образ київської руїни, даної первісними піснями-плачами, як ми бачили, налягли легенди про майбутній поворот київської слави і краси, занесеної містичними героями кудись на гори, в печери, за море, до Царгороду (перед його упадком, очевидно), і под. Се знову наверсткування пізніші, XV—XVI віків, досить виразно представлені в легенді про Золоті Ворота.

Крім сих зловіщих тем першої пол. XIII в. в билинному репертуарі відгадуються відгомони волинсько-галицькі з другої половини XIII в.: образ Володимира Васильковича, що міг додати своїх рис збірному образу «князя Володимира—Ясного Сонечка», і його боярина Дуная, перенесеного потім до київського циклу і постановленого в парі з старшим типом богатиря-дворянина Добрині.

Ставши на становищі існування і дальшого розвивання та версткування дружинного епосу на нашій українській ґрунті в переходових віках — XIV—XV та XVI—XVII (як приймав пок. Дашкевич) — я ставлю ще інше питання в тому же напрямі: чи в тому збірному образі київського Володимира не належить шукати також слідів останнього київського князя того імені Володимира Ольгердовича, що коло тридцяти літ, як рахують літописи, просидів у Києві (до року 1394). Його діяльність не знайшла відбиття в наших історичних джерелах, але вона була того роду, що коли дружинна поезія ще була жива і реагувала на факти політичного і соціального життя, правління його Ольгердовича не могло не порушувати його струн. Се ж під його рукою ліквідувались наслідки Батиевого наступу. Вирвана Ольгердом з безпосередньої залежності від татар Київщина віддана була в його опіку. В його особі київське духовен-

ство, останки дружинної верстви, міщанство, вищі верстви взагалі після цілового сирітства знайшли знову князя-протектора, «свою віру». Він мав завданням фактично захистити Київсько-Переяславські землі від Орди (хоча номінально вони залишалися під її зверхністю), відродити дружинну верству й організувати її службу на оборону землі на нових підставах. В цьому напрямі він безсумнівно щось зробив, можна думати — зробив багато, судячи з припадкових пізніших відкликів до його розпоряджень. А се, власне, було те, що передусім мусило вдаряти в струни дружинної поезії, зачіпаючи ті ноти, які творили її основу: ідею охорони Руської землі від невірного Степу і опіки над дружиною та скуплення її для цієї мети — те саме, що становить підставу Володимирового билинного циклу.

Сими останніми замітками я свідомо висуваю нову проблему історично-літературного розсліду. При дотеперішньому розслідуванні билинного матеріалу в поетичній традиції не пробувало шукати дружинно-поетичних відгомонів українських билин після татарської доби. Великоруські дослідники билинної традиції новішими часами енергійно і безуспішно працювали в напрямі відшукування в билині відбиття подій московської доби XVI—XVII в. Аналогічна робота повинна бути поведена також і в напрямі українських наверхів XV—XVI вв.

Правда, з огляду на те, що билинна традиція на великоруському ґрунті не втратила своєї життєвої сили навіть донині, там її наверхівання безсумнівно; навіть Петро Вел. заступає часом місце Володимира, а його датський концесіонер Бутенант, під іменем Бутмана Коливановича, виступає в ролі Василя П'яниці. Українських же наверхівань XIV—XVI вв. в сучасній билинній традиції може й не знайти. Але за поміччю іншого матеріалу, комбінуючи його з билинним, може й удасться до певної міри в'яснити, які етапи і зміни переходила спадщина дружинної поезії (прототипи нинішньої билини) на українському ґрунті, перше ніж вигасла доречність. Героїчні перекази і легенди можуть в сій напрямі дати цінні вказівки, і напр. вистудіовані вже варіації теми оборони Києва від Батия в українських переказах про Золоті Ворота і богатиря малолітка, аж до кінця XVII в. на один бік, і в великоруських билинах про Данилу Ігнатовича та його малого сина — на другий, дають досить проречистий приклад того, що може бути в сій напрямі досягнуто. Пам'ятаймо, що богатирська традиція живе в нашій народі аж донині!

¹ Дуже правдоподібний коментар до цих пісень у Міллера, Очерки II.

Відгомони старого епосу в билинній традиції. З усього вищесказаного виходить ясно, що героїчний епос, представлений в нинішній билинній традиції, в переважній мірі і зложився на Україні, і жив довго в українських землях, складаючися в певні цикли та виробляючи певні загальні, типові поетичні образи, котрими орудувано при різних переробках і відмінах старих поем. Тому в найбільш постійних і типових загальних місцях нинішньої билинної традиції маємо безсумнівно дуже багато такого, що йде безпосередньо від нашого билинного репертуару пізніх княжих часів — а чимало в тім походить і з раніших віків. В пізнішій билинній передачі, на новім, великоруським ґрунті, в нових скомороших та калічих передачах воно, розуміється, підпало значним змінам: огрубіло, опростилося, звело первісні тонкіші малюнки до більш схематичних, вульгарніших форм. Але уважно переглядаючи їх, порівнюючи з образами української обрядової пісні, казки, легенди і пізньої героїчної епіки (козацької), можна доволі ясно собі уявити образи старого епосу. І досліди, поведені в сій напрямі методами історичної поетики, дадуть, певно, досить ясний образ нашого старого напівзатраченого епосу сих княжопереходових часів. Поки такої роботи не переведено, я вважаю корисним дати вибірку найбільш типових, на мій погляд, — найбільш традиційних і постійних поетичних образів, в котрих виступає стара спадщина: в загальних рисах її можна відгадати вже в сьому матеріалі. Маючи на увазі сю мету, я покорочую різні тавтологічні повторення, пропускаю явно не на місце перенесені подробиці, зайві імення, які нічого не дають; натомість підбираю часом і по кілька відмінних варіантів тих самих образів, коли своїми деталями вони поглиблюють їх та наближають до свого правдоподібного архетипу.

Зачинаю від чудесного богатирського уродження і різних знаків, що його провіщають або йому товаришать:

Закотилося красне сонечко за лісочки темні, за моря широкі, розсідалися звізди часті по світлім небі — народжався Вольга судар Буслаевич на Святий Русі. Мати сира земля схвилювалася, звірі в лісах розтікались, птахи попід облаками розлітались і риби в синім морі розметались. Г. 172.

Як на небі родився світлий місяць, тоді на Русі родився могуч богатир, молодий Вольга Всеславович. Риба відступила в морську глибину — почувши на Русі богатиря, молодого Вольгу Всеславовича. Птиця зліталась по піднебессю — чуючи на Русі богатиря і т. д. Тонкі горностаї (ховались) в сирю землю, чуючи і т. д. Бурі лисці по темних лісах — чуючи і т. д. (О. с. 331).

Як народився молодий ясний місяць, тоді народжався Вольга-богатир. Від його слави богатирської «орги» всі позамовкали, птиця вся полетіла під «оболоки», риба пішла в глибокі «стани», звірі пішли в темні ліси. Цар Сантал (Салтан) в Вольгу (sic) утік із свого царства. Г. 15.

Іще тури-олени по горах пішли, іще сірі зайчики по засіках, іще біленькі горностайчики по темних лісах, а рибина ступила в морську глибину, а на небі зійшов молод-ясний місяць, на землі народився могуч-богатир, а по імені Єгорій світ-храбрій. М. ч. 24.

А не туча, а не туча тучиться, не темінь, не темінь темниться, вибігало, братця, стадо звірів. У тім стаді лев-звір. Волосся («шерсть») у льва золочене, усї у льва як «щики» стоять. Кричав лев-звір по-звірному. Позсипались круті красні бережки, замутилася мати Ніпра-ріка — зачули народження Добринине, так в ту пору родився Добриня-князь. К. II, с. 11.

Здалека, здалека, з чистого поля, із того широкого роздолля, не гріана б то туча накопилася, не буйні вітри підіймалися, вибігало стадечко зміїне, не зміїне стадечко — звіріне. Наперед вибігає лютий скимн-звір, на тім скимні волоссячко булане (сиво-залізне), не булане те волоссячко — булатне (сталеве), не булатне ж те волоссячко, а срібне, не срібна, воло-синка — золотая, а на кожній волосинці по перлинці. Наперед його вол-лоссячко наставилось, «рило» у того скимна як гострий спис, уха у скимна як сартовані стріли, очі у скимна як ясні зорі! Прибігає лютий скимен к Дніпру-ріці, стає він, собака, на задні лапи. Зашипів він, вор-собака, по-зміїному, засвистав він, вор-собака, по-соловієвому, заревів він, вор-собака, по-звірному. Від того «шипу» зміїного зелена трава в полі пов'янула. Від того свисту соловієвого темні ліси до землі хилилися. Від того реву звірино-го бистрий Дніпро-ріка схвилювався, з крутим берегом Дніпро-ріка по-рівнявся. Жовті дрібні пісочки обсипалися, з піском вода замутилася, в зелених лугах розливалася. З крутих гір камінне повалилося. Грубе камінне по дві котітсья, дрібне камінне верхом несе. Зачув лютий скимн «недобре» — народивсь на небі ясний місяць, на землі народився могуч-богатир. ТМ. с. 65.

Не галича стая підіймалася, не звірині збори збиралися, не галича стая в перелет летить, не звірині збори в перебіг біжать. Наперед біжить собака лютий індрик-звір. У індрика копиточки булатні, волоссячко на індрику «бумажне», наперед щетина виставилась, на спинці дві мисочки се-ребряні, на мисочках два яблочки качаються, «жемчуг-бунчук» розси-пається. Підбігає собака до бистрої ріки, до тої річеньки, до бистрого Дніпра. Засвистав, загаркав по-звірному, зашипів він, собака, по-зміїному. Від того наша Ніпротка схвилювалася, з дубів верхи поломалися. ТМ. 66.

По саду, саду зеленому ходила-гуляла молода княжна Марфа Все-славевна. Вона з каменя скочила на лютого змія. Обвивається лютий змія коло чобота зеленого саф'яна, коло панчішки шовкової, хоботом б'є по білому стегну. А княгиня (sic) тоді понос понесла — понос понесла, дитину родила. КД. л. 9.

Проводила його (чоловіка) молода жона, проводила аж за дві границі, від третьої вернулася, входила на вежу високу, ставала на біл-горючий камінь, дивилася-гледіла в чисте поле: чи далеко їде мій князь, Саур Ванидович? А з-під того білого каміння вилазила люта змія, кидалася княгині на білі груди — б'є хоботом по білому лиць. Молода княгиня злякалася, в череві дитина стрепенулася. Вона пише «ярлики» (листя) скорописні, посилає за самим князем — аби князь Саур Ванидович повер-нувся додому — молода княгиня заваготіла. Доганяє його скорий посол, відає на білі руки, він прочитує: «Не перший раз вона мене обманює, не другий раз назад повертає, тепер не вернусь я додому! Коли доньку поро-дить, годуй її до п'ятнадцять літ, на шістнадцятім замуж віддай! Родить сина — пестя його до восьми літ, на дев'ятім році в поміч мені посилає». К. III. 113.

Богатир виростає й збирається до виїзду:

Царська дитина не роками росте, царська дитина не місяцями: що інша дитина в двадцяти роках, він — Константин — в семи роках. Посадила

його мати грамоти вчитися, — скоро йому грамота далась, і писать нау-чивсь. Сповнилось йому десять років, — став він по улицях ходити, з па-рубками жарті жартувати — з усатими й бородатими: котрі парубки двадцяти років, а котрі і в пів-тридцяти. Все то діти княжі, все то діти боярські, все то діти дворянські, а ще й діти купецькі. Робить він (з ними) жарті не дитячі, творить «творки» не по-маленькому: кого за руку візьме, з плеча руку тому виломить. Котрого зацепить за ногу, по зад ногу відірве геть. А котрого вдарить поперек хребта, той кричить, реве, рачки лізе, без голови додому вертає. Князі-бояре дивуються, і всі купці багаті: що же се в нас за виродок росте, що ж се в нас за байстручок? Заносили вони скаргу велику цариці Азв'яківні; тоді скорб-кликала матінка до теремів своїх того молодого Константина Сауловича, стала його сварити, на ум учити, сми-ренно жити. А молодий Константин Саулович тільки в матері запитав: «Гей ти, моя матінка, молода Елена Александровна, чи єсть у мене рідний батенько?» Говорила йому цариця: «Гей ти, моє чадо миле, єсть у тебе рідний батенько цар Саул Леванидович. Поїхав за море сине в дальню Орду, Половецьку землю — брати дані невиплачені»... (Константин, допи-тавшись за його розпорядження — тіж, що в варіанті про Саула, — виби-рається зараз до батька — КД. л. 54).

На десятий місяць чадо провіщалося, проговорилось: «Гей ти моя матінко рідная, не дам я тебе змієві в обиду! Як я виросту на п'ятнадцять літ, скуй мені булаву боюву на сто пудів, а як се буде мені залегка. — в півтора ста пудів. Тоді я буду з змієм воювать, поїду до його печери зміїної, здійму йому буйну головоньку, принесу його головоньку до твого двора (Ж. М. Н. П. 1877, X, с. 128).

Богатир добирає собі коня (або йому радять, якого вибрати) — тут кілька варіантів: часом се ще зовсім молоде лоша, дуже непоказне, котре богатир доперва відгодує; часом — навпаки, він відшукує старого батькового або дідового коня (пор. мотиви в т. I). Так Добриня не знайшов собі коня в материній стайні:

Скочив Добриня на швидкі ноги з-за того столика дубового, побіг на стайню («кояюшню») стоялу — тут йому не подобалося, перейшов на стайню кіньську — нема доброго коня під розум, спустився до погребів глибоких, побачив він коня доброго, упав коневі до правої ноги: «Гей ти, добрий коню богатирський! Служив єси, коню, батькові, служив єси, добрий, дідові — послужи-но Добрині Микитовичу у тих путях богатирсь-ких» (Г. 206).

В іншій тексті мати сама радить йому: «Рідна ти моя дитино, молодий Добриня Никитович, Богу молись та й спать лягай, буде ранок мудрий, мудріший від вечора, а день буде нам прибуточний! Піди до стайні стоялої, стоїть там кінь батьків та дідів — стоїть п'ятнадцять літ, по коліна ноги позаростали, двері по пояс в гною зарослі». Приходить тут Добриня син Никитович до тої стаенки стоялої, видер двері з гною, кінь ноги з гною видирає, бере Добриня доброго коня на узду тасмянку, виводить з стаенки стоялої, годував коня пшеницею білоярою, напував напоями медовими (Г. 5, с. 43).

Михайликові батько так радить: «Поїдеш ти, Михайле, в чисте поле, виїдеш на шолома окатисте, а по руському — на гору високу, крики, Михайле, на всю голову, клич бурка волохатого: «Котрий служив мойому батькові, послужи тепер синові Михайликові! Приблизь тоді кінь волоха-тий, стоїть він на горі високій» (К. III, с. 46).

Ілля з наказу калік, що його уздоровили, так старає собі коня: Пішов Ілля на роздолле-чисте поле, бачить: веде мужик коника («жеребчика») немудрого, бурого коника волохатого. Купував Ілля того коника — скільки

схотів мужик, стільки й дав. Поставив коника до стайні («сруб») на три місяці, годував пшеницею білоярою, напував свіжою водою з джерела. Пройшло часу три місяці, став Ілля коника по три ночі в саді виводити, в трьох росах викочувати. Підводив до паркану високого, і став бурко через паркан перескакувати, в той бік в другий бік. Р. 51.

В інших варіантах Ілля просить батька: «Купи ти мені лошатко коростяве, дай за лоша п'ятдесят рублів з половиною, годуй його тістом пісничним, напувай ситою медовою, виводь по три ранішні зорі качатися на перинах пухових» (К. 1, с. 25).

Дюка з усієї величезної стайні «веде конячку малесеньку, — малесенька конячка та удаленька: вона гори й доли поміж ноги бере, бистрі річки перескакує». ТМ. 49. Або: бере в руки узду тасьмянку, надягає на малого «бурушка-каурушка» — по коліна був той бурко в землю зарощений. Напував він бурка питтем медовим, годував його пшоном білоярим. Р. 29.

В інших вар.: «Виходив Дюк на широкий двір, до тої стайні до стоялої, вибирав собі коня дорогого, не їздженого, вибирав бурка волохатого: вовна у бурка на три пяди, грива у бурка на три лікті, хвіст у бурка на три сажні — хвостом сліди він заорює. Виводив він коня на широкий двір, качав-валяв бурка волохатого в росі вечірній. Брав гребіночку часту риб'ячу (себто з «риб'яго зубу»), розчісав бурка волохатого, наложив подонку пістряну. Г. 230.

Михайлик разом з конем знаходить потрібну йому зброю на вказаному батьком місці:

Відміряв Михайло з п'ять ліктів в сторону східню, копав мати — сирову землю, знаходив усю зброю богатырську, та й поїхав тоді вже в чисте поле: забренчала його булава бойова, зазвеніла його шабля, шабля гостра (вар.: приймав Михайло в руки шаблю гостру, брав у білі руки булаву бойову, та й поїхав Михайло в чисте поле). К. III. с. 47.

В виїзді богатыря одне з найбільш популярних епічних місць — сідлання коня:

Потнички він кладе на потнички, а на потнички кладе повсти¹ (фільц), на повсти сідельце черкаське, підтягає всі дванадцять тугих попруг, (а ще й) тринадцятий кладе для кріпості¹ (вар.: не для краси-баси,² задля кріпості). Попруги були шовкові, спряжки при сідлі червоного золота, а шпильки в спряжках все булатні — щоб добрий кінь з сідла не вискочив, доброго молодця в чистім полі не викинув (Г. 152). Шовк не рветься, булат не треться, червоне золото не ржавіє, молодець на коні сидить — сам не старіє (Р. 29).

Мати виправляє молодого богатыря (Добриню): Говорила його рідна матінка: «Лягай-но спати рано з вечора, ранок буде мудрий, мудріший буде від вечора!» Він устав з рана ранесенько, умивався з рана білесенько, убирався гарнесенько; осідлав доброго дідового коня... Проводила його, на прощання канчука подала: «Гей ти, рідна моя дитиночко, візьми-ти канчука шовкового: як будеш в далекім чистім полі, на тих горах Сорочинських, потопчеш маліх зміят, а ті молоді зміята підточать у коня щіточки (на копитах) — бий бурка (коня) між ух, бий бурка між задних ніг: стане бурко поскокувати, зміят від них відтрушувати — потопче всіх до одного» Р. 25.

Проводи богатыря описуються в таких виразах — задержаних нашими піснями козацької доби: «Коло правого стремені проводила його родителька мати, коло лівого стремені проводила любима родина («семья» — себто

¹ Веселовський вказав на паралель новогорьких пісень, де кінь просить наложити на нього 12 сідел, 10 попон, 18 попруг — лиш не колоти його острогами. Южнор. бѣл. II, с. 17, 20.

² Пор. «баский кінь», «басувати».

жінка) молода Настасія Микулична. Чесна вдова (мати) пропросалася й вернулася, додому пішла — сама плакала: А коло лівого стремені йшла молода Настасія Микулична, стала Добриню питати, вивідувати: «Гей ти, душенько Добриня Микитович, коли ж тебе чекати з чистого поля, коли викукувати в свою сторону?» Г. I, с. 54.

Озброєння і вигляд богатыря в найповнішій формі: «Кінь під ним наче лютий звір, сам він на коні — як ясний сокіл. Кріпка зброя на могутніх плечах. «Куяк»¹ панцер чистого срібла, а кольчуга червоного золота.² Шолом на буйній голові замикається. Спів в руках мурзамецький як свічка горить. При лівім бедрі пропоясана шабля гостра — довжини на цілу сажень печатану,³ вишир шабля на вісім вершків. А ще з ним тугий лук розривчатий — полоси булатні, а жили — слона сохатого,⁴ роги червоного золота, а тетивочка шовкова, білого шовку шемаханського⁵ (КД. про Козарина, подібно ж, тільки трохи коротше — про Дюка).

Дуже мальовничо розвивається опис стріл, з котрими ми стрічалися вже в українських обрядових піснях.⁶ У Дюка в колчані триста дорогих стріл, а три такі, що їм зовсім ціни нема — «ціни не було і невідомо». — «А то тому тим стрілам ціни не було, що щипані були ті стрілки з трость-дерева, стругані ті стрілки в Новгороді, клеєні вони клеєм осетра-риби, перені вони пир'ячком сизого орла. — Літав орел над Синім морем, а бігли гості — корабельщики, збирали пера на Синім морі, вивозили пера на Святу Русь, продавали-душам красним дівцям, купувала Дюкова матінка по сто рублів і по тисячі. (А ще) чому ті стріли дорогі? Тому вони дорогі, що в ухах вставлено по тірону каменю дорогому самосвітному, а коло ушок перевивано стрілки аравійським золотом. їздить Дюк коло Синього моря, стріляє гусей, білих лебедів, перелітних сірих качок: він вдень стріляє, а вночі ті стрілки збирає, бо вдень стрілочок не видати, а вночі ті стрілочки як свічки горять (від тих самосвітних каменів) — як світять свічі з воску ярого.⁷ КД.

Вар.: Дюк бере тридцять три стріли — «тридцять стріл гартованих, а три стріли золочені, перені перами орлиними: не того орла, що літає в чистім полі, а того, що на Синім морі — сидить⁸ орел на камені Латири,⁹ як той орел ворухнеться, по селах півні заспівають.¹⁰ Тоді їздять гості-корабельщики, збирають ті пера орлині, привозять їх в дарунках.¹¹ (Р. 63).

Інакше розвивається сей мотив в билині про Михайла Козарина: «Були стрілки тим дорогі, що стругали ті стрілки з кипарис-дерева — кипарис-

¹ Рід панцера.

² Пропускаю означення ціни, що додаються при тих усіх частях зброї.

³ Повномірну, з урядовою печаттю.

⁴ Сохатим зветься лось.

⁵ В. Міллер (Очерки-II, 5) зауважає з приводу сього опису озброєння, що вони «утворені в XVI в. і ввійшли в ужиток складачів билин». Але ніщо не вказує на XVI в. як початок складання сього образу; розуміється, є в ньому пізніші елементи — напр. сей шовк «шемаханський», так як домішуються часом подробиці і з XVIII і XIX в., але в основі сей опис, певно, далеко старший, ніж XV—XVI вв.

⁶ Див. в т. I.

⁷ Сей мотив «самосвітних» (тепер помилково «самоцветных») каменів дуже люблений билинними складачами і сказителями: такий камінь вони то вплітають до кінського убору, то вставляють до передків калічних постолів — щоб освітлювати вночі дорогу.

⁸ Вар.: виводить дітей (Г. 230).

⁹ Про сей камінь вище.

¹⁰ Пор. про морського півня вище.

¹¹ Вар.: іхали гості корабельщики, знайшли три пера орлині, привезли Дюкові в даруночку (Г. 230).

дерево тут не водиться, не плодиться, воно плодиться за Єфрат-рікою. І не тим ще стрілки були дорогі: перо було тагуліне — тагула-птиця тут не водиться, не плодиться, плодиться на Єфрат-ріці. Клеєні ті стрілки кит-рибою, а кит-риба тут не водиться, вона плодиться в Єфрат-ріці. І не тим ще стрілки були дорогі: він вдень стріляє, вночі збирає — де стріла стоїть, там (наче) свічка горить, свічка горить воску ярого. ТМ, с. 150.

Богатир віздить не звичайною дорогою, через міські ворота, а перескакує через стіну де-будь, і кінь його одним скоком зникає з очей, лишаючи лиш порохи та сліди богатырських копит («ископытъ») — ті риси, що так живо заховаються в нинішніх українських переказах про «богатырських коней» — улюблений предмет народної фантазії, напр., оцей запис з Катеринославщини: Бачили люде, як він і на коня сідав, та не углядали, де він дівся. Пішли вони тоді його слідом, так де він або кінь ступив, так скрізь аж у піваршина ями й zostались (Київ. Стар. 1891, IX, с. 325).

Бачили доброго молодця, як сідав, та не виділи удалого, як поїхав, не дорогами поїхав, не ворітьми, а через ту стіну поїхав городову, через ту башту наріжну.

Бачили молодців сідаючись, не бачили їх на добрих конях поїдучись, не ворітьми вони поїхали: через стіну, через стіну-махнули городову, тільки в чистім полі порох пішов.

Бачили Добриню, як сідав, а не бачили Добриню, як поїхав: перший скік знайшли за стіною городовою, другий скік знайшли за три верстви, третього скоку не могли знайти (Г. I, с. 66, 206; 232).

І назад так само: «Не ясний сокіл в перелет лєтїть, добрий молодець перегон гонїть: не ворітьми іхав, а через стїну городову, повз башту наріжну, до того двору вдовиного» (Р. 26).

Біг коня богатырського описується такими формулами:

Пішов тут, поскакав його добрий кінь: ріки або озера перескакував, темний ліс між ніг пустив, Синє море наоколо оббіг (Г. 49, с. 344).

Та й біг коник малий шахманик: гори-долини між ніг пускав, маленькі озера перескакував, швидкі річки хвостом застеляв (Г. 20).

Особливо фантастичними подробицями обставлений біг коня Дуки в деяких варіантах. Мати стримує його від подорожі до Києва, бо окольна дорога туди далека, а проста небезпечна: «Окольною доріжкою дальною гінці ганяють туди про три місяці, а простою дорогою, не окольною є три застави великі. Перша застава велика — три гори товкучі: як розійдуться гори та разом зійдуться, тут Дюкові не проїхати, молодому живим не бути. Друга застава велика — се птахи клеvучі: як розправлять птахи крила, тут Дюкові не проїхати, молодому живому не бути.¹

Вар.: простою дорогою іхати три місяці, а окольною три роки, та простою дорогою ні кінний не проїздив, ні піший не проходив, ні звір не пробігав, — на сій дорозі три застави великі: перша застава зміна, друга — звірина, третя — п'ятьох богатырів (Р. 63).

Або: Перша застава чорних грачів, друга застава сірих вовків, третьою заставі минути не можна (там стоїть Ілля) ТМ, 50.

Але завдяки своєму коневі Дюк мінає всі ці застави: До землі бурко припадав, провіщав йому голосом чоловічим: Господарю мій любий, спускайся-но з мене, доброго коня, бери матері — сирій землі, підв'язуй під плече праве, а другу під ліве, щоб не страшно було сидіти на добрім коні, а я, малий бурко, стану поскакувати з гори на гору, з горба на горб, ріки-озера перескакувати, а де широкі роздоли — між ноги пропускати.²

З гори на гору, з горба на горб став він ріки-озера перескакувати, широкі роздоли між ніг пускати. До першої застави прискочив: гори розходяться і разом сходяться, розійшлися ті гори, а не встигли разом вдаритись, а його бурко прискочив, його маленький прокрутивсь. З гори на гору, з горба на горб, до другої застави прискочив. Не встигли птахи крил розправити, його бурко прискочив, його маленький прокрутивсь. До третьої застави прискочив — не встигла змія хоботів розправити, його бурко прискочив, його маленький провертівсь. Г. 9.

Провіщення — кінь Добрині подає до відома весілля його жінки:

Трапився (тоді) Добриня коло Царгорода, а у Добрині кінь спотикається. «А ти, вовча сить, ти медвежа вовно, що ти сьогодні спотикаєшся?» Провіщав йому добрий кінь голосом чоловічим: «Гей ти, хазяїне мій любий, ти над собою нещастя не знаєш! Твоя молода Настасія Микулічна заміж пішла за сміливого Альошу Поповича!» (Р. 26).

Кінь Михайлика після битви, що тривала три дні й три ночі, просить у хазяїна: «Мій хазяїне любий, від'їдь від війська нечестивого! Затекли мої очі ясні поганю кров'ю татарською, не могу носити тебе богатыря по тому війську нечестивому». Михайлик послухав і виїхав на спочинок. Проспавшись, бачить: «Стоїть його кінь засумований, уха у нього повішені, очі його в землю спущені». Він б'є коня по тучних бедрах: «Вовча їдо, трав'яний міх! Чому не зоблеш пшениці білоярої, ні їш трави шовкової?» Говорить йому його добрий кінь: «Молодий Михайле Даниловичу! не було мені часу ні їсти, ні пити, я ходив-скакав на бугру-гору, дивився на військо нечестиве, що погані татари робили. Копали вони три рови, три глибокі «погребі», ставили рогатини звирині, затягали полотнами, засипали пісками рудо-жвотими: давитимуть вони удалих добрих молодців, сильних могутніх богатырів!» Михайлик остороги не послухав, напустився на татар з усієї сили, став коня канчуком поганяти. Став його кінь просити: «Молодий Михайле Даниловичу! не бий мене доброго коня по тучних бедрах, дай мені волю розглядатись, куди треба, туди скакати» (Вар.: «Бий, Михайле, силу з краечку, не заїзди до сили в середину!») Або: «Дай мені здихнуть, перескочу я і третій погреб!» Михайло не послухав, погнав коня і підпав у підкоп (Р. 104, Г. 192, К. III, с. 48).

Часто повторюваний мотив — віщий ворон, що випрошується від богатырської стріли (Козарин, Дука Королевич з Крякова — пор. мотив сей в святочних величаннях — I, 226):

Під'їхав до дуба сирого «крязовистого», нагледів птаха чорного ворона: сидить птах чорний ворон в сировім дубі: пір'ячко на вороні чорним-чорне, крилятку у ворона блим-біле, пір'ячко розпуще до сирової землі. Такого птаха на білім світі не видаю, не чувано. Спинив він коня богатырського, відстрібнув свій лук тугий розривчатий від правого стремені богатырського. Накладає стрілочку гартовану, говорить такі слова: «Підстрілю я сього птаха чорного ворона, розточу я його кров по сировому дубі, тулуб спущу на сирову землю, пір'є розпущу по чистому полю, по славному роздолів широкому». Проговорить птах язиком чоловічим: «Славний богатырю святоруский! чи не чув ти поговірки на святій Русі: В келії старця вбити — не спасенне (дістати), чорного ворона підстрілити — не користь одержати. Хоч підстрілиш ти птаха чорного ворона і т. д., не заспокоїш плеча могутнього, не потішиш серця богатырського. Ідь-но краще роздолом чистим полем... (знайдеш собі кращого супротивника). Стоїть молодець, задумався. «Чув я поговірку (сю) на Святій Русі: В келії старця вбити... і т. д. Здіймає він стрілочку калену, спустив тетивочку шовкову, свій тугий лук розривчастий пристібнув до правого стремені булатного та й поїхав по роздолів чистому полю». Р. 21 — Г. 87.

¹ Г. 9, подібний вар.: Р. 29-Г. 152.
² Р. 29-Г. 152: треба, одначе, зазначити, що сей мотив прив'язування землі приходить тільки у сказителя Чукова, який спеціально визначився різними транспозиціями казкових мотивів в білинній формі.

Не переходитиму аналогічних інших мотивів — вішого птаха, вістей, ним принесених, і под. Спинюся на сім характеристичним мотиві: *замовленні стріли при вистрілі*:

Ілля, стріляючи до Соловія розбійника, «накладає стрілочку ракітову, а сам до стріли примовляє: „Ти лети, моя стріло, не до темного лісу, лети, моя стріло, не до чистого поля, а лети йому, Соловієві, до правого ока, вилтай ти, стріло, лівим ухом!“ Стрілив він ту стрілочку ракетову, і впала стрілочка розбійникові в праве око, вийшла лівим ухом — покотився він як вісяний сніг» (Г. 56).

В биліні про Івана Годиновича його противник «пускає свою стрілу гартовану, а сам стрілі наказує, сам стрілі наговорює: „Ти впали, стріло, не в воду, не на землю, ти впали, стріло, в дуба-дерево, з сирового дуба до сизого голуба, сизому голубові впали до правого ока“. Але Іван Годинович замовляє навпаки (бо ворог стріляє з його лука): „Гей ти батенько мій, тугий луку, матінко, гартована стріло: не падай, стріло, на воду, не падай, стріло, ти й на землю, а вернись татариніві в білі груди!“ По його словах так і вийшло: гартована стріла вернулася, витрутила серце з печінкою» (К. III, с. 18, Г. 179).

Любуючись іншими разами в гіперболізмі богатырської сили: де богатыр одним махом побиває незчисленні полки, або вхопивши, за браком підхожої зброї, якого-небудь «татарина» за ноги, ним орудує як булавою, побиваючи силу-рать ворожу, іншим разом знов билина розписує поєдинок двох рівносильних противників:

«Пустив він доброго коня роздолю — чистим полем, наїхав поленицю в чистім полі: з'їхались вони та поздоровкались, спинили добрих коней богатырських, вчинили змову між собою, щоб роз'їхатися з роздолю — чистого поля: на своїх добрих конях богатырських та вдарити в булави («палиці») булавні — тут ми силу один у одного попробуємо! Роз'їхались вони з роздолю — чистого поля, вдарили в булави булавні, би один одного не жалуючи, по білих грудях з усієї сили богатырської. Та убори на них були міцні — булави у них в руках позгиналися, маківки їх відломилися, а не збили один одного з добрих коней, не побили один одного, ні зранили, ані котрого місця не скривавили. Ставили ті молодці своїх добрих коней богатырських, вчинили змову між собою, щоб роз'їхатися з роздолю — чистого поля на своїх добрих конях богатырських та вдарити в списи мурзамецькі — тут ми силу один у одного попробуємо. Роз'їхались і т. д. списи у них в руках позгиналися, в маківках списи поломилися, а не збили один одного і т. д. Ставили добрих коней богатырських, сходили добрі молодці з добрих коней: треба битись боем вруч, спробувати сили великої. Молодий Петрой Петрович королівський син — він дуже був навчений боротись одною рукою: підійшов до полениці удалої, ухопив поленицю за бедро, під ніс поленицю вище голови, кинув поленицю на сиру землю» (Р. 21 — Г. 86).

Або: «З'їхався Ілля з нахвальщиком, наперед палицями вдарилися — у палиць цівки відломилися, один другого не зранили. Шаблями гострими вдарилися — гострі шаблі проломилися, один другого не ранили. Вились, боролись вруч день до вечера, з вечера до півночі, з півночі до білого світу» (К. I, с. 50).

Такий мотив рівносильного бою особливо підходить, коли богатыр стрічається з непізаним свояком: батько з сином, брат з братом — тому за таким поєдинком наступає часто впізнання, коли переможець уже готовиться зарізати свого противника — тільки чомусь йому рука не підноситься. Так в биліні про братів-королівців з Крякова:

„Ступив полениці на білі груди, бере свій ніж булатний, заносить праву руку вище голови, спустити хоче нижче пояса. Права рука в плечі застоялася, в ясных очах світ замутився. Став він у полениці випитувати: «Скажи, поленице, повідай-но, з якої ти землі, з котрої Литви, як тебе, поленицю, на ім'я звать, як тебе, удалюю, величають по батькові». Говорила полениця такі слова: «Гей ти, стариганю, добре тобі з мене знущатися, коли ти стоїш над моїми грудьми білими, держиш в руках ножаку булатну!». „Якби я був над твоїми білими грудями, різав би я твої груди білі, діставав би серце з печінкою, а не питав би ні батька, ні матери, ні твого роду, ні племені!“

Богатыр береться тоді знов ударити супротивника, але, знов повторяється те саме, до третього разу (в тих самих виразах, як описано) — аж тоді переможений оповідає своє походження — з чого виходить, що він рідний брат переможця. Тоді переможець «скоренько зскочив з білих грудей, бере за руки білі, за перстені золочені, ставив його на бистрі ноги, цілував в солодкі («сахарні») уста, називав своїм братом рідним» (Р. 21-Г. 86).

Пир Володимира.

Старий запис: „В славнім городі у Києві у великого князя київського Володимира Всеслав'я було пированне велике, на многих князів і бояр і сильних могучих богатырів. Як був у них пир навесело, заговорив в. кн. Володимир київський: «Гей ви, князі і бояре і сильні могутні богатырі! чи єсть хто у мене, щоб послужити три служби великі? Хто б поїхав в землю Турську, взяв би дань та виходи? Хто поїхав би в землю Задонську, взяв би дань й виходи? Хто поїхав би в землю Алевницьку (мб. Половецьку), взяв би дань й виходи за тридцять літ і три роки?»

Устав з місця славний богатыр Ілля Муромець і промовив таке слово:

«Світ-государ, в. кн. Володимир київський і князі і бояре і сильні могутні богатырі! Чом ніхто одвіту не дасть? Більший за меншого (хочається), а у меншого одвіту нема? І сказав слово похваляючись: «Світ-государ, я поїду в землю Турську, візьму дань і виходи! (Так само зголошується Михайло Поток і Альоша Попович.) Ті слова великому князеві полюбилися. Підносить їм зеленого вина. Запивають медами солодкими, з великим князем прощаються, називають себе братами названими, сідають на добрих коней й ідуть з города Києва. ТМ, с. 26.

В стольнім городі у Києві, у ласкавого государ-князя Володимира було пированне — почесний пир, було столуванне — почесний стіл. Богато було на пирі князів-бояр і руських могутніх богатырів. Був день в половині дня, княжий стіл в половині стола. Володимир-князь розпотішився, по світлій гридні він похіджує, чорні кучері розчісує, говорить він, государ, ласкавий князь Володимир такі слова: «Гей ви, князі і бояре і могутні богатырі! Всі ви в Києві переженені, тільки я, Володимир-князь, самітний (холост) хожу — самітний хожу, не жонатий гуляю. Хто ж знає мені пару, красну дівчину, щоб була станом статна, розумом відповідна, — лице щоб було як білий сніг, щоки як маків цвіт, чорні брови як у соболя, ясні очі як у сокола?» Тут більший за меншого ховається, від меншого князеві відповіді нема: Аж з-за столу княжого, з тої лавки богатырської виступає Іван Гостів син: скочив він на місце богатырське, скричав гучним голосом... (КД).

В славнім городі у Києві у ласкавого князя Володимира було пированне — почесний пир на всіх князів і бояр, на сильних могутніх богатырів і на всіх полениць удалих: Сбечко вихожає — іде на захід, білий день до вечера, почесний пир іде весело: Всі на пирі напились, всі на пирі наїлись, всі п'яні веселі, всі між собою порозхвалявалися: один князь хвалився

¹ Сей розширений титул: великий князь і т. д. треба, очевидно, вважати книжним додатком, доданим при записі.

чистим сребром, другий хвалився червоним золотом, третій хвалився скатним жемчугом. Не золота трубочка затрубила, не срібна сопілочка заговорила, заговорив, — слово князь Володимир стольнокиївський: «Не добре ви, брати, хвалитесь». К. III, с. 52.

Як у славнім городі у Києві, у ласкавого князя Володимира заводилось пированне — почесний пир. Всі на пирі понапивались, всі на чеснім понаїдалися, всі на нім порозхвалювались. Один хвалився широким двором, другий хвалився золотим скарбом, інший хвалився добрим конем, котрий знов — силою могутною, тільки дурний хвалився молодою жінкою. А сидить молодець, він не їсть не п'є і не кушає, нічим молодець не хвалиться, повісив буйну голову. Се князеві Володимирові не сподобалося, по підлозі цегляній він заходив, білими руками розводив, жовтими кучерями потрясав: «Що ж ти, Данилушко Ігнатієвич, не п'єш, не їси, не кушаєш і нічим не хвалитесь?» К. III, с. 42.

Не ясний сокіл з теплого гнізда злетів, не білий кречет з теплого гнізда спурхнув — встає сам батько Володимир-князь з свого місця княжого. Велів налити кадь зеленого вина, пускає до неї золоту чару вагою в півсема пуда, мірою в півсема відра. Говорить сам батько Володимир-князь: «Гей ви мої сильні, могутні богатирі, хто підійме сю чару одною рукою, хто вип'є сю чару одним духом, послужить мені той службу велику, поїде в Орду невірну до царя Батиря Каймановича, відвезе йому дані-плати, всі виходи княжі». К. III, с. 90.

Збирання даней. (полудьє).

У Сонечка князя Володимира пированне йде вже третій день. Всі на пирі понапивались, всі на чеснім понаїдалися, всі на пирі порозхвалювались. Проговорив Володимир стольнокиївський: «А мені, князеві, нема чим похвалитись: лишались у мене дані-виходи за дванадцять рік, за тринадцять літ з половиною! Гей же ви три руські могутні богатирі! Старий козаче Ілля Муромець — ідете-но в Кам'яну Орду, велику землю, виправте-но данину-виходи за тринадцять літ з половиною! Молодий Добриня син Микитович — ідьте ви в велику землю Золоту Орду і т. д. Третій могутній богатир, Михайло Поток, ідьте-но ти в землю Подільську, виправте» і т. д.

Старий козак Ілля Муромець поїхав в велику землю Кам'яну Орду, Мужики ж (тамошні) нагло збунтувалися, не стали давати даней-виходів за дванадцять рік, за тринадцять літ з половиною. Тут старий козак Ілля Муромець по-своєму з мужиками розпоряжається. Мужики перепалися (з сил вибилися), від нього поховалися, стали давати дані-виходи за дванадцять рік і т. д. Молодий Добриня — так само. Михайло Поток поїхав у землю Подільську, став виправляти дані-виходи... Мужики усі збунтувалися... Тут Михайло Поток розпорядився по-богатирському. Мужички ж перепалися, від нього поховалися, і т. д. Р. 113-Г. 6.

Печорський варіант: Володимир-князь став п'янений та веселенький, вийшов на середину цегляного помосту, з ноги на ногу переступав, сам мову говорив: «Всім молодцям служба об'явлена, Потокови служба позначена: іхати йому в землю Холщевську, гіршу силу в пень вирубати, крашу силу в полон забрати, червоне золото на вози поскладати, скатний жемчуг гнати телюгою, добрих коней табунами гнати, молодих дівчат станицями, молодих молодців плєніцями, старих баб гнати коробицями. О. 57.

Говорить Вольга Святославович: «Нагородив мене рідний дядько, хрещений батько ласкавий Володимир стольнокиївський трьома городами з селянами, першим городом — Кучовцем, другим городом — Оріховцем, третім городом — Крестьяновцем. Тепер я їду до городів за полукою». Промовив ту оратай-оратаюшко: «Ой же ти Вольга Святославович! Там живуть мужички та всі розбійнички! Вони підрублять «стеги» калинові, потблять тебе в ріку Смородину. Я недавно там був в городі, третього дня, закупив я солі разом три міхи, стали з мене мужики гроші просити, я їм гроші ділять — гроші стало мало-мало ставати, мужичків все більше ставати...» (Г. 156).

А ті мужички Куржевські та ті мужички Оріхівські пізнали їх як їхали, що ідуть вони в Куржівець, ідуть вони в Оріховець — поробили місточки підроблені, підроблені місточки калинові, калинові місточки фальшиві — зайшла сила Микулина, погинуло тут сили багато тої. (Вар.: Поїхали к городам за полукою, приїхали до річки Смородинки: пороблені місточки підроблені, пороблені підкопи великі і поставлені ножі все булатні, Р. 3). Тут Микула Селяннович і той Вольга Всеславович тут вони розсердилися і розгнівалися, заїхали в Куржівець та в Оріховець та в Оріховець, побили вони мужиків куржівських і оріхівських, набили їх доволі за їх «дурачество» (Г. 45).

Богатирська застава.

Було то край синього моря, на богатирській на заставі — стояло тут п'ять богатирів, перший Ілля Муромець, другий Коливан син Іванович, третій Сампос Василевич, четвертий Добриня Микитич молодий, а п'ятий Альца Попович. Не перепускали вони ні кіньного, ні пішого, ні царського, ні боярського, ні звіря побігущого (рискучого), ні птиці летючої. Молод ясєн-сокіл летить — перо упустить, добрий молодець біжить — головою накладає. На зорі ж то було, зорі ранішній, на розсвітку світу білого, на сході ж то сонця ясного. Від сна Ілля пробуджується. Виходив Ілля з білого шатра, пішов Ілля на Дніпр-ріку, на Дніпр-ріку умиватися, а сам дивиться в чисте поле. Побачив він добра-молодця... Прийшов Ілля до білих шатрів, вийшов Ілля на серед кругу, говорить їм такі слова: «Браття мої, товариші, хто з вас з усіх удалий, у кого кінь швидший, щоб побігти за удалим добрим молодцем, розпитати його дідину-отчину, чий се добрий молодець — цар чи царевич, король чи королевич, чи руський могутній богатир? Коли руський богатир — то побрататись, а коли невірний — то поборотись!» К. I, с. 7.

Під славним городом Києвом на тих степах Цицарських стояла застава богатирська: отаманом був Ілля Муромець, підотаманом Добриня Микитович молодий, осаул Альоша поповський син: ще був у них Гришка боярський син та Васька Довгополій. Всі брати були в роз'їзді... Добриня Микитович їздив по ловах молодецьких — стріляв гусей, лебедів. Іде Добриня з чистого поля, побачив в чистім полі великий слід (іскопить), почав слід розглядати: «Що ж то за богатир їхав?» З тої землі Жидівської проїхав Жидовин могутній богатир на сі степи Цицарські. Приїхав Добриня в стальний город Київ, збирав свою братію прибрану (побратимів): «Ой же ви, браття-молодці, що ж ми на заставі вистояли, що на заставі виглядали? Повз нашу заставу богатир проїхав!» Зібрались вони на заставу богатирську, стали кріпку думу думати, кому іхати за нахвальщиком... Положили на Добриню Микитовича: Добрині іхати за нахвальщиком, доганяти нахвальщика в чистім полі, по плечі відрубати буйну голову, привезти голову на заставу богатирську. Добриня того не зрікається, йде Добриня на кінський двір, бере Добриня доброго коня, уздає в уздечку тасмяну, сідає в седельце черкаське, в'яже в тороки булаву бойову — важить та булава дев'ять-десять пудів, на бедра бере гостру шаблю, в руки бере канчука шовкового. Поїхав Добриня на гору Сарацинську, подивився з трубочки срібної, побачив на полі чоринну, крикнув-гукнув гучним голосом: «Злодію, собако, нахвальщику! Що ти нашу заставу минаєш, отаманові Іллі Муромцеві не б'єш чолом, підотаманові Добрині Микитовичу, осаулові Альоші до скарбу не кладеш на всю братію прибрану?» К. IV, с. 6.

Від славного города Києва за три версти міряні стояла велика застава: першим стояв старий козак Ілля Муромець, третім Михайло Поток Іванович, та ще стояло сім братів Грядовичів і т. д. Поуз ту заставу кріпку проїздив удалий дорідний добрий молодець: сидить на коні молодець дванадцяти літ, кінь під ним як лютий звір, з нїздрів іскри силіються, а з ух дим столбом стоїть. Молодець на коні сидить, як сокіл летить, проминає заставу кріпку — до застави не повертає, до них — молодців нічим не

«Гей, тури ви тури, малі діточки! де ви, тури, були-ходили?» «Були ми, тури, на святій Русі!» «Що ж ви, тури, там бачили?» «Бачили ми, тури, стіну городову, бачили ми, тури, башту наріжню! З-за тої стіни городової виходила дівця—душа красная, виносила книгу евангеліє, закопувала книгу в сиру землю, плакала над книгою, розливалася: «Не бувають тобі, книго, на святій Русі, не видати тобі, книго, світу білого та сонця красного!» «Ой, дурні ви, тури, та нерозумні! Не башта то стояла наріжню, то стояла церква соборна. Не дівця виходила красна, виходила запрестольна Богородиця. Не книгу евангеліє вона закопувала, закопувала віру християнську, над вірою плакала, розливалася: «Не бувають тобі, віро, на Святій Русі! не бачити тобі, віро, світу білого — світу білого, сонця красного, зорі ранньої — пізневечірньої!» Гр. 33.

(Се видіння турів служить в билинах про Василя П'яницю і царя Батия безпосереднім вступом до образу грізного наступу невірної сили на Київ. Але образ сей виступає також в інших билинах: про наступ царя Калина, про Михайлика, про Сухмана. В ньому без сумніву комбінуються риси з різних тем. Дещо близько підходить до книжної повісті про Батиеву побоїще, написаної в XIII віці — див. в т. III). В інших варіантах (билина про Сухмана) він в'яжеться з поетичними образами збаламученого Дніпра. Наводжу кілька надцяті текстів, в котрих виступають ці різні мотиви:

Наступ ворожої сили на Київ.

Із Орди Золотої землі, з тої Могозеї² багатой підіймався злий Калин-цар до стольного города Києва з своєю силою поганою. Не дійшов до Києва за сім верств, став Калин у бистрого Дніпра. Збиралося з ним сили на сто верст, на всі чотири сторони. Як то мати—сира земля не погнеться, як не розступиться? Від пари, було, кінської місяць, сонце померхли, не видати проміння світу білого. А від духу татарського не можна нам хрещеним живити буті! КД, л. 51.

Підійшла сила за версту за міряну — не могли продувати вітри буйні, не могло пропикати ясне сонечко, від того духу поганого, поганого духу татарського, від тої пари кінської. М. 2.

По тих полях, по широких, по тих лугах по зелених, понад матінкою Почай-рікою стоїть сила незчисленна, незміряна: в три години вовкові не оббігти, в три часи ясному соколові не облетіти. Г. 207.

Ще з-за поля, поля чистого, з-за моря, моря синього підіймався собака Кудреванко цар: від скоку, скоку кінського зарухалася мати—сира земля, від здиху татарського померхло, поблідло красне сонечко! Було й у його многе множество: сорок царів, сорок царевичів, сорок королів, сорок королевичів, а у кожного царя та царевича сили по три тьми, по три тисячі, а у любимого зятя Коншичка сили було тридцять тисяч, у любимого сина Коршичка сили було сорок тисяч, а у самого, собаки, і числа нема: їхав собака чистим полем, не доїхав до Києва три поприща, поставив шатри чорні — чорного оксамиту. Гр. 105.

Під славним городом під Києвом виступає велике «подратье» (передовий полк) сили незнайної-незчислимой: сорок царів царевичів, сорок королів королевичів, під кожним царем під царевичем, під кожним королем під королевичем було ще по три тьми, по три тисячі — сила, що їй нема числа і рахунку. Не видно від сили світлого місяця, не видно в силі красного сонечка. Нед. 45.

Під ту-то стіну городову³ наганяє Батиґа сили — ліку нема! Наче чорного лісу дрімучого — стільки у Батиґи сили нагнано. Г. 231.

¹ В цьому й іншому записах сей мотив відокремився і став в старокіївських кругах самостійною темою, як віщування про загибель православної віри.

² Мангазея в Схід. Сибіру.

³ За котрій тури бачили дівцю — див. попередній розділ.

А тої сили рахунку нема, а тої сили і ліку нема! Наче чорного лісу дрімучого — стільки у Батиґи сили нагнано. Г. 231.

А тої сили рахунку нема, а тої сили і ліку нема: соколові летіти «межений» (літній) довгий день, а малій пташці не облетіти. Г. 60.

.. Не весняна вода облила — обступила навкруги сила погана: соколові навколо летіти — буде на межений день. Р. 194.

Обступає Батиґа коло Києва кругом, а Київ же град не мал не велик: соколові летіти на межений день, а маленькому пташкові не перелетіти! Г. 18.

Скільки було в лісі лісу стоячого, на лісочку пруття висячого, на прутиках листячка зеленого, стільки у Батиґи було сили нагнано. Г. 258.

Треба паперу, чорнила три вози описувати орду три роки: тої сили-орди невірної ясному соколові не облетіти за цілий весняний день, сірому вовкові не обскакати за цілу нічку осінню! М. 94 (Камське побоїще).

Коло того города Чернігова нагнано сили — чорним чорно, чорним чорно — як чорна ворона! Так (що) піхотою ніхто не пройде, добрим конем не пройде, птиця чорний ворон не пролітає, сірий звір не пробігає. Г. 74 (Ілля і Соловій).

Тече бистрий Дніпро не по-старому, не по-старому, не по-попередньому — «пожирає» в себе круті береги, вириває до себе жовті «скатні» піски, попід берегами несе вербове, ветлове дерево, по струї несе крокове дерево, посеред Дніпра несе добрих коней, з усею приправою молодецькою, з усією «доспіхою» богатырською. — «Що ж ти, батенько, старий Дніпро, не по-старому течеш, не по-попередньому?» — «Наді мною стоїть сила невірная того Мамає безбожного: іде він на дом Пресвятої Богородиці, на славного тобачка Київ-города. Половина сили переправилася, друга половина на другій стороні. Чорному воронові за ніч сили не скакати, сірому вовкові за ніч не обрискати, доброму молодцеві за день не об'їхати». ТМ. 54 (Суханьша).

«Що ж ти, матінко, Ніпро-ріко, що ж ти течеш не по-старому, течеш не по-попередньому, а вода з піском сколамутилася?» Спроговорить матінка Ніпро-ріка: «Як було мені текти по-старому, по-старому текти, по-попередньому, коли за мною, матінкою Ніпро-рікою, стоїть сила татарська невірная, сорок тисяч татарів поганих. Мостять вони мости калинові — вдень мостять, в вночі я вириваю — з сил (я), матінка Ніпро-ріка, вибилася! Вар.: зрана мостять мости калинові, що зрана мостять, я вночі все вириваю, скаламутилася я, матінка Н.-р., скаламутилася вся, вибилася. Р. 148, М. 11. Ладяться перейти через Ніпру до того города Києва, до ласкавого князя Володимира: ладяться Київ спалити, а Володимира того в полон узяти. Г. 63.

Наведений матеріал уже дає деяке поняття про те, як мусив виглядати той, забутий у нас, героїчний дружинний епос, що доживав свій вік у переходових століттях, XV—XVI. Коли будуть переведені більш систематичні студії в напрямі дослідження його пережитків в усній повістевій літературі й відгомонів в книжній традиції XV—XVIII вв., сей образ виступить, без сумніву, значно ясніше.

Тепер нагадаю, що в попередньому я не раз зазначував різні аналогічні мотиви, які приходять чи то в сучасних українських переказах про богатырів, чи то в легендах і казках: чудесне уродження богатыря зі змія; полишений батьком ще перед своїм уродженням син допитується у матері про нього і хоче йти до нього чудесний кінь як товарищ і віщий помічник; богатыр-малоліток, що словняє великі діла;

змієборство, як улюблений мотив геройського служіння; молодільна вода, що добувається з-під ока змія: тереми, що будуються через ніч; довгомісячні дороги, що пробігаються за кілька годин; віщі птахи, що приносять вісті і допомагають в нещасті; чарівні обертання героя звіром — добровольні або наврочені; жінка-лебідь; жінка-змія; жінка-чарівниця; недобра для свого чоловіка.

Зазначу ще для прикладу такі характеристичні форми, звичайні в нинішньому казковому оповіданні:

«Лягай спати рано з вечора, ранок буде мудріший від вечора» (Добриня, Г. 25).

«Коли ти старий богатир, назву тебе батьком, коли молодий — назву собі другом любимим» (Г. 5-стих 669).

«Як я довго спала!» — говорить оживлена покійниця; — «Якби не я, то б і вік спала!» (Потик. Г. 40).

З другого боку, бачимо ми цілий ряд мотивів, образів, живцем узятих з релігійної легенди, які становлять переходи до духовного стиха, до книжної легенди, що зв'язується з епосом рядом переходів, спільних мотивів та обопільних впливів.

Напр. сей образ дівиці з книгою, що виступає в билині про Батів наступ, властиво, цілком належить до сфери духовної поезії.

Святий Микола, що видобуває Потока з каменя, — так само.

Та й цілий Поток правдоподібно являється переробкою на казково-билині мотиви християнської легенди.

Добриня-змієборець повторює типові подробиці святих змієборців: Юрія, Федора, Дмитра; визволена ним княжна носить на собі різні деталі, перенесені з тих релігійних легенд.

Крив, випущена вбитим змієм, зникає завдяки тому ж чудесному способу, що описують стихи про святих змієборців і под.

Смерть «не написана» Іллі святими отцями та апостолами, або навпаки — смерть змієві «написана» йому від Добрині, переносить нас вповні в атмосферу легенди.

Голоси з неба (голоси Богородиці), що підтримує Михайлика в битві з татарами, або Добриню в битві з змієм; «не пташки, а ангели»; що рятують Івана Годіновича від невірного царя, — так само.

Син Дуная, загублений батьком в утробі матері, описується тими ж словами, що новорождений св. Юрій: «по коліна ніжки в сребрі, по локтички ручки у золоті, по голові, по косочкам звізди будуть часті...»

«Камінь-Латир» — «хрест Леванидів», Сафат-ріка, Єфрат-ріка й інші подібні атрибути християнської легенди і духовного стиха переносяться в обстановку богатирського Києва й його околиці: хрест Леванидів стоїть під Почай-рікою, богатирі стоять заставою над Сафат-рікою і под.

Михайлик і його батько, що йдуть в монастир, кидаючи богатирське діло; Ілля, що кінчить його постриженням в Печерському монастирі; мотив небезпечної похвалки богатирів, яка накликає на них нещастя — чудесне двоєння ворогів, — все подробиці релігійної легенди.

Се незвичайно цікаво бачити, як з-за пізнішої тенденції представити київських богатирів в образі корчемної голоти, підіймається інша, мабуть, старша тенденція — убрати їх в пози і німби героїв легенди, подвижників божих, сосудів християнства. Скільки з того мусить бути положено на рахунок пізнішої християнізації в репертуарі каліків, а що належить старшому, паралельному оброблюванню тих самих або аналогічних тем (як оборона Києва, боротьба з степовими насильниками, з невірними царями й ідольськими силами і под.): що робилось то з становища чисто дружинної епічної традиції, то побожної легенди? Се питання дуже важне з становища еволюції нашої епіки, але поки що воно стоїть відкритим!

- Адрианова-Перетц, Покровская*. — Библиография истории древнерусской литературы: Древнерусская повесть / Сост. В. П. Адрианова-Перетц и В. Ф. Покровская. М.; Л., 1940. Вып. 1.
- Азбелев. Указатель*. — *Азбелев С. Н.* Указатель сюжетов и вариантов героических былин // *Азбелев С. Н.* Историзм былин и специфика фольклора. Л., 1982. С. 277—293.
- Астахова. Былины*. — *Астахова А. М.* Былины: Итоги и проблемы изучения. М.; Л., 1966.
- БС. Т. 1, Т. 2 — Былины Севера / Записи, вступ. статья и коммент. А. М. Астаховой. М.; Л., 1938. Т. 1; 1951. Т. 2.
- ВУАН — Всеукраїнська Академія наук.
- ДИМ — Державний історичний музей (Москва).
- ЕЗ — Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка. Львів.
- ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург.
- ЗНТШ — Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Львів.
- КС — Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Київ; (відновлений 1992 року під назвою: Київська старовина).
- Махновець. Давня*. — Українські письменники: Біобібліографічний словник: У 5 т. К., 1960. Т. 1 / Уклад Л. Є. Махновець.
- Назаревский. Библиография*. — Библиография древнерусской повести / Сост. А. А. Назаревский. М.; Л., 1955.
- ОРЯС — Отделение русского языка и словесности Академии наук. Санкт-Петербург — Петроград — Ленинград.
- ПВЛ — Повесть врем'яних літ.
- ПСРЛ — Полное собрание русских летописей.
- РЛ — Русская литература. Историко-литературный журнал. Ленинград.
- РФ — Русский фольклор. Ленинград.
- Словарь XI—XIV... — Словарь книжников и книжности Древней Руси. Л., 1987. Вып. 1.
- Словарь XIV—XVI... Ч. 1; Ч. 2 — Словарь книжников и книжности Древней Руси. Л., 1988. Вып. 2. Ч. 1; 1989. Ч. 2.
- ТОДРЛ — Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский Дом) АН СССР. Ленинград — Петербург.
- ХИФО — Харьковское историко-филологическое общество.
- ЧИОНЛ — Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. Киев.
- ЧОИДР — Чтения в имп. Обществе истории древностей Российских при Московском университете.
- ЭО — Этнографическое обозрение. Периодическое издание этнографического отдела имп. Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете.
- AT — Aarne A., Thompson S. The Types of the Folktale. Helsinki, 1961.

Повернення Грушевського у четвертому томі «Історії української літератури» до проблем фольклору, а надто специфічність жанрів, що тут розглядаються (билини, духовні вірші, християнські легенди), викликають необхідність внести корективи й до специфіки приміток, визначеної автором цих рядків для перших трьох томів (див. т. I, с. 369). Зокрема, оскільки у першій частині тому йдеться про билини як надбання української словесної культури, треба сконденсувати у примітках усе найцінніше з того нового, що було зроблено за майже сімдесят років на тих напрямках дослідження билинного епосу, на яких працював (а деякі з яких і започаткував) Грушевський. Це відбулося, природно, й у складі прийнятих у примітках до першої частини тому скорочень. Оскільки ж четвертий том автор готував до друку, вже повернувшись в Україну і маючи змогу користуватися вітчизняними книгозбірнями, то й до «розшифрувань» його посилань на джерела та наукових попередників можна було звертатись набагато рідше, аніж при коментуванні попередніх томів.

Передне слово

Загальний задум тому, з яким М. С. Грушевський знайомить тут читача, справді новаторський. З одного боку, дослідник повертається до сміливого реконструкту прадавнього стану української народної творчості, розпочатого у першому томі, поширюючи свої спостереження й висновки на «княжу добу» або «період південного розселення». З іншого боку, задум тому органічно пов'язаний із такою методологічною новацією першого тому, як спроба подолати принципову антитетичність у вивченні усної та писемної традицій національної словесної культури. При цьому якщо стосовно літератури XI—XII ст. йдеться про перну естетичну «рівновеликість» двох паростей словесної творчості народу, то потім, аж до половини XVI ст., усна традиція, на думку Грушевського, не лише суттєво доповнює, а й збагачує та прикрашає «монотонний і убогий образ» писаної літератури.

Оскільки вже стало аксіомою, що російська усна традиція як консервативніша зберегла багато чого з прадавнього надбання, втраченого в українській, Грушевський у своїй реконструкції дружинної та християнської епіки Київської Русі рідше звернувся до матеріалів російського фольклору. На жаль, сучасна українська фольклористика має ті само вади, що її історик зауважив у своїх попередників і сучасників, — нехтування історико-генетичною проблематикою. Тим корисніший для майбутніх дослідників гетьман та найдавніших періодів розвитку вітчизняного фольклору досвід першопроходців!

Повної «антології великоруської епіки» немає й тепер. Деякі її функції беруть на себе видання: *Былины*. В 2 т. / Подг. текста, вступ. ст. и коммент. В. Я. Проппа и В. Н. Путилова. М., 1958; *Илья Муромец* / Подг. текстов,

ст. и коммент. А. М. Астаховой. М.: Л., 1958; Добрыня Никитич и Алеша Попович / Изд. подгот. Ю. И. Смирнов и В. Г. Смолицкий. М., 1974; Новгородские былины / Изд. подгот. Ю. И. Смирнов и В. Г. Смолицкий. М., 1978. Для наукової роботи ці антології непридатні.

У кінцевому зауваженні Грушевський чергового разу дає нам приклад наукової етики, «з приємністю» зауваживши, що «погляди і способи трактування» його праці, де в чому зійшлися з не відомим йому під час роботи над томом оглядом М. М. Сперанського: *Сперанский М. Н. Русская устная словесность. Введение в историю устной русской словесности. Устная поэзия повествовательного характера.* М., 1917.

Відгомони дружинного епосу

Присвячення О. М. Бодяньському (1808—1877), українському та російському філологу, фольклористу й письменнику, пов'язано, мабуть, зі спробою його одним з перших визначити риси національної специфіки українського фольклору («О народной поэзии славянских племен», М., 1837).

Загальні uwagi

Серед обгрунтованих тут тез найоригінальнішою є та, що твердить про існування в соціально-економічному й культурному (а також церковному) українському житті XIII—XV ст. обставин, які сприяли консервації старої дружинної традиції. Друга принципово важлива теза — про розвиток цієї традиції «від елемента ліричного до епічного», забарвленого казковою фантастикою та релігійною легендою; вона ґрунтувалася, зокрема, на ідеях О. М. Веселовського (див., наприклад: *Веселовский А. Н. Историческая поэтика.* М., 1989. С. 195—215). Ця концепція походження й розвитку епосу прийнята більшістю сучасних епосознавців.

Становище української науки супроти билинної традиції

За сімдесят років стан вивчення розглянутої у розділі проблеми ще ускладнився. Якщо за рубежем зроблене на цьому полі Грушевським було прийнято аксіоматично й де в чому спрощено (див., наприклад, загальні огляди Б. Лепкого, М. Гнатишака), то у нас або замовчувалося (билини при цьому беззастережно відносилися тільки до російського фольклору; див.: доповідь М. Т. Рильського на IV З'їзді славистів, праці Г. С. Сухобрус та Я. І. Шуста), або ж фальсифікувалося. М. М. Плісецький, приміром, зауважує, що «українська націоналістична фольклористика ретельно замовчувала взаємовпливи в російській та українській народній творчості. Вона заціпала російський фольклор лише тоді, коли мала можливість шляхом фальсифікації матеріалу об'явити творцями деяких творів російської народної творчості українські панівні класи. Саме так трактував російські билини М. Грушевський» (*Плісецкий М. М. Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса.* М., 1963. С. 4—5). Чи, справді, «саме так», читач може переконалися сам. Водночас цей автор не соромиться ілюструвати своєю працею тези 1954 р. й декларувати «політичне значення єдності процесів епічної творчості російського та українського народів» (с. 3, 422). М. М. Плісецький доходить висновку, що «найдавніша багатирська поетична традиція органічна не тільки для Півночі, а й для Півдня» (с. 422), але натомість розглядає билинний епос лише як російський.

Попри сказане, М. М. Плісецький у своєму дослідженні сумлінно узагальнює зроблене його попередниками (за винятком, зрозуміло, коментованої тут праці), а її автор, об'єктивно продовжуючи справу, розпочату

Грушевським, робить на цьому шляху варті уваги спостереження й висуває гіпотези, до яких далі ще доведеться звертатися.

Якщо не зацікавилися пошуками в билинах рудиментів, що йдуть «від архетипів XIII—XIV вв., які жили в українських варіантах», українські фольклористи, то російські й поготів. Реконструкцію ж билинного епосу Київської Русі — хоч би сюжетного його складу — вважають неможливою за тих же причин, які на початку сторіччя спинили й самого Грушевського: кардинальні питання історичного приурочування билин залишаються невіршеними.

Стан вивчення проблеми у 50-ті роки демонструє поява статті Т. М. Акимової, котра знайшла можливим віднести «тему соціальної боротьби в билинах» до... «50—60-х років XIX століття»: *Акимова Т. М. Русские героические былины / схема исторического развития // Основные проблемы эпоса восточных славян.* М., 1958. С. 72. Під час голосної дискусії початку 60-х років про історизм билин В. Я. Пропп, датуючи билинні сюжети за відбитими в них «народними ідеалами», розтягнув процес створення головного корпусу билин з «додержавної доби» аж до XVII ст., тоді як Б. О. Рибаків, що відродив у своїх працях методологію «історичної школи» В. Ф. Міллера, звучує відповідні хронологічні рамки фактично до 980—1068 рр. Див.: *Астахова. Былины...* С. 67—73.

Нова дискусія про історизм билинного епосу; що розгорнулася на сторінках журналу «Русская литература» (1983. № 2; 1985. № 2) за участю І. Я. Фроянова, Ю. І. Юдіна, С. М. Азбелева, Т. О. Новичкової, Д. М. Балашова, В. П. Анкіна, Б. О. Рибаків, О. О. Горелова та ін., показала, що, по-перше, погляди на історизм билин учасників попередньої дискусії не змінилися («школу» В. Я. Проппа після смерті його очолив В. М. Путілов), по-друге, від датувань билин XVI—XVII століттями відмовилися, здається, й послідовники В. Я. Проппа, по-третє, акценти сучасних досліджень помітно переносяться на «передісторію» (Б. О. Рибаків) епосу — міфологічну, магічну, ритуальну.

Хоча переважна частина вчених (серед них Г. М. Астахова, Д. С. Лихачов, Б. О. Рибаків) додержується думки, що більшість билин так званого Київського циклу постала на території України, час од часу виникають спроби реанімувати, здавалося б, відкинуту наукою концепцію новгородського походження билин. Так, суцільне картографування билинних записів привело С. І. Дмитрієву до висновку, що «відома нам билинна традиція є новгородською інтерпретацією руського («русского».— С. Р.) епосу»: *Дмитриева С. И. Географическое распространение русских былин.* М., 1975. С. 93. Дослідниця виводить із цього, що вже в XIV—XV ст. билин не було на інших російських землях, «а також в Україні та Білорусії» (с. 82) і методика цієї праці, й зроблені висновки зазнали аргументованої, на наш погляд, критики в статтях Ю. О. Новикова *Новиков Ю. А. Проблема варианта и региональных традиций в изучении русских былин // РЛ 1984, № 4. С. 87—88; Его же. Точку ставит рано (О концепции новгородского происхождения русской былинной традиции) // Фольклор. Проблемы историзма.* М., 1988. С. 19—41.

Суб'єктивними, як побачимо, залишаються й фіксації окремих билинних сюжетів у часі й просторі.

Потребує «розшифрування» відповідно до сучасних вимог посилення на такі праці: *Костомаров Н. И. Об историческом значении русской народной поэзии.* Харьков, 1844; *Котляревский А. А. Соч. СПб., 1889. Т. 1, Костомаров Н. И. Разбор Истории Забелина // Рус старина 1887. Январь. С. 172—175; Веселовский А. Н. Русский эпос и новые его исследователи. Халандский и Дамберг // Вестн. Европы. 1888. Июль. С. 152—153; Дашкевич Н. П. К вопросу о происхождении русских былин: Былины об Алеше Поповиче и о том, как не осталось на Руси богатырей К., 1883, *Миллер В. Ф. Наблюдения над географическим распространением былин //**

ЖМНП. 1894. № 5. Передруковано: *Миллер-Вс.* Очерки русской народной словесности. М., 1897. Т. 1. С. 66—93; *Дашкевич Н.* Разбор сочинения Ве. Миллера «Экскурсы в область русского народного эпоса». Отчет о 36-м присуждении наград гр. Уварова. СПб., 1894; *Коробка Н. И.* Сказания об урочищах Овручского уезда и былины о Вольге Святославиче // Известия ОРЯС. 1908. Кн. 1. С. 292—328; *Марков А. В.* Поэзия Великого Новгорода и ее остатки в Северной России. Харьков, 1909.

Билини — їх студіювання

Походження терміна «билини» тепер вже не всі фахівці вважають «апокрифічним». У середині 50-х років навіть розгорнулася полеміка між Ф. Д. Уховим, що захищав його давнє — північноросійське та сибірське — побутування. (*Ухов П. Д.* К истории термина «былина» // Вестн. Моск. ун-та. 1953. № 4. С. 132—134), і В. Я. Проппом (див.: *Алексеева О. Б., Емельянов Л. И.* Научная сессия, посвященная 70-летию А. М. Астаховой // РФ. 1957. Т. 2. С. 327—348). Г. М. Астахова, додавши до аргументації П. Д. Ухова й деякі свої міркування, підтримала його у цій полеміці: *Астахова.* Былины... С. 25—27.

Згаданий дослідником «стих старина за пивом» XV ст. знаходиться у збірнику Національної Публічної бібліотеки (Санкт-Петербург, Кирило-Білозерське збір., № 9/1086; у частині, переписаній відомим книжником кінця XV ст. чорним попом того ж монастиря «Ефросиньом»). Цей найдавніший запис духовного стиха «Плач Адама» надруковано: *Симони П.* Памятники старинного русского языка и словесности XV—XVIII столетий. Вып. 3. Задонщины по спискам XV—XVIII столетий // Сб. ОРЯС. Пг., 1922. Т. 100. № 2. С. 13. За наведенням Грушевським поділом на слова, що був запропонований П. Симоні, ченці співають цей похмурий стих під час святкової трапези, щоб, мабуть, не дуже розкошували за питвом. В. П. Адрианова-Перетц у ненадрукованому дослідженні «Из истории духовного стиха» пропонує інакше поділити Ефросинів заголовок на слова: «старина за пивом»; це вже вказівка на наспів билин, котрим має співатися стих. Див.: *Лурье Я. С.* Литературная и культурно-просветительная деятельность Ефросина в конце XV в. // ТОДРЛ. М.; Л., 1961. Т. 17. С. 157.

Давні записи билин зібрані в антології: *Былины в записях и пересказах XVII—XVIII веков / Изд. подгот. А. М. Астахова, В. В. Митрофанова, М. О. Скрипиль.* М.; Л., 1960. Найдавніший, можливо, запис переказу билини про «Александра Поповича» див.: *Клосс Б. М.* Новый памятник русского эпоса в записи XVI века // История СССР. 1968. № 3. С. 151—157.

Згаданий Грушевським запис XVIII ст. билини про Іллю Муромця і Солов'я та Ідолище, «знайдений Барсовим», міститься в рукописі ДІМ, збір. Е. Барсова, № 2399; надрукований: *Соколов Б. М.* Былины старинной записи // Этнография, 1927. № 1. С. 119—122. За класифікацією В. В. Митрофанової, цей список належить до «Чернігівського» типу, до його Короткої редакції, спорідненої з текстами лубочних видань: *Митрофанова В. В.* К вопросу о редакциях былин старинных русских записей // РФ. М.; Л., 1957. Т. 2. С. 293—296, 300—301. Мовна українська його досить не дослідовна, іноді українське слово виникає як результат хибного розуміння російського: «и отделал себе зброю ратную», де «зброю» з'явилася на місці «збруи» російського протографа (пор. «ки зделал себе збрую ратную» у списку ДІМ, збір. Барсова, № 2400). Отже, російський запис усного тексту, котрий започаткував Коротку редакцію книжної версії билини, справді, як зазначає Грушевський, «обертався і на Україні»; можливо також, що список (збір. Барсова, № 2399) був створений і в Росії, але українцем (або українцями, якщо «дві руки» його належали двом різним особам).

Новітнє наукове видання збірника Кирші Данилова: Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым / 2-е доп., изд., подгот. А. П. Евгеньева и Б. Н. Путилов. М., 1977. Дослідження А. П. Евгеньєвої, О. О. Горелова, Є. І. Дергачової-Скоп підтвердили думку Є. Ф. Будде, що до нас дійшла «не перша копія оригіналу, а щонайменше друга» (*Будде Е. Ф.* Сборник Кирши Данилова (Рец.) // ЖМНП, 1902. № 4. С. 521). Підтримано й давнішу версію, що Кирша був скомоорохом, який записав власний репертуар. Див.: *Горелов А. А.* Кем был автор сборника «Древние российские стихотворения» // РФ. М.; Л., 1962. Т. 7. С. 293—312. Сприймання Кирші Данилова як збирача-аматора (Майков Л. Материалы и исследования по старинной русской литературе. СПб., 1892. С. 6) зберігає в наш час, здається, лише Б. М. Путилов. Див.: *Путилов Б. Н.* «Сборник Кирши Данилова» и традиции русского фольклоризма XVIII в. // Роль и значение литературы XVIII века в истории русской литературы. XVIII в. Сб. 7. М.; Л., 1966. С. 28—35.

У розпочатім в 70-ті роки науковим перевиданні зібрання пісень В. П. Кирієвського передруковано й билини: Собрание народных песен П. В. Киреевского. Записи Языковых в Симбирской и Оренбургской губерниях. Л., 1977. Т. 1. № 1—17. С. 41—63.

Билинний репертуар Алтаю другої половини XIX ст. відбито у збірнику: *Былины и песни Южной Сибири / Собрание С. И. Гуляева.* Новосибирск, 1952. Фундаментальна антологія В. М. Сидельнікова «Былины Сибири» (Томск, 1968) підготовлена й видана настільки незугарно, що, може, як справедливо зауважує рецензент Ф. Селіванов, «служити лише довідником про більш надійне друковане джерело» (РФ. Л., 1971. Т. 12. С. 298).

Видання так званіх «донських билин»: *Листопадов А.* Песни донских казаков. М., 1949. Т. 1. Ч. 1; 1954. Т. 5. Після того, як виявилось, що збірник неприпустимо виправляв ці тексти, вони не можуть використовуватися як повноцінне наукове джерело.

Тепер, коли билинний репертуар справді може вважатися «вичерпаним і замкненим» і фактично не доводиться «рахуватися з можливістю нових цінних доповнень» (хіба що за рахунок архівних знахідок), необхідність видання повного корпусу билинних записів відчувається дуже гостро. Першим новітнім задумом такого видання в 50-ті роки був проект Зводу російського фольклору. У другій половині 70-х років планувалося видання билин як російський том серії «Епос народів СРСР». Ці задуми не були здійснені. Третій, справді величний проект повного, за всіма друкованими й рукописними варіантами, Зводу російських билин (орієнтовно 1300—1400 друкованих аркушів) як складової частини оновленого проекту Зводу російського фольклору має найпривабливіший вигляд. Проте й цей задум не пішов далі стадії обговорення, щоправда фахового й ґрунтовного (див.: *Азбелев С. Н.* Полное собрание русских былин (Проект проспекта и основных правил подготовки издания) // РФ. Л., 1977. Т. 17. С. 11—23; *Хомчук Н. И.* Всесоюзное совещание по вопросам издания Свода русского фольклора (серия «Былины») // РФ. Л., 1979. Т. 19. С. 217—227; РЛ. 1979. № 4. С. 217—224; *Азбелев С. Н.* Неопубликованные записи былин // РФ. 1981. Т. 20. С. 162—195.

У розділі Грушевський посиляється й на такі важливі для подальшого викладу дослідження й публікації: *Шахматов А. А.* Общерусские летописные своды XIV—XV вв. // ЖМНП. 1901. Кн. 11. С. 52—80; *Тихонравов Н. С., Миллер В. Ф.* Русские былины старой и новой записи. М., 1894; *Татищев В. Н.* История Российской России с самых древнейших времен. М., 1768. Кн. 1. Ч. 1; *Аксаков К.* Богатыри времен великого князя Владимира по русским песням // Рус. беседа. 1856. Т. IV. Передруковано: *Аксаков К. С.* Полн. собр. соч. М., 1861. Т. 1; *Песни, собранные П. В. Киреевским.* М., 1860—1874. Вып. 1—10; *Киреевский П. В.* Русские народные стихи // ЧОИДР. Кн. 9; *Калеки пѣрехожие.* Сборник стихов и исследование

П. Бессонова. М., 1861—1864. Вып. 1—6; *Варенцов В.* Сборник русских духовных стихов. СПб., 1880; Народные русские сказки / Издал А. Афанасьев. М., 1855—1863. Вып. 1—8 (є й українські записи). Найповніше повітне видання: Народные русские сказки А. Н. Афанасьева: В 3 т. М., 1958. Т. 1—3; *Афанасьев А. Н.* Народные русские легенды. М., 1859 (є українські тексти. Передрук: Народные русские легенды А. Н. Афанасьева. Новосибирск, 1990); Памятники старинной русской литературы, издаваемые гр. Григорием Кулешовым-Безбородко. СПб., 1860—1862. Вып. 1—4; *Тихонравов Н.* Памятники отреченной русской литературы. М., 1863. Т. 1—2; СПб., 1894. Т. 3; *Метлинский А.* Народные южнорусские песни. К., 1854; Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. СПб., 1857. Т. 2; *Закревский М.* Старосветский бандуриста. М., 1860—1861. Кн. 1—2; *Номис М.* Українські приказки, прислів'я і таке інше. СПб., 1864 (перевидання: К., 1993); *Головацкий Я. Ф.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси. М., 1878. Ч. 1—2.

Нинішній стан билинної традиції і її колишнє розповсюдження на Україні

Розділ є найповнішим у науці оглядом зазначеної проблеми. У тексті його вимагають «прояснення» такі посилання: *Лобода А. М.* Русский богатырский эпос. К., 1896; *Кцип G.* Codex Cumanicus. Budapest, 1880; *Владимиров П. В.* Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. // ЧИОНЛ. 1890. Кн. 4. С. 101—139; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. К., 1874; *Teraturqima lubo cuda, ctore bvly tak v samum... Monastvu... Kіowskim... / Przeg w ojci Athanasivsa Kalnofoyskiego... K., 1638. Барсов Е. В.* Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской дружинной Руси: В 3 т. М., 1887. Т. 1; *Linde S. B.* Słownik języka rosskiego. Wyd. 2. Lwów, 1854—1860. Т. 1—6; *Каллаш В.* Мелкие этнологические заметки // ЭО. 1889. Т. 3. С. 204—205; *Эварницкий Д.* (Яворницкий Д. І.) Илья Муромец в пересказе малорусского слепца // Киев. слово, 1889. № 659; *Сумцов Н. Ф.* Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен. К., 1887; *Rulkowski E.* Zapiski etnograficzny z Ukrainy // Zbiór wiadomości do antropologii Krajowej. Kraków, 1879. Т. 3; *Мартынович П.* Малорусские записи // КС. 1904. Т. 7. С. 40—45; *Прохоренко І.* Дещо про Іллю Муромця // Сб. ХИФО, 1909. Т. 18. С. 560—563; *Веселовский А. Н.* Южнорусские былины. 1—2. СПб., 1881; *Лобода А. М.* Русские былины о святстве. К., 1905; *Kolberg O.* Pokucie. Obraz etnograficzny. Kraków, 1883. Т. 2; *Stecki T. J.* Wolań pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Lwów, 1864. Т. 1; 1871. Т. 2; Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. Львів, 1899. Т. 1; *Каманін І.* Українські богатири козацької доби // Зап. Укр. наук. тов-ва в Києві. Кн. 11; Малоросійские народные предания и рассказы, собранные М. Драгомановым. К., 1876; *Манжура И.* О богатырях // КС. 1888. Т. 8; *Его же.* К поверьям о богатырях // КС. 1891. Т. 8; *Его же.* К вопросу об отголосках богатырского эпоса в южнорусских сказаниях // ЭО. 1893. Т. 3; *Смола П.* Перекази про богатырів // ЗНТШ. 1911. Т. 103. С. 202—204; *Драгоманов М.* Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. Львів, 1883. Т. 1; *Шухевич В.* Гуцульщина. Львів, 1908. Т. 5; *Ястребов В. Н.* Материалы по этнографии Новороссийского края. Одесса, 1894.

Новіший передрук оповідань про богатырів та Палія див.: *Легенди і перекази.* К., 1985. С. 160—165, 216—227.

Нинішні носители билинної традиції та її походження

Накреслену автором схему виникнення билин у дружинному осередку, перехід їхній згодом до скоморохів та калік, а від них — до селян, що й зберегли їх в глухих закутках російської Півночі, приймали у більшості своїй і дослідники 20—30-х років: Проте після урядової постанови про лібретто Д. Бедного до комічної опери О. Бородіна «Богатири» (Правда. 1936. 14 нояб.) радянські билинознавці були змушені спокутувати гріх прихильності так званої «теорії аристократичного походження епосу», приписаної всевідаючою владою В. Ф. Міллеру. В результаті «додемократизувалися» до того, що на початку 50-х років П. Д. Ухов писав у підручнику для університетів: «Усі відомі тексти билин записані в основному від селян (а збірник Кирші Данилова? — С. Р.). Записи билин від представників інших соціальних верств є рідкісним явищем. Уже цей факт сам по собі свідчить, що билини є творчістю селянства» (Русское народное поэтическое творчество / Под общей ред. П. Г. Богатырева. Изд. 2-е, испр. и доп. М., 1956. С. 350).

Не дивно, що з'явилися праці, в яких північні селяни XIX—XX ст. розглядаються не лише хоронителями билинної традиції, а й активними творцями її: *Астахова А. М.* Русский былинный эпос на Севере. Петрозаводск, 1948; *Липец Р. С.* Былины у промыслового населения русского Севера XIX — начала XX века // Славянский фольклор: Материалы и исследования по исторической народной поэзии славян. М., 1951. С. 153—210. В останній розвідці сміливо утверджувалося, що «в билинах, якщо брати їх у цілому, знайшов цілковитий відбиток комплекс місцевого життя — соціально-економічні відносини, матеріальна культура, побут і погляди» (с. 208).

Більш тверезий погляд на цю проблему поновив зрештою Б. О. Рыбаков, котрий визнав існування серед билин кількох «бойських новел»: *Рыбаков Б. А.* Исторический взгляд на русские былины // История СССР. 1961. № 6. С. 96. Проте й тепер можна прочитати у російському підручнику з фольклору: «Билини створені народом, і не мають під собою ґрунту твердження про ненародне походження билин» (*Аникин В. П., Круглов Ю. Г.* Русское народное поэтическое творчество. Л., 1983. С. 240).

Найґрунтовніші дослідження «билинного метру»: *Трубецкой Н. С.* К вопросу о стихе русской былины / Пер. с польск. А. М. Панченко // *Трубецкой Н. С.* Избранные труды по филологии. М., 1987. С. 352—358; *Гаспаров М. Л.* Русский былинный стих // Исследования по теории стиха. Л., 1978. С. 3—47.

Епосознавчі праці Ф. М. Колесси перевидано: *Колесса Ф.* Мелодії українських народних дум. К., 1969.

Дослідник ще посилається на праці: *Аничков Е. В.* Язычество и древняя Русь. СПб., 1914 (Зап. ист. филол. фак-та имп. Санкт-Петербург. ун-та, ч. 117); *Иванов П.* Описание государственного архива старых дел. М., 1850; *Фаминцын А. С.* Скоморохи на Руси. СПб., 1889. Останні значні розвідки про скомороство: *Белкин А. А.* Русские скоморохи. М., 1975; *Власова З. И.* Скоморохи и фольклор // РФ. 1987. Т. 24. С. 44—64.

Богатырські цикли (Вольги, Добрини, Іллі, Альоші)

Вольга—Волхв. Варіанти: *Азбелев.* Указатель... С. 291. Коментар див. нижче, до розділу «Південний підклад билинної традиції».

Вольга і Микіла. Гіпотезу про відтворення в образі Вольги постаті Олега Древлянського захищає в наш час Б. О. Рыбаков: *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. С. 57. Перелік варіантів: *Азбелев.* Указатель... С. 291.

Добриця. В. Г. Смолицький намагається довести, що Змія у билині «Добриця і Змія» є символом діловців і що билину створено було на Рязанщині: *Смолицький В. Г.* Билина о Добрыне и змее // РФ. Л., 1971. Т. 12. С. 181—192.

В Маринці («Добриця й Маринка») тепер мало хто бачить російську пародію Марину Мнішек. Ім'я її може походити від Морени (Марини, Мар'ї) — давньослов'янської богині смерті. Див. про неї: *Іларіон, митрополит...* Дохристиянські вірування українського народу. Вінніпег, 1965. С. 119; *Іванов В. В., Топоров В. Н.* Славянские языковые моделирующие системы. М., 1975. С. 75—77.

Бібліографія-билини про Добрицю: БС. Т. 1. С. 565—575; *Азбелев*. Указатель... С. 285—286, 284.

Гляя. Думка Грушевського, що «в нинішнім комплексі зв'язаних з Іллею мотивів можна знайти-таки дуже старі героїчні і навіть міфічно-героїчні мотиви», знайшла цікавий відбиток у працях Б. Мериджі. Зацікавившись деяким «дивним збігом» у билинах про Іллю й Солов'я, Добрицю і Змія, Альошу й Тугарина, італійський славіст пояснює це тим, що в «архетипі билинних пісень» відбулися «окремі моменти давніх ритуалів племінного посвячення»: *Meriggi B.* Le origini delle byline. Roma, 1963. Его же. Наблюдения над «Сборником Кириши Данилова» // Роль и значение литературы XVIII века... С. 22—27.

Бібліографія: БС. Т. 1. С. 590—618; *Азбелев*. Указатель... С. 278—384.

Альша. Гіпотезу про пізніє (XIII ст.) ростовське походження постаті цього богатиря підтримав і докладно проаналізував літописні відомості про нього Д. С. Лихачов: *Лихачев Д. С.* Летописные известия об Александре Поповиче // ТОДРЛ. М.; Л., 1949. Т. 7. С. 11—51. Б. О. Рываков, навпаки, поділяє думку про «існування старого одноіменного богатиря» і бачить його в Ольбері Ратиборичі, котрий 1095 р. застрелив хана Ітларя, підступно, під час переговорів, скопленого у Переяславі (ПВЛ під 1095 р.). Для Б. О. Рывакова виникнення билини «Альоша і Тугарин» в «епоху Володимира Мономаха» є аксіомою (див., наприклад: *Рываков Б. А.* Русский эпос и исторический нигилизм // РЛ. 1985. № 1. С. 156).

Згадуються й цитуються праці: *Веселовский А. Н.* Разыскания в области русских духовных стихов. СПб., 1880; *Адрианова В.* Хожделение Арсения Селунского. СПб., 1913 (Отд. оттиск из Изв. ОРЯС, т. 18, кн. 3); *Порфирьев И.* Апокрифическое сказание о ветхозаветных лицах и событиях. Казань, 1877; Апокрифи і легенди з українських рукописів / Збирив, упорядкував і пояснив Ів. Франко. Львів, 1899—1910. Т. 1—5.

Г. зв. Галицько-Волинська група

Князь Роман. У наш час отожднення Романа Галицького не тільки з билинним князем Романом, а й з героєм балади про вбивство жінки чоловіком Романом визнає Б. О. Рываков: *Рываков Б. А.* Исторический взгляд на русские былины // История СССР. 1961. № 6. С. 88, 94. У цьому зв'язку М. М. Плісецький згадує «одну з рідкісних українських балад про Романа», у якій жінчині брати вбивають героя за образу її. «Сліди пам'яті про славнозвісного Романа» дослідник вбачає у кінцівці балади за варіантом із збірки Я. Головацького:

Ох хоть він був лихесенький,

Та на всьой світ славесенький!

(*Плісецький М. М.* Взаимосвязи... С. 50—51) «Йдеться про баладу «Ой не любив Роман жони...» Ще в одному її варіанті Роман коня водить «за поводі шовковії, [За трієнзелькі золотії» (Балади. Родинно-побутові стесунки. К., 1988. С. 391); ця деталь свідчить про високий суспільний статус героя.

Бібліографія: *Азбелев*. Указатель... С. 292; БС. Т. 1. С. 623—624.

Билина про Дюку (Дюка Степановича). О. І. Лященко 1925 р. спробував обгрунтувати думку, що в билині йдеться про перебування в 1151 р. угорського королевича Стефана у Києві: *Лященко О. І.* Билина о Дюке Степановиче // Изв. ОРЯС. 1925. Т. 30. С. 45—142. Проте про прибуття до Києва саме Стефана Іпатіївський літопис не повідомляє. Негативний відгук О. Брюкнера на цю розвідку див.: *Brückner A.* Ein Arpaden-Held russischer Balladen? // Ungarische Jahrbucher, 1926. Bd. 4. H.4. S. 427—433.

В. Я. Пропп, на нашу думку, так само безпідставно знайшов у билині народну «сатиру на московське боярство XVII ст.»: *Пропп В. Я.* Русский героический эпос. С. 478. У свою чергу, М. М. Плісецький намагається довести, що Дюк у билині приїздить до Києва не з Галича, а з Галица, колишнього центру Придунайської Русі (*Плісецький М. М.* Взаимосвязи... С. 226—233). Але спирається він при цьому лише на вказівку «чудового варіанта Ончукова (№ 24)», де Дюк виїздить «Из той из Нижной Малой Галицы, | Из той Корелочки да из богатой...» (*Ончуков Н. Е.* Печорские былины. СПб., 1904. № 24); інші записи, на які посилається М. М. Плісецький, вже 30-х років, належать до тієї само локальної печорської версії, у котрій, за спостереженнями Г. М. Астахова, «повністю згладжені найдавніші відгомони історичних соціальних відносин», а «тему розроблено в лавній особистоті сутички Дюка з Чурилом» (БС. Т. 1. С. 584). Необхідність пояснити появу «Корелочки» приводить українського дослідника до карколомних етимологій О. Д. Григор'єва, що тлумачить її, виходячи з тюркського лексичного матеріалу, як «лесистые» Карпати (Архангельские былины и исторические песни, собранные А. Д. Григорьевым в 1899—1901 гг. Прага, 1939. Т. 2. С. 530).

І. Я. Фроянов і Ю. І. Юдін, виходячи головним чином з теорії І. Я. Фроянова про феодальний устрій Київської Русі, знайшли, що в билині «вдбилися дві епохи східнослов'янської та давньоруської історії: родоплемінна на пізній стадії її історії та общинно-територіальна, що безпосередньо до неї прилягає. У першому випадку ми простежуємо розвортання конфлікту між Волинню й Києвом, коли перевага залишається за Києвом. А в другому — боротьбу з Києвом Галича, котра йде на рівних. «Можна вважати, що билина про Дюка виникла саме в Галицько-Волинській землі»: *Фроянов И. Я., Юдин Ю. И.* Исторические реалии в былине о Дюке // РЛ. 1990. № 2. С. 28.

Бібліографія: БС. Т. 1. С. 582—583.

Чурило. У розвідці, що вийшла друком одночасно з коментованим томом «Історії української літератури», В. Ф. Ржига спробував довести пізніє й північне походження образу цього богатиря, побачивши його прототипа в особі, котра згадується в запису 40-х років XVI ст. даточної книги Йосифо-Волоколамського монастиря. Тут зафіксовано внесок «30 рублев» на поминання «Иоана пятого Чурилова сына Суровцова»: *Ржига В. Ф.* О Чуриле Пленковиче // Изв. ОРЯС. 1923. Т. 28. С. 75—84. Цей Чурило, як і інші відомі нам у XV—XVI ст., міг бути названий так саме на честь богатиря княжої доби.

Б. О. Рываков ідентифікував билинного Чурила з чернігівським князем Всеволодом Ольговичем (хресне ім'я — Кирило), що був великим князем Київським у 1139—1146 рр. Сюжет про молодість Чурила, на думку історика, нав'язаний появою цього князя в молоді роки в Києві. Головний аргумент на захист цього отожднення — рядки в «Історії Російської» В. М. Татищева, джерела, як відомо, сумнівного: «Много наложниц имел... И как умер, то едва кто по нем, кроме баб любимых, заплакал». Див.: *Рываков Б. А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. С. 135—

138. Натомість М. М. Плісецький, ще раз переглянувши зібраний у науці матеріал про українських Чурил і Джурил, підтримує версію про галицьке походження Чурила: *Плісецький М. М. Взаимосвязи...* С. 158—174. До цього можна додати, що Джурил, тепер село Шаргородського району Вінницької області, згадується у Львівському літописі під 1524 р. таким чином: «Татаре були на Подолу і Чурилова замку доставали» (*Беззо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1971. С. 100*).

Бібліографія: БС. Т. Г. С. 641—644.

Треба зазначити, що билини про Дюка й Чурила були тяжким випробуванням для вимушеного квазідемократизму радянських фольклористів. Ю. М. Соколов одним з перших знайшов вихід з глухого кута; на його думку, в образі Дюка «відбилася загальна мрія трудового народу про багате й щасливе життя. І тому немає підстав припускати створення билини про Дюка верхівкою феодального суспільства»: *Соколов Ю. М. Русский фольклор. М., 1941. С. 250—251*. Те саме повторює Г. М. Астахова: *Русское народное поэтическое творчество. М.; Л., 1953. Т. 1. С. 169*. М. М. Плісецький, у свою чергу, бачить «у характері Дюка і молодечтво берладників і бродників, що були немов попередниками козацтва»: *Плісецький М. М. Взаимосвязи...* С. 232. У Чурилі цей дослідник бачить «могутнього, фактично незалежного боярина (або князя)», котрий «„створися мній“, признавши себе васалом великого князя Володимира» (с. 191—193). Билина про молодість Чурила — «народний твір, що вимагає від князів підкорення закону, праву, підкорення, кінце потрібного для досягнення єдності князів, для укріплення Руської землі» (с. 191). Проте таке розуміння «ідейного змісту» билини вимагає надто високого рівня правосвідомості — не в гіпотетичного народу, а в конкретного народного співця, що нібито склав цю «двірську новелу».

Михайло Потік (з Потоки). Після праць В. Ф. Міллера і М. Грушевського питання про галицько-волинську локалізацію цієї билини мало цікавило вчених. В. Я. Пропп пов'язує билину з Київською Руссю, але вважає, що сюжет її «склався до Києва»: *Пропп В. Я. Русский героический эпос. М., 1955. С. 105—112*. Д. М. Балашов побачив тут відбиток ще скифсько-сарматських сутичок VI—VIII ст.: *Балашов Д. М. Из истории русского былинного эпоса // РФ. 1975. Т. 15. С. 31—40*. Т. О. Новичкова дійшла висновку, що «культурно-історичні основи сюжету — у тій епосі, коли в більшості слов'янських племен існувала традиція тріпунктності і звичай інгумації, притаманній частині слов'ян, спричинявся до культових розбіжностей при укладанні міжплемінних союзів»: *Новичкова Т. А. К истолкованию былины о Потяке // РЛ. 1982. № 4. С. 163*.

Бібліографія: БС. Т. 2. С. 619—621.

Дунай. Використані тут Грушевським міркування В. С. Міллера про історичне приурочування постаті Дуная вважала за вірогідні й Г. М. Астахова (БС. Т. 1. С. 566—577). С. М. Азбелев називає ці думки «обережними» й «обгрунтованими», бо факти, на які спирався В. Ф. Міллер, є «твердо встановленою реальністю»: *Азбелев С. Н. После дискуссии об историзме былины // РЛ. 1977. № 4. С. 204*.

Б. О. Рибаків, аналізуючи історичну основу билини, теж досить обережно пов'язує сватання Дунаєм нареченої Володимирі й його стосунки з Настасією з «таким цікавим і важливим культурно-історичним явищем, як яскрава дружинна культура, що склалася у VIII—IX ст. в давній землі амазонок і відома археологам під назвою Салтовської». Історик підкреслює вірогідність (незважаючи на те, що глибинні першооснови сюжету визначити неможливо) того, що в персонажах билини можна бачити цих «кінних дружинників IX ст. Сіверського Донця IX ст.», алано-болгар, котрі допомогли Володимирові взяти Херсонес (*Рыбаков Б. А. Древняя Русь. С. 49—50*).

Сучасні противники «історичної школи», відкидаючи гіпотези В. Ф. Міллера, пропонують свої, набагато екзотичніші. В. Я. Пропп бачить у Дунаї «зрадника, що віддає перевагу службі в закордонного князя» перед службою у князя Володимира, а загибель цього «підлого, егоїстичного вбивці» закономірно: *Пропп В. Я. Русский героический эпос. С. 135, 143—153*. Д. М. Балашов у спеціальній розвідці доводить, що в билині відбилися слов'янсько-сарматські відносини перших століть н. е., зокрема, зв'язує образ Настасії з сарматськими «жінками-воєвничьями»: *Балашов Д. М. «Дунай» // РФ. 1976. Т. 16. С. 95—114*. У свою чергу, В. Г. Смолицький, принципово розглядаючи цю билину як твір XV—XVI ст., складений про минуле, вбачає у вбивстві Дунаєм дружини кару за порушення «заповіді „да убийте жена мужа“», а в самому богатиреві — водночас і носія законів «древлего» побуту, й людини, що відчуває подих «нових критеріїв моралі»: *Смолицький В. Г. Былина о Дунае // Славянский фольклор и историческая действительность. М., 1965. С. 123—130*.

Бібліографія: *Азбелев. Указатель...* С. 288—289; Б. С. Т. 1. С. 576—582.

Козарин. Порівнюючи цю билину з південнослов'янськими епічними піснями, Б. М. Путілов висловив припущення, що первісним сюжетним ядром її був мотив «відвернутого інцесту або шлюбу між братом і сестрою» і що народні співці йшли двома шляхами в його подальшій трансформації: перший — «створення героїчної билини», другий — «створення історичної балади з мотивами полону, долі полонянки і перетворення богатиря в епізодичну фігуру» (*Путілов Б. Н. Русский и южнославянский героический эпос: Сравнительно-типологическое исследование. М., 1971. С. 223—230*).

Бібліографія: *Азбелев. Указатель...* с. 292—293.

Згадано й прочитовано такі праці та публікації: *Жданов И. Н. Русский былевой эпос. СПб., 1895. С. 425—525* («Песни о князе Романе»); *Соболевский А. И. Великорусские народные песни. СПб., 1895. Т. 1*; *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... Материалы и исследования, собранные ... П. П. Чубинским. СПб., 1874. Т. 5*; *История В. М. Сказание об Индейском царстве. М., 1893*; *Гринченко Б. Словарь української мови. К., 1907. Т. 1*; *Соболевский А. Имена в великорусских былинах // Материалы и исследования... СПб., 1910 (Сб. ОРЯС. Т. 88). С. 230—233*; *Филарет (Гумилевский). Обзор русской духовной литературы. Харьков. 1859. Кн. 1*; *Грушевська К. Примітивні оповідання, казки й байки Африки та Америки. К., 1923*; *Рожнецкий С. Из истории Киева и Днепра в былевом эпосе // Изв. ОРЯС. 1906. Т. 11. Кн. 3*.

Билини на теми казкові, обрядово-символічні та новелістичні

Гліб Володівець. Повісті про Басаргу присвячено монографію М. О. Скрипиля; написану в 40-х роках, а надруковану значно пізніше: *Повесть о Дмитрии Басарге и о сыне его Борзосмысле / Исслед. и подгот. текстов М. О. Скрипиля. Л., 1969*. Попередні ґрунтовні дослідження цієї повісті В. М. Отроковського, на жаль, не збереглося, але з відгуку на нього В. М. Петеця відомо, що джерела повісті той цілком відносив до «традиційної усної творчості» (*Петец В. Н. Отзыв на сочинение на тему «Повесть о купце Басарге» // Университетские известия. К., 1914. № 9. С. 36*). Водночас В. Андерсон висловив протилежну думку, схилившись до висновку «просто про вплив Слова про купця Басаргу на нашу билину»: *Андерсон В. Роман Апулея и народная сказка. Казань, 1914. Т. 1. С. 596*. У свою чергу, М. О. Скрипиль, детально зіставивши версії анекдоту про імператора та абата (АТ, № 921), варіанти билини та списки повісті, дійшов висновку, що між билиною та повістю «безпосереднього генетичного зв'язку немає»: *Повесть о Дмитрии Басарге...* С. 35. С. 1. Дмитрієва,

посилаючись на «малу поширеність цієї биліни (записана лише в двох варіантах у С. Зимня Золотія)», вважає, що вона мала книжне джерело (Дмитриєва С. И. Географическое распространение... С. 76—77). Цей висновок рішуче заперечує Ю. О. Новиков, спираючись на аналіз запису, зробленого в 1928 р. Г. М. Астаховою у с. Усть-Нізема від М. Г. Антонова (БС. Т. 1, С. 204—208); запис цей, на його думку, посилює зв'язок биліни «Гліб Володівича» з історією: Новиков Ю. А. «Глеб Володівич»: «вымысел» или отражение исторической реальности? // Фольклор. Проблемы историзма. С. 193—199. На нашу думку, оригінальні деталі версії мезенського сказителя походять з оповідного матеріалу, засвоєного ним за довге життя.

Бібліографія: БС. Т. 1. С. 563—564.

Соловій Будимирович (Гудимирович). Як бачимо, Грушевський додержується думки про символічно-обрядовий зміст цієї биліни і навіть бачить у ній «весільну пісню», призначену для виконання на заручинних або весільних учтах співцями-професіоналами. У наш час Б. О. Рибаків доводить, що пісню цю створив згаданий у «Слові о полку Ігоревім» Боян, і сталося це в 40-ві роки XI ст., коли Боян був при дворі Ярослава Мудрого й осідав у цій биліні два приїзди до Києва конунга Гаральда Норвезького та його одруження з княжною Єлизаветою Ярославівною: Рыбаков Б. А. Древняя Русь... С. 78—85.

Маємо, мабуть, прислухатись і до твердження В. Я. Проппа, що ця биліна «бере початок не від весільної поезії, а від епічної традиції. Характер сюжету потягнув за собою зближення з весільною поезією, але сюжет не виник з неї»: Пропп В. Я. Русский героический эпос. С. 175. Інша справа, що пісня, створена як епічна, може згодом виконуватися як обрядова. Такою, наприклад, була доля на російській Півночі відомої історичної пісні про Кострюка.

В. Б. Влімбахов, підтримуючи балтійський варіант «поетичної географії» биліни, обґрунтовує цікаву гіпотезу, згідно з якою йдеться про подорож не скандинава, а слов'янина з балтійсько-слов'янських земель. Оскільки вже у XII ст. ці землі остаточно втратили свою незалежність, биліна про Солов'я могла з'явитися «ніяк не пізніше XII ст. Скоріш за все час її виникнення належить відносити до X—XI ст., до часу розвитку балтійсько-слов'янської культури і розвитку тісних зв'язків балтійсько-слов'янських племен із Східною Європою»: Влимбахов В. Б. Былина о Соловье Будимировиче в свете географической терминологии // РФ. Т. 10. С. 226—229. Ф. М. Селіванов, розглянувши специфіку художнього часопростору у варіантах биліни, у висновках схиляється до первісності «південного» варіанту топонімів: з часом «замість Дніпра і Чорного моря з'являються Волга і Каспійське море» (Селіванов Ф. М. Эволюция пространственно-временных характеристик эпического повествования (Былина о Соловье Будимировиче) // Фольклор. Проблемы историзма. С. 192).

Порівнявши сюжети биліни й давньої російської повісті XVII ст. «о Васильї Златовласом», В. П. Бударгаїн доходить висновку, що зв'язок між цими творами дуже мало має вірогідності: Бударгаїн В. П. О происхождении Повести о Васильи Златовласом, королевиче Чешской земли // ТОДРЛ. М.; Л., 1970. Т. 25. С. 271.

Бібліографія: БС. Т. 1. С. 630—632.

Хотін Блудович. Фактично повторивши критику Грушевським твердження В. Ф. Міллера про новгородське походження цієї биліни, укладачі антології «Новгородские былины» (М., 1978) Ю. І. Смирнов і В. Г. Смолянський кінцем кінцем зарахували її до новгородських. Підстави досить хиткі. По-перше, близьку за сюжетом биліну «Альоша і сестра Петровичів (Сбродовічів)» автори «визнали середньоруською і зв'язали її перенесення

на Північ Росії з московською колонізацією», тоді як биліну про Хотіна «знаходили лише на Півночі, в межах або на периферії колишніх новгородських володінь» (с. 430—432). Водночас друкують вони цю биліну за текстом із «Збірника Кириї Данилова», що створений на Уралі або в Сибіру. По-друге, «оскільки з усіх «київських реалій» лише традиційний зачин об'єднує всі варіанти биліни про Хотіна, остільки у нас є підстава виключити її київське або московське походження» (с. 432). Це твердження пов'язане із загальним поглядом на биліни Ю. І. Смирнова, котрий тримається думки про «еволюційно пізній характер киевизації, обумовленої виникненням централізованої російської держави, із центром у Москві» (там же). Див. також: Смирнов Ю. И. Славянские эпические традиции. М., 1974. С. 33—34, 40—46.

Проте відродження київських традицій у московській культурі XIV—XV ст., про яке багато писав і Д. С. Лихачов, було б неможливим, якби культура Київської Русі не залишалася естетичним взірцем для московських інтелігентів. Так само і «києвизацію» биліни неможливо собі уявити без її взірця та основи — прадавнього епосу саме київського циклу. Проти теорії Ю. І. Смирнова свідчать і конкретні спостереження Ф. М. Селіванова, який на матеріалі північних варіантів биліни про Солов'я Будимировича встановив поступове послаблення київської локалізації, починаючи з середини XIX ст. і закінчуючи 20—50-ми роками XX ст. (Селіванов Ф. М. Эволюция пространственно-временных характеристик... С. 177—178).

Бібліографія: БС. Т. 1. С. 639—641.

Іван Годинович. Згаданий за працею О. М. Веселовського «трактат» міститься не в «біографії Йосифа Саніна, XVI в.», а в так званому Волоколамському патерику, створеному Досіфеем Топорковим приблизно в 1545—1546 рр. Це одна з розповідей учнів «отця Пафнутія». Текст цього твору: Московские Высшие женские курсы. Семинарий по древнерусской литературе. № 5. Волоколамский патерик. Сергиев Посад. Б. г. Випуск вийшов 1915 р. під редакцією керівника Семінарію М. М. Сперанського.

Б. О. Рибаків, аналізуючи зображення на срібній оковці одного з двох роїв, знайдених Д. Я. Самоквасовим під час розкопок 1872—1874 рр. так званої Чорної могилі у Чернігові, розпізнав один з епізодів биліни про Івана Годиновича: стріла, направлена Кошеєм в Івана, наздоганяє самого Кошея, що біжить; перед ним дівчина (бо з косою) «в поневі (фактично напівгола.— С. Р.), з луком і сагайдаком»; є тут і «віщий птах», але це не «чорний ворон», котрого знаходимо замість голубів у деяких варіантах, а безсумнівно, «орел». Ці паралелі з биліною знаходять своє місце в широкій задуманій реконструкції «греко-слов'янського міфу землеробів про Кошея—Аїда», де биліна — лише один із пізніх його відбитків (Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. М., 1988. С. 316—349).

Зазначимо, що підкреслений давнім гравером дівочий статус героїні суперечить версії биліни, де вона на момент появи Кошея (або «невірного царя») є дружиною Івана (як, до речі, й у всіх баладних версіях сюжету), до того ж на оковці рога вона й сама біжить, рятуючись від струли. Це нагадує деталь славнозвісної пісні про Байду:

Ой як стрілив — царя вцілів,
А царцю — в потилицю,
Його доньку — в голівоньку.

(Українські народні думи та історичні пісні. К., 1955. С. 16). Надлюдські властивості Байди немов перекидають місток від цієї історичної пісні (сказати б, над етапом розвитку дум) відразу до епосу княжої Русі; не кажучи про те, що така розправа з жінкою та дочкою ворога вельми архаїчна. Чи не відбилася у зображенні на розі та в пісні деталь прадавньої биліни, втраченої в північноросійській версії билінного епосу?

Бібліографія: БС. Т. 1. С. 585—587.

Іван Гостів син. Г. М. Астахова, погодившись із критикою Грушевським версії В. Ф. Миллера про новгородське (XV—XVI ст.) походження цієї билини, прийшла до песимістичного висновку: «Питання про джерела, місце і час створення билини залишається, таким чином, невіршеним» (БС. Т. 1. С. 588). Б. О. Рибаків зазначає, що реалії билини не виходять за хронологічні межі Київської Русі: Рибаків Б. А. Древняя Русь... С. 126, 180.

Ю. І. Смирнов і Б. М. Путилов повернулися до порівнянь билини з балканським епосом, започаткованих ще І. Махалем: *Máchal I. O bohatýrském erpse slovanském*. S. 183—185. Ю. І. Смирнов, оглянувши записи билини та використавши матеріал праці Е. К. Теодорова (Теодоров Е. К. Същност и происход на българските юнашки и хайдушки песни във връзка с отразените в тях състезания. София, 1963), доводить на прикладі цієї билини варіант своєї улюбленої тези: «Процес уніфікації російського епосу «під князя Володимира» не знищив цілком попередні жанрові обробки, не кажучи вже про наступні» (Смирнов Ю. И. Былина «Иван Гостиний сын» и ее южнославянские параллели // РФ. 1968. Т. 11. С. 55—56). Б.-М. Путилов, виходячи з того само фактично порівняльного матеріалу, висловлює цікаву гіпотезу, згідно з якою попередніми щодо цієї билини етапами розвитку «сюжетної теми про кінні змагання» були: «1. Пісні про міфологічного нареченого, котрий за допомогою чудового коня випереджає сонце і отримує в нагороду сонцеву сестру. 2. Пісні про юнака-нареченого, котрий добуває наречену під час гіперболічного кінного змагання»; Путилов Б. Н. Русский и южнославянский эпос: Сравнительно-типологическое исследование. М., 1971. С. 239—244. Бібліографія: БС. Т. 1. С. 588—589.

Грушевський посилається на праці: Марков-А. В. Из истории русского бытового эпоса. III. К былинне о князе Глебе Володьевиче // ЭО. 1904. Кн. 62. № 3. С. 1—37; Халанский М. Южнославянские сказания о Кралевице Марке в связи с произведениями русского бытового эпоса. Варшава, 1893—1896. [Вып.] I—IV; Котляревский А. Скандинавский корабль на Руси // Сб. ОРЯС. 1905. Т. 48. С. 555—569; Милуков П. Что такое море «Виряносское» и город «Леденец» // Юбилейный сборник в честь В. Ф. Миллера. М., 1910. С. 314—315; Гнатюк В. Колядки и шедривки. Львів, 1914. Т. 1—2 [ЕЗ. Т. 35—36]; *Novaković St. Ueber Legjan-grad* // Archiv für slavische Philologie, 1879. Bd. 3; Потєбня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен. Варшава, 1887. Т. 2; Розанов С.-П. Повесть об убиении Батыя // Изв. ОРЯС. 1916. Т. 21. Кн. 1. С. 109—142; Архангельский А. С. [Вс. Миллер. Очерки русской народной словесности] // Изв. ОРЯС. 1898. Кн. 3. Соматова — давньоіндійський письменник XI ст., автор «Катхасаритсари» («Океана оповідей»).

Епос і легенди. Твори мішаного характеру

Присвята цієї частини тому «пам'яті П. Куліша» є знаком ушанування його заслуг як фольклориста, одного з перших збирачів українських легенд.

Течія героїчно-епічна і релігійно-легендарна

«Теорія Бєдьє» розцінювалася в Радянському Союзі як «реакційна та клерикальна» (Азадовский М. К. История русской фольклористики. М., 1958. Т. 2. С. 286).

Розгорнуту тут програму вивчення українських духовних віршів у зіставленні з билинним епосом, що була запропонована Грушевським як

певне продовження широких пошуків у цьому напрямі А. О. Веселовського, реалізовано не було. Атеїстична доктрина в СРСР наклала табу на дослідження християнських елементів у народному світогляді. У Росії дещо робилося, хоч би під виглядом вивчення «народних утопій»: Клібанов А. И. Народная социальная утопия в России. Период феодализма. М., 1977; Его же. Народная социальная утопия в России. XIX в. М., 1978. Нові записи духовних віршів, згромаджені в архівах Московського університету, Держлітмузею (Москва) та ін., розглянуті в змістовному огляді Ю. О. Новикова: Новиков Ю. А. К вопросу об эволюции духовных стихов // РФ. Т. 12. С. 208—220. В Україні ж видавалися «Посібники» та «Програми» для збирачів народної творчості, де наголошувалося на тому, що християнські жанри «зовсім відмерли», що їх збирати «не варто» (т. ін. Записи все ж таки є, зокрема у фольклорному архіві кафедри фольклористики Київського університету).

Згадуються й цитуються праці: Jagić V. Die christlich-mythologische Schicht in der russischen Volksepik // Archiv für slavische Philologie. Berlin, 1876. Bd. 1; Bédier J. Les légendes épiques: Recherches sur la formation des chansons de geste. Paris, 1908—1913. Vol. 1—4; Срезневский И. И. Поучение о пьянстве и пении тропарей при чашах: Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. XI—XV // Сб. ОРЯС. 1875. Т. 12. С. 321—326; Сочинения Н. С. Тихонравова. СПб., 1898. Т. 1; Сперанский М. Н. Духовные стихи из Курской губернии // ЭО. 1901. Кн. 50. № 3. С. 1—66; Рыстенко А. В. Легенда о св. Георгии и драконе в византийской и славяно-русской литературах. Одесса, 1909; Жданов И. Н. К литературной истории русской былевой поэзии // Жданов И. Н. Соч. СПб., 1904. Т. 1. С. 485—743; Соколов М. И. Материалы и заметки по старинной славянской литературе // Изв. ист.-филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. Нежин, 1889. Т. 11. С. 3—211; Владимирцов П. В. Великое зеркало: Из истории русской переводной литературы XVII века // ЧОИДР. 1883. Кн. 2. С. 1—82; Кн. 3. С. 83—105; Кн. 4. С. 1—78; Истрин В. Апокрифи і легенди з українських рукописів: Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Ів. Франко. Львів, 1896. Т. 1 [рец.] // ЖМНП. 1898. Янв. С. 112—133; Костомаров Н. Историческое значение южнорусского песенного творчества // Костомаров Н. Собр. соч. СПб., 1906. Кн. 8. Т. 21; Франко Ів. Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія // ЗНШТ. 1895. Т. 8. С. 1—28, 1—XVI; 1896. Т. 10. С. 29—80; 1897. Т. 18. С. 81—134; 1897. Т. 20. С. 135—202; Його ж. Святий Климент у Корсуні. Причинки до історії староруської легенди // ЗНШТ. 1902. Т. 46. С. 1—44; Т. 48. С. 45—144; 1903. Т. 56. С. 145—180; 1904. Т. 69. С. 181—208; 1904. Т. 60. С. 209—256; 1905. Т. 56. С. 257—281; 1905. Т. 68. С. 281—310; Иванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии // Сб. ХИФО. Харьков, 1907. Т. 17. С. 185—216; Горленко В. П. Кобзари и лирики // КС. 1884. Т. VIII (январь); Т. X (декабрь).

Билинно-легендарні теми та їх українські відгомони

Святогор—Самсон. Розглянуті тут билинні сюжети рясніють казковими мотивами. Серед них «Приречена дружина» (АТ № 934) і «Жінка в скриньці» (АТ № 895) Бібліяну розповідь про Самсона й Далілу (Суддів, 16. 4. 21) дослідив як фольклорну «сагу», твір «художника-оповідача» Дж. Фрезер, зібравши великий порівняльний матеріал: Фрезер Дж. Дж. Фольклор в Ветхом Заветі / Пер. с англ. 2-е изд., испр. М., 1989. С. 320—334.

«Святі гори», де перебував Святогор», Б. О. Рибаків знаходить тепер у дохристиянському Чернігові, а самого билинного героя пов'язує зі «знатним багатирем», похованим у боярській могилі «Гульбище», що «на Болдиних горах, поряд із Святим гаєм і храмом Іллі, тобто на давньому язичниць-

кому ритуальному місці, від чого могло з'явитися й епічне ім'я Святогора»: *Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. С. 314.*

Бібліографія: БС. Т. I. С. 603—605.

Соломон. Першоджерелом апокрифічних легенд про Соломона — і книжних, і фольклорних — є розповідь про цього царя XI ст. до н. е. Першої (за грецьким рахунком — Третьої) книги царів (1.12—11.41). Друковані й рукописні тексти. (між ними й українські) повістей про Соломона див.: *Адрианова-Перетц, Покровская... С. 107—113; Назаревский. Библиография... С. 144—147.* Див. ще: *Ярошенко-Титова Л. В. Повесть об увозе Соломоновой жены в русской рукописной традиции XVII—XVIII веков // ТОДРЛ. Л., 1974. Т. 29. С. 257—273; Титова Л. В. Неизданная редакция «Повести о рождении и похищении царя Соломона» // ТОДРЛ. Л., 1979. Т. 33. С. 343—363.*

Бібліографія записів і досліджень биліни: БС. Т. I. С. 632—634.

Сорок каалків. Думку В. Ф. Міллера про північне й новгородське походження цієї старовини підтримала згодом Г. М. Астахова: БС. Т. I. С. 654.

«Біблійна історія Йосипа Прекрасного — спокушання його Пен-тефріевою жінкою і епізод з чашею» читається у книзі Буття (39. 6—20; 44. 1—13).

Бібліографія: БС. Т. I. С. 634—637.

Святі змєборці. Після виходу в світ праці Грушевського головну увагу істориків культури та фольклористів привертала тексти, пов'язані з ім'ям св. Георгія (Юрія). О. Лооритц зібрав і дослідив записи духовного вірша про нього від російських старообрядців Естонії: *Loorits O. Der heilige Georg in der russischen Volksüberlieferung Estlands. Berlin, 1955 (Veröffentlichungen der Abteilung für slavische Sprachen und Literaturen des Osteuropa-Instituts (Slavisches Seminar) an der Freien Universität Berlin. Bd. 7) В. Я. Пропп зробив спробу застосувати методи фольклористики до вивчення ікон св. Георгія: Пропп В. Я. Змєборство Георгія в свете фольклора // Фольклор и этнография Русского Севера. Л., 1973. С. 190—208. В. В. Иванов і В. М. Топоров залучають матеріали українського фольклору про св. Георгія до реконструкції «головного» індоєвропейського міфу про двобій Громовержця та його міфічного протівника (на слов'янському ґрунті — Велеса). Див., зокрема: *Иванов В. В., Топоров В. Н. Инвариант и трансформация в мифологических и фольклорных текстах // Типологические исследования по фольклору. М., 1975. С. 60—67. Б. А. Успенский, автор ґрунтового дослідження східнослов'янського культу св. Миколи Мирлікійського у контексті двовірства, робить серед інших і таке спостереження: якщо культ св. Миколи є характерним для Росії (особливо її Півночі), то в Україні «св. Георгій ставиться вище Миколи, тут можуть навіть вважати, що Микола — «породи московської», і він протиставляється «руському Юрку»: Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей: Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского. М., 1982. С. 32.**

Народно-християнське тлумачення образу св. Дмитра Солунського привертало увагу дослідників головним чином у зв'язку з духовним віршем про його перемогу над Мамаєм. Див.: *Путилов В. Н. Куликовская битва в фольклоре // ТОДРЛ. 1961. Т. 17. С. 112—115; Азбелев С. Н. Куликовская битва в славянском фольклоре // РФ. Т. 11. С. 82—83; Бегунов Ю. К. Греко-славянская традиция почитания Димитрия Солунского и русский духовный стих о нем // Byzantinoslavica, 1975, Т. 36. Fasc. 2. С. 149—172.*

Бібліографія: Словарь XI—XIV... С. 144—146; 260—265; 272—273.

Богатир і смерть (Аніка-Воїн). Тепер знайдено текст німецького оригіналу (між 1484 і 1493 р.) «Двоєсловія життя і смерті». Див.: *Raab H. Zu einigen niederdeutschen Quellen des altrussischen Schrifttums // Zeitschrift für Slawistik. Berlin, 1958. Bd. 3. H. 2. S. 323—335.*

Українські списки пам'ятки досліджував М. К. Гудзій. Розбивши відомі йому сім списки на п'ять редакцій, він надрукував два з них: *Гудзий Н. К. «Прение живота и смерти» и новый украинский его список // Рус. филол. вестн. 1910. № 3 и 4. С. 317—337; Перетц В. Н. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в Житомир 21—26 октября 1910 года. К., 1911 (Отд. оттиск из «Университетских известий»). С. 65—70 (звіт М. К. Гудзія). Ще 10 списків додає Р. П. Дмитрієва, котра надрукувала й деякі виймки в них у своєму дослідженні (Повести о споре жизни и смерти / Исслед. и подг. текстов Р. П. Дмитриевой. М.; Л., 1964. С. 68—70).*

Бібліографія: *Махновець. Давня... С. 832—836; Адрианова-Перетц, Покровская... С. 123—134; Назаревский. Библиография... С. 127—131; Словарь XIV—XVI... Ч. 2. С. 303—305.*

Голубина книга. Думку Грушевського, що епізод з Климентової легенди, вилетений до змісту «Голубиної книги», «служить одним з найбільш пророческих свідочств її зв'язку з передтатарським Києвом», можна тепер підкріпити й новими аргументами. Так, спостереження М. Ф. Мур'янова показали процес знищення під впливом візантійської церковної цензури слідів культу Климента Римського в літургійній практиці російської церкви: *Мурьянов М. Ф. Страницы гимнографии Киевской Руси // Традиции древнейшей славянской письменности и языковая культура восточных славян. М., 1991. С. 79—81.* Автор цих рядків також звернув увагу на варіант «Голубиної книги», в якому з Климентової церкви

Из соборной, из богомольной
Выходила Царица Небесная.

Отже, йшлося про Десятинну церкву (в ПВЛ — «каменню церковь святая Богородица») ще як про «головну церкву Києва (Океан називався ще «Кіянъ-море»): *Росовецкий С. К. Литературные и фольклорные отражения культа мощей св. Климента Римского в Херсонесе и Киеве в связи с проблемой отношения к кирилло-мефодиевской традиции новонайденной службы их обретению // Православие и культура. К., 1993. № 1. С. 53.* І ця деталь могла ввійти в структуру вірша лише в часи загально-руської слави київської реліквії — голови св. Климента та величної Десятинної церкви, де вона зберігалася.

Дотатарське ж походження заключної частини вірша — епізоду про боротьбу Правди і Кривди, що символізується в змаганні двох зайців, засвідчує зображення цих звірів — графіто (не пізніше XII ст.) у Софії Новгородській. (Див. малюнок у кн.: *Медынцева А. А. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора. М., 1978. С. 22.*)

Тепер у «Голубиній книзі» знову шукають релікти прадавнього, ще індоєвропейського міфологічного спадку. (Див., наприклад: *Топоров В. Н. «Голубина книга» и «К плоти»: Состав мира и его распад // Этнолингвистика текста. Семиотика малых форм фольклора. I. М., 1988. С. 169—172.)*

Грушевський посилається на праці: *Жданов И. Н. Повесть о королевице Валтасаре и былина о Самсоне — Святогоре // Жданов И. Н. Соч. Т. I. С. 842—869; Галицько-руські народні легенди / Зібрав В. Гнатюк. Львів, 1902. Т. 1—2 (ЕЗ. Т. 12—13); Веселовский А. Н. Из истории литературного общения Востока и Запада. Славянские сказания о Соломоне и Китоврасе и западные легенды о Морольфе и Мерлине. СПб., 1872 (Переиздания: Пг., 1921), П. И. (Иванов П. В.) Из области малорусских народных легенд. Сказания о ветхозаветных лицах и событиях. VI // ЭО. 1893. № 3. С. 85—109, Етнографічні матеріали з Угорської Русі /*

Зібрав В. Гнатюк. Т. 1. Львів, 1897 (ЕЗ. Т. 3); *Миллер В. С.* К былинам о сорока каликах со каликою // ЖМНП. 1899. Август. С. 464—500; *Мендельсон Н. М.* К былинам о сорока каликах со каликою // ЭО. 1900. № 3. С. 124—129; Отчет имп. Публичной библиотеки за 1894 год. СПб., 1895; *Child F. J.* The English and Scottish Popular Ballads. New York, Boston, 1882—1898. Vol. 1—10. Народные южнорусские сказки / Издал И. Рудченко. К., 1869. Вып. 1; 1870. Вып. 2; *Гнатюк В.* Легенды з Хітарського збірника // ЗНТШ. 1897. Т. 16. С. 18—20; *Сумцов Н. Ф.* Этнографические заметки. VII // ЭО. 1889. Кн. 3. № 3; Новгородские и псковские летописи. ПСРЛ. СПб., 1848. Т. 4; *Красносельцев Н. Ф.* К вопросу о греческих источниках «Беседы трех святителей». Одесса, 1890 (оттиск из Зап. Новорос. ун-та. Т. 55); *Жданов И. Н.* Беседа трех святителей и Јока Монахов // ЖМНП. 1892. Январь. С. 157—194 (або: Соч. Т. 1. С. 763—808); *Сухомлинов М.* О преданиях в древней русской летописи // Основа. 1861. Червень. С. 51—71 (або: Сб. ОРЯС. 1908. Т. 85. С. 248—272).

Віщениць з Бове — латиномовний письменник XIII ст. «Верцадло історії» є однією з трьох частин величезної зібраної ним середньовічної енциклопедії.

Михайлик — оборонець Києва і билинні паралелі сєї теми

Комплекс розглянутих тут творів М. М. Плісецький пов'язує з народно-поетичним осмисленням подій 1018 р., а саме «захопленням Києва польським королем Болеславом I Хоробрим, Святополком і печенігами та наступною їхньою поразкою, викликаною народною боротьбою»: *Плісецький М. М.* Взаємозв'язи... С. 84—151.

У билінному Єрмаку С. М. Азбелев пропонує тепер бачити не отамана XVI ст., а відомого насамперед з рязанських історичних переказів «Єрмака» — героя битви з татарами на річці Вожі 1378 року, що й загинув там: *Азбелев С. Н.* Историзм былин и специфика фольклора. Л., 1982. С. 139—140.

Перелік варіантів билини про Михайла Даниловича: *Азбелев.* Указатель... С. 290.

Батий і Василь П'яниця. Серед пізніших інтерпретацій історичної основи цієї билини відзначимо гіпотезу Б. О. Рибаківа, згідно з якою вона відбиває події кн'язького повстання 1068 р., а прототипом Василя Гнатовича (П'яниця) був князь Всеслав Полоцький: *Рибаків Б. А.* Исторический взгляд на русские былины // История СССР. 1961. № 5. С. 155; *Его же.* Русские летописцы и автор Слова о полку Игореве. М., 1972. С. 449—450.

Бібліографія: БС. Т. 1. С. 560—563; *Азбелев.* Указатель... С. 290—291.

Ілля і Калин цар. Оскільки головний епізод билини — вбивство багатирем ворожого царя — не знаходить аналогій в історії Русі, дослідники шукають відповідні факти в історії інших народів. О. Янсен висунув гіпотезу про втілення тут поголосу про вбивство в 1299 р. темника Ногая воїном хана Тохти: *Jansen O.* Собака Калин цар // Slavia. Praha, 1939. Ročn. 17. Seš. 1—2. S. 82—98. С. М. Азбелев, не прийнявши цю версію, сам намагається довести, що в епізоді відбулося відоме руським співцям ізучуток убивство сербом Милошем Обличем султана Мурада I в день Косовської битви; до билини про Іллю й Калина царя цей мотив, на думку дослідника, перейшов з билини «Камське побоїще», обидві ж згадані билини є відгукми Куликовської битви. Див.: *Азбелев С. Н.* Историзм былин и специфика фольклора. С. 174—203. Проте, як на нашу думку, саме питання про необхідність такого бджачого історичного факту для пояснення епізоду билини є дискусійним.

Бібліографія: БС. Т. 1. С. 595—601; *Азбелев.* Указатель... С. 284—285.

Сурога—Суровець. Бібліографія варіантів: *Азбелев.* Указатель... С. 291.

Сухман. Згодом В. І. Малишев знайшов давню російську повість у списку кінця XVII ст., що є обробкою цієї билини: *Малишев В. И.* Повесть о Сухане. Из истории русской повести XVII века. М.; Л., 1956. Поряд з новими рисами московського дворянського побуту повість зберегла цікаві рудименти київської давнини: дія відбувається «во граде Києвъ» та «при великом князе Манамахе Владимировиче», Сухан їде «ко быстру Непру Слаутичю», князь «у Софьи велѣл молебни пѣть», а тіло Суханове мати віднесла «в пещеру каменну».

Б. О. Рибаків відносить створення билини до середини XII ст., а в Сухані бачить тюркське богири на руській службі (Суу-хана): *Рибаків Б. А.* Древняя Русь... С. 153—154.

Дем'ян Куденевиц. Див. примітки до тому II (с. 269—270).

«Камське» побоїще і кінцево богатирів. Полеміка про автентичність запису Л. Мея відновилася у 50-х роках. Н. К. Митропольська доводила, що текст Л. Мея є стилізацією духовного вірша, а П. Д. Ухов і В. М. Сидельников виступили на захист збирача. Див.: *Астахова.* Былины... С. 125—126. Оскільки елементи стилізації в тексті не викликають сумніву, слід обережніше використовувати лише сюжетну схему запису.

Варіанти: *Азбелев.* Указатель... С. 284.

З послань цього підрозділу потребують уточнення: *Добровольський Л.* Михайло і Золоті ворота (старі й нові записи, література до цього питання). К., 1913; *Сушицький Т.* До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті ворота та про Батия // Зап. іст.-філол. від. ВУАН. 1919. Т. 1; 1923. Т. 2—3; *Ревякин П.* Сближения и следы // Основа. 1862. № 1. С. 21—23; *Трусевич И.* Народные легенды про Киев и его окрестности // Киевлянин. 1866. № 5; *Новицкий И.* Kwiaty i owoce / W ydad Ignacy Trusiewicz [rec.] // Киевлянин. 1871. № 77; *Потанин Г. Н.* Саур Ванидович // ЭО. 1895. № 4. С. 68—70; *Дикарев М.* Заметки по истории народной ботаники // ЭО. 1899. № 1—2. С. 34; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имп. Русским географическим обществом, Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. СПб., 1871. Т. 1; *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. 2-е изд. СПб. Б г Кн 3; *Карский Е. Ф.* О языке так называемых Литовских летописей. Варшава, 1894. Новое и полное собрание российских песен, содержащее в себе песни любовные, пастушеския, шуточные, простонародныя. М., 1780 1781 Ч 1 6; *Марков А. В.* Беломорская былина о походе новгородцев на Югру в XIV веке // Юбилейный сборник в честь В. Ф. Миллера. М., 1900. С. 150—162; *Его же.* Обзор трудов В. Ф. Миллера по народной словесности // Изв. ОРЯС. 1914. Т. 19. Кн 2; 1915. Т. 20. Кн. 1

Полудневий підклад билинної традиції

У цьому підрозділі сконцентровано й хронологічно систематизовано головні спостереження й гіпотези дослідника щодо давньоукраїнського («південного») субстрату відомої нині билинної традиції Це певні підсумки реконструкції епосу Київської Русі, що виконана була з урахуванням досвіду билінознавства початку XX ст. на високому як на той час рівні

Образ Вольги Волхва продовжує привертати пильну увагу дослідників Р. Якобсон разом з І. Шефтелем розвиває висловлену, як бачимо, і Грушевським, думку про відгомін у билині «Волх Всеславич» «усного

епосу» про Всеслава Полоцького, що відбився також у «Слові о полку Ігоревім» та ПВЛ (див. примітки до т. II, с. 252—253). Якщо у згаданій статті Р. Якобсон уважав, що в основі цього «епосу» — «прадавній руський міф» про князя-воєводу, що відбиває культ цього хижака, то згодом він інтерпретував цей міф як спільний слов'янський, що стає вже базою «епічного сюжету зі спільного слов'янського усного надбання («on Common Slavic lore»): *Jakobson R., Ružičić G. The Serbian Zvaj Ognie ni Vuk and the Russian Vseslav epos // Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves. Bruxelles, 1950. P. 343.*

Спробу соціологічного обґрунтування ототожнення билинного князя Володимира з Володимиром I Святим див.: *Плисецький М. М. Историзм русских былин. М., 1962. С. 197—199.*

Новаторська ідея Грушевського про необхідність пошуків у билинному епосі «українських наверхствувань XV—XVI вв.» одразу ж знаходить реалізацію в не менш сміливій спробі знайти й риси Володимира Ольгердовича (XIV ст.) у збірному образі епічного Володимира. Ідея ця передбачає такий рівень взаємодії староукраїнської та давньої російської билинних традицій, котрий забезпечив би перехід місцевих київських нашарувань кінця XIV—XV ст. від першої до другої, перехід, котрий долав би кордони державний, етнічний та мовний.

Грушевський посилається, зокрема, на праці: Темні місця в «Слові о полку Ігоревім» / Пояснені Ом. Партицький. Львів, 1883. Ч. 1 (Передрук з «Зорі»); *Буслаев Ф. Исторические очерки русской народной словесности и искусства. СПб., 1861. Т. 2. Древнерусская народная литература и искусство; Попов А. Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции. М., 1869; Rozniecki St. Vagaegiski Minder in den russische Heltedigtning. Kopenhagen, 1914; Квашнин-Самарин Н. Д. Русские былины в историко-географическом отношении // Беседа. 1871. Т. IV—V; Миллер В. С. Экскурсы в область русского народного эпоса. М., 1892; ПСРЛ. СПб., 1914. Т. 22. Ч. 1 (Хронограф редакции 1512 г.); ПСРЛ. СПб., 1906. Т. 13. 2-я пол. (Царственная книга).*

Відгомони старого епосу в билинній традиції

Від сказати б, стратегії реконструкції київського «старого епосу» Грушевський переходить до питань тактики її. З одного боку, він дає методичні поради майбутнім дослідникам, а з другого — пропонує вибірку «найбільш-традиційних і постійних поетичних образів» існуючої билинної традиції, що можуть їм придатися на шляху до зазначеної мети.

Нині подальші дослідження у цьому напрямі неможливі без врахування і критичного використання досвіду, накопиченого світовим епосознавством. Див., зокрема: *Bowra C. M. Heroic Poetry. London, 1952; Vries J. de. Heroic Song and Heroic Legend. London, 1963; Lord A. The Singer of Tales. New York, 1968; Heroic epic and saga: An introduction to the world's great folk epics / Ed. by Oinas F. T. Bloomington; London, 1978.*

Як певне продовження розпочатої тут Грушевським каталогізації билинних (за термінологією А. Б. Лорда) «епічних тем» та «епічних формул» можна розглядати праці: *Ухов П. Д. Атрибуции русских былин. М., 1970; Астафьева Л. А. Указатель мотивов, сюжетных ситуаций и повествовательных звеньев богатырских былин // Фольклор: Проблемы историзма. С. 200—229. Див: також: Селиванов Ф. М. Художественные сравнения русского песенного эпоса: Систематический указатель. М., 1990.*

Йосафатова долина — місце поховань єрусалимських бідняків, котре, згідно з пророцтвом Іоїля (Іоїль, 4. 1—3), мало стати місцем, де відбудеться Страшний Суд над «всіма народами».

Грушевський посилається на розвідку: *Миллер В. Новые записи былин в Якутской области // Изв. ОРЯС. 1900. Т. 5. Кн. 1. С. 69—74.*

В. М. Жирмунський розглядав цю билину крізь призму своєї теорії походження епосу. Розвиваючи ідеї В. Вундта й Ф. Паницера, він вважав, що однією з праформ героїчного епосу була так звана «богатирська казка», жанр, котрий знаходив у фольклорі алтайців, шорців, хакасів, тувинців та інших народів Сибіру та Середньої Азії. Тож і нагромадження в цій билині «давніх казкових мотивів» дало дослідникові привід побачити в ній, «найдавнішій з усіх руських былин», навіть «у цілому героїзовану богатирську казку»: *Жирмунский В. М. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса // Жирмунский В. М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Д., 1979. С. 234. Заново переглянувши весь південнослов'янський порівняльний матеріал, Б. М. Путилов прийшов до висновку про «недостатню обґрунтованість» гіпотези Р. Якобсона. На його думку, джерела дають підстави казати лише про те, що «в зображення окремих юнаків зрідка влітаються більш-менш стабільні архаїчні риси», котрі «як система збереглися вповні лише в образі билинного Волха, богатиря-перевертня, змієвича, великого мисливця»: *Путилов Б. Н. Русский и южнославянский героический эпос. С. 75, 78.**

Нові дослідження «мотивів величальних (колядкових)» як відгомонів походів на Царгород і на Схід: *Гацак В. М. Эпос и героические коляды // Специфика фольклорных жанров. М., 1973. С. 7—51 (про «східнороманські» (румуно-молдавські та українські) колядки на тему звільнення з полону); Азбелев С. Н. Историзм былин и специфика фольклора. С. 227—247 (Глава VI. «Героический эпос и обряд», де розглянуто колядки українські, білоруські та болгарські).*

Іншу редакцію історико-фантастичної повісті XVII ст. «про начало Руської землі» див.: *ПСРЛ. Холмогорская летопись. Двинской летописец. Л., 1977. Т. 33. С. 139—145.*

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Адріанова-Перетц В. 102, 182, 184, 193, 194
 Аксаков К. 37, 39, 47
 Анічкова Е. 79, 178, 180
 Антонович В. 24, 66, 189, 233, 234
 Арефін Е. 54
 Архангельський 229
 Афанасьєв 45, 46, 186, 228
 Барсов Е. 32, 33, 62
 Бедье Ж. 80, 178
 Безонов П. 23, 39, 41, 43, 45, 50, 53, 164, 182, 186, 191, 192,
 212, 213, 222
 Белінський В. 186
 Бельський Й. 30, 38, 61
 Бенфей 47, 234, 236
 Білоус М. 220
 Богораз 270
 Богославський 54
 Бодянський Ф. 6, 12, 18, 38
 Болтін І. 35
 Болховітинов Є. 36, 38
 Боржковський В. 189, 190
 Брунон 277, 278
 Бруцкус Ю. 261
 Буслаєв Ф. 45, 46, 49, 184, 185, 228, 267
 Вагилевич І. 159, 160
 Варенцов В. 43, 184, 192, 216, 222
 Веселовський О. 21, 23, 24, 33, 50, 52, 57, 66, 73, 74, 96, 98,
 108, 114, 118, 122, 130, 132, 136, 138, 141, 152, 156, 157, 169,
 170, 172—174, 185, 189, 194, 201, 204, 209, 210, 212, 218, 222,
 228, 229, 231, 235, 236, 242, 243, 247—249, 256, 257, 259, 261,
 268, 269, 272, 283, 292
 Вільмарк 44

Вінцентій (з Бове) 208
 Владимиров П. 28, 96

Гербіній 61, 62
 Гільфердінг 41, 42, 53, 54, 76, 77, 82, 91, 94, 98, 99, 172, 196,
 245, 270
 Гнатюк В. 189, 190, 216, 220
 Гоголь В. 36
 Головацький Я. 43, 159, 189—191
 Горленко В. 189, 190, 192
 Григор'єв А. 53, 54, 145, 148, 149, 174, 213, 253
 Грімм В. і Я. 45
 Грінченко Б. 132, 189, 204, 220
 Грузинський 76, 91
 Грушевська К. 142
 Гудзій 216, 220
 Гулак-Артемівський П. 186

Дашкевич М. 23—25, 27, 28, 32, 33, 44, 51, 57, 80, 119, 122,
 178, 233, 235, 256, 257
 Демідова П. 34, 36
 Дикарів М. 236
 Добровольський Л. 233, 234, 236, 238, 240
 Долгов Е. 216
 Драгоманов М. 23, 24, 66—69, 73, 74, 186—189, 199, 234, 235

Євтихіїв 42
 Єфименко П. 53, 253

Жданов І. 50, 94, 122—124, 185, 195, 200, 216, 223, 229,
 230, 257
 Жемчужніков Л. 65
 Житецький П. 7

Закревський М. 43

Іванов П. 86, 105, 188, 204, 205
 Ігнатій з Никлович 199
 Іловайський Д. 116
 Істрін 130

Калайдович К. 36—38
 Каллаш В. 65, 73, 74, 133
 Кальнофойський А. 62, 64
 Каманін І. 68
 Карамзін М. 36

Карський Е. 242
Калитовський 102
Квашнін-Самарін 45, 258, 270
Келтуяла А. 28—30, 81, 136, 236
Кирпічников А. 34, 50, 83, 84, 185, 209, 226
Кирша Данилов 30, 36, 37, 39, 53, 55, 91, 94, 160, 161, 205, 207, 222, 230, 268, 270
Кіреєвський П. 37, 41, 43, 45, 53, 91, 98, 99, 126, 139, 164, 184, 222, 245, 251, 255, 262
Ключарьов 36
Ключевський В. 252
Кмита Ф. 112, 115, 117, 160—162
Коковцов П. 261
Колесса Ф. 7, 89
Кольберг О. 66, 138
Коробка М. 27, 94, 96, 124—126, 258
Косач О. (Олена Пчілка) 188, 189
Костомаров М. 6, 8, 18, 119, 186, 187, 219, 234, 240, 257
Котляревський І. 18, 19, 65
Котляревський Ол. 157, 182
Красінські 242
Красносельцев 229
Куліш П. 43, 65, 177, 234, 239, 240
Кун А. 45, 59

Лисенко М. 190
Листопадів А. 54, 311
Лобода А. 96, 99, 108, 164, 170, 261, 270
Лонгачевський 68
Ляскоринський В. 236, 239, 241
Лященко Арк. 157, 160—162, 268

Майков Л. 22, 44, 45, 50, 51, 80, 243, 256
Максимович М. 6, 18
Макушев 220
Малеїн 157
Малинка 189, 190
Малиновський 38
Манжура І. 24, 69, 189, 190
Марков О. 27, 53, 54, 56, 76—78, 94, 97—99, 101—104, 108—110, 114, 116, 118, 124, 125, 148, 151, 153, 161, 174, 208, 213, 245, 250, 253, 270
Маркович Ол. 67
Мартинович П. 66, 72, 74, 161, 197
Маслов 54
Махаль 28, 138

Мей Л. 255
Мейер 79, 80
Менчиць В. 234, 236, 240, 244, 249
Метлинський 43, 161
Милорадович В. 189
Міклошич 44
Міленгоф 268
Міллер В. 26—28, 32—33, 52—57, 65, 66, 80, 91, 92, 94, 96, 98, 99, 108—114, 116, 118—122, 124, 131—133, 138, 146, 148, 150, 151, 154, 161, 164, 171, 174, 179, 195, 197, 201, 202, 204, 206, 233, 236, 243, 246—251, 253, 254, 256, 258, 259, 267, 269, 270, 272, 283, 284, 286, 288, 293
Міллер Г. Ф. 34
Міллер Ор. 22—24, 41, 45—47, 50, 56, 108, 114, 130, 164—166, 256, 257, 268, 272, 277
Мілюков П. 157, 161
Молчанов 30
Мочульський В. 185, 222, 230, 232
Мякутин А. 54

Надеждін 228
Новиков М. 251
Новицький І. 234, 238, 240

Онищук А. 188
Ончуков Н. 91, 110, 148, 253

Партицький О. 264
Пархоменко В. 261
Патарський М. 235
Пашковський 66
Перетц В. 182, 193
Петров М. 23
Піпін Ол. 28, 43, 186, 209
Плюшар 38
Погодін М. 18, 19, 23, 25
Полевой М. 38
Попов А. 267
Порфир'єв 102
Потанін 52, 236
Потебня О. 24, 47, 51, 156, 157, 159, 160, 161, 170, 189, 264
Прхоренко 66

Равмер 49
Ревякін П. 234, 236, 239, 241

Рибніков П. 40—42, 45, 53, 54, 76, 78, 82, 91, 94, 134, 141,
172, 173, 201, 216, 245, 284

Ристенко А. 183, 209

Рожнецький С. 147, 157, 161, 268

Руданський С. 200

Рудченко І. 218

Руліковський 66

Румянцев 36

Русов Ол. 190

Рябинін Т. 99, 114, 141

Савич А. 24

Сарніцький С. 61

Сахаров І. 30, 38

Серапіон 60

Скорина Ф. 61

Смола (Куц) 70

Соболевський О. 32, 63, 123, 133, 261, 270

Созонович І. 107

Соколов Б. 118, 119, 121, 146, 147, 186, 286

Соловйов 242

Сперанський М. 11, 27, 28, 90, 91, 122, 133, 147, 183, 190

Срезневський В. 19, 41, 181, 185

Стасов В. 21, 26, 47—50, 52, 114, 272

Стоцький 67

Стрийковський М. 125

Студинський К. 190

Сумцов М. 28, 57, 65, 97, 188—190, 209

Сухомлинов М. 231

Сушицький П. 234, 236

Татищев В. 35, 153

Тихонравов М. 33, 43, 91, 98, 99, 182, 185, 186, 194, 202, 220,
228, 229, 242

Трошинський Д. 36

Трусевич І. 65, 234, 236—240, 241

Туровський К. 82

Філарет 144

Фірдоусі 210

Флавій Я. 198

Форіель 44

Франко І. 102, 186—188, 198, 242

Халанський М. 21—23, 32, 51, 57, 60, 67, 94, 119, 133, 156,
157, 164, 169, 170, 190, 233, 235, 252, 257, 260, 261, 268, 309

Хомчук Н. 311

Хомяков А. 39

Чубинський П. 105, 158, 186, 189, 190

Шамбинський С. 94

Шамбінаго С. 94, 195, 252, 257—260

Шахматов А. 178, 258

Шварц 45

Шевирьов С. 39

Шеффер П. 38

Шухевич В. 188, 189

Щепот'ев В. 188

Яворницький Д. 65

Ягіч В. 50, 79, 177, 222, 230

Якуб О. 56, 148, 252

Якубович А. 36

Ярхо Б. 56, 92, 114, 138, 143, 269

Ястребов 68

Яцимирський 186

Ящуржинський 188

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЕ СЛОВО	5
ВІДГОМОНИ ДРУЖИННОГО ЕПОСУ	12
Загальні уваги. Становище української науки супроти билинної традиції. Билини — їх студіювання. Нинішній стан билинної традиції і її колишнє розповсюдження на Україні. Нинішні носители билинної традиції та її походження. Богатирські цикли (Вольга, Добрині, Ілля, Альоші). Т. зв. Галицько-Волинська група. Билини на теми казкові, ²³ обрядово-символічні та новелістичні.	
ЕПОС І ЛЕГЕНДА. ТВОРИ МІШАНОГО ХАРАКТЕРУ	177
Течія героїчно-епічна і релігійно-легендарна. Билинно-легендарні теми та їх українські відгомони. Михайлик — оборонець Києва і билинні паралелі сеї теми. Полудневий підклад билинної традиції. Відгомони старого епосу в билинній традиції.	
Список скорочень, що використані в примітках	306
Примітки	307
Іменний покажчик	328

Літературні пам'ятки України

Грушевський Михайло Сергійович

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

В 6 томах 9 книгах

Том IV

Усна творчість пізніх княжих

і переходових віків XIII—XVII

Книга I

Художник обкладинки *О. Г. Григір*
Художній редактор *О. Г. Григір*
Технічний редактор *Є. Г. Рубльов*
Коректори *А. В. Бородавко, Р. О. Гайдай*

Здано до складання 10.06.94. Підп. до друку 24.10.94. Формат 84×108/32
Папір друк. № 2. Літ. гарн. **Офс.** друк. Ум. друк. арк. 17,64.
Ум. фарбовідб. 17,64. Обл.-вид. арк. 25,57. Вид. № 3564.
Зам. № 4-382.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті
252001 Київ, Хрещатик, 10
АТ «Київська книжкова фабрика»
252054, м. Київ-54, вул. Воронського, 24.

Грушевський М. С.
Г91 Історія української літератури: В 6 т. 9 кн: Т. 4.
Кн. I / Упоряд. О. М. Таланчук; Приміт. С. К. Росо-
вельського. — К.: Либідь, 1994. — 336 с. («Літературні
пам'ятки України»)
ISBN 5-325-00512-X (Кн. I)
ISBN 5-325-00572-3

Книга містить результати захоплюючого наукового пошуку: автор відтворює сюжети й поетичні особливості українського епосу XIII—XVII ст., що передували думам. Він спирається як на відгомони прадавньої дружинної поезії у фольклорі України, так і на рудименти її в північноросійських билинах. Значна увага приділена проблемі взаємозв'язків героїчної та християнської епічної творчості — питанню, що зовсім не вивчалось в радянській фольклористиці.

Для студентів гуманітарних факультетів вузів і всіх, хто цікавиться вітчизняною культурою, джерелами духовності українського народу.

4603000000-092

Без оголошення

ББК 83.34 УКР

224-04